

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

I2. RÆKKE · BIND IV · HÆFTE 3

Udgivet af

Den danske historiske Forening

ved dens bestyrelse

under redaktion af

Svend Ellehøj

KØBENHAVN

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

1970

HISTORISK TIDSSKRIFT

Bispøtorvet 3, 1167 København K.

Copyright © 1970

by Den danske historiske Forening.

Den danske historiske Forenings bestyrelse består af: Professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN (formand), professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP, professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ (sekretær), bibliotekar, cand. mag. HARALD ILSØE, universitetslektor, arkivar, cand. mag. ERIK STIG JØRGENSEN, professor, dr. phil. OLE KARUP PEDERSEN, professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN og universitetsadjunkt, cand. mag. NIELS STEENGAARD (kasserer).

Anmodning om *medlemskab* rettes til foreningens formand eller kasserer. Kontingentet, der omfatter en årgang = 2 hæfter, er for almindelige medlemmer 54 kr., for studenter 36 kr. *Abonnement* på Historisk Tidsskrift (som ikke medfører medlemskab af foreningen) kan tegnes hos alle boghandlere. Pris: 63 kr. (også for studenter). Bidrag til optagelse i tidsskriftet og bøger til anmeldelse bedes sendt til sekretæren.

Af foreningens publikationer er følgende endnu på lager:

- HISTORISK TIDSSKRIFT 4. række I-VI (à 6 kr.), 5. række VI (6 kr.), 6. række IV og VI (à 6 kr.), 7. række I-VI (à 6 kr.), 8. række I-VI (à 9 kr.), 9. række III-VI (à 12 kr.), 10. række III-VI (à 15 kr.), 12. række I-III (à 50 kr.). Overskydende enkelthæfter kan erhverves til følgende priser: 1.-9. række: 2 kr. pr. hæfte; 10. række: 3 kr. pr. enkelthæfte, 5 kr. pr. dobbelthæfte; 11. række: 6 kr. pr. enkelthæfte, 10 kr. pr. dobbelthæfte; 12. række I: 10 kr. pr. hæfte, II-III: 20 kr. pr. enkelthæfte, 30 kr. pr. dobbelthæfte.
- ELLEN JØRGENSEN: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. 1931. 3. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 19,70 kr. (Sælges *ikke* af foreningen).
- JOH. STEENSTRUP: Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer. Med en Fortegnelse over Joh. Steenstrups litterære Arbejder og en Oversigt over hans Universitetsvirksomhed. 1934. Rosenkilde og Bagger. 2,25 kr.
- A. D. Jørgensens Breve, udg. ved HARALD JØRGENSEN. 1939. Rosenkilde og Bagger. 6,75 kr.
- HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrift. 1. række til 10. række IV bind. 1839-1938. 1939. Rosenkilde og Bagger. 4,50 kr.
- ELLEN JØRGENSEN: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1943. 2. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 19,70 kr. (Sælges *ikke* af foreningen).
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1943-1947. 1956. Rosenkilde og Bagger. 28,15 kr.
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1913-1942. Bd. I. 1966. Bd. II. 1967. Bd. III. 1968. Bd. IV. 1970. Rosenkilde og Bagger. 50,65 kr. pr. bind. (Sælges *ikke* af foreningen).

Alle priser er incl. moms.

Falsterlistens tal og talforhold samt deres tolkning

AF

C. A. CHRISTENSEN

I SINE unge dage fremførte forfatteren til denne afhandling under en samtale med Erik Arup nogle kritiske indvendinger mod hans tolkning af Falsterlisten.¹ Arup afviste blankt: hans tolkning hvilede på en gennemført videnskabelig analyse af listens talforhold, og denne analyse viste uomtvisteligt, at en 8-ørtugsenhed var det konstituerende element bag de tal, der gives for hver landsby på Falster.

De talforhold, Arup sigtede til, er – når de er påpeget – ikke svære at få øje på, og de kan i hvert fald i første omgang virke så evidente og slående, at man må beklage, at Arup ikke har fremlagt sit materiale i en særafhandling. En sådan ville uden tvivl have fået større betydning for den senere agrarhistoriske forskning end de konklusioner, han uddrog af materialet, og som danner baggrunden for hans syn på udviklingen af landsbymarkerne fra oldtid til middelalder i hans Danmarks Historie.

Den omstående opstilling giver Falsterlistens boltal og totaltallet, omregnet i ørtug for de forskellige landsbyer, samt viser, hvordan Arup opfatter dem fremkommet.

Som man ser, er Falsterlistens ørtugtal efter Arups opfattelse fremkommet ved, at en given landsbys boltal er blevet ganget med en variabel multiplikand, der igen er multiplikator til en enhed på 8 ørtug. For landsbyerne på 3 bol og derover må talforholdet siges at være særdeles slående. Af de 47 landsbyer, der er af denne størrelsesorden, er der kun to, hvor den sekundære multiplikator er et brudt tal ($4\frac{1}{2}$ og $4\frac{1}{8}$). Man iagttager endvidere, at den sekundære multiplikator i denne del af listen – bortset fra disse to undtagelsestilfælde – følger et ganske bestemt inter-

¹ Jf. nærmere herom ndf. s. 403.

Falsterlisten			Det arupske talforhold
Landsbyer	Boltal	Ørtugtal	
1	14	448	$14 \times 4 \times 8 = 448$
1	14	336	$14 \times 3 \times 8 = 336$
2	10	240	$10 \times 3 \times 8 = 240$
1	9	432	$9 \times 6 \times 8 = 432$
1	(9)	288	$9 \times 4 \times 8 = 288$
8	8	256	$8 \times 4 \times 8 = 256$
2	8	192	$8 \times 3 \times 8 = 192$
1	7	{ 336 504	{ $7 \times 6 \times 8 = 336$ $7 \times 9 \times 8 = 504$
2	6	288	$6 \times 6 \times 8 = 288$
3	6	192	$6 \times 4 \times 8 = 192$
3	6	144	$6 \times 3 \times 8 = 144$
3	5	240	$5 \times 6 \times 8 = 240$
1	5	180	$5 \times 4\frac{1}{2} \times 8 = 180$
1	5	120	$5 \times 3 \times 8 = 120$
1	4	288	$4 \times 9 \times 8 = 288$
6	4	192	$4 \times 6 \times 8 = 192$
1	4	132	$4 \times 4\frac{1}{2} \times 8 = 132$
2	4	128	$4 \times 4 \times 8 = 128$
2	4	96	$4 \times 3 \times 8 = 96$
2	3	144	$3 \times 6 \times 8 = 144$
2	3	96	$3 \times 4 \times 8 = 96$
1	3	72	$3 \times 3 \times 8 = 72$
2	2	192	$2 \times 12 \times 8 = 192$
1	2	132	$2 \times 8\frac{1}{4} \times 8 = 132$
2	2	120	$2 \times 7\frac{1}{2} \times 8 = 120$
4	2	96	$2 \times 6 \times 8 = 96$
1	2	72	$2 \times 4\frac{1}{2} \times 8 = 72$
2	2	48	$2 \times 3 \times 8 = 48$
1	1	192	$1 \times 24 \times 8 = 192$
2	1	144	$1 \times 18 \times 8 = 144$
2	1	132	$1 \times 16\frac{1}{2} \times 8 = 132$
1	1	120	$1 \times 15 \times 8 = 120$
1	1	102	$1 \times 12\frac{3}{4} \times 8 = 102$
8	1	96	$1 \times 12 \times 8 = 96$
1	1	90	$1 \times 11\frac{1}{4} \times 8 = 90$
1	1	84	$1 \times 10\frac{1}{2} \times 8 = 84$
1	1	81	$1 \times 10\frac{1}{8} \times 8 = 81$
6	1	72	$1 \times 9 \times 8 = 72$
1	1	63	$1 \times 7\frac{7}{8} \times 8 = 63$
2	1	54	$1 \times 6\frac{3}{4} \times 8 = 54$
6	1	48	$1 \times 6 \times 8 = 48$
1	1	36	$1 \times 4\frac{1}{2} \times 8 = 36$
5	1	24	$1 \times 3 \times 8 = 24$
1	1	16	$1 \times 2 \times 8 =$

vals-system, nemlig 3–4–6–9.² Interessant er det også at lægge mærke til, at af de 10 landsbyer på 8 bol har de to multiplikatoren 3 og de otte andre 4. I sidstnævnte tilfælde medfører det et sluttal på $10\frac{2}{3}$ mark (256 ørtug), hvilket yderligere illustrerer, at tallene er fremkommet ved en multiplikation og ikke ved en skønsmæssig vurdering, i hvilket tilfælde 11 mark (264 ørtug) ville have været naturlig.

Det nævnte intervalsystem indebærer endvidere, at der har været anvendt en meget grovmasket skala ved fikseringen af listens tal. Ved de nævnte 8-bols byer er anvendt multiplikatoren 3 og 4,³ hvilket fører til et sluttal på henholdsvis 192 og 256 ørtug. For at give indtryk af, hvad det betyder i arealmål, kan vi i denne forbindelse benytte os af Aakjærs gennemsnitstal på 2,3 td. ld. pr. ørtug.⁴ 192 ørtug svarer da til 422 td. ld., men 256 ørtug til 589 td. ld., en difference på 167 td. ld. Den samme grovmaskede skala kan illustreres af et andet bemærkelsesværdigt eksempel. I Nr. Alslev var der 7 bol, »quodlibet ii uel iii mr.«, hvilket betyder, at der har været tvivl om, hvorvidt den sekundære multiplikator skulle være 6 eller 9. Og det indebærer et spring fra 336 til 504 ørtug eller en difference på 168 ørtug = 386 td. ld.

En anden iagttagelse trænger sig umiddelbart på. Det er kun for de større landsbyer på tre bol og derover, at det nævnte intervalsystem praktisk talt er enerådende. I landsbyer på 1–2 bol er der øjensynligt i mange tilfælde anvendt en anden fremgangsmåde. Et intervalsystem – mere differentieret – kan stadigvæk iagttages ($2-3-4-4\frac{1}{2}-6-7\frac{1}{2}-9-10\frac{1}{2}-12-15-16\frac{1}{2}-18-24$), men undtagelserne bliver hyppigere ($6\frac{3}{4}-7\frac{7}{8}-8\frac{1}{4}-10\frac{1}{8}-11\frac{1}{4}-12\frac{3}{4}$).

Arups tolkning af talforholdet findes i hans Danmarks Historie I, s. 66, 213 og 278–80. Bolet bestod ifølge Arup oprindelig af 8 ørtugsagre. Med det frembrydende trevangsbrug bliver det udvidet til 3×8 ørtugsagre. Falsterlisten repræsenterer et tidspunkt, da vangene under den fortsatte opdyrkning udvides med åse eller agerskifter. 14 landsbyer har stadigvæk kun et agerskifte i hver vang (3×8), 18 andre har delt den

² Det er så fast, at man tør rette Falsterlistens *x* *bool* i Horreby til *ix* *bool*, idet byens 288 ørtug må være fremkommet ved $9 \times 4 \times 8 = 288$.

³ Man kunne med Erslev, Valdemarernes Storhedstid, s. 57, opfatte disse to tal som blot udtrykkende, at i førstnævnte tilfælde er hvert bol takseret til en mark, i sidstnævnte til $\frac{1}{3}$ mark. Ligeledes at tallet 6 svarer til en taksering til 2 mark. Men hvorfor er så intet bol takseret til $\frac{2}{3}$ mark? Som det fremgår af det straks neden for anførte intervalsystem har systematikken i takseringen imidlertid været langt mere differentieret end Erslev antager.

⁴ KVJ, Indl. s. 92.

ene af de tre vange i to skifter (4×8), 19 andre igen har to skifter i hver vang (6×8), og 3 landsbyer har 3 (9×8) eller 4 (12×8) skifter i vangene.

Tolkningen virker af mange grunde lidet overbevisende. Det er således for eks. uforståeligt, at der ikke findes byer med 5, 7, 8, 10 eller 11 åse. Og hvorfor skulle man modsætningsvis ved de mindre landsbyer i så vid udstrækning, som man gør, regne med brøkdeler af åse? Men kan Arups tolkning af disse og af adskillige andre grunde ikke tiltrædes, bliver det alligevel hans fortjeneste at have draget det systematiske i listens opbygning i forgrunden.

Denne systematik præges først og fremmest af, at tallet 8 har spillet en altdominerende rolle ved takseringen. Dernæst at dette tal som regel – men dog med en del undtagelser – multipliceres efter det ovenfor anførte særprægede intervalsystem. Som nævnt tolkede Arup – under påvirkning af Rhamm – tallet 8 som angivende den enhed af ørtugsagre, der tilkom hvert enkelt bol i hver vang, subsidiært i hvert agerskifte. Teoretisk foreligger der imidlertid en anden og mindst lige så naturlig forklaring, nemlig den, at tallet simpelthen angiver ottingerne i hvert bol. Intervallerne angiver da, hvad hver otting fra landsby til landsby er blevet takseret til i ørtug.

For at illustrere levedygtigheden af denne tolkning skal et par konkrete eksempler anføres. I Meelse fandtes 5 bol à 8 ottinger = 40 ottinger, takseret ialt til 180 ørtug ($5 \times 4\frac{1}{2} \times 8$), eller til $4\frac{1}{2}$ ørtug pr. otting. Kongen ejer 72 ørtug = 16 ottinger; Petær Magnussen 45 ørtug = 10 ottinger. og Gorm 63 ørtug = 14 ottinger. I Skerne fandtes 6 bol à 8 ottinger = 48 ottinger, takseret til 288 ørtug ($6 \times 6 \times 8$), eller til 6 ørtug pr. otting. Aghi ejer 24 ørtug = 4 ottinger, Josef 42 ørtug = 7 ottinger, Johannes ligeledes 42 ørtug = 7 ottinger, Vagn 3 ørtug = $\frac{1}{2}$ otting og kongen 63 ørtug = $10\frac{1}{2}$ otting.

Disse eksempler kunne vilkårligt øges. Det afgørende bevis for, at tankegangen er rigtig, ligger imidlertid i det forhold, at den ikke blot på en naturlig måde kan forklare de omtalte undtagelser fra det sædvanligvis anvendte intervalsystem, men at den også er nødvendig for at forklare dem.

Undtagelserne har nemlig været betinget af ekstraordinære delingsforhold af bol og otting i visse landsbyer. Vi vender først vor opmærksomhed mod Systofte og Vggelæthorp, som har henholdsvis 2 og 4 bol; det arupske talforhold er $2 \times 8\frac{1}{4} \times 8$ og $4 \times 4\frac{1}{8} \times 8 = 132$ ørtug. Forholdet mellem disse tal og lodsejernes andele fremgår klart af en opstilling. Tilfældigvis anføres tre lodsejeres andele i begge byer (a, b og c).

	Bol	Otting	Ørtug	Ørtug pr. otting	Andelene udtrykt i ørtug og otting								
					Andele	Ørtug	Otting	Andele	Ørtug	Otting			
Systofte ...	2	16	132	$8\frac{1}{4}$	a	18	$2\frac{6}{33}$	b	10	$1\frac{7}{33}$	c	6	$2\frac{4}{33}$
Vgglæthorp	4	32	132	$4\frac{1}{8}$	a	72	$17\frac{15}{33}$	b	7	$1\frac{23}{33}$	c	6	$1\frac{15}{33}$

Grunden til, at disse ottinger har været delt på denne ekstraordinære måde, skal sikkert søges i det forhold, at et bol i hver landsby på et vist tidspunkt ved arveskifte er blevet delt i lodder, der har været bestemt af tallet 11, for eks. 4 broder- og 3 søsterlodder. En søsterlod bliver da lig $\frac{1}{11}$ bol = $\frac{24}{33}$ otting, en broderlod lig $\frac{2}{11}$ bol = $\frac{48}{33}$ otting. Endnu 1231⁵ kan resultatet af denne oprindelige deling øjnes. I Vgglæthorp har Josef med $\frac{48}{33}$ otting en broderlod; kongen har med $17\frac{15}{33}$ otting to hele bol + en broderlod i et tredje. I Systofte har Jonæs Olufsen med $\frac{24}{33}$ en søsterlod, mens kongen med $\frac{72}{33}$ otting har samlet en broder- og en søsterlod på sin hånd. Alkil (b) har i Systofte $\frac{40}{33}$ otting og i Vgglæthorp $\frac{58}{33}$ otting. Tolkningen af hans andele er ikke entydig, men kunne for eks. være fremkommet ved, at han førstnævnte sted har samlet en søsterlod + en broderlod af en søsterlod ($\frac{24}{33} + \frac{18}{33}$) og det andet sted en broderlod + $\frac{1}{3}$ af en søsterlod ($\frac{48}{33} + \frac{8}{33}$).

Iøvrigt er eksemplerne et talende vidnesbyrd om, hvor hurtigt arvedelinger i løbet af få generationer har kunnet udparcellere de forholdsvis store enheder, bolene, i småandele.

Konsekvensen af de anførte talforhold har været, at man har været tvunget til at fravige den normale beregningsmåde, der ville have ført til sluttal som 120 ($2 \times 7\frac{1}{2} \times 8$), eller 128 ($4 \times 4 \times 8$), eller 144 ($2 \times 9 \times 8$ og $4 \times 4\frac{1}{2} \times 8$). Disse sluttal ville i praksis have ført til umulige og uanvendelige brøkdele af ørtugen. For eks. ville en søsterlod i Systofte på $\frac{24}{33}$ otting skulle omregnes til $5\frac{9}{11}$ ørtug, dersom landsbyens totaltal havde været 128. Og så fremdeles. Ved derimod at fastsætte sluttallet til 132 – og dermed bryde det gængse intervalsystem – opnår man de klare ørtug-tal, som opstillingen bærer vidnesbyrd om.

Også i Lumstrup skyldes afvigelsen fra den normale takseringsmåde uden tvivl hensyntagen til bestående arvedelingsforhold. Lodsejernes

⁵ Som bekendt er Falsterlisten muligvis lidt yngre end 1231, men det er uvæsentligt for denne afhandling.

samlede andele beløber sig her til 63 ørtug ($1 \times 7\frac{7}{8} \times 8$).⁶ Tre af andelene er hver på 9 ørtug eller $\frac{1}{7}$ af byens jord. Den fjerde og femte andel udgør tilsammen 36 ørtug = $\frac{4}{7}$ af jorden. Den nærliggende slutning er, at bolet i Lumstrup på et vist tidspunkt er blevet delt i to broder- og 3 søsterlodder. De ellers anvendte intervaller, der kunne komme på tale – $7\frac{1}{2}$ og 9 – ville resultere i sluttallene 60 og 72, af hvilke ingen er delelige med 7.

I Bruserup, hvor multiplikanden er $10\frac{1}{8}$ og bolet sat til 81 ørtug, ejede kongen 27 ørtug, og Peder og Torkil Lucesen samt Frænde tilsammen 54 ørtug eller en oprindelig broderlod mod kongens søsterlod. Bemærkelsesværdigt er det, at man her afviger fra et ellers anvendt interval mellem 9 og 12, nemlig $10\frac{1}{2} \times 8 = 84$, da dette også er deleligt med 3 og ville have ført til tallene 28 og 56. Men som vi senere skal se, skal tallene også helst – alt andet lige – være delelige med $1\frac{1}{2}$ ørtug = 1 pund.

I de to sidste undtagelsestilfælde⁷ skal årsagen sikkert søges i rent regnskabsmæssige forhold. I Sørup, hvor bolet er på 102 ørtug ($1 \times 12\frac{3}{4} \times 8$), svarer bispens andel, 70 ørtug, til $5\frac{25}{51}$ otting, hvilket er deleligt med 102, men ikke med 96 ($1 \times 12 \times 8$) eller med 108 ($1 \times 13\frac{1}{2} \times 8$). Og i Grimmelstrup, hvor bolet er på 90 ørtug ($1 \times 11\frac{1}{4} \times 8$), har kongen $\frac{4}{15}$ otting = 3 ørtug, og Grimulf $4\frac{8}{15}$ otting = 51 ørtug. Havde man brugt 96 ørtug ($1 \times 8 \times 12$) som slut- eller fordelingstal, ville konsekvensen have været stærkt brudte ørtugtall for andelene.

Resultatet af ovenstående analyse kan formuleres således: Landsbyernes ørtugtall er bestemt af den værdi, man har tillagt den enkelte otting. Denne værdiansættelse følger som regel et særpræget intervalsystem: 2–3–4– $4\frac{1}{2}$ –6– $7\frac{1}{2}$ –9 o. s. v. I visse tilfælde har man dog tvunget af ekstraordinære delinger af bol og otting været nødt til at fravige intervalsystemet og har valgt det nærmeste sluttal, som tillod en klar omregning af andelene i ørtug.

Vi kommer nu til det næste store problem, forklaringen på det anvendte intervalsystem. Det er umiddelbart iøjnefaldende, at dette beherskes af to forskellige principper. Dels har vi intervallerne 2–3–4 for de ottinger, der er blevet tillagt den mindste værdi, dels et andet, hvor vi møder tallrækken 3– $4\frac{1}{2}$ –6– $7\frac{1}{2}$ –9– $10\frac{1}{2}$ –12–15– $16\frac{1}{2}$ –18 og 24 som bestemmende landsbyernes sluttal. Det centrale problem bliver, hvorfor man i en række

⁶ Falsterlisten har *ii mr. et ii oras*, hvilket må være fejl for *ii mr. et v oras* = 63 ørtug, hvilke specificeres i lodsejerandelene. Falsterlistens andre åbenbare og kendte fejl, jf. Erslev, Valdemarernes Storhedstid, s. 294–95, ved Hillestrup, Tingsted og Staverby, er ikke søgt rettede og lades ude af betragtning.

⁷ Der findes sådan set endnu et tredje, idet bolet i Gogæthorp er takseret til 54 ørtug ($1 \times 6\frac{3}{4} \times 8$). Men da *rex habet totum*, er grunden til afvigelsen uklar.

tilfælde har følt det som en naturlig ting at taksere ottingerne efter en talrække, der beherskes af en enhed på $1\frac{1}{2}$ ørtug.

En lede-tråd findes, når vi vender vor opmærksomhed mod Falsterlistens og Hovedstykkets oplysninger om kornydelse af Skelby og Gedser. I Falsterlisten siges kongen af have 45 øre korn af jorden i Skelby, og i Hovedstykket opgives ydelsen til 45 pund hvede og 45 pund byg. I Gedser har han ifølge Falsterlisten 6 mark korn (48 øre), og ifølge Hovedstykket er Gedsers »skyld« 40 pund hvede og 40 pund byg. Indtil Kjell Runquists undersøgelse: Ett obeaktat samband i Jordeboken,⁸ formåede historikerne ikke at stille noget op med disse tal, fordi de gik ud fra, at man i 1231 ligesom i 1370 i RBJ har regnet med 12 pund (à 2 ørtug) på en mark korn. Og så kan man jo kun konstatere en betydelig uoverensstemmelse mellem de to kilder. I Skelby står $67\frac{1}{2}$ pund mod 90 og i Gedser 72 pund mod 80 pund.⁹

Runquist angriber – sikkert med rette – ligestillingen af Falsterpundet 1231 med pundet i 1370. Efter hans opfattelse har Aakjær ret i, at det falsterske pund i 1231 har sin oprindelse i det samtidige lybske pund »medan de övriga danska punden har uppstått på annat sätt och troligen också vid en senare tidpunkt«. Synspunktet kan talmæssigt uddybes. En lybsk læst deltes i 12 pund, og rummæssigt svarede hvert pund til to danske tønder eller med Aakjær til 278 l.¹⁰ Den senere sjællandske læst deltes også i 12 pund, men indeholdt 48 td. à 128.67 l.;¹¹ et sjællandsk pund var altså 515 l. Den eneste tilknytning, dette pund har til det lybske, er derfor tolvdelingen af læsten.

Men hvordan nu med pundets størrelse i 1231? Ser man først på de anførte tal for Skelby, så er det indlysende, at 1 øre korn svarer til 2 pund i hvede og byg. Heraf følger, at 1 mark (8 øre = 24 ørtug) er lig 16 pund; et pund er med andre ord lig $1\frac{1}{2}$ ørtug. Et særdeles interessant resultat, fordi det kan forklare, hvorfor det ovenanførte intervalsystem er behersket af en enhed på $1\frac{1}{2}$ ørtug.

Tallene for Gedser synes imidlertid at stride mod tallene for Skelby, idet 6 mark korn (48 øre = 144 ørtug) tilsyneladende modsvares af 80 pund. Runquist søger ved intrikate og ikke modsigelsesfrie¹² beregninger at bringe denne uoverensstemmelse ud af verden. Forklaringen på uover-

⁸ Rymdmått, Vikter och Kronovärderingsvärden i Kung Valdemars Jordebok, s.26-29.

⁹ Erslev, Valdemarernes Storhedstid, s. 300 og Aakjær, KVJ, Komm. s. 119 og 314.

¹⁰ Maal, Vægt og Taxter, s. 207 og 216, jf. også Runquist, s. 95.

¹¹ Poul Rasmussen, Mål og Vægt, s. 58 og 60.

¹² Han deducerer sig til en 'skyldmark' på $13\frac{1}{2}$ pund og en 'kornmark' på 20 pund. Dette resultat strider imidlertid mod tallene for Skelby.

ensstemmelsen turde dog være ret nærliggende. I Hovedstykket hedder det »Getæsby scyld. xl. pund tritici et. xl. pund ordeï. Curia ibidem persoluit annuatim. x. mr. argenti«. Og i Falsterlisten: »Getæsby. vi. bool. vi. mr. vnum bool pertinet ad curiam domini regis. Rex habet. vi. mr. annone. cuius medietas et triticum et medietas cum modio supradicto« (d. v. s. i byg).

Dette kan uden vanskelighed læses eller fortolkes således: Der er 6 bol à 1 mark kornskyld i Gedser. Et bol à 1 mark korn ligger til kongsgården. Det indgår følgelig i de indtægter, ombudsmanden har, og for hvilke han ifølge Hovedstykket erlægger 10 mark sølv til kongen. Rest 5 mark – der svarer til 40 pund hvede og 40 pund byg – er Gedsers bondeskyld, der bogføres for sig. Både i Skelby og Gedser har 1 mark korn følgelig været regnet til 16 pund à $1\frac{1}{2}$ ørtug. Og dermed har vi en akseptabel forklaring på de anvendte intervaller på $1\frac{1}{2}$ ørtug.

Det vundne resultat kaster også lys over de falsterske kornenheders metrologiske størrelser. Som nævnt svarede et lybsk pund til to danske tønder. Den falsterske kornmark på 16 pund svarer altså til 32 td. Dermed viser den sig identisk med den såkaldte viborglæst, der ifølge Aakjær indeholdt 40 byskæpper à 6 settingskæpper à $\frac{2}{15}$ åboskæpper = 32 td.¹³ Metrologisk kan læsten fikseres til ca. 4.400 l. ($\pm 1\frac{1}{2}$ pct.).¹⁴ Det er den størrelse vi må regne med, når vi senere skal drage sammenligninger med matriklen 1682.

Sammenfattende kan det talforhold, som Arup først har haft øje for, tolkes således: I 1 landsby er hver otting takseret til 2 ørtug (20 settings-

¹³ Aakjær, Maal, Vægt og Takster, s. 207, 209–13, Plov og Havne, s. 266 og KVJ, Indledn. s. 94. Aakjær gør sig også til talsmand for, at viborglæsten har fundet anvendelse på et tidspunkt forud for Falsterlisten. Hans begrundelse er dog en ganske anden end den oven anførte. Han bygger på den iagttagelse, at det for 33 landsbyer på -inge, -løse og -lev gælder, at deres areal pr. ørtug jord – når ørtugtallene sammenlignes med matriklen 1682 – ligger væsentlig under det af ham fundne gennemsnitstal på 2,3 td. Id., nemlig på 1,3 td. Id. Dette fænomen vil han forklare som et vidnesbyrd om, at jorden i disse byer har været opmålt på et tidligere tidspunkt – en ganske vilkårlig formodning – og efter en mindre kornlæst end den sjællandske (48 td.). Svagheden i ræsonnementet er, at det går ud fra, at det dyrkede areal har haft samme omfang i 1231 og i 1682. Den eneste naturlige slutning af iagttagelsen er, at der er sket store forskydninger, og at adelsbyernes jord har været stærkere udnyttet i 1231 end i 1682, se videre herom ndf. s. 418. Aakjærs opfattelse er tiltrådt af Kjell Runquist, Hist. Tidsskr. 11. rk. III, s. 436 og 534 fig.

¹⁴ Aakjærs formel fører til 4.461 l. Fauerholt Jensen vil regne en settingskæppe til 18.051 l. (Fortid og Nutid 1964, s. 182), hvilket fører til en læst på 4.332 l. Viborgs 'byskæppe' er endvidere sikkert beslægtet med 'Hedebyskæppen', og den kan approximativt bestemmes til ca. 111 l., se Runquist s. 21 note 19. 40 hedebyskæpper har altså svaret til ca. 4.400 l.

skæpper), i 12 landsbyer til 3 ørtug (2 pund = 30 settingskæpper), i 17 til 4 ørtug (40 settingskæpper), i 3 til 4½ ørtug (3 pund), i 26 til 6 ørtug (4 pund) – i et tilfælde (Nr. Alslev) har man dog været i tvivl om, hvorvidt ottingen skulle takseres til 6 eller 9 ørtug (4 eller 6 pund) – i 2 til 7½ ørtug (5 pund), i 7 til 9 ørtug (6 pund), i 1 landsby til 10½ ørtug (7 pund), i 10 landsbyer til 12 ørtug (8 pund), i 1 landsby til 15 ørtug (10 pund), i 2 landsbyer til 16½ ørtug (11 pund) i 2 til 18 ørtug (12 pund) og i 1 til 24 ørtug (16 pund). Hertil kommer så de ovenanførte tilfælde, hvor man af specielle grunde har valgt at takserer landsbyen som helhed for at finde frem til det mest hensigtsmæssige fordelingstal.

Den her analyserede fremgangsmåde vidner om planmæssighed og samtidighed. Apriorisk kan man antage, at der må have været en kommission, der har gennemført de krævende undersøgelser, der ligger bag fikseringen af tallene for de mere end 100 landsbyer. Et bestemt forhold taler også i den retning. Som bekendt står landsbyerne i Falsterlisten opført i en besynderlig rækkefølge.¹⁵ Samme iagttagelse er gjort for Estlandslstens vedkommende samt for en samtidig oppebørselsliste for Ratzeburg bispedømme. Både Paul Johansen¹⁶ og D. N. Jegorov,¹⁷ der har gjort dette fænomen til genstand for undersøgelse, kommer til samme resultat, nemlig at den rækkefølge, landsbyerne anføres i, afspejler den rute, som de kommissionsmedlemmer, der har indsamlet de adækvate oplysninger, har fulgt. Den samme forklaring må gælde for Falsterlisten. Kommissionen har påbegyndt arbejdet i landsbyerne omkring kongsborgen i Egense, bevæger sig derefter gennem landsbyerne langs nordkysten og drejer derefter sydpå, hvor den på grund af Falsters særegne form får alle landsbyer i sydspidsen med. Derefter vandrer den igen nordpå, og på vejen fra Tingsted til Egenseborg takserer den de resterende landsbyer i Falsters nordvestlige hjørne.

Det anførte tjener til belysning af det forhold, at der ved tre landsbyer omkring Gedsørgård ses anvendt en anden fremgangsmåde end den gængse. »Fiskæbæc. ii. bool. ii. mr. annone debito modio. Skielby. viii. bool. Rex habet. v. mr. annone et. v. oras . . . Getæsby. vi. bool. vi. mr . . . Rex habet. vi. mr. annone. cuius medietas est triticum et medietas cum modio supradicto«.¹⁸ Det er en redegørelse for faktisk erlagte ydelser, mens vi for de øvrige byer må regne med en taksering til fremtidig

¹⁵ Jf. Paludan-Müller i Vid. Selsk. Skr. 5. rk. IV, s. 211.

¹⁶ Die Estlandliste des Liber Censur Danicæ. 1933.

¹⁷ Die Kolonisation Mecklenburgs im 13. Jahrhundert. 1930.

¹⁸ Stedet er blevet udførligt kommenteret og fortolket af Erslev, Valdemarernes Stordhedtid, s. 306–09. Hans problem er at forklare, hvorfor listen øjensynligt taler om land-

brug.¹⁹ Forklaringen må være den, at kommissionen, da den er nået til de tre nævnte byer omkring kongsgården i Gedser, har forefundet et afgiftssystem, som den har kunnet acceptere og ikke har rørt ved.

Poul Rasmussen gør i »Mål og Vægt«, s. 34, denne tænksomme bemærkning: »De forskere, der har beskæftiget sig med Falsterlisten, regner med, at alle listens ubenævnte mark, øre og ørtug er skyldjord;²⁰ men i og for sig ligger det lige så nær at antage, at de er skyldkorn eller ud-sæd«. Den her givne analyse besvarer dette problem. Fremgangsmåden har været den, at een otting i hver landsby som repræsentativ for alle landsbyens ottinger er blevet takseret til en bestemt afgift (skyld) i korn.²¹

Det er her naturligt og på sin plads at fremhæve den principielle forskel mellem den falsterske og den sjællandske skyldvurdering. Det gøres klarest ved at stille de falsterske og de sjællandske marktal pr. bol overfor hinanden. På Falster spænder bolene over følgende værdier i mark: $\frac{2}{3}-1-1\frac{1}{3}-1\frac{1}{2}-1\frac{2}{3}-2-2\frac{1}{4}-2\frac{1}{2}-2\frac{2}{3}-3-3\frac{3}{8}-3\frac{1}{2}-3\frac{2}{3}-4-4\frac{1}{4}-5-5\frac{1}{2}-6-8$. Til denne store spændvidde – 1:12 – svarer den store forskel i tøndemål, når matriklen 1682 bruges som sammenligningsgrundlag. Ifølge Frits Hastrups tabel varierer bolenes størrelser fra 31 til 364 td. land,²² eller fra en jævn bondegårds størrelse til størrelsen af et storgods. Selv om der, som ovenfor fremhævet, er anvendt en grovmasket skala ved den falsterske taksering, er den dog i sammenligning med den sjællandske skyldvurdering uhyre differentieret. På Sjælland er nemlig alle bol simpelthen ansat – ikke takseret – til 1 mark terra in censu. Argumentet herfor er allerede fremført af Poul Rasmussen og består for det første i århuskannikens erklæring omkr. 1315: »Semper enim quasi per totam Sielandiam census octo orarum facit unum book«. ²³ Det lille forbehold, der ligger i *quasi*,

gildeydelse, mens den efter hans opfattelse skulle redegøre for ledingskat i pengebeløb. Opfattelsen er som bekendt forældet, men Erslev udtrykker i den forbindelse en vis skepsis over Paludan-Müllers gengivelse af *debito modio* med 'skyldskæppe', som stadigvæk er på sin plads. Dette begreb spiller fortsat en stor rolle i den metrologiske litteratur (Aakjær, Runquist). Sprogligt betyder *modius debitus* imidlertid ikke andet end *den rette, den skyldige skæppe*, in casu settingskæppen. 'Skyldskæppe' ville have heddet *modius censualis* eller lgn.

¹⁹ Dette moment forklarer også, hvorfor bolene i Nr. Alslev er opført til *quodlibet. ii. uel. iii. mr.* Den endelige afgørelse er blevet udskudt.

²⁰ D. v. s. identisk med den sjællandske skyldvurdering.

²¹ Jf. at Sorø kloster endnu så sent som 1484 gør påstand om, at der af hver ørtug skyldjord på Falster bør svares en ørtug korn i landgilde, Eline Gøyes Jordebog, s. 430. Se nærmere herom i den på s. 412 note 30 omtalte fremtidige afhandling.

²² Danske Landsbytyper, s. 250–51.

²³ SRD VI, s. 424.

svarer til kildernes vidnesbyrd; undtagelsesvis kan findes bol, der ikke er identisk med en mark skyldjord.²⁴ Det andet og vigtigste²⁵ argument er imidlertid sammenligningen mellem bolenes arealmål på Falster og Sjælland. På grundlag af Aakjærs materiale har Poul Rasmussen opstillet en tabel, der viser, at mens bolene i 85 landsbyer på Falster svinger mellem 31 til 364 td. land, målt med matriklen 1682, svinger de i 261 landsbyer på Sjælland på samme måde mellem 30 til 370 td. land.²⁶ Det beviser som sagt klart, at mens bolene på Falster virkelig har været genstand for en taksering, er de på Sjælland simpelthen uanset størrelse sat til *1 mark terra in censu*.

Konsekvensen af denne konstatering er vidtrækkende i flere henseender. For det første ophæver den for Sjællands vedkommende den hidtidige af forskningen almindeligt antagne oprindelige identitet mellem *terra in censu* og *terra in semine*.²⁷ Udsæden pr. mark *terra in censu* på Sjælland har i hver given landsby været afhængig af, hvilken størrelse bolet havde i vedkommende landsbymark. Det eksempel fra KVJ, som hidtil har voldt adskillige forskere så store vanskeligheder, falder dermed naturligt på plads. I Viskinde er der i 1231 89½ ørtug *terra in censu* med en udsæd på 206½ ørtug korn, i Dagerup og Løgtved er der begge steder 16 ørtug *terra in censu* med henholdsvis 45 og 48 ørtug korn i udsæd. Dette forhold skyldes ikke som Erslev²⁸ – og andre forskere med ham – har ment, at opdyrkningen på det nærmeste er tredoblet siden skyldmatrikuleringen, men afspejler det forhold, at der på Sjælland kun ligger en meget grov størrelsesangivelse i en mark *terra in censu* = bolet. Set fra et vist synspunkt, som i hovedsagen er rigtigt, kan man sige, at det er disse lejlighedsvis forekommende udsædsangivelser for sjællandsk skyldjord, der korresponderer med de ovenanførte marktal pr. bol på Falster.²⁹

Poul Johs. Jørgensen har træffende defineret bolet som en fra by til

²⁴ Steenstrup, Kong Valdemars Jordebog, s. 55, og Henrik Larsen i Aarb. for nord. Oldkyndighed 1918, s. 209 fig.

²⁵ Kjell Runquist, Hist. Tidsskr. 11. rk. III, s. 437, vil fortolke de sjællandske bol à 8 øre fremkommet ved en regulering og omlægning af de gamle bol. Bolene på Sjælland skal principielt svare til de falsterske marktal, dog dobbelt så store som disse, nemlig 96 td. ld. mod 48. Opfattelsen modbevises af den kendsgerning, at de falsterske og sjællandske bol i størrelse svarer til hinanden. Forskellen i den sjællandske og den falsterske marks størrelse er en logisk følge af den forskellige fremgangsmåde ved deres respektive fiksering, jf. også ndf. s. 412 note 33.

²⁶ Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder II, sp. 58.

²⁷ Jf. Svend Gissels referat af min opfattelse i Landgilde og Udsæd, s. 245, og hans tøven med at godkende den.

²⁸ Valdemarernes Storhedstid, s. 303.

²⁹ Jf. således også Svend Aakjær i Plov og Havne, s. 262.

by vekslende, men i samme by konstant brøkdelen af den jord, der til enhver tid hørte til byen.³⁰ Hastrups, Aakjærs og Rasmussens tal illustrerer konkret korrektheden af denne definition. Yderpunkterne på Falster er 31 td. ld. og 364 td. ld. Gennemsnitstallet er ifølge Aakjær 121.5 pr. bol,³¹ alt målt med tallene i matriklen 1682, hvilket selvfølgelig indebærer et usikkerhedsmoment, men dog ikke af det omfang, at det gør sammenligningerne illusoriske. Falsterlisten 1231 beviser jo selv, at bo-lene også på tidspunktet for dens affattelse var af vidt forskellig størrelse. Fra andre dele af landet har Aakjær i 68 tilfælde fundet bol, der i størrelse varierede fra 42.1 til 121.7 td. ld.,³² og konkluderer: »i 55 af 68 Tilfælde (80 pct. af Opgivelserne) bliver Arealet 97.8 Td. Land, altsaa omkr. 96 Td. Land eller 2 Mark Land«. Hug en hæl og klip en tå, og man kan få alt til at passe. Bag Aakjærs talbehandlinger ligger en forestilling om at kunne finde frem til bolets ideelle, oprindelige størrelse, in casu 2 mark land = 96 td.³³ Rent bortset fra, at en mark på 48 td. sikkert har været ukendt på tidspunktet for bolansættelsen, kan et tal som for eks. 121.5 pr. bol på Falster aldrig blive andet end et rent statistisk gennemsnitstal. I visse henseender tilslører det snarere end det oplyser, fordi det afleder opmærksomheden fra bolets store spændvidde. Det er det egentlige problem, som fortjener en særbehandling.

Som sagt er disse vidt forskellige bol på Sjælland som helhed summarisk sat til 1 mark terra in censu à 240 eller 288 penninge. Poul Nørlund har godtgjort,³⁴ at *census* må forstås som skyld i betydning landgilde.

³⁰ Dansk Rethistorie, s. 180. Her tænkes på det egentlige middelalderlige bol, som jeg vil kalde ejendomsbolet i modsætning til det senere skyldbøl. Som typisk eksempel på forskellen i de to begreber kan forholdene i Brarup anføres. Her var der 1231 et bol, der blev takseret til 4 mark. I 1634 omrebes byen efter 'byens fire bol', d. v. s. mark. Forholdet vil blive behandlet i en anden afhandling. I senere kilder er der intet fast kriterium for, om vi står overfor begrebet ejendomsbol eller skyldbøl, jf. således også Poul Rasmussen, *Mål og Vægt*, s. 35.

³¹ Plov og Havne, s. 284.

³² KVJ, Indl. s. 80–81 og Plov og Havne, anf. st.

³³ Aakjærs fiksering af bolets ideelle størrelse til 96 td. ld. spiller en stor rolle for Kjell Runquists deduktioner og ræsonnementer, jf. *Hist. Tidsskr.* 11. rk. III, s. 436, 438, 522, og ofv. s. 411 note 25 – I denne forbindelse må nævnes, at Aakjær ved en vilkårlig afrunding af tallet 2.3 td. ld. pr. ørtug på Falster til 2.0, jf. ndf. s. 416 note 51, konstruerer den falsterske marks ideelle størrelse til 48 td. ld. To falsterske mark à 48 td. ld. svarer således til en sjællandsk skyldmark à 96 td. ld. = 1 bol, jf. Poul Rasmussen, *Mål og Vægt*, s. 38, og hans kritiske bemærkninger om det statistiske grundlag for beregningen. Faktisk kan man kun med en vis usikkerhed beregne en falstersk skyldmark til ca. 48–72 td. ld., se ndf. s. 419. Et fast forhold mellem denne falsterske skyldmark og den sjællandske har aldrig bestået.

³⁴ De ældste Vidnesbyrd om skyldtaxationen, *Hist. Tidsskr.* 9 rk. IV, s. 90 passim.

Endvidere at de ældste kilder endnu kan afspejle dette forhold, cf. for eks. udtrykket »terram de censu dimidiæ marcæ nummorum annuo« om gods i Hesselrød i tiden omkr. 1161. Som supplement til hans eksempelsamling³⁵ fortjener nogle eksempler fra Lunds præbendeliste fra tiden omkr. 1120 at fremdrages. Ifølge denne var der i Lilla Uppåkra $4\frac{1}{2}$ bol »singuli soluentes singulas libras denariorum«. I Sundbyøster på Amager ydede hvert af de 4 bol der ligeledes 1 libra og i Simris ydede to bol tilsammen 40 solidi (= 2 libre), mens ydelsen af $\frac{1}{4}$ bol i Säby var 2 uncier.³⁶

De anvendte møntbetegnelser er ikke entydige, men jeg vil fortolke libra = 20 solidi à 12 den. = 240 den.,³⁷ og uncia = øre à 36 den. En mark er altså 288 den. i tilfældet Säby. Under alle omstændigheder viser eksemplerne, at bolene på det tidspunkt yder et fast beløb i penge.

Forholdet har betydning for bedømmelsen af det 12. århundredes afgiftsniveau i forhold til RBJ omkr. 1370. Nørlund følger – efter min mening med urette – Erslev og antager, at landgildeydelsen i 12. årh. har været en øre sølv af en øre skyldjord. I 1370 ses ydelsen ofte at være 1 øre korn eller det dobbelte af den oprindelige landgilde.³⁸ I virkeligheden har ydelsen pr. bol efter Nørlunds og de anførte eksempler øjensynligt været fikseret i penge, altså 1 mark penge pr. bol. I forhold til senere tider har ydelsen af jorden været beskeden i det 12. årh. Vi kan derfor øjne en først stærkt stigende og senere faldende kurve fra det 12. til det 14. århundrede.³⁹

Nørlund har med rette betonet, at den sjællandske »skyldvurdering« hurtigt blev en fastliggende, stivnet »taksering« uden fast forbindelse med de faktiske senere ydelser og det dyrkede areal.⁴⁰ Men den blev be-

³⁵ Anf. afhandl., s. 77–79 og 94–95.

³⁶ Necrologium Lundense, s. 6–9.

³⁷ Cf. Du Cange, s. v. Libra.

³⁸ Anf. afhandl., s. 91, jf. også Svend Gissel, Landgilde og Udsæd, s. 252. I Sundbyøster ydes der i 1370 $\frac{2}{3}$ mark korn af hvert bol, jf. RBJ s. 134, mens ydelsen i 1120 som anført var 1 libra = 240 penninge.

³⁹ Hvad der her er sagt om den sjællandske skyldnedsættelse har også betydning for fortolkningen af ydelserne i RBJ 1370. Ifølge Erslev svarede der i 150 tilfælde af ialt 734 en ørtug korn af en ørtug terra en censu, i 386 tilfælde var ydelsen $\frac{2}{3}$ ørtug og i 78 $\frac{1}{2}$ ørtug af samme enhed. Svend Gissel, Landgilde og Udsæd, s. 286 og 298, vil fortolke disse simple talforhold som vidnesbyrd om henholdsvis alsædsbrug, trevangsbrug og tovangsbrug. Jeg vil fortolke dem som udslag af den faktiske forskel, der fra landsby til landsby gjorde sig gældende i bolenes størrelse. I de simple talforhold ligger der ikke andet end en grov fastlæggelse af ydelserne efter jordens kvantitet. Terra in censu er nu engang ikke identisk med terra in semine. Ved fortolkning af det forhold skal man næppe parallellisere med forhold i det 16. årh., men se bagud i tiden.

⁴⁰ Nørlund tager principielt ikke stilling til, hvad der har været grundlaget for den sjællandske skyldvurdering, jf. anf. afhandl., s. 90 note 1. Den her fremsatte tankegang,

stående, fordi den til enhver tid angav en given ejendoms andel i landsbyens jord, d. v. s. den udtrykte bymålet. Og med markens delinger i 240 penninge gav den helt andre muligheder for en differentieret deling end det gamle bol og dets underafdelinger.⁴¹ Hans ræsonnement kan konkretiseres med en henvisning til for eksempel forholdene i Vgglæthorp.⁴² Her blev en broderlod på $1^{15}/_{33}$ otting ved den nye taksering og det deraf følgende fordelingstal, bymålet, omregnet til 6 ørtug jord. Og det sidste tal har selvfølgelig været uhyre mere praktisk at regne med for bønderne ved fordeling i mark, skov og eng o. s. v.⁴³

Vi vender nu tilbage til Falsterlisten og til det diskuterede og komplicerede spørgsmål vedrørende Falsterlistens tal set i forhold til matriklerne i det 17. årh.

Set fra et snævert synspunkt er sammenligningen let at drage. De 630⁴⁴ mark korn i 1231 svarer til 19.884 td. ($\pm 1\frac{1}{2}$ pct.) (630×4400 l. ($\pm 1\frac{1}{2}$ pct.): 139.4 l.). Dette er den takserede skyld, og det korresponderer med det takserede hartkorn – den ideelle landgilde – i 1682 på 8.092 td. Sidstnævnte tal omfatter hele Falster, mens tallet i 1231 temmelig sikkert ikke omfatter særjorder. Direkte kan det udsiges om kongsgårdene i Gedser og Egense, hvis jordtilliggende ikke specificeres, men det gælder rimeligvis generelt for al ornumjord. Heller ikke de to købstæders jord er medtaget.⁴⁵ Rundt regnet står derfor godt 20.000 td. i 1231 overfor 8.000 td. i 1682.⁴⁶ Afgiftsmæssigt repræsenterer Falsterlisten en højkonjunkturtid.⁴⁷

at det er det enkelte sjællandske bol, der er sat lig 1 mark terra in censu, er han ikke inde på.

⁴¹ Anførte afh., s. 89–91.

⁴² Ovf. s. 405.

⁴³ Endnu i det 17. århundrede brugtes ørtugskyld som bymål eller fordelingstal på Falster, jf. ovf. s. 412 note 30.

⁴⁴ Til Erslevs tal på 620 mark, Valdemarernes Storhedstid, s. 114, er lagt 10 mark for Ulslev, som er ufuldstændigt angivet i 1231, jf. Christian Lisse i Maribo Amts Stednavne, Indl. s. xiv.

⁴⁵ Ibid. s. xii.

⁴⁶ Endnu i 1683 siges de falsterske bønder at være 'forskyldte', d. v. s. for højt takserede. De havde dog i 1663 fået væsentlige nedsættelser, ialt 1732 td. korn, fordi de ikke formåede at betale de gamle jordebogsafgifter, Holger Hjelholt, Falsters Historie II, s. 149 og 8–11. I matriklen 1664 er Falster ansat til ialt 10.500 td. korn.

⁴⁷ De i Falsterlisten nævnte kornydelsel for Fiskebæk, Skelby og Gedser tillader kun i begrænset grad sammenligning med senere tider. Bedst ligger forholdet for Fiskebæks vedkommende. Her ydedes der i 1231 to mark korn = 8.800 l. ($\pm 1\frac{1}{2}$ pct.), mens jorden i 1682 takseredes til 39.1 td. htk. = 5.250 l. I samme tidsrum har Fiskebæk dog temmelig sikkert fået udvidet sit agerareal med omkr. 50 pct., idet der 1682 går 3.7 td. land pr. ørtug, jfr. ndf. s. 418. Opgivelserne for Skelby er kun partiel i Falsterlisten og tillader

Men hvordan forholder tallene sig, når dyrket areal sammenlignes. Hidtil har forskningen kun beskæftiget sig med denne side af sagen, og så er problemet mere kompliceret. Lad os kort rekapitulere den hidtidige problemstilling. Ifølge Erslev svarer Falsterlistens 620 mark til lige så mange læster à 40 td., altså ca. 25.000 td. Det er den årlige udsæd, og da man må regne med trevangsbrug, kan det samlede areal i 1231 beregnes til 37.500 td. ld. Heroverfor stiller han den opgivne udsæd på 12.500 td. i Frederik III's matrikel, hvilket som følge af trevangsbrug svarer til 18.750 td. ld.; altså en formindskelse af det dyrkede areal til halvdelen.⁴⁸ P. Lauridsen tiltræder med nogen tøven Erslevs fiksering af læsten til 40 td. ld., men kritiserer ham på to punkter. De 620 mark i 1231 angiver ikke den årlige udsæd, men den totale udsæd i al agerjord, uanset om den er i brug eller hvile. Endvidere er udsædsangivelserne i Frederik III's matrikel upålidelige. Det rette sammenligningsgrundlag er opmålingen i 1682. Han beregner derefter tallene for Falsters Nørre Herred (tabelværket forelå ikke endnu) og får et agerareal for dette herred på 11.755 td. ld. i 1231 mod 17.731 td. ld. i 1682; altså en stigning på ca. 50 pct. siden 1231.⁴⁹ Henrik Pedersen kombinerer Erslev og P. Lauridsen. Han godtager – uden egen argumentation – Erslevs fastlæggelse af arealet i 1231 til 37.500 td. ld., men konfronterer i overensstemmelse med P. Lauridsen dette tal med opmålingen i 1682, hvilket giver et areal på 33.500 td. ld., altså nok en 10 pct. nedgang siden 1231, men dog på det nærmeste balance. Dette resultat, mener han, korresponderer med den kendsgerning, at der til de forsvundne byer på Falster siden 1231 stort set findes et tilsvarende antal ny tilkomne bebyggelser i 1682, så »der i Virkeligheden samtidig med den stærke Dekadence i et relativt set ganske betydeligt Omfang må være grundlagt ny Hjem og opdyrket ny Jord«.⁵⁰

Skridtet herfra og til Aakjærs sammenligninger er ikke langt. For 164 landsbyer på Falster, Lolland og Sjælland finder han, når man drager sammenligninger med opmålingen i 1682, at der til en ørtug jord i middelalderen gennemsnitlig svarer 2.19 td. ld., og hver ørtug »har da for-

ikke en fuldt udtømmende sammenligning. Aakjær mener dog at kunne konstatere en stærk formindskelse, KVJ, Kommentar s. 119. Og i hvert fald er den partielle ydelse (⁴⁶/₆₄ af Skelby), der tilkommer kongen i 1231, med 90 pund = 20.350 l. ($\pm 1\frac{1}{2}$ pct.) større end den, hele Skelby blev takseret til i 1682, nemlig 110.37 td. htk. = 15.385 l. For Gedsers vedkommende er der ligeledes usikkerhedsmomenter, fordi kongsgården i 1231 senere udstykes og indgår i bøndernes ydelser, jf. at Gedser i 1682 har det ekstraordinært høje tal af 4.8 td. land pr. ørtug, se s. 418.

⁴⁸ Valdemarernes Storhedstid, s. 119–20.

⁴⁹ Om Skyldjord eller Terra in Censu, Aarb. f. nord. Oldkyndighed 1903, s. 60–61.

⁵⁰ Udsæden og det dyrkede Areal på Falster, Hist. Tidsskr. 8. rk. I, s. 136–37.

modentlig på Valdemar IIs Tid været ca. 2 Tønder Land«. ⁵¹ Modsat Henrik Pedersen regner Aakjær derfor med en øgning og ikke en tilbagegang på 10 pct. ⁵² Men principielt har Aakjærs metode – sammenligningen mellem de middelalderlige opgivelser og tallene i matriklen 1682 – sine forudsætninger i Henrik Pedersens arbejde og tanken om balance mellem 1231 og 1682.

Efter den forudgående analyse af fremgangsmåden ved takseringen 1231 og de ved denne anvendte kornmål er det ikke svært at påpege fejl og skævheder i de refererede beregninger. Erslev, P. Lauridsen og Henrik Pedersen begår således en væsentlig fejl ved at regne en mark korn til 40 td. i stedet for til 32 td., som kan udledes af selve kilden. Større usikkerhed volder imidlertid skævheden i sammenligningsleddene. Ved den grovmaskede fremgangsmåde, der benyttes i 1231, takseres jorden til ca. 20.000 td. i afgift. Med den meget finere teknik i 1682 takseres jorden til ca. 8.000 td. htk. og opmålt til 33.500 td. ld. Der kan ikke være tvivl om, at jorden i 1231 har været takseret hårdere end i 1682. Men hvor meget? Rent tankemæssigt er der intet til hinder for, at man i 1231 har ladet sig lede af en forestilling om, at årlig udsæd og afgift var identiske størrelser. ⁵³ I så fald må slutningen blive den, at udsæden i 1231 på det nærmeste har svaret til udsæden i det 17. årh., måske dog en smule større. Exclusive særjorderne har den nemlig i 1231 udgjort ca. 20.000 td. korn, mens den ifølge Henrik Pedersen i det 17. århundrede har ligget et sted mellem 16.000 og (maksimalt) 22.000 td. korn. ⁵⁴ Denne sidste opgørelse omfatter imidlertid også de i 1231 udeladte særjorder. Endvidere

⁵¹ KVJ, Indl. s. 93. Ræsonnementet forudsætter jo, at den senere danske tønde har dannet grundlaget for skyldtaksationen, hvilket ikke holder stik. Men faktisk hviler Aakjærs bestemmelse af den falsterske mark til 48 td. ld. på dette løst underbyggede ræsonnement.

⁵² KVJ, Indl. s. 89–90.

⁵³ Således også Poul Rasmussen, Mål og Vægt, s. 38 – Aakjær, KVJ, Kommentar s. 117, mener ligefrem at kunne føre bevis herfor ved at sammenholde Falsterlistens tal med Hovedstykkets. Enhver, der vil sammenholde disse tal, vil imidlertid indse, på hvilket skrøbeligt grundlag denne beregning hviler; jf. også Erslev, Valdemarernes Storhedstid, s. 303–06. Kjell Runquists deduktioner i Hist. Tidsskr. 11. rk. III, s. 423–24 og 439, bygger på Aakjærs opfattelse og beregninger, selv om han fortolker dem anderledes. Efter min opfattelse er de store uoverensstemmelser mellem de to kilders tal betinget af brydeforhold og altså uberegnelige, jf. for eks. at det i Hovedstykket hedder: Item in Lundby. Jacob Eest vi. mansiones ad. xii. mr. Runquists opfattelse af Falsterlistens mark som mark penge modbevises af den ovenfor foretagne analyse, jf. også Poul Rasmussens bemærkning om Runquists tolkning i anførte værk s. 47.

⁵⁴ Udsæden og det dyrkede Areal på Falster i det 17. Aarh., Hist. Tidsskr. 8. rk. I, s. 125. Sidstnævnte tal udtrykker den fulde udnyttelse af de to vange under trevangsbrug, hvilket som bekendt ikke fandt sted.

må tages i betragtning, at den i 1231 anvendte grovmaskede skala næsten forudsætter en vis sikkerhedsmargin, således at man har takseret i underkanten. Man kan dårligt forestille sig, at man har villet risikere at taksere jorden til en højere afgift end den faktiske udsæd.

Som bekendt udregner Aakjær gennemsnitstallet for den falsterske ørtug i td. ld. ved at sammenstille ørtugtallene i 1231 med den opmålte agerjord i matriklen 1682 og når derved til 2.3 td. ld. pr. ørtug.⁵⁵ Men som ovenfor nævnt er det et gennemsnitstal, der dækker over store udsving, udsving som Aakjær vil forklare som en følge af, at visse byer har været takseret på et tidligere tidspunkt end andre og efter et andet kornmål.⁵⁶ Kornmålets ensartethed og takseringens samtidighed kan imidlertid efter den her foretagne analyse ikke omtvistes. De store udsving må derfor forklares på en anden måde.

Den omstående opstilling giver et overblik over de store ændringer og forskydninger i landsbyernes indbyrdes størrelsesforhold, der må have fundet sted i tiden mellem 1231 og 1682.

Som man ser, er 23 landsbyer blevet øde siden 1231. Set fra et vist synspunkt er imidlertid den anden kolonne den mest indtryksfulde. De forsvundne byer kan nemlig i hvert fald til en vis grad forklares ved hjælp af den såkaldte »Ballungsteori«, d. v. s. som resultat af en rationalisering i kraft af ændrede driftsforhold og omlægninger af landsbymarkerne.⁵⁷ Derfor har kolonne II sin særlige betydning. Den viser nemlig, at der ved siden af de 23 øde landsbyer findes mindst 32 andre, som må have haft mindre agerarealer i 1682 end i 1231, snarest nogle flere.

Som bevis herfor skal Listrups data anføres. I 1231 er agerarealet takseret til 256 ørtug. I 1682 opmålt jorden til 280 td. ld. – hver ørtug svarer følgelig her til 1.1 td. ld. – og takseres til 73.0 td. htk. Det sidste tal, den ideelle landgilde, svarer til 10.176 l. korn. Heroverfor taksationen i 1231 på 256 ørtug korn, der svarer til 46.848 l. ($\pm 1\frac{1}{2}$ pct.). Sidstnævnte tal må sammenholdes med det opmålte totalareal i 1682 på 288 td. land, hvilket i overensstemmelse med Henrik Pedersen kan skønnes at have haft en årlig udsæd mellem 140 og 192 td. korn eller mellem 19.516 og (maksimalt) 26.865 l. korn. Konfronterer man dette tal med den takserede afgift på 46.848 l. i 1231, er een slutning kun mulig. Listrup må i 1231 have haft langt, langt større udsæd end i 1682, hvor der som nævnt

⁵⁵ KVJ, Indl. s. 92.

⁵⁶ S. 408 note 13.

⁵⁷ Jf. Svend Gissel, *Landgilde og Udsæd*, s. 287. Christian Lisse giver i *Maribo Amts Stednavne*, Indl. s. xvi, udtryk for en lignende opfattelse.

Tønde land 1682 pr. ørtug 1231

0	1-2	2-3	3-4.8
Sothathorp	Egelev 1.5	Egense 2.8	Vælde 3.7-4.8
Bosæthorp	Nr. Kirkeby 1.6	Kippinge 2.4	Nr. Grimmel-
Ketælscoth	Skerne 1.6	Nr. Vedby 2.0	strup 3.6
Rathwet	Torkilstrup 1.7	Riserup 2.2	Truelstrup 3.2
Kietilsthorp	Sullerup 1.8	Ravnø 2.1	Systofte 3.3
Syghærsthorp	Skørringe 1.9	Bødstrup 2.0	Egebjerg 3.8
Dalby	Horbelev 1.8	Lommelev 2.6	Idestrup 3.3
Vggelæthorp	Særslev 1.6	Ravnstrup 2.3	Sdr. Tåstrup 3.0
Dompnæthorp	Tostrup 1.6	Bannerup 2.5	Elkenør 3.0
Thoristorp	Meelse 1.5	Gundslev 2.1	Fiskebæk 3.7
Brækningy	Bregninge 1.4	Gundslevmagle 2.4	Gedser 4.8
Tostæthorp	Falkerslev 1.7	Dukkerup 2.3	Skelby 3.1
Bellingy	Karleby 1.7	Tårup 2.3	Boderup 3.2
Krybæthorp	Horreby 1.6	Lillebrænde 2.1	Stadager 3.4
Algutsthorp	Eget 1.8	Barup 2.9	
Lumsthorp	Listrup 1.1	Maglebrænde 2.8	
Gogæthorp	Bjørup 1.8	Algestrup 2.1	
Gunnildethorp	Korselitze 1.5	Stangerup 2.0	
Haddæthorp	Sdr. Alslev 1.7	Åstrup 2.3	
Tokæthorp	Sdr. Vedby 1.5	Vejringe 2.5	
Bysæthorp	Orup 1.2	Moseby 2.9	
Warløse	Tjæreby 1.8	Sdr. Grimmel-	
Asgutsthorp	Sdr. Ørslev 1.4	strup 2.5	
	Væggeløse 1.3	Virket 2.8	
	Stovby 1.3	Tunderup 2.0	
	Rabjerg 1.2	Nr. Ørslev 2.3	
	Marbæk 1.8	Sdr. Kirkeby 2.4	
	Staverby 1.9	Sillestrup 2.7	
	Tåderup 1.4	Hillestrup 2.4	
	Sørup 1.5	Højte 2.0	
	Lundby 1.9	Bruserup 2.7	
	Ovstrup 1.6	Tingsted 2.4	
		Øverup 2.0	
		Stubberup 2.5	
		Bruntofte 2.5	
		Eskilstrup 2.6	
		Stødstrup 2.5	
		Ønslev 2.5	
		Sundby 2.6	
		Brarup 2.7	
		Alstrup 2.8	
Antal 23	32	40	13

gik 1.1 td. ld. pr. ørtug. For at kunne præstere det nævnte kvantum på 46.848 l., må det dyrkede areal i 1231 have været om ved det dobbelte af, hvad det var i 1682.

Opstillingen viser store forskydninger i begge retninger i omhandlede tidsrum. Byer er blevet totalt øde (kolonne I), andre har haft væsentlige arealindskrænkninger (kolonne II), mens 13 byer temmelig sikkert har udvidet deres agerarealer (kolonne IV). Vi får altså øje på to vidt forskellige udviklingslinier i omhandlede tidsrum. I denne forbindelse må også erindres, at der efter 1231 opstår 15 nye landsbyer, en hovedgård og 6 enestegårde på Falster.⁵⁸ Kolonne III kan opfattes som de landsbyer, der på det nærmeste har haft samme agerareal i 1231 og 1682. Det udelukker selvfølgelig ikke, at de også på et tidspunkt mellem 1231 og 1682 kan have haft arealindskrænkninger.

De største ændringer kan iagttages i Idestrup sogn, hvad nedenstående

	Skylden i 1231		1682		
	Ørtug	Omregnet i td. korn	Td. ld.	Td. htk.	Td. ld. pr. ørtug
Idestrup.....	48	63.1	158.5	33.57	3.3
Krybæthorp.....	24	31.6	÷	÷	÷
Algutsthorp.....	24	31.6	÷	÷	÷
Lumsthorp.....	63	82.9	÷	÷	÷
Gogæthorp.....	54	70.9	÷	÷	÷
Sdr. Vedby.....	256	346.1	375.3	83.10	1.5
Orup.....	72	94.8	86.0	21.87	1.2
Gunnildethorp.....	12	15.8	÷	÷	÷
Haddæthorp.....	24	31.6	÷	÷	÷
Tjæreby.....	256	346.1	451.4	94.38	1.8
Sillestrup.....	72	94.8	191.2	49.05	2.9
Sdr. Tåstrup.....	48	63.1	142.1	30.01	3.0
Elkenøre.....	96	126.2	284.5	63.32	3.0
Tokæthorp.....	24*	31.6	÷	÷	÷
Sdr. Ørslev.....	256	346.1	354.6	98.14	1.4
Bysæthorp.....	24*	31.6	÷	÷	÷
Hillestrup.....	72	94.8	172.6	45.27	2.4
Kringelborg.....	÷	÷	74.1	16.40	÷
	1425	1902.7	2290.3	535.1	1.6

* Anslået (lavt), da der kun anføres et bol hvert sted; hvert bol er regnet til en mark korn (1 × 3 × 8) à 4400 l.

⁵⁸ Maribo Amts Stednavne, Indl. s. xiv-xvi.

oversigt aflægger flere interessante vidnesbyrd om.⁵⁹ For det første er 8 landsbyer blevet øde i sognet. For det andet har 4 landsbyer (Sdr. Vedby, Orup, Tjæreby og Sdr. Ørslev) haft væsentlige indskrænkninger i deres agerarealer. For det tredje har Idestrup, Sdr. Tåstrup, Elkenøre og måske Sillestrup udvidet deres arealer siden 1231, rimeligvis på ødebyernes bekostning. Direkte kan det udsiges om Elkenøre og Sdr. Tåstrup, idet jorden i ødebyen Bysæthorp ifølge markbogen 1682 siges at være lagt til disse byer.⁶⁰ Vi har altså her et typisk tilfælde af »Ballung«. For det fjerde er der opstået en hel ny bebyggelse Kringelborg – nævnt første gang 1483 – rimeligvis grundlagt på ødejord. De to sidstnævnte fænomener samt de under punkt tre nævnte udvidelser af agerareal har dog ikke forhindret, at sognet som helhed har mistet areal siden 1231, hvilket udtrykkes i gennemsnitstallet 1.6 td. ld. pr. örtug. Derfor er forskellen mellem den takserede skyld på 1902 td. korn i 1231 og de 535 td. htk. i 1682 også så ekstraordinært stor.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Zahlen und Zahlenverhältnisse der Falsterliste und ihre Interpretation

ERIK ARUP machte seinerzeit als erster darauf aufmerksam, dass die Falsterliste im Grundbuch von König Valdemar 2. aus dem Jahre 1231 in ihrem ganzen Aufbau weitgehendst durch die Zahl 8 gekennzeichnet ist, und dass diese Zahl eine massgebliche Rolle bei der Festlegung der Totalsumme für jedes einzelne Dorf auf Falster in Örtug gemessen spielte. Arups Beobachtung ist von grossem Wert, nur dass man sie anders zu deuten haben wird.

Bei der Taxation vom Jahre 1231 diente als feste Norm, dass jedes Bol (mansus) eines jeden Dorfes in 8 gleichgrosse Ottinge geteilt war. Grösse der Bole und Ottinge wechselte jedoch von Dorf zu Dorf. Als Hauptregel gilt, dass man bei der Taxation der einzelnen Ottinge eine Zahlenreihe von charakteristischem Gepräge, nämlich 2-3-4-4½-6-7½-9-10½-12-15-16½-18-24 anwandte. Diese Zahlenreihe ist dadurch zu erklären, dass man die Viborg-Last als Kornmass zu Grunde legte. Die Viborg-Last enthielt 32 Tonnem = 16 Pfund Lübisch = 24 Örtug. Folglich ist ein Pfund = 1½ Örtug. Die genannte Last wurde zugleich in 40 By-Scheffel à 10 Setting-Scheffel geteilt. Folglich ist ein Örtug = 10 Setting-Scheffel. Mit andern Worten entspricht somit die obengenannte Zahlenreihe 20, 30 (2 Pfund), 40 Setting-Scheffeln, und 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12 und 16 Pfund pro Otting. Diese Grössen geben die Beträge in Korn an, welche von jeder Otting an die Grundherren zu entrichten waren.

⁵⁹ Ulslev er udeladt på grund af ufuldstændigheden i Falsterlisten, jf. ovf. s. 414 note 44.

⁶⁰ Maribo Amts Stednavne, s. 198, jf. Indl. s. xvi.

Einzelne Ausnahmen von der genannten Zahlenreihe sind zu beobachten. Diese dürften darauf hingeführt werden, dass die Ottinge der betreffenden Dörfer infolge von Erbteilungen aussergewöhnliche Grössen bekommen hatten. So hat man z. B. je ein Bol in Systofte und Vgglæthorp zu einem gewissen Zeitpunkt in 11 Teile geteilt, etwa in 4 Bruderlose und 3 Schwesterlose; daraus ergibt sich wiederum, dass eine Schwesterlose zu $\frac{24}{33}$ und eine Bruderlose zu $\frac{48}{33}$ Ottinge wurde. Um diese Brüche in Örtug festlegen zu können, musste man in diesen und ähnlichen Fällen die erwähnten Ausnahmen machen.

1231 taxierte man die Dörfer auf Falster auf etwa 630 Viborg-Lasten à etwa 4400 Liter. Das entspricht etwa 20.000 späteren dänischen Tonnen à 139,4 Liter. Im Matrikel von 1682 taxiert man Falster auf etwa 8000 Tonnen Hartkorn. Also eine erhebliche Herabsetzung.

Zwischen 1231 und 1682 fanden auf der Insel grosse Veränderungen statt. 23 Dörfer verschwanden gänzlich und die Äcker von wenigstens 32 wurden eingeschränkt. Während derselben Zeit entstanden jedoch auch 15 neue Dörfer und 7 Gehöfte. Und 13 von den 1231 existierenden Dörfern hatten sicherlich 1682 grössere Anbauflächen. Die 450 Jahre, die zwischen diesen beiden Taxationen liegen, legen somit Zeugnis von sowohl Ab- als Neubau ab. Ein Kirchspiel wie Idestrup hat jedoch unzweifelhaft seit 1231 sehr grosse Einbussen erlitten.

Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede

NOGLE SYNSPUNKTER

AF

POVL BAGGE

EMNET er omfattende og har internationalt perspektiv. I det 19. årh. havde akademikerne som bekendt både i og udenfor Danmark en storhedstid som politikere. Jeg minder eksempelvis om embedsmændene i det norske Storting, professorernes betydning for den liberale bevægelse i Tyskland, den rolle advokaterne spillede i det franske parlament, Oxford- og Cambridgemændenes dominerende indflydelse i engelsk politik. Her skal jeg begrænse mig til kongeriget Danmark og nøjes med at give bidrag til at besvare et par vigtige spørgsmål: hvor stort var akademikertallet i vore politiske forsamlinger, hvorfor fik akademikerne så megen politisk indflydelse, hvordan og hvorfor ændredes i tidens løb sammensætningen af den gruppe akademikere som var aktive politikere, og hvad betød det for dansk politik at så mange akademikere deltog deri? Mine betragtninger vedrører især perioden fra ca. 1830 til ca. 1866. Selv med denne begrænsning må meget blive antydninger og formodninger. Også på dette område venter adskillige forskningsopgaver af socialhistorisk og anden art på at blive løst.

Ved akademikere forstås i det følgende mænd med studentereksamen. Så længe den klassiske lærde skole bestod, d.v.s. indtil skoleloven 1871 og tildels i resten af århundredet, var denne eksamen kendetegnet på en speciel dannelse der skilte dens indehavere skarpt fra resten af befolkningen. Uanset om studenterne afsluttede deres studier på universitetet eller ej, uanset om de blev embedsmænd eller gik over i praktiske erhverv, har det været regelen at de følte sig og blev opfattet som en gruppe med en særlig kultur. Det ville derfor være besynderligt hvis f. e. student Carl Ploug ikke her blev regnet til akademikerne.

I det 19. årh. var de danske akademikere ikke nogen stor gruppe. 1948, inden den explosive forøgelse af studentertallet, bestod godt 2850 studenterexamen, og knap 1600 blev immatrikuleret ved vore to universiteter. Årsgennemsnittet for danske immatrikulerede (nordmænd ikke medregnet) 1801–1870, da det store flertal af studenter endnu fortsatte ved universitetet, var 148, mindre end i det sidste tiår af 18. årh. Det samme gælder endnu årsgennemsnittet i 1870'erne. Tallet svinger ganske vist fra årti til årti. I 1830'erne og 1860'erne var årsgennemsnittet henholdsvis 179 og 201, i 1840'erne 129 og i 1850'erne 148. Men mens kongerigets befolkning blev fordoblet, var langtidsbevægelsen i de årlige studentertal kun ringe.¹

Så meget mere bemærkelsesværdigt er det at så mange akademikere havde sæde i stænderne, i den grundlovgivende Rigsforsamling, på Rigsdagen og i Rigsrådet.² Talmæssigt – procentuelt og et par steder også absolut – nåede akademikerne deres højeste i Rigsforsamlingen, på Rigs-

¹ Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik V, 1881, s. 14 ff, jfr. H. P. Selmer: Kjøbenhavns Universitets Aarbog 1837–38. Svingningerne fra tiår til tiår kunde fortjene at blive analyseret af en statistiker i samarbejde med en historiker. I Danmarks Statistik også oplysninger om antallet af kandidater, især teologer og jurister, i samme periode. Hvordan de sidste tal forholdt sig til de skiftende muligheder for at få ansættelse, vil kræve en særlig undersøgelse. Spørgsmålet blev berørt i Folketinget 1859–60, hvor Tscherning hævdede at der var overproduktion af akademikere (Folketingstidende 1859–60, sp. 2327, jfr. 2310). I den følgende samling indrømmede Monrad at der var en vis rigelighed af teologiske kandidater. Han meddelte en statistik over ansættelsen af jurister der blev kandidater 1840–44 og 1845–49. Den viste at resp. 59 % og 74 % blev embedsmænd (Folketingstidende 1860–61, sp. 1542 ff, 1554).

² Denne afhandlings tal vedr. akademikerpolitikere bygger hovedsagelig på de biografiske oplysninger i Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie II, 1934, og Victor Elberling: Rigsdagens Medlemmer gennem 100 Aar I–II, 1949, samt på J. P. Jensen: Valgene til Rigsdagen i 80 Aar, 1929. Jeg har for hver valgperiode fundet det højeste antal akademikere der samtidig sad i en af de politiske forsamlinger, og på grundlag af disse tal beregnet gennemsnitstallene for de længere årrækker. Disse gennemsnit er kun lidt højere end gennemsnittet beregnet på grundlag af minimumstallene for hver valgperiode vilde være; de er tilstrækkelig nøjagtige til mit formål, som er at angive størrelsesordenen af og bevægelsen i akademikertallene. Hovedlinien i den udvikling som mine tal viser, er for Rigsdagens vedkommende ikke meget forskellig fra de resultater m.h.t. »universitetsuddannede« rigsdagsmænd, resp. tjenestemænd, som Elberling kommer til ved at undersøge 7 af de 31 folketingsvalg og 4 af de 20 landstingsvalg 1849–1915 (Den danske Rigsdag 1849–1949, IV, 1949, s. 361 ff, 369). Se også Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik, Supplementsbind, 1891, s. 447f. – Blandt de næsten 400 akademikere i de politiske forsamlinger 1848–1901 (jeg har talt 386) har jeg medregnet ca. 70 studenter der ikke har bestået en afsluttende universitetsexamen. Adskillige af dem har begyndt et egentligt universitetsstudium, nogle har fortsat med anden højere uddannelse. Formodentlig har jeg overset nogle af dem der ikke nåede videre end til studenterexamen, og regnefejl og inkonsekvenser har næppe kunnet undgås. Forhåbentlig er de ikke alvorlige.

dagen i den første valgperiode³ og blandt de kongerigske medlemmer i oktoberforfatningens Rigsråd og novemberforfatningens Landsting, altså omkring 1850 og 1860. I hver af disse forsamlinger (grupper) besatte akademikerne over halvdelen af pladserne, i de to sidste over $\frac{2}{3}$.⁴ Procenten af medlemmer med høj uddannelse var endnu større. F. e. havde flere af de mange officerer i Rigsdagen gennemgået en intellektuel træning på Den militære højskole, som i kvalitet formentlig kunde måle sig med de fleste akademikers. Af de højtuddannede politikere som ikke var studenter er alene Andræ her medregnet blandt akademikerne. Den spinkle formelle begrundelse er at han blev æresdoktor ved universitetet, den reelle at han var videnskabsmand, i sin holdning til politik repræsenterede en akademikertype, og privat og politisk tilhørte et akademikermilieu. »Andræ er en matematiker, foret med en militær; han har ret, det er nummer eet, nummer to: han vil lystres«, skrev Vilh. Topsøe.⁵

De nævnte tal er jo ikke overraskende. Det er mindre kendt hvilken rolle akademikerne spillede i Provinsialstænderne. I Roskilde var gennemsnitlig omtrent $\frac{2}{5}$ af de 70 (fra 1844 68), i Viborg omtrent $\frac{3}{10}$ af de 55 deputerede akademikere, og det skønt besiddelse (herunder fæste) af fast ejendom af ret høj værdi i almindelighed var betingelse for at blive valgt. Kun for de tre repræsentanter for gejstligheden og universitetet i hver af forsamlingerne og de tre repræsentanter for Island og Færøerne (fra 1844 den ene repræsentant for Færøerne) i Roskildeforsamlingen, alle kongevalgte, gjaldt dette ikke. 1852–53 var henvend halvdelen af Folketingets medlemmer akademikere, men for hele perioden 1853–66 var den gen-

³ 1849–52, d. v. s. på et tidspunkt da flere senere nationalliberale akademikere sluttede sig til Venstre, og efter et folketingsvalg hvor bondevennernes holdning overfor visse nationalliberale endnu var forsonlig. Jfr. Neergaard: Under Junigrundloven I, 1892, s. 580 ff og Povl Bagge i Johan Nicolai Madvig. Et Mindeskrift I, 1955, s. 126 ff.

⁴ Rigsforsamlingen havde 152 medlemmer, deraf 38 kongevalgte, eetkammerrigsrådet 47 kongerigske medlemmer, deraf 12 kongevalgte (for 12 år), 18 valgt af Rigsdagen, 17 ved umiddelbare valg. Af kongerigske medlemmer var der i novemberforfatningens Landsting 64, deraf 12 kongevalgte (for 12 år), i dens Folketing oprindelig 101, efter valgkredsændringerne som følge af Wienfreden 102. I alle tre forsamlinger var over halvdelen af de kongevalgte medlemmer akademikere. Rigsdagens Folketing havde til april 1866 101, fra april dette år til 1895 102, og 1895–1918 114 medlemmer. Junigrundlovens Landsting havde 51, 1866-grundlovens 66 medlemmer, deraf 12 kongevalgte (for livstid). Hvis de ønskede det fik de kongevalgte fra eetkammerrigsrådet sæde i novemberforfatningens Landsting, og dettes kongevalgte medlemmer i 1866-forfatningens Landsting, indtil de 12 år fra deres første udnævnelse var udløbet. Til de kongerigske medlemmer regnes her medlemmer for Færøerne, i Roskilde stænder og Rigsforsamlingen tillige repræsentanter for Island.

⁵ Vilhelm Topsøe: Udvalgte Skrifter ved Vilh. Andersen og Helge Topsøe-Jensen I, 1923, s. 349.

nemsnitlige akademikerprocent i Tinget lidt mindre end i Roskilde stænder; den laveste procent var i valgperioden 1853–54. Under 1866-forfatningen sank tallet. Akademikernes gennemsnitsandel i Folketinget 1866–95 var dog lidt over $\frac{1}{3}$, med lavpunktet 1872–73 efter Det forenede Venstres valgsejr, men i øvrigt ligesom 1853–66 uden nogen klar tendens til op- eller nedgang. En stærkere tilbagegang kom med forligsmodstandernes valgsejr 1895. 1895–1918 var gennemsnittet lidt over $\frac{1}{5}$ med de laveste tal i årene 1898–1909. I Landstinget er der en klar nedgangsline fra 1849 til 1866, men for hele denne periode var gennemsnittet dog over $\frac{2}{5}$. Derimod var forholdene nogenlunde stabile 1866–1902, med et kun lidt lavere gennemsnit. I dette Ting, hvor de politiske bevægelser gjorde sig langsommere gældende, kom den stærke tilbagegang med valget 1902, og 1902–18 var gennemsnitsprocenten under 30.

Lige fra 1830erne til slutningen af det 19. årh. var akademikernes andel af pladserne i vore politiske forsamlinger væsentlig større end i første halvdel af vort århundrede.⁶ I hvert fald i en stor del af den her behandlede periode turde deres arbejdsindsats have været endnu mere omfattende og vægtig end medlemstallene antyder. Fra stændertiden trak de det tunge læs i debatten i salen, i udvalgene, som forfattere af betænkninger og som ordførere. Oktober 1860 skrev folketingsmand Sofus Høgsbro: »Igår blev der nok for første gang nedsat et udvalg, hvori der ikke var en eneste examineret mand; det var loven angående husdyravlen«. Også som ministre blev akademikerne foretrukket. Af de 80 mænd som 1848–1901 havde civile ministerposter var kun 8 ikke akademikere.⁷

Efter 1866 blev akademikernes politiske indflydelse ringere, men den var endnu betydelig. Indenfor Venstre voksede den måske endda i løbet af de første tre årtier under den gennemsete grundlov, bl.a. fordi »europæerne« gav partiet et tilskud af akademisk intelligens. Officeren Tscherning var 1866 forsvundet fra aktiv politik, håndværkeren J. A. Hansen døde 1877. Han var da forlængst overfløjet af folkeskolelæreren Berg, men det er et spørgsmål om denne nogensinde fik så solid en magtposition

⁶ Jfr. Den danske Rigsdag 1849–1949 IV, s. 362 f. – Om de mange jurister i stænderne se Festskrift i Anledning af Tohundrede Aars Dagen for Indførelsen af juridisk Eksamen, 1936, s. 302.

⁷ »Civile« betyder her og i det følgende: ikke-militære. – Sofus Høgsbro: Brevveksling og Dagbøger, udg. af Hans Lund I, 1924, s. 72; jfr. Folketingstidende 1860–61, sp. 779 f. (24/10 1860). – De 8 ministre var Westenholz, Blixen Finecke (som dog havde studeret et par år ved tyske universiteter), H. Carlsen, Estrup og Fr. Friis samt de 3 militært uddannede O. V. Michelsen, W. Haffner og N. F. Ravn, som en tid var resp. udenrigsminister ad interim, indenrigsminister og udenrigsminister.

i rigsdagsgruppen som J. A. Hansen havde i de sidste fem–seks år før 1864. På det kendte litografi af venstreførerne fra omkring 1880 er Berg ganske vist den store i midten – et varsel om tiden efter forliget – men han er omgivet af fire akademikere: Bojsen, Holstein, Høgsbro og Hørup. Trods Tschernings og Grundtvigs og deres meningsfællers ihærdige kamp mod examensvæsnet, »den sorte skole«, »det universitariske herredømme« og »den stemplede intelligens« var oppositionen endnu ikke kommet så langt at den kunde undvære akademikerne. Grundtvigianeren Sofus Høgsbro beklagede 1867 »at vor hele lærde dannelse endnu bygges på et fremmed grundlag og derved bringer en unødvendig og højst skadelig kløft ind imellem folkets forskellige klasser«, og 1871 søgte han og andre grundtvigianere forgæves at give latinskolen et mere folkeligt og nordisk præg. Men få år senere ønskede han at få flere venstremænd med lærd dannelse ind i Rigsdagen.⁸

Og det var jo ikke alene på Rigsdagen at oppositionen havde brug for akademikerne. I Hørups artikler og taler var det et stadig genkommende motiv at Venstre måtte erobre den akademiske verden, fordi ungdomslærerne havde så megen »åndelig myndighed«, og i det hele taget på grund af akademikernes opinionsdannende evne. På tærskelen til systemskiftet konstaterede han med tilfredshed at nu havde Venstre omsider »selv overtaget kunsten og videnskaben og professorerne, og dermed den forædlende åndelige påvirkning, som tidligere tilhørte de nationalliberale«. Det turde være en højere vurdering af akademikernes politiske betydning end den der var gængs i partiet Venstre i J. C. Christensens, Klaus Berntsens, Th. Madsen-Mygdals, Knud Kristensens og Erik Erikssens æra. Derimod kom akademikerne som bekendt til at spille en stor rolle i Det radikale Venstre.⁹

Hvis i det mindste nogle af venstreførerne efter 1866 trods alt vurderede den akademiske dannelse højt, gjaldt det endnu mere om Højre, især dets nationalliberale fløj. Selv Estrup, der under kampen om den ny forfatning efter 1864 ikke lagde skjul på sin uvillie mod embedsmændenes politiske indflydelse, havde ikke så lidt respekt for universitetslærdom. Da

⁸ Neergaard: Erindringer, 1935, s. 239. Tormod Jørgensen: Anton Frederik Tscherning, 1938, s. 242, 319, 348, 354. Poul Andersen: Grundtvig som Rigsdagsmand, 1940, s. 43 ff. Dansk Folketidende 11/1 1867. Sofus Høgsbro: Brevveksling og Dagbøger II, 1925, s. 343. Jfr. Hakon Stangerup: Kulturkampen I-II, 1946, og om den politiske strid om den lærde skole Vagn Skovgaard-Petersen i Årbog for dansk skolehistorie 1967. Om debatten om den lærde og den folkelige dannelse bl.a. Folketingstidende, 1. samling 1850, sp. 4069–96.

⁹ V. Hørup i Skrift og Tale I, 1902, s. 8, 22, 153; II, 1903, s. 5, 309, 354 f; III, 1904, s. 354.

grev Frijs 1865 tilbød ham indenrigsministeriet, undslog han sig i hvert fald først med den motivering at han ikke var juridisk kandidat, ja ikke engang student, og ikke følte sig den tilbudte stilling voksen. Og af de ministre han efterhånden sled under sin tyveårige magtperiode, var alle 11 civile samt krigsminister Bahnson akademikere, og 5 af de civile, den tidligere adjunkt Fischer medregnet, var embedsmænd.¹⁰

Hvad er baggrunden for alt dette? Indtil mere indgående undersøgelser bl.a. af arbejdet på Rigsdagen og de enkelte valg og valgkredse foreligger, må man nøjes med at nævne en række forhold som formentlig var gunstige eller ugunstige for akademikeres og specielt embedsmænds deltagelse i og indflydelse på dansk politik. Det er da ikke svært at pege på faktorer som i den første del af vor periode begunstigede akademikernes politiske position. Kulturelt, at der udenfor latinskole og universitet kun var ringe adgang til en uddannelse som gik ud over folkeskolens, at der ved det politiske livs begyndelse i 1830erne ikke var mange andre end akademikerne som var vant til at føre ordet, at kendskabet til de nye politiske ideer og parlamentariske skikke skulde hentes i udlandet og for en del fra skrifter på fremmede sprog, og at specielt juridisk sagkundskab var uundværlig eller dog ønskelig ved behandlingen af statsretlige eller lovgivningsspørgsmål i de politiske forsamlinger, navnlig når centraladministrationens eksperter ikke uden videre stod til rådighed for parlamentarikerne. Socialt og økonomisk, at det danske samfund endnu ved 1848 var temmelig primitivt, med en bondebefolkning som for størstedelen endnu var »almue«, og uden en talstærk, velhavende, erhvervsdrivende borgerlig mellemstand som den der fandtes i de industrielt mere fremskredne lande. På alle disse punkter bidrog udviklingen, især efter 1848, til langsomt at undergrave akademikernes position. Det er imidlertid velkendt og kræver ikke en detaljeret udredning. Derimod kan der være grund til at gå nærmere ind på samtidens vurdering af akademikerne, deres egen vurdering og andres.

Grundlaget for det 19. årh.s negative eller positive vurdering af akademisk dannelse i almindelighed er tildels lagt i det 18. I reformtiden skortede det ikke på angreb mod universitetet som en monopolanstalt for opdragelse af embedsmænd, mod de lærde skolers forældede undervisning og den verdensfjerne latinske dannelse.¹¹ Disse angreb blev videreført

¹⁰ Ebba Waaben i Centraladministrationen 1848–1948, 1948, s. 130 f. Sst. s. 123 f, 130 om embedsmænd blandt ministre.

¹¹ Gode eksempler i Minerva 1794–95.

af bondevennerne, navnlig af Tscherning, hvis holdning i det hele var stærkt præget af oplysningstiden. Men det var også i slutningen af 18. og begyndelsen af 19. årh. at universitetet (navnlig fra 1788) og især latin-skolen blev moderniseret. Universitetets lærerstab blev udvidet, der kom efterhånden professorater, foreløbig ekstraordinære, i »samfundsnyttige« fag som statistik, nationaløkonomi og – for første og sidste gang – endog i landøkonomi. Examinationsreglerne blev strammet, og det blev fastslået at de bedste præstationer i hvert fald for teologernes vedkommende skulde belønnes med de bedste embeder; 1818 indrettedes en særlig ny examen for latinskolelærere. Ved nyordningen af den lærde skole 1805–09 blev klasselærerne afløst af faglærere, modersmålet og de »reale« fag fik større plads i undervisningen, som også skulde omfatte nyere hovedsprog. I ny-humanismens ånd blev de klassiske sprog opfattet som midler til at lære den klassiske kultur at kende. Skolen blev en embedsmandsskole, som universitetet mindre verdensfjern end før, og ikke uden almindelig dannelse sigtede. I de samme årtier ændredes åbenbart akademikergruppens sociale sammensætning. Indførelsen af skolepenge og ophøret af den private indskrivning ved universitetet medførte at flere af skoleeleverne kom fra socialt højerestillede hjem, ikke mindst embedsmændenes. Unge fra de højeste lag fuldede i stigende tal et universitetsstudium, især det juridiske. Alt dette bidrog til at hæve akademikernes faglige niveau og styrke deres sociale position. Misfornøjelsen med de mange, oftest underordnede embedsmænds bedragerier under Frederik VI skadede næppe akademikernes renommé i almindelighed, og de radikales angreb på kirken og præsteskabet i revolutionstiden fik vistnok ikke langtrækkende virkninger. Mere betød det at de gudelige vækkelser bragte en del af »almuen« i modsætning til gejstligheden; det kan spores på Rigsdagen. Til gengæld fik visse navnlig grundtvigske præster ret tidligt forbindelse med vakte kredse.¹²

¹² Om embedsstandens forbedrede kår og økonomi og dens voxende anseelse se især Sigurd Jensens rapport til det nordiske historikermøde 1954 (Ståndsamballets opløsning i Norden, Åbo 1954, især s. 18–28). H. Matzen: Københavns Universitets Rets-historie II, 1879. Vilh. Andersen: Erasmus II, 1909, s. 280 ff. Bjørn Kornerup: Ribe Katedralskoles Historie II, 1952, 3. hovedafsnit, især s. 307 ff, 340. Samme i Den danske Kirkes Historie, V, 1951, s. 412 ff. Per Krarup i Johan Nicolai Madvig. Et Mindeskraft I, 1955, s. 190 f, vurderer skolereformen 1805–09 væsentlig mindre positivt end dr. Kornerup, hvis vurdering jeg her følger; jfr. Johannes Steenstrup: Bonden og Universitetet, 1888, s. 12 ff. Angrebene på gejstligheden: Den danske Kirkes Historie V, s. 447 ff. Reaktionen på embedsmændenes bedragerier: M. Rubin: Frederik VI's Tid, 1895, s. 265 f, 269. Bondevennerne og specielt J. A. Hansens præstehad: Holger Hjelholt i Den danske Rigsdag 1849–1949 I, 1949, bl.a. s. 307, 309 f.

Det har en vis interesse for denne undersøgelse i hvilken grad akademikergruppen i vor periode ved herkomst og ægteskab var isoleret fra, resp. knyttet til andre dele af befolkningen. Tscherning hævdede 1860 at statsemployerne gennem de lærde skoler og universitetet var kommet i hænderne på »et ikke meget stort antal familier«. ¹³ Spørgsmålet er ikke tilstrækkeligt undersøgt. Mest relevant er Joh.s Steenstrups ganske vist ikke helt tilfredsstillende afhandling *Bonden og Universitetet* (1888). Hans resultat er at der i de første tre fjerdedele af 19. årh. blev immatrikuleret færre sønner af bønder end i den foregående og følgende periode. Nogen interesse for os har også en af Th. Geigers konklusioner i hans værk *Den danske Intelligens fra Reformationen til Nutiden* (1949, s. 134 og tabel 27): at blandt de særlig fremragende administrative embedsmænd fra de sidste fire århundreder der er optaget i *Dansk biografisk Leksikon*, havde den gruppe på 233 der blev født 1750–1825 den højeste grad af selvrekruttering; godt $\frac{3}{4}$ (mod knap $\frac{2}{3}$ i det foregående og det følgende halve århundrede) havde fædre med immaterielle erhverv, hovedsagelig embedsmænd. Det må antages at akademikerprocenten blandt fædre og sønner i gruppen er høj og stigende jo nærmere man kommer 1825. Blandt de 79 i gruppen som blev født 1800–25 er der kun een bondesøn, det samme som årsgennemsnittet blandt immatrikulerede 1825–44 iflg. Bergsøe, og ingen hvis far regnes til »småkårsfolk«. ¹⁴

At akademikerne blev dygtigere i deres fag betød ikke at deres interesser var snævert faglige, og at gruppen delvis var selvrekrutterende var

¹³ *Folketingsstidende* 1859–60, sp. 2203 ff.

¹⁴ A. F. Bergsøe: *Den danske Stats Statistik III*, 1848, s. 105; for næsten 5 % af de immatrikulerede er rigtignok farens erhverv ikke angivet. Som undersøgelser af den sociale mobilitet lider de her nævnte arbejder bl.a. af den svagheit at bedstefædrenes stilling ikke er oplyst. Det samme gælder to utrykte studentearbejder vedr. resp. en større gruppe præster i tidsrummet ca. 1800 – ca. 1845 (Ebbe Johannsen) og underdommerne 1820, 1830 og 1845 (Inga Floto f. Olsen). Desuden er ca. 5 % af præsternes fædres og en lidt større procent af dommernes fædres stilling ikke oplyst. Ca. 40 % af præsterne er sønner af præster, ca. 20 % sønner af andre embedsmænd, prokuratorer o.l., ca. 4 % sønner af bønder, husmænd o.l. Blandt svigerfædrene er der færre embedsmænd og flere proprietærer og næringsdrivende borgere end blandt fædrene. Blandt dommerne er procenten af embedsmandssønner (incl. sønner af præster men excl. sønner af militære) størst 1830 (47 %) og lavest 1845 (39 %), mens til gengæld handelsstandens bidrag er størst 1845 (9 %) mod 2–3 % de to andre år. Kun een af samtlige underdommere ses at være bondesøn (1820). Blandt svigerfædrene er procenten af embedsmænd lavere end blandt fædrene, og faldende gennem de tre år (resp. 36, 35 og 29). En sammenligning med den foregående og efterfølgende periode er ikke foretaget i de to arbejder. Om landsbypræsternes og deres hustruers rekruttering i 18. årh. se Georg Hansen: *Præsten på Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede*, 1947, s. 253. Georg Hansen finder 44 % præstesønner, 2 % »overklassesønner«, 5 % bondesønner og 20 %, hvis fædres stilling ikke er oplyst. – Jfr. Vilh. Aubert m.fl.: *Akademikere i norsk samfunnsstruktur 1800–1950* ((norsk) *Tidsskrift for Samfunnsforskning I*, 1960, s. 185–204).

ikke ensbetydende med at den såvidt muligt isolerede sig fra andre befolkningsgrupper. På brede områder af det åndelige og materielle kulturliv mærkedes akademikernes indflydelse. Nogle eksempler kan vise det. De var førende blandt køberne og læserne af guldalderlitteraturen og prægede andre gruppers litterære smag.¹⁵ 1840 var der mellem de 565 medlemmer af Den danske historiske forening en række embedsmænd og blandt dem alene 128 præster.¹⁶ Og de gejstlige nøjedes ikke med at yde sjælesorg og læse. Navnlig på landet havde sognepræsten en lang række administrative pligter vedr. fattigvæsen, skolevæsen o.m.a., og 1841–67 var han født medlem af sogneforstanderskabet. Især fra 1770erne virkede en række præster af forskellige teologiske retninger tillige som teoretiske og praktiske vejledere og foregangsmænd i landbruget. Fra ca. 1840 holdt flere grundtvigske præster folkemøder med historiske og nationale emner, og adskillige steder dannede de »Danske samfund« hvor der blev holdt oplysende foredrag.¹⁷ En præst havde mange muligheder for at vinde sin menigheds respekt og sympati.

Blandt de henved 600 underskrivere af den store trykkefrihedsadresse 1835 var der ganske vist kun få gejstlige, men til gengæld var flertallet af indbyderne og omtrent halvdelen af underskriverne akademikere, henved $\frac{1}{8}$ embedsmænd.¹⁸ Akademikerne spillede hovedrollen i de mange foreninger med oplysende, nationale og andre ikke rent selskabelige formål som blomstrede i København i 1830erne og 1840erne, og bestyrelsesgengangerne i foreningerne i 1840erne var næsten alle akademikere; H. N. Clausen, Orla Lehmann og J. F. Schouw fik tid til at sidde i 8–9 bestyrelser.¹⁹ Udenfor hovedstaden sad adskillige præster og latinskolelærere i Trykkefrihedsselskabets distriktsbestyrelser, og de samme to kategorier deltog ivrigt i det nationale arbejde. Under den store indsamling 1844 til dansk undervisnings fremme i Slesvig var akademikerne de mest offervillige i København og provinsbyerne, for tilvejebringelsen af danske bøger til Sønderjylland blev en række lærere ved de lærde skoler tillidsmænd.²⁰ Akademikerne prægede allerede fra 1830erne den

¹⁵ Sven Møller Kristensen: *Digteren og Samfundet I*, 1942, s. 35 ff.

¹⁶ *Hist. Tidsskr.* 10. r.V, 1939–41, s. 44 f; medlemslisten i 1. bd. af tidsskriftet 1840.

¹⁷ *Den danske Kirkes Historie V*, s. 479 ff; VI, 1954, s. 75 f. *Hist. Tidsskr.* 10. r. V, s. 538. A. Pontoppidan Thyssen i *Nordiska Historikermötet I*, Helsingfors 1967, s. 32.

¹⁸ Sigurd Nielsen i *Hist. Medd. om København 4. r. IV*, 1954–57, s. 230 f. Iøvrigt skrev 79 officerer under.

¹⁹ Frank Jørgensen i *Hist. Medd. om København 4. r. V*, 1957–59, især s. 88 ff. Også i foreningerne var der mange officerer.

²⁰ Se f. e. *Dansk Folkeblad 24/4 1839*. *Sønderjyllands Historie IV*, 1937, s. 300. *Beretning om den Slesvigske Forenings Virksomhed 1842*. *Beretninger om Foreningen til dansk Læsnings Fremme i Slesvig 1843 ff.*

toneangivende oppositionspresse og de bedste oplysende tidsskrifter. Selv om mange akademikere måske var uden nær familietilknytning til andre sociale lag, gjorde talrige af gruppens medlemmer udenfor deres egentlige gerning et arbejde i og for den øvrige befolkning. Det var med til at berede jordbunden for deres valg til de politiske forsamlinger.

Der er adskillige vidnesbyrd om at akademikerne allerede før 1848 blev vurderet højt af statsmagten og blandt ikke-akademikere, og om at de selv havde høje forestillinger om deres kald i almindelighed og specielt i politik.

Det er tegn på voksende officiel anerkendelse at latinskolelærere og præster i de første tiår af 19. årh. blev optaget i hof- og statskalenderen, at professorer blev rykket op i rangfølgen fra en skyggetilværelse i 5. klasse nr. 8, et godt stykke under kgl. forskærere og »andre justitsråder«, til 4. klasse nr. 3, lige efter »virkelige justitsråder«, og endelig at en mand der kun var professor og videnskabsmand – H. C. Ørsted – 1847 fik storkorset; tre år senere blev han gehejmekonferensråd og dermed excellence. I slutningen af 18. og begyndelsen af 19. årh. blev også akademikernes magtområde udvidet, efterhånden som flere og flere af statens embeder blev besat med juridiske kandidater. Juristernes magtstilling blev lovfæstet ved forordningen 26/1 1821, der gav akademiske jurister eneret på alle dommerembeder, en række højere administrative embeder og bestillingerne som overretsprokurator og højesteretsadvokat.²¹ Det var symptomatisk at Danmarks største jurist A. S. Ørsted blev en stadig mere indflydelsesrig embedsmand i kancelliet og 1842 statsminister.

I kilderne fra den førkonstitutionelle periode gemmer sig uden tvivl mange udtryk for ikke-akademikeres beundring for den akademiske dannelse, en beundring som nok ofte har været blandet med snobberi. Jeg nævner et tilfældigt fundet eksempel: Da et medlem af det fynske handelspatriciat, købmand J. Ploug i Fåborg, 1846 skrev til Orla Leh-

²¹ Højdepunktet af ordenstildelinger nåede akademikerststanden først ved universitetsjubilæet 1879, da rektor magnificus Madvig fik det blå bånd; men han var rigtignok som rigsrådspræsident blevet storkorsridder og var tidligere minister (Johan Nicolai Madvig. Et Mindeskrift I, 1955, s. 149 f). Jfr. at den ansete gårdmand Lars Jensen, Lundegård, der i en årrække havde været rigsdagsmand, havde stemt for den gennemsette grundlov og havde været opstillet som Højres kandidat til Folketinget, i en høj alder blev belønnet af ministeriet Estrup med dannebrogsmændenes hæderstegn. – Om de juridiske kandidaters fremtrængen i embedsstanden se Festskrift i Anledning af Tohundrede Aars Dagen for Indførelsen af juridisk Eksamen, 1936, s. 288–302. Ved forordningen 1821 fik kandidater med Laud eneret på visse embeder og forret til andre. I Folketinget 1859–60 og den følgende samling foreslog Tscherning ophævelse af de afgørende paragraffer i forordningen, og ønskede plads for statsvidenskabelige kandidater i statsadministrationen (Folketingstidende 1859–60, sp. 2202 ff. og 1860–61, sp. 1512 ff.).

mann hvad han mente om værnepligtsagen og andre offentlige anliggender, tilføjede han: »At jeg ikke er en videnskabeligt dannet mand, føler jeg hårdt ved slige lejligheder«. ²² Men tungere end enkelte personers holdning vejer det at begge kongerigske stænderforsamlinger, hvor akademikerne var i minoritet, 1840 med stort flertal vedtog ændringer om udvidelse af valgbestemmelserne til fordel for akademikerne, således at f.e. dommerembeder, advokaturer, gejstlige embeder og »højere læreembeder« gav valgret og valgbarhed. ²³

Omkring 1800 fik akademikerne foræret en ideologi som specielt var beregnet for dem. Det hører med til den europæiske oplysningsbevægelses ideer at den beherskelse af naturkræfterne og den regulering af livet i stat og samfund der er en forudsætning for menneskehedens materielle og åndelige fremskridt, kræver en dybtgående teoretisk indsigt. Denne tankegang blev konsekvent udformet af J. G. Fichte i hans forelæsninger og skrifter om den lærdes bestemmelse og væsen. Fichte hævdede at menneskeslægtens udvikling beror på videnskabens fremskridt, og at det var universiteternes fornemste opgave at skabe en udvalgt skare af lærde – praktiske lærde, d.v.s. bl.a. høje, selvstændigt tænkende og handlende embedsmænd, og teoretiske lærde, d.v.s. forskere og lærere – der kunde lede menneskehedens fremgang, og som alle andre derfor måtte underordne sig. Fichte satte altså en rigtignok idealiseret akademikerstand på den ypperste plads i samfundet. Hans ideer fik en vis tilslutning i Danmark, hvor de satte sig tydelige spor helt ned til omkring 1830. Hans første skrift om den lærde blev oversat og forsynet med en begejstret foretale af den unge jurist Jonas Collin, en af de bedste i den sene enevældes embedsstand. I den Schimmelmansske kreds vandt Fichtes synspunkter beundring og sympati. Den mærkelige filosof, deputeret i kommercekollegiet C. F. von Schmidt-Phiseldeck overtog Fichtes lære om de to grupper af lærde og forkyndte som han at det er videnskaben der skal befri verden. Det er måske også en efterklang af Fichte, når den unge Grundtvig (ganske vist i et forsvar for studiet af historien) taler om »de

²² Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne ved Povl Bagge og Povl Engelseft, III, 1949, s. 152.

²³ Roskilde Stændertidende 1840, bl.a. sp. 2360 ff., Anhang s. 113 (vedtaget med 46 st. mod 21). Viborg Stændertidende 1840, bl.a. sp. 2179 ff., Anhang s. 129 (vedtaget med 39 st. mod 10). Detaillerne om hvilke stillinger der skal give valgret og valgbarhed kun i andragendet fra Roskilde. – Se om de to andragender om »modifikation« i stænderinstitutionen (foreslået i Roskilde af P. G. Bang, i Viborg af herredsfoged J. P. With) iøvrigt Hans Jensen: De Danske Stænderforsamlings Historie II, 1934, s. 232 ff., 259 ff., hvor interessen for akademikerne dog ikke er fremhævet.

boglærde« som »folkenes adel og ånd« og siger at »videnskabelighed er den heltebedrift, der er gemt til os og de kommende slægter«. ²⁴

Læren om en over andre hævet gruppe af akademikere som formyndere i en tvangsstat passede til et enevældigt styre med et akademisk skolet bureaukrati. Den må have været de oppositionelle akademikere for lidt liberal og vel også for lidt borgerlig. Men den og senere Hegels mere udbredte retsfilosofi, der også anviser akademikerne en central plads i staten, var velegnet til at stimulere den akademiske selvfølelse og troen på at akademisk dannelse var en af de bedste forudsætninger for at kunne styre staten og deltage med held i politik.

I 1830'erne blev det i hvert fald klart at akademikerne ønskede mere politisk indflydelse i kraft af at de var akademikere, end regeringen havde i sinde at give dem. Allerede under forberedelsen af stænderordningen havde kancelliets flertal foreslået at »videnskabelighed saavel som den videnskabelige praktiske dygtighed« skulle repræsenteres i stænderne ved en professor, en biskop og en justitiarius, og centraladministrationens mest udprægede akademiker Ørsted kæmpede til det sidste, støttet af tronfølgeren, forgæves for at landets talrigeste akademikergruppe præsterne måtte få valgret og valgbarhed. Her som på visse andre punkter havde han imod sig kancellipræsidenten Stemmann, der ikke blot var jurist men også godsejer og en praktisk mand. De bestemmende konservative i regeringen ønskede – som det siden viste sig med god grund – at slippe for alt for megen »stor kløgt og spekulative teorier« i forsamlingerne, og foretrak den jævne sunde fornuft der lige så godt kunde findes hos en bonde som hos en præst eller professor. ²⁵

I stændertidens offentlige forfatningsdiskussion, som domineredes af akademikere, var enkelte af forfatterne betænkelige ved at få alt for mange juridiske embedsmænd ind i forsamlingerne: de måtte ikke blive

²⁴ J. G. Fichte: Den Lærdes Bestemmelse, 1796 (anmeldt i Astræa 1797, s. 174 ff. af J. F. W. Schlegel, og i Kiøbenhavnske lærde Efterretninger 1799, s. 145 ff., 169 ff.); samme: Über das Wesen des Gelehrten, 1806, s. 4 ff., 144 ff., 154 ff.; samme: Fünf Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten (1811), Nachgelassene Werke III, 1835, s. 174 ff.; adskillelsen mellem praktiske og teoretiske lærde forekommer først i de to sidste arbejder. Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds, især IV, 1900, s. 155; de forelæsninger af Fichte Charlotte Schimmelmann her skriver om må være dem Collin året efter oversatte; jfr. Die Briefe B. G. Niebuhrs, ed. Gerhard & Norvin, I, 1926, s. 82, 123. Schmidt-Phiseldeck: bl.a. Europa und Amerika I, 1820, s. 192, 196 f, 203; II, 1832, s. 224; Das Menschengeschlecht, 1827, s. 200 f, 255 ff. N. F. S. Grundtvig: Udvalgte Skrifter ved H. Begtrup I, 1904, s. 175 ff. (1807); III, 1905, s. 372 f, 666 (1816–17); V, 1907, s. 172 f (1827).

²⁵ Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie I, 1931, s. 157 f, 198, 244, 249, 251 ff.

kollegierne om igen (U. A. Plesner, Sibbern, Schouw). Men akademikere behøvede jo ikke at være juridiske embedsmænd, og adskillige forfattere fandt også dem velegnede som folkerepræsentanter. Det gennemgående standpunkt var i hvert fald at der burde findes flere akademikere blandt de deputerede. Nogle (Orla Lehmann, O. Müller) mente ligefrem at alle der havde taget en embedsexamen burde have fulde politiske rettigheder. Der henvistes i den forbindelse til at bl.a. Eidsvoldgrundlovens § 50 gav tidligere og nuværende embedsmænd valgret og valgbarhed.²⁶

Motiveringen for ønsket om flere akademikere i det politiske liv skifter og er ofte sammensat af flere argumenter. Det er dog muligt at skelne tre hovedmotiveringer. Den ene er den dobbelte at åndelige interesser bør repræsenteres i de rådgivende eller lovgivende forsamlinger ved siden af de materielle, og at disse forsamlinger vil have gavn af videnskabeligt uddannede medlemmers sagkundskab. Dette synspunkt fører over i de mange forslag om at sikre akademikernes repræsentation ved en bestemmelse i forfatningsloven, som blev fremsat lige fra stændertiden til grundlovsrevisionen efter 1864. For det meste tænkte man sig korporations- eller kongevalg af f.e. repræsentanter for universitetet, domstolene, Videnskabernes Selskab, kirken o.s.v. På Rigsforsamlingen fremkom en række forslag af den art, også fra grundlovsudvalget. Selv Tscherning forsvarede en særrepræsentation for overretterne og højesteret. Men synspunktet gav sig andre og mærkeligere udslag. F.e. vilde pastor v. Haven på den grundlovgivende Rigsforsamling have at halvdelen af landstingmændene skulde folkevælges blandt juridiske og statsvidenskabelige kandidater, og den grundtvigske præst dr. Viborg foreslog i Rigsrådet 1865 at de fire folkelige fællesinteresser, agerbrug, handel, industri og videnskab, herunder præster og andre akademisk uddannede embeds-

²⁶ Se bl.a. U. A. Plesner: Bidrag til at besvare Spørgsmaalet om Valgret og Valgbarhed . . . bør tilstaaes Gejstlighed og Bondestand . . ., 1832, s. 7, 15, 46. C. N. David: Om de preussiske Provinsialstænders Væsen, 1831, s. 10 f.; samme i Maanedsskr. for Litt. VII, 1832, s. 366, 372, 378; samme: Sendebrev til Grev F. A. Holstein, 1832, s. 11 f. Sibbern: Bemærkninger ved den kgl. Anordning angaaende Provinsialstænders Indførelse . . ., 1832, s. 100. O. Lehmann i Maanedsskr. for Litt. VII, 1832, s. 177 ff.; han vil bl.a. stille Den militære Højskole og Polyteknisk Læreanstalt lige med universitetet i den henseende. Schouw i Dansk Ugeskrift V, 1834, s. 222, 226, 307 ff. H. N. Clausen: Fædrelandske Forhold og Anliggender, 1881, s. 301 f. (1838). F. Julius (P. Salicath): Have Stænderne i Roskilde truffet det rette?, 1840, s. 31. O. Müller: Om Valgret og Valgbarhed, 1842, s. 33 og passim; her flere udenlandske eksempler på at embede eller akademisk borgerskab giver valgret og valgbarhed. A. S. Ørsted i Tidsskr. for Litt. og Kritik VI, 1841, s. 317 f., 327 f. P. A. Tutein i Dansk Ugeskrift 2. r. I, 1842, s. 32 ff. Schouw og Clausen: Ved Tronskiftet, 1848, s. 49 ff. Se også note 23.

mænd, skulde være repræsenteret i Landstinget med et fast antal medlemmer. Disse forslag om at garantere valg af akademikere stammer mest fra ældre liberale eller fra konservative. Den danske stænderforfatning havde vist vejen med bestemmelsen om de kongevalgte deputerede for universitetet og gejstligheden, og lignende bestemmelser gjaldt for førstekamrene i de sydtyske landdage efter 1815. Blandt udenlandske forbilleder kan iøvrigt nævnes den svenske grundlovsændring 1823, som gav repræsentanter for universiteterne og Vetenskapsakademien plads i præstestanden, og det franske charte 1830 § 23 (Pairskammerets medlemmer vælges af kongen ud af 22 nærmere betegnede grupper, deriblandt assessorer i de overordnede retter og medlemmer af det franske Videnskaberne Selskab).²⁷

Det andet argument hvormed man begrundet at akademikere i stort tal bør deltage aktivt i politik, er dette: at de frem for andre skulde være i stand til at se de politiske spørgsmål fra helhedens synspunkt – både i kraft af deres videnskabelige dannelse, og fordi akademikere med immaterielt arbejde ikke i samme grad som erhvervsdrivende var bundet af økonomiske særinteresser. Flertallet i stænderne fremhævede dette i 1840, svagest i Roskilde hvor H. N. Clausen førte pennen: flere akademikere behøves i forsamlingen »for at de forskellige åndelige og materielle interesser kan blive ligeligt repræsenterede, ensidige tendenser finde den tilbørlige modvægt, og en sådan flersidig intelligens og dygtighed kan blive sikret, som vil kunne forhøje institutionens moralske kraft«. Stærkere i den liberale atmosfære i Viborg, hvor akademikerne var færre og flertallet for andragendet større: det er »tillige højst vigtigt, at sådanne mænd, som, i besiddelse af en højere videnskabelig dannelse og flersidig intelligens, står udenfor de forskellige grundbesidders hinanden ofte

²⁷ Se bl.a. Kancelliflertallets forslag 1831 og stænderandragendet 1840, nævnt ovenfor. Tutein i Dansk Ugeskrift 2. r. I, 1842. Schouws forfatningsforslag i Ved Tronskiftet, 1848, s. 50 (antallet af stænderdeputerede for universitet og gejstlighed bør fordobles, og domstolene og Videnskaberne Selskab, Den militære Højskole og evt. Sorø Akademi have særlige repræsentanter). O. Müller: Om valgloven, 1848 (henholdsvis 1. det store landbrug, 2. det mindre do., 3. byerne, og 4. domstolene, gejstligheden og universitetet skal hver besætte $\frac{1}{4}$ af pladserne i Landstinget). C. W. Haagen: Om Rigsdagens Ordning, 1849 (videnskaben skal have $\frac{1}{3}$ af pladserne i Landstinget, landbruget og byerhvervene resten). Forhdl. på Rigsforsamlingen, 2. og 3. minoritetsforslag (gejstligheden, domstolene og de højere læreanstalter repræsenteres); sst. sp. 1962 (Ørsted), 2034 (Tscherning), 2116 (David), 2132 (Ørsted), 2231 ff. (v. Haven), 2881, 2886 (Ørsted), 2889 f, 2933, 2959 (Schiern). Rigsrådstid., 2. overord. saml. 1864–65, Landsstinget, sp. 410 ff (Krieger), 458 (Sehested), 525 f (Tidemand), 533 ff (Krieger), 575, 804 (Ploug), 818 (Ussing); Folketinget, sp. 1536, 1682 ff, 1740 ff (Viborg); Viborg er nok inspireret af et lignende forslag fra Grundtvig, Forhdl. på Rigsforsamlingen sp. 1930.

modstridende interesser, kan erholde sæde i forsamlingen, da ensidighed og partihensyn hos disse vil kunne ventes at finde en gavnlig modvægt«. Her var exam. jur. overretsprokurator Otterstrøm, som ikke var akademiker, referent.²⁸

Det var især de yngre liberale som brugte dette argument. Selv om interessesympunktet ikke var fremmed for dem, anså de ikke først og fremmest en lovgivende forsamling for en interesserepresentation. Den var eller rettere burde være et sted hvor »den politiske idéns nødvendige modsætninger« skulde brydes og forsones i den »ene, alt omfattende samfundsånd«.²⁹ For dem der tænkte sådan måtte akademikerne i snævrere forstand, dem med immaterielt erhverv, altså navnlig de akademisk dannede, selvstændigt tænkende embedsmænd, være den gruppe hvor man kunde finde de ideelle rigsdagsmænd. Men at garantere akademikerne mandater ved forfatningen måtte være af det onde.³⁰ De folkevalgte mænd med »dannelse, indsigt og velstand« (altså også akademikerne) vilde efter de yngre liberales mening ikke blot have større mulighed for at gøre sig gældende på Rigsdagen, de vilde også bedre kunne »indvirke på og lede folket« hvis de ikke afsondrede sig politisk i en egen klasse. En række liberale akademikere, bl.a. Martin Hammerich, Mørk Hansen, Ploug, With, afviste på Rigsforsamlingen forslagene om korporationsvalg af studerede folk som overflødige (hvad forsamlingen var bevis for), fremmende for kasteånden eller egnede til at hindre flere valg af akademikere end de garanterede. Godsejer Tang, som ikke var student (men bror til en overretsassessor), vilde endda udvide valgretten for ikke at udelukke »en teologisk kandidat, en jurist, en på et landvæsensakademi dannet landmand«, der spiste ved en andens bord; han var måske den

²⁸ Jfr. note 23. Se også de i note 26 nævnte skrifter af Lehmann, O. Müller og Salicath; endvidere Jens Arup Seip: *Et regime foran undergangen*, Oslo 1945, s. 3, 97, og U. Torgersen: *Universitetet og politikken*, (norsk) *Tidsskrift for Samfunnsforskning* II, 1961, s. 17–33. I denne afhandling findes en række værdifulde betragtninger vedrørende norske forhold, bl.a. om udviklingen i forholdet mellem videnskab og politik og om videnskabsmandens og andres opfattelse af hvad politik er. De falder delvis, men også kun delvis sammen med visse af synspunkterne i nærværende afhandling, som er skrevet inden jeg kendte Torgersens arbejde.

²⁹ Monrad i *Fædrelandet* 13/3 1840. Povl Bagge: *Studier over D. G. Monrads Stats-tanker*, 1936, s. 32, jfr. s. 159, 171, 190 f. Senere bl.a. *Rigsrådstidende*, 2. overord. saml., 1864–65, *Landstinget* sp. 781 ff (Lehmann), *Folketinget* sp. 2288 (Bille). *Landstingstidende*, 18. saml. 1866, sp. 26 f (Lehmann). – Om interessesympunktet hos Monrad f. e. Bagge. anf. skr. s. 170, jfr. samme i Johan Nicolai Madvig. *Et Mindeskrift* I, 1955, s. 151.

³⁰ Det er ikke ensbetydende med at man forkastede enhver form for kongevalgte medlemmer. Valgene måtte blot ikke være bundet til en bestemt gruppe. Man gik dog naturligvis ud fra at der vilde blive akademikere blandt de kongevalgte.

klogeste mand i kommunen, ofte klogere end sin principal.³¹ Da bønder og godsejere ved grundlovsrevisionen efter 1864 truede embedsmændenes position, faldt enkelte af dem dog uden begejstring tilbage til tanken om at sikre pladser i Landstinget for akademikere, specielt videnskabsmænd, ved konge- eller korporationsvalg.³²

Forestillingen om at akademikerne i snævrere forstand takket være deres uafhængighed af materielle særinteresser havde en speciel politisk mission, fandtes også udenfor akademikerkredse; det fremgår bl.a. af forhandlingerne om de tidligere nævnte andragender fra stænderne 1840. Hvis den var rigtig var det den bedst tænkelige moralske begrundelse, først for deres krav om større politisk indflydelse, siden for deres faktiske magtstilling i den nationalliberale tid.

Den tredje motivering for ønsket om akademikernes deltagelse i aktiv politik er mere vag og favner videre, og var måske derfor mere anvendelig til propaganda; det er den man hyppigst møder efter 1848, mere eller mindre explicit. Man kan vistnok bedst udtrykke den sådan, at der af politikere måtte kræves ikke blot sagkundskab på et specielt område eller uafhængighed af særinteresser, men en forening af formelle evner og alsidig orientering, der betegnedes med ordene dannelse og intelligens.³³ At dannelse og intelligens i denne forstand fandtes hyppigst hos akademikere, og at den højeste form for dannelse var den »videnskabelige«, var anerkendt af mange og ikke blot af akademikere. På Rigsforsamlingen sagde tobaksfabrikant, cand. jur. Funder, at da intelligensen fornemmelig fandtes i embedsstanden, måtte man ønske og vente at folketinget for en stor del vilde blive rekrutteret derfra. Denne tro på at akademikere og specielt embedsstanden havde en slags monopol på intelligens og dannelse, blev endnu tydeligere udtrykt i Dagbladet 1853, i et angreb på de bondevener som havde stemt for toldenheden: »Betegnende for J. A. Hansen er hans had til alt, hvad der henhører til em-

³¹ Dette synspunkt forudsætter ikke nødvendigvis almindelig valgret. men udelukker en deling af vælgerne i stænder eller korporationer. Se iøvrigt bl.a. Lehmanns forfatningsforslag 1846, Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie II, 1934, s. 430 f, og Forhdl. på Rigsforsamlingen. sp. 1508 (6. minoritetsforslag), 1924 (Nyholm), 1935 ff. (M. Hammerich), 1945 (Mørk Hansen), 1967 f (Ploug), 1974 (With), 2141 (Hage), 1947 (Tang). Statsrådets Forhandlinger 1848–63, udg. af Harald Jørgensen, I, 1954, s. 177, 182 (Monrad mener at det bedste middel til at »bringe intelligensen frem« er at lade valgkandidaterne fremtræde offentligt og besvare spørgsmål), 212.

³² Rigsrådstidende, 2. overord. saml. 1864–65, Landstinget, sp. 410 f., 458, 534.

³³ Iflg. Ordbog over det danske Sprog bruges ordet »dannelse« til midten af 19. årh. om opdragelse eller uddannelse, men kan allerede i første halvdel af århundredet også betyde oplysthed på de forskellige kulturområder, i forbindelse med en udviklet personlighed og kultiveret optræden.

bedsstanden, ikke fordi vedkommende er embedsmænd, men fordi de indtil dato har været bærere af dannelse og intelligens her i Danmark. . . . I dette brændende had til intelligens ligger det eneste tænkelige tilknytningspunkt imellem J. A. Hansen og vort aristokrati: bornertheden, hvad enten den klæder sig i fløjel eller vadmæl, må af instinkt stedse hade dannelsen og intelligensen«. ³⁴ Derfra er der ikke langt til at mene at den akademiske dannelse eo ipso giver det bedste begreb om politik.

Naturligvis mødte den slags påstande opposition. Det var ikke alene mænd uden studentereksamen der vovede at sige at man godt kunde være i stand til at tænke, selv om man ikke havde studeret, og at mange stuelærde var uden begreb om det virkelige liv. Allerede professor, cand. jur. J. F. Schouw advarede i den første stændertid vælgerne mod næsegrus beundring for jurister, og mod at tro at lærdom skulde gøre folk særlig egnede til at være folkerepræsentanter. ³⁵

De to standpunkter blev skarpt udtrykt i en ordveksling mellem C. V. Rimestad og Monrad i Rigsrådet 1865. Med henblik på Københavns førende stilling i åndslivet sagde Rimestad at »der er et sådant sammenhæng i den hele åndelige udvikling, at hvor de fleste betingelser for en sådan findes, der vil også den største politiske udvikling være til stede«. Monrad mente derimod at »åndelig udvikling« omfattede meget som ikke vedrørte politik, og at en fremragende kunstner eller videnskabsmand ikke behøvede at være højt udviklet i politisk henseende. Rimestad udtrykte på sin måde den forestilling at dannelse og intelligens var nok til at skabe en politiker. Bagved hans tro på sammenhængen mellem politisk og anden åndelig udvikling ligger, tror jeg, et klassisk ideal, som vistnok har påvirket også andre af den tids klassisk dannede akademikere og stimuleret deres politiske interesse. Det er det menneskeideal for en elite som er udformet af Cicero, og i hvilket åndens forfinelse, ansvarsfølelse overfor fædrelandet og praktisk arbejde i samfundet: *humanitas*, *gravitas* og *virtus*, er sider af samme menneskelige helhed. For Monrad var

³⁴ Forhdl. på Rigsforsamlingen, sp. 2093, jfr. bl.a. Tangs bemærkninger ovenfor. C. St. A. Bille: Tyve Aars Journalistik I, 1873, s. 138. Det må huskes at sagførere i begyndelsen af vor periode blev regnet til embedsmændene. De fik bestalling ud fra et skøn over om der i den pågældende retskreds behøvedes flere prokuratorer. I motiveringen for den lov 1868 som gjorde sagførrergerningen til fri næring på visse betingelser, hedder det at »den anskuelse, ifølge hvilken sagførerstillingen nærmest er opfattet som en embedsstilling, mer og mer har tabt sig, så at man i sagførrervirksomheden mere ser en næringsudøvelse« (Axel H. Pedersen: Det danske Advokatsamfund 1919–1969, 1969, s. 28).

³⁵ Forhdl. på Rigsforsamlingen, sp. 1856, 1892 (J. A. Hansen), 1926. Dansk Ugeskrift V, 1834, s. 222, 226.

på dette tidspunkt politik en specialitet der krævede specielle evner. Det er hans opfattelse der har sejret.³⁶

Men skønt overbevisningen om den akademiske dannelses fortræffelighed i politik nok efterhånden mistede terræn i befolkningen, var den ældre opfattelse endnu i en årrække efter 1848 så udbredt at den må formodes at have hjulpet til at give visse akademikere en fortrinsstilling ved valgene. Så sent som 1865 kunde en venstregårdmand i Landstinget sige at man i bondestanden anså det for en lykke og velsignelse at alle stænder var repræsenteret på Rigsdagen, »og navnlig de der er i besiddelse af de store ejendomme og den store lærdom«. ³⁷ Her var endnu varme i stemmen. Hørup og Estrup gjorde mere en dyd af nødvendigheden når de viste akademikerne respekt.

VI HAR hidtil stort set behandlet akademikergruppen under eet. Den del af de aktive politikere som var akademiske borgere var imidlertid erhvervsmæssigt forskelligt sammensat i stændertiden, i perioden mellem krigene og under den gennemsete grundlov. For stændernes vedkommende er det navnlig betydningsfuldt at sædegårdsejernes valg i stor udstrækning faldt på akademikere blandt deres standsfæller. Henvend halvdelen af dem der blev valgt som deputerede eller suppleanter for denne klasse var akademikere, de fleste jurister. 1848 havde mindst 13 af 29 deputerede sædegårdsejere studentereksamen eller en højere universitetsexamen. Det var især adelen på Øerne som var akademisk uddannet. Et af stænderforhandlingernes mere påfaldende vidnesbyrd om akademikerhovmod – et forslag om at bøndernes repræsentanter ikke skulde betale til stænderbiblioteket, da de dog ikke kunde have synderlig nytte af det, i hvert fald ikke af »de mere filosofiske skrifter« – skyldtes en adelig godsejer som var cand. jur.³⁸

De akademisk uddannede embedsmænds³⁹ andel i Roskilde stænder var gennemsnitlig omtrent $\frac{1}{5}$. I *Folketingets* første valgperiode nåede de talmæssigt et højdepunkt og udgjorde over $\frac{2}{5}$ af medlemmerne.

³⁶ Rigsrådstidende, 3. overord. saml. 1865, Folketinget, sp. 1391, 1406. Carsten Høeg: *Introduktion til Cicero*, 1942, s. 272 ff. Jfr. Vilh. Topsøe: *Udvalgte Skrifter I*, 1923, s. 340.

³⁷ Landstingstidende, 16. saml. 1864–65, sp. 832. Taleren var Lars Jensen, Lunde-gaard, der var valgt 1863 i Ålborg og Hjørring amter sammen med en gårdmand og tre akademikere, nemlig en præst, en godsejer og cand. jur. og københavneren stiftamtmand Simony.

³⁸ Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie II*, s. 68 f.

³⁹ Incl. præster og latinskolelærere, excl. officerer og sagførere. Jfr. note 34. Også forhenværende embedsmænd (som Hall efter 1854) regnes til embedsmændsgruppen. – Af Rigsforsamlingens medlemmer var omtrent $\frac{1}{3}$ embedsmænd.

Derefter faldt tallet ret jævnt indtil noget under $\frac{1}{5}$ i valgperioden 1869–72; et lavpunkt nåedes i valgperioden 1854–55, lige efter de mange mandatnedlæggelser under ministeriet Ørsted. Embedsmændenes tilbagegang var stærkere end akademikernes som helhed (1849–52 var de godt $\frac{4}{5}$ af akademikerne, 1869–72 halvdelen). Det forenede venstres valgsejr 1872 betød en afgørende nedgang for embedsmandsgruppen. Fra nu af til 1895 udgjorde den gennemsnitlig lidt under $\frac{1}{10}$ af medlemmerne, 1895–1918 lidt over $\frac{1}{20}$, men tallet for de enkelte valgperioder veksler. Efter højres fremgang ved valget 1879 var der 15 embedsmænd i tinget, næsten alle højremænd, i den sidste valgperiode før systemskiftet 3. For samtlige valgperioder 1872–1918 er embedsmændenes andel i akademikergruppen gennemsnitlig noget over $\frac{1}{4}$, i første valgperiode efter 1872 og sidste før 1918 $\frac{1}{3}$.

Den tilsvarende udvikling i *Landstinget* falder i fire ret skarpt afgrænsede perioder: 1849–59 godt $\frac{1}{3}$ af medlemmerne, 1859–66 knap $\frac{1}{4}$, 1866–1902 knap $\frac{1}{5}$, 1902–18 knap $\frac{1}{10}$. Også i dette Ting sank embedsmændenes andel stærkere end samtlige akademikerens: 1849–59 var over $\frac{2}{3}$ af akademikerne embedsmænd, 1859–66 noget over halvdelen, 1866–1902 godt $\frac{2}{5}$ og 1902–18 lidt under $\frac{1}{3}$.

Mens embedsmændene gik tilbage i tal på Rigsdagen, havde de i den sidste halve snes år før 1866 sikkert fodfæste i Rigsrådet, som var den vigtigere forsamling. I de kongerigske afdelinger af eetkammerrigsrådet og af novemberforfatningens Landsting besatte akademikerne over $\frac{2}{3}$ af pladserne, og $\frac{3}{5}$ af samtlige akademikermedlemmer var embedsmænd. I Rigsrådsfolketinget var $\frac{2}{5}$ af de kongerigske medlemmer akademikere, og af dem var mellem halvdelen og $\frac{2}{3}$ embedsmænd. Og af de 43 personer som fra marts 1848 til november 1865 stod i spidsen for civile ministerier var de 37 ved deres første udnævnelse til ministre embedsmænd.

Disse tal bekræfter det velkendte forhold at årene 1848–1866 var embedsmændenes glansperiode i dansk politik.

Skal man forsøge at forklare det, kan man naturligvis først pege på at det der begunstigede akademikernes valg i almindelighed også vilde begunstige valg af embedsmænd med akademisk uddannelse. Et meget stort tal af akademikerne var embedsmænd, og det var ikke mindst embedsmændene, der før enevældens fald var gået i spidsen i det politiske og nationale arbejde og på andre områder af det offentlige liv. Og gruppen rummede en række sagligt dygtige mænd og adskillige personligheder med usædvanlig begavelse og stor autoritet.

Den goodwill akademikerne nød navnlig i periodens begyndelse kom

også embedsmændene til gode da de nye valgeregler blev indført 1848–49. Martsministeriets flertal var rigtigt nok ikke synderlig ivrigt for at værne om embedsmændenes politiske uafhængighed. Ministeriets grundlovsudvalg foreslog at et rigsdagsmedlem der blev »befordret« til et kgl. embede eller forflyttet, ligesom i England skulde vælges påny for at kunne fortsætte i Rigsdagen. Denne paragraf, der ganske vist udelukkede een form for regeringspåvirkning af embedsmænd, blev dog fjernet af statsrådet. Statsrådet vilde derimod give regeringen mulighed for at hindre en embedsmand i at blive medlem af Rigsdagen. Desuden indeholdt ministeriets endelige grundlovsforslag to paragraffer der var generende for eventuelle valgkandidater henholdsvis blandt de mange embedsmænd i København og blandt deres kolleger i provinsen: Landstingets medlemmer skulle have bopæl i valgkredsen, og de fik ikke som Folketingets diæter. Men Rigsforsamlingen indsatte den i de følgende forfatninger gentagne bestemmelser om at embedsmænd ikke behøver regeringens tilladelse for at modtage valg,⁴⁰ Landstingets medlemmer fik diæter, og $\frac{1}{4}$ af dem i hver valgkreds blev fritaget for bopælskravet. Til gengæld indførte forsamlingen en valgbarheds-census for Landstinget, men den var så lav at en væsentlig del af embedsstanden ikke blev udelukket. Godt $\frac{1}{3}$ af de 4229 der i begyndelsen af 1850'erne betalte den fornødne skat på 200 rdl. eller opgav at have den fornødne indtægt på 1200 rdl., var kgl. eller kommunale embedsmænd eller sagførere; 1856 var samme gruppes andel af de valgbare blevet mindre, men var dog $\frac{1}{4}$.⁴¹

I det hele spillede naturligvis de skiftende forfatningsbestemmelser en betydelig rolle for embedsmændene. Det afgørende brud med junigrundlovens valgsystem kom med oktoberforfatningen 1855. Den indførte kongevalg til Rigsrådet, og for de umiddelbare valg en valgrets-census

⁴⁰ Tscherning vilde have den modsatte bestemmelse fra stænderforfatningen overført til grundloven, Tormod Jørgensen: Anton Frederik Tscherning, 1938, s. 137. Ligeså 1863.

⁴¹ Statsrådets Forhandlinger 1848–1863, I, 1954, s. 376, 405, 413. Jens Møller i Hist. Tidsskr. 9 r. V, 1926–27, s. 477, og i Den danske Rigsdag 1849–1949, I, s. 50. Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik IV, 1880, s. 90; til embedsmænd regnes her åbenbart som i den officielle statistik dengang sagførere. Halls oplysning om tallet 1856 i Rigsrådstidende 1863, sp. 756. Om vurderingen af embedsmændene på Rigsforsamlingen Ebba Waaben i Centraladministrationen 1848–1948, s. 110 f., og Fredrik Lagerroth: Tyskt och nordiskt i Danmarks författningsutveckling 1660–1849, 1949, s. 152 ff. – Indkomststigningen, der ikke mindst har været mærkbar i gårdmandsgruppen, gjorde naturligvis efterhånden valgbarheds-census til Landstinget og den tilsvarende valgrets-census i de to rigsrådsforfatninger mindre restriktiv. Der kan dog ikke være tvivl om at denne census i hele perioden til 1866 begunstigede byerne i høj grad, se N. Nilsson-Stjernqvist: Tillkomsten av 1866 års grundlov, 1955, s. 277 ff.

svarende til junigrundlovens valgbarhedscensus for Landstinget (1200 rdl. indtægt eller 200 rdl. skat), og det forlangtes lige så lidt som senere i novemberforfatningen at valgkandidater skulde bo i valgkredsen. Bestemmelserne viste sig som vi har set at være særdeles gunstige for embedsmænd og andre akademikere, ikke mindst de københavnske, og dermed for det nationalliberale embedsmands- og akademikerparti. Valgrets- og valgbarhedsalderen blev 25 år, lavere end for Landstingets vedkommende, så unge akademikere fik en chance. Den konservativ-nationalliberale regering Bang-Hall tiltvang sig Rigsdagens godkendelse af forfatningen mod en stærk opposition ikke blot fra bondevennerne men også fra det nationalliberale venstre. Kritikken gjaldt ikke mindst embedsmændenes privilegerede stilling ved valgene. Allerede ved statsrådsbehandlingen før forelæggelsen havde kongen forgæves udtalt ønske om at få census nedsat til det halve. I Landstinget hævdede udvalgsordføreren Lehmann at hensynet til Hertugdømmerne gjorde census nødvendig, men indrømmede at han selv vilde have sat den »meget lavere«. I Folketinget kritiserede bl.a. Fr. Hammerich, Alfred Hage og Carl Ploug forslagets census, fordi den begunstigede embedsmændene; alle tre mente at de var for afhængige af regeringen. En anden nationalliberal i Tinget, pastor C. E. Møller, beklagede derimod at udkastets census vilde berøve flertallet af præsterne valgret.⁴²

I april 1854 afskedigede ministeriet Ørsted tre embedsmænd af oppositionen, Andræ, Hall og Monrad. Fra maj til november nedlagde derefter en halv snes embedsmænd og officerer i hvert af Rigsdagens to Ting deres mandater, deriblandt så kendte navne som de tidligere eller senere ministre H. N. Clausen, Madvig, M. H. Rosenørn, Casse, Unsgaard.⁴³ Det må have gjort det klart for alle embedsmænd at politik kunde være farlig, og have vist vælgerne at en embedsmand på Rigsdagen ikke altid vilde stå som et styrkens tårn mod pres ovenfra.

Det hører nok med til baggrunden for de venstre-nationalliberales

⁴² Ministeriet havde foreslået at de kongevalgte medlemmer skulde vælges på livstid; kongen fik det ændret til 12 år (Statsrådets Forhandlinger 1848–1863, VI, 1964, 295 ff.) Iøvrigt bl.a. Landstingstidende, overord. saml. 1855, sp. 225, 261, 264 (Lehmann). Folketingstidende, samme saml., sp. 274 f. (C. V. Rimestad), 336 (Hammerich), 346 f. og 1036 (Møller), 478 f. (Ploug), 884 og 942 (Hage), 701 (Tscherning, som frygter embedsmændenes uafhængighed mere end deres afhængighed; i det hele er der hos bondevennerne frygt for at embedsmændene skal benytte deres indflydelse i Rigsrådet til at få højere løn). Oversigt over forhandlingerne: Neergaard: Under Junigrundloven II, 1, 1916, s. 23–52.

⁴³ Amtmand Orla Lehmann, pastor Fr. Hammerich og redaktør, student Carl Ploug var blandt dem der blev valgt i stedet.

indvendinger i 1855. De var ikke ensbetydende med en underkendelse af den akademiske dannelses værdi i politik; for Plougs og ikke-akademikeren Hages vedkommende tværtimod. Men 1855 var det ikke så nødvendigt at tale om behovet for akademisk intelligens som på Rigsforsamlingen, og 1863, under forhandlingerne i Rigsrådet om novemberforfatningen, vidste i hvert fald alle at oktoberforfatningens valgeregler havde gavnet akademikere og embedsmænd. Hovedsagen var imidlertid nu det nationalpolitiske, regeringen stod stejlt på principperne for det nye Rigsråds sammensætning, deriblandt et antal kongevalgte og oktoberforfatningens census for de umiddelbare valg til Landstinget, og denne gang var der ikke som i Rigsdagen 1855 nogen nationalliberal nejstemme. Selv efter at Rigsrådet havde fået nedsat antallet af kongevalgte og forhøjet antallet af umiddelbart valgte i regeringsudkastets Landsting, lagde J. A. Hansen ikke skjul på sin frygt for bureaukratiets store indflydelse i det nye Rigsråd, og kritik fra det nationalliberale venstre manglede heller ikke. Juristen C. Juel, der tilsidst stemte ja, sagde at forslagens Landsting vilde komme til at rumme summen af landets lærdom og intelligens, blomsten af rigets adel, landets højeste embedsmænd, dets første købmænd og bedste bønder; men han tog Montesquieu til vidne på at hvor der er de fleste vise er der i reglen den mindste visdom, og han ønskede grundlovens valgsystem overført til fællesforfatningen. Ordføreren Krieger fandt det da nødvendigt at minde om at en levende forfatning måtte passe til folket. Det danske folk var ikke blot »et almuesindet folk«, det var også et folk med store agerbrugere, handel, søfart og industri, altsammen interesser som krævede deres udvikling; det var tillige »et kongeligssindet folk« (derfor var det naturligt at have kongevalgte medlemmer) og »et borgerligt kulturfolk« med en overleveret kulturrigdom som vi skulde bevare. »Et lille folk, et lille land trænger frem for alle til at erindre, at der gives uundværlige kraftelementer, der kun kan vindes på åndens enemærker«, sagde han, og han talte om de mænd fra almuens huse som var blevet de første »i kunst og videnskab, i stat og kirke«. Ordene var skruede, men meningen klar. Det var den vi kender allerede fra stændertiden, at de åndelige interesser burde have deres repræsentanter i politik ved siden af de materielle. Kriegers standpunkt var, skriver han i sin dagbog, »konservativt og resigneret«. Samtidig fik han sagt hvor omfattende den »dannelse og intelligens« var som han ønskede repræsenteret.⁴⁴

⁴⁴ Rigsrådstidende 1863, 5. samling, sp. 848 (Juel), 875 ff (Krieger). Se iøvrigt Neergaard: Under Junigrundloven II, 1, s. 715–42, 763–87; A. Thorsøe: Kong Frederik den

Ved forfatningsrevisionen efter krigen ønskede de nationalliberales flertal novemberforfatningens Landsting bevaret i hovedsagen, men den gennemsete grundlov, som de tilsidst stemte for, begunstigede som bekendt valg til Landstinget af andre befolkningsgrupper end embedsstanden. Den blev et udtryk for at stemningen mod embedsmændenes politiske position var overvældende. Den gamle uvillie mod bureaukratiet blandt bondevenner og godsejere blev skærpet og nærmede de to partier til hinanden, da embedsmandspartiets nationale politik, som mange af bønderne havde støttet, slog fejl, og det blev muligt at rokke det forfatningsmæssige grundlag for partiets magt; og de høje konservative embedsmænd så gerne deres nationalliberale kollegers betydning reduceret. Da det konservative embedsmandsministerium Bluhme foreslog en valgretscensus på 2000 rdl. indtægt til landstinget, blev det motiveret med at man vilde embedsmændenes alt for store indflydelse tillivs.⁴⁵ Blandt selve de nationalliberale akademikere havde der som vi har set længe været dem der så skævt til de »lønnede statstjeneres« politiske privilegier. Og i nederlagsstemningen under grundlovsforhandlingerne 1865–66 stod den ene embedsmand efter den anden op og erklærede at det vilde være bedre om embedsmændenes politiske indflydelse var noget mindre. Selv Madvig indrømmede nu at det var noget »stødende« at så mange embedsmænd havde valgret til Rigsrådets Landsting. Embedsmændenes tro på deres moralske ret til politisk magt var begyndt at vakle. Det kunde unægtelig også kritiseres at f.e. 7 af landets 20 amtmænd 1865 sad i Rigsrådet i stedet for at passe deres embede, det kunde med grund hævdes at embedsmændene mere end andre var afhængige af regeringen.⁴⁶

Nøje sammenhængende med uvillien mod embedsmændene var den udbredte misfornøjelse med »Københavnriet«. Den ny grundlovs § 38 rettede med bestemmelsen om at samtlige landstingsmænd skulde have

Syvendes Regering II, 1889, s. 954–85; Erik Møller: Helstatens Fald I, 1958, s. 580 ff. Kriegers Dagbøger, II, 1921, især s. 333 f. M. P. Bruuns Dagbog, udg. af Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen, 1961, s. 48 ff. Om Tscherning jfr. note 40 og Tormod Jørgensen: Anton Frederik Tscherning, s. 184.

⁴⁵ Rigsrådstidende, 2. overord. saml. 1864–65, Landstinget, sp. 1084.

⁴⁶ Se f.e. Rigsrådstidende, 2. overord. saml. 1864–65, Folketinget, sp. 1083 f (Kampmann); Landstinget, sp. 726 f (Thorup), 758 (Madvig), 802 f (Ploug), 1102 (Ploug), 1712 (Madvig). Den nationalliberale herredsfoged C. M. Jespersen sagde under behandlingen af udkast til novemberforfatningen i Rigsrådet 1863 at kongevalg ikke burde falde på embedsmænd; i samme anledning fremkom der andre forslag om at begrænse kongens valg af embedsmænd til medlemmer af Rigsrådet (Rigsrådstidende 1863, 5. samling, sp. 702 f., 826). Johan Nicolai Madvig. Et mindeskrift, 1955, s. 42 ff. Se iøvrigt om grundlovsforhandlingerne Neergaard: Under Junigrundloven II, 2, 1916 og Nils Nilsson Sjernqvist: Tillkomsten av 1866 års grundlov, 1955.

fast bopæl i valgkredsen et afgørende slag mod de nationalliberales, akademikernes og embedsmændenes hovedsæde København. Over en halv snes af junigrundlovens akademiker-landstingsmænd fra hovedstadsområdet⁴⁷ var i det mindste lejlighedsvis blevet valgt uden for dette, d.v.s. uden for det egentlige København, 1. kreds med 5 mandater, og 2. kreds, Københavns, Frederiksborg og Holbæk amter.⁴⁸ I eetkammer-rigsrådet 1863 var der blandt samtlige 47 kongerigske medlemmer valgt af kongen, Rigsdagen og ved umiddelbare valg ikke mindre end 25 københavnere. Af dem var 21 akademikere, 16 embedsmænd. Novemberforfatningens Landsting havde ialt 64 kongerigske medlemmer; af dem var 19 københavnere. 16 af københavnernes var akademikere, deriblandt 11 embedsmænd.

Fra oktober 1866 havde det egentlige København af Landstingets 66 mandater de 7. Desuden viste det sig at der regelmæssigt blev valgt et et par Frederiksbergboere i 2. kreds, den ene en akademiker, 1898 endda begge.⁴⁹ Resten af københavnernes havde alene kongevalgene at håbe på. Ingen af de kongevalgte som 1866 gik over fra Rigsrådet til Rigsdagens Landsting var københavnere. Ny kongevalgte københavnske akademikere blev Andræ, Fischer, højesteretsassessor Ussing og højesteretsadvokat Liebe. 1. kreds valgte foruden ikke-akademikeren grosserer Melchior akademikerne Madvig, Krieger, Lehmann, Ploug, David og højesteretsadvokat Brock. Med professor Bjerring og gårdejer H. P. Larsen fra Frederiksberg blev det ialt 13 københavnere, hvoraf 11 akademikere med 7 embedsmænd. Det er forståeligt at Madvig var forbitret over grundlovens § 38. Han kaldte den en plet på forfatningen, et udslag af »misundelse mod den i København koncentrerede masse af intellektuel og materiel udvikling«.⁵⁰

Jo mere Venstre vandt frem på landet, jo skarpere den politiske mod-

⁴⁷ I det følgende betegnes politikere med fast bopæl i dette, altså navnlig i København og på Frederiksberg, som københavnere.

⁴⁸ Dispathør Wessely, rådmand Driefer, C. E. Bardenfleth, overretsassessor Flensborg, Carl Ploug, departementschef, senere stiftamtmand Simony, højesteretssekretær J. P. Christensen, højesteretsassessor P. D. Bruun, professorerne Bergsøe, Bjerring og J. E. Larsen, N. F. S. Grundtvig.

⁴⁹ Efter hinanden valgtes i 2. kreds 1866–98 professor Bjerring, overretsjustitiarius Schlegel, højesteretsadvokat P. G. C. Jensen og 1898 samtidig med ham birkedommer Høst.

⁵⁰ Rigsrådstidende, 3. overord. saml. 1865, Landstinget, sp. 674 f. Oplysningerne om Rigsrådsvalgene på grundlag af Rigsrådstidende, om Rigsdagsvalgene på grundlag af J. P. Jensen: Valgene til Rigsdagen i 80 Aar. I Rigsrådet 1863 var 9 af de københavnske akademikere, hvoriblandt 7 embedsmænd, valgt af Rigsdagen. Novemberforfatningens Landsting havde ingen rigsdagsvalgte medlemmer.

sætning mellem land og by blev, des mere måtte embedsmændenes håb om at blive valgt bygge på stemmer fra købstæderne. Tilsammen havde købstæderne fra 1866 valgmænd til 9 landstingsmandater, men valgmændene blev fordelt således på de enkelte købstæder at deres faktiske mandattal blev mindre.⁵¹ Oktober 1866 blev der udenfor 1. og 2. landstingskreds valgt 6 embedsmænd med akademisk uddannelse samt (på Færøerne) en sysselmand som ikke var student. Af folketingskredsene havde 1873 kun 5, 1884 6 flertal af byvælgere.⁵² Men i Folketinget holdt embedsstanden nogenlunde stillingen til 1872, takket være nogle embedsmandskandidater af Mellempartiet (som N. C. Frederiksen, Marius Gad og C. V. Nyholm) eller Venstre. Uden for København blev der 1864 valgt 17 embedsmænd til Folketinget, okt. 1866 15, 1872 7 – 3 national-liberale, 2 af Mellempartiet og 2 venstremænd.

ENDNU et par mulige forklaringer på embedsmændenes tilbagegang vil vise sig når vi ser nærmere på de to største grupper af akademisk uddannede embedsmænd, juristerne og præsterne.

Af de 386 akademikere i Rigsforsamlingen, Rigsrådet og Rigsdagen indtil systemskiftet hører de 285 hjemme *før oktober 1866*. Det er bemærkelsesværdigt at mindst 102 af dem eller over $\frac{1}{3}$ under deres politiske liv eller en væsentlig del deraf havde fast bopæl i hovedstadsområdet; de kaldes i det følgende *københavnere*. Til dem regnes ikke provinsboere der kun qva ministre opholdt sig i hovedstaden. 177, hvoraf mindst 91 eller over halvdelen københavnere, sad i Rigsdagen *efter 1866*, og 76 af dem har altså en politisk fortid før den gennemsete grundlov.

Op imod halvdelen af akademikerne var jurister. 1848–1901 var 177 mænd med juridisk embedsexamen medlemmer af vore politiske forsamlinger, omtrent halvdelen københavnere. Da der desuden sad hved et halvt hundrede danske jurister i Rigsdagen, de fleste før 1866, har viden om lov og ret dengang været temmelig udbredt blandt medlemmerne. Af de latinske jurister var der *før 1866* 130, hvoraf 46 alene i Eetkammerriksrådet eller Rigsrådets Landsting, eller alene eller overvejende i Rigsdagens *Landsting*; *efter 1866* 82 (altså 35 gengangere), deraf 35 alene eller overvejende i *Landstinget*. Af jurister i egentlig forstand, d.v.s. fhv. eller fungerende dommere og administrative juridiske embedsmænd

⁵¹ Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik IV, s. 93 f; supplementbind, s. 445 f.

⁵² D.v.s. uden for København. Danmarks Statistik IV, s. 59 f.; supplementbind, s. 434.

(ministerstillingen regnes i den forbindelse ikke for et embede), juridiske professorer samt sagførere med juridisk embedsexamen, var der før 1866 103, under den gennemsete grundlov 65.

Af de egentlige jurister sad før 1866 68 alene eller overvejende i *Folketinget* eller alene i Rigsforsamlingen eller Rigsrådets Folketing, og af dem var mindst de 31 københavnerne; 3 var højesteretsadvokater og 4 overretsprokuratorer. Alene eller overvejende i *Landstinget* eller alene i Eetkammerrigsrådet eller Rigsrådets Landsting sad 35, og af dem var mindst 16 københavnerne. 3 var højesteretsadvokater og 2 overretsprokuratorer. Efter 1866 var der 41, som kun eller overvejende sad i *Folketinget*, hvoraf mindst 27 københavnerne; 6 var højesteretssagførere, 14 overretssagførere, især venstremænd. Alene eller overvejende i *Landstinget* sad 24, deraf 15 københavnerne med 4 højesteretssagførere. Det er ejendommeligt at københavnerne vandt så stærkt frem i juristgruppen under den anti-københavnske gennemsete grundlov. Det andet iøjnefaldende træk er de mange sagførere i Folketinget efter 1866, en illustration til det tidligere konstaterede, at embedsmændene gik stærkere tilbage end akademikergruppen som helhed.

Der er endnu en forskel på tiden før og efter 1866. Den gennemsnitlige funktionstid i politik var væsentlig kortere i den første periode. En nem og primitiv udregning på grundlag af det antal hele år hver enkelt repræsentant har været valgt,⁵³ giver følgende resultat for de »egentlige juristers« »politiske levetid«, eller blot levetid, som jeg for kortheds skyld kalder det.

Før 1866: Af dem der alene eller overvejende sad i *Folketinget*, samt i Rigsforsamlingen og Rigsrådets Folketing (»Folketingsgruppen«) havde de 31 *københavnerne* en gennemsnitlig levetid på 5,8 år, altså næsten 2

⁵³ Der tages ikke hensyn til samlingsernes længde eller valgmanden. Der regnes fra det kalenderår hvor vedkommende er valgt til det kalenderår hvor hans mandat ophører. Den der bliver valgt i december 1850 og afgår i januar 1851 får ligesom den der bliver valgt i januar 1850 og afgår i december 1851 en politisk levetid på 1 år. Den der sidder 3 år i rigsdagen og i de samme kalenderår i Rigsrådet, får kun tildelt en politisk levetid på 3 år. Den der fungerer både før og efter 1866 får tildelt en levetid indenfor hver periode. – I nogle grupper er der så store afvigelser mellem medlemmernes politiske levetid at gennemsnitstal i sig selv er uden mening. Her er de blot brugt for på en nem måde at illustrere en tendens. Da det for nogle politikere er usikkert hvor de har deres faste bopæl, bør man heller ikke tage for tungt på den her angivne forskel mellem københavneres og provinsoboeres politiske gennemsnitslevetid før 1866; det er dog tydeligt at den peger på noget reelt. – Den længere gennemsnitslevetid i landstinget efter 1866 skyldes tildels de på livstid kongevalgte akademikere. Af dem var der 14 med en funktionstid som kongevalgte indtil 1901 på gennemsnitlig 16 år, for de 7 københavnerne på gennemsnitlig 19 år. Jfr. ovenfor s. 425 note 4 og s. 446.

normale valgperioder. De 37 *provinsboere* havde en gennemsnitlig levetid på 3,5 år, altså godt 1 valgperiode. Af dem der alene eller overvejende sad i *Landstinget* eller i Eetkammerrigsrådet eller Rigsrådets Landsting («Landstingsgruppen») havde de 16 *københavnere* en gennemsnitlig levetid på 8,3 år, altså godt 1 normal valgperiode, de 19 *provinsboere* en gennemsnitlig levetid på 5,7 år, altså lidt under $\frac{3}{4}$ valgperiode. I *Folketingsgruppen* levede af *københavnere* 3 kun 1 år, 3 levede 2 år og 2 3 år; af *provinsboerne* levede 14 kun 1 år, 4 levede 2 år og 8 3 år. I Folketingsgruppen havde da 34 eller halvdelen en levetid på højst 1 normal valgperiode; 20 af de 34 boede i Jylland. I *Landstingsgruppen* havde af *københavnerne* 5, af *provinsboerne* 11 en levetid fra 1 til 4 år.

Efter 1866 bliver levetiden væsentlig længere og forskellen på københavnere og provinsboere bliver ubetydelig. I *Folketingsgruppen* havde de 27 *københavnere* en gennemsnitlig levetid på 9,2 år, altså godt 3 normale valgperioder, mens de 14 *provinsboere* gennemsnitlig levede 9,1 år. I *Landstingsgruppen* havde de 15 *københavnere* en gennemsnitlig levetid på 16 år = 2 normale valgperioder, mens de 9 *provinsboere* gennemsnitlig levede 15 år. De relativt få juridiske kandidater, 37 ialt i Folketings- og Landstingsgruppen (27 før og 17 efter 1866), som ikke var juridiske embedsmænd eller sagførere, viser samme tendens: relativt mange (12 af 27) havde før 1866 en levetid på 3 år eller derunder og den gennemsnitlige levetid stiger efter 1866. Her er det i Landstinget 7 godsejere med levetid fra 12 til 22 år der vejer til, og i Folketinget journalisterne Bille (14 år), Hørup (16) og N. J. Larsen (20) samt professor cand. jur. William Scharling (22).

Billedet er det samme for de 29 fungerende eller forhenværende læreres vedkommende. 14 (hvoraf 6 københavnere) af de 19 før 1866 har en levetid fra 1 til 3 år (efter 1866: 5 af 15), og gennemsnitslevetiden stiger stærkt efter 1866 (fra 4,8 til 11,6 for Folketings- og Landstingsgruppen under eet), ikke mindst takket være Frede Bojsen (32 år), skolebestyrer Brix (21), fhv. adjunkt Fischer (19), Sofus Høgsbro (35), altså tildels de hel- eller halvprofessionelle politikere.

Fra gruppen af professorer og andre universitetslærere, som jo udelukkende består af københavnere, er Fr. Hammerich medtaget blandt præsterne, og 10 professorer med juridisk embedsexamen blandt juristerne. Tilbage bliver ialt kun 17 personer, 13 før og 9 efter 1866. Gennemsnitslevetiden for de 13 er større end de 9s (8,1 mod 6,1, ligeledes for begge Tinggrupper under eet), åbenbart fordi det er de juridiske professorer Goos (21), Matzen (22) og Nellemann (31) samt nationaløkonomen cand. jur. Scharling (22) der har den længste politiske levetid

i den samlede professorgruppe efter 1866. Før 1866 er det filologerne Bjerring og Madvig og teologen H. N. Clausen (hver 16 år) samt medicineren Fenger (14) der dominerer. 5 af de 13 før 1866 lever kun 1–2 år.

En stærk stigning af gennemsnitslevetiden efter 1866 (fra 6,5 til 13,1 år) forekommer derimod i den diversegruppe på 86 akademikere, som hverken er jurister, præster, skolemænd eller universitetslærere, bl.a. en del statsvidenskabelige kandidater og mænd uden afsluttende universitetsexamen. Kun 14–15 i gruppen er embedsmænd. Det er den eneste af grupperne der har flere repræsentanter efter end før 1866 (55 mod 45, altså 14 gengangere), og bortset fra præsterne den eneste gruppe hvor københavnere er de færreste i begge perioder (18 i første og 23 i anden). Før 1866 har københavnere, efter 1866 provinsboerne den længste gennemsnitslevetid. Før 1866 er der 13 af 45 med en levetid fra 1–3 år, efter 1866 9 af 55; som i andre grupper findes de fleste kortlivede blandt provinsboerne. Af de 32 provinsrepræsentanter efter 1866 er de 26 gods ejere, de fleste med lang levetid. 19 af godsejerne sad i Landstinget.

Hvis man for at få to lige lange tidsrum at sammenligne vælger perioderne 1848–66 og 1866–84, skærer man efter 1866 toppen af en del meget lange levetider, men til gengæld udgår nogle korte, og tendensen ændres ikke, selv om den bliver mindre udpræget. Stigningen bliver for gennemsnit af alle jurister fra 5 til 7,4 år, for diversegruppen fra 6,5 til 9,2. Til gengæld forstærkes stigningen naturligvis, hvis man efter 1866 regner med gengangernes samlede levetid fra de blev valgt første gang.

Den ejendommeligste af grupperne er præsterne. 1848–1901 beklædte ialt 74 personer et gejstligt embede i det mindste en del af den tid de sad i Rigsforsamlingen, Rigsrådet eller Rigsdagen, 40 boede i Jylland, kun 5 var københavnere. 9 sad alene i Rigsforsamlingen, 6 alene i novemberforfatningens Rigsråd. 64 forekommer før oktober 1866, 15 efter. Der er 5 gengangere; valgt før 1866 er desuden P. Chr. Zahle, som først fik præsteembede 1879, to år før han forlod Rigsdagen, og som derfor her ikke er regnet blandt præsterne før 1872. 1872–1901 sad kun 9 gejstlige i Rigsdagen. Af de 68 før 1872 (Zahle ikke medregnet) sad 48 kun i Rigsforsamlingen eller Rigsrådets Folketing eller kun eller overvejende i Rigsdagens Folketing, 20 kun eller overvejende i Landstinget eller kun i Rigsrådets Landsting.

Præsterne er gruppen med den laveste politiske gennemsnitslevetid. Folketingsgruppen på 48 har en gennemsnitslevetid på 3,2 år, og 21 medlemmer med en levetid på 1 år, 2 med 2 år og 10 med 3. Endnu mere påfaldende er det at Landstingsgruppens gennemsnitslevetid er så lav

som 3,3 år. Fra 1848 til systemskiftet har kun 4 gejstlige rigsdagsmænd en samlet levetid over 9 år: Grundtvig (10), Linnemann (12) og de to ministre Monrad (20) og Bjerre (12), men kun de to sidste sad uafbrudt mere end 10 år i Rigsdagen.

Politik må ellers i begyndelsen have haft en vis tiltrækning for de gejstlige, som i stændertiden så ofte havde læst og hørt at de burde have fulde politiske rettigheder. 16 sad i Rigsforsamlingen med de to kongevalgte biskoper Mynster og Tage Müller i spidsen, men mindst 30–40 præster var opstillet i 1848 uden at blive valgt.⁶⁴ 1849 var mindst 25 præster opstillet uden held, men der blev valgt 3 gejstlige til Landstinget og 15 til Folketinget. Af de 15 forsvandt 9, hvoraf 8 fra Jylland, 1851–52 for bestandig fra Tinget og dansk politik. 2 nedlagde deres mandat, 7 blev ikke senere opstillet, nogle af dem frabad sig genvalg. Tallene på de valgte og tilsyneladende også på de forgæves opstillede sank dog hurtigt. 1852 kom 9 ind i Folketinget, og 3 forsvandt ved opløsningen 1853, de 2 uden senere at søge valg. Til Landstinget valgtes 1853 4, hvoraf 2 næste år nedlagde deres mandat og ikke lod sig genopstille.

Juristerne var mere stabile. Eksempelvis valgtes 1849 af juridiske embedsmænd 7 til Landstinget, en jysk herredsfoged nedlagde sit mandat året efter, men de andre 6 fik en temmelig lang rigsdagskarriere. 16 kom 1849 ind i Folketinget, og af dem forsvandt kun 4 1850–52; 1 døde, 1 blev amtmand i Sønderjylland, 2 jyske herredsfogeder trak sig tilbage ved første ordinære valg. Gejstlighedens repræsentation i Rigsdagen blev derimod efterhånden beskedent. 1864 var der i Landstinget og Folketinget tilsammen 7 gejstlige, men mere end dobbelt så mange juridiske embedsmænd. Samtidig var der dog i Rigsrådet 11 gejstlige (mod over en snes juridiske embedsmænd), og standen fik med 11 mand en kort politisk opblomstring i den ekstraordinære rigsdagssamling 1866, hvor en række præster med Grundtvig i spidsen optrådte som nejsigere under sidste fase af grundlovs kampen.

Konklusionen kan udtrykkes kort: I akademikergruppen som helhed var København både før og efter 1866 stærkt overrepræsenteret i forhold til befolkningstallet; dette gælder dog ikke præsterne. Før 1866 havde desuden mange akademikere især fra provinsen en meget kort funktionstid i politik, så kort at man vanskeligt kan betegne dem som politikere: de var politiserende jurister, teologer o.s.fr. Det må formodes at en længere funktionstid, alt andet lige, gav større mulighed for at øve politisk indflydelse, i hvert fald i partiet. Talforholdet mellem akademikerne før og

⁶⁴ Iflg. oplysninger i J. P. Jensen: Valgene til Rigsdagen.

efter 1866 er altså næppe et dækkende udtryk for deres saglige betydning i de to perioder – men naturligvis nok for hvad de betød ved afstemningerne. Påfaldende er præsternes korte politiske funktionstid og det at de praktisk taget forsvandt ud af Rigsdagen efter 1872; for 9 mand i løbet af en menneskealder, med en gennemsnitslevetid på knap 2 valgperioder i Folketinget og godt 1 i Landstinget, satte ikke dybe spor i det parlamentariske liv, selv ikke når Monrad var en af de ni.

De mange provinsboere og specielt jyder blandt de kortlivede rigsdagsmænd kunde tyde på at transportforholdene har spillet en rolle. Thomas Larsen gør opmærksom på hvor besværlig forbindelsen mellem København og Nordjylland var inden jernbanenettet i 1860erne og 1870erne blev udbygget, og mener at det kan have fået nogle nordjyske rigsdagsmænd til hurtigt at forlade det politiske liv.⁵⁵ Det kan være en del af forklaringen på at provinsboere ofte tidligt afbrød deres politiske karriere, og på de mange københavnere i Rigsdag og Rigsråd. Det kan også have betydet noget at rigsdagsarbejdet tog mere tid end ventet. Junigrundlovens § 24 forudsatte rigsdagssamlinger på normalt højst 2 måneder, men allerede de første samlinger kom til at vare omtrent et halvt år. Det gjorde rigsdagsarbejdet krævende selv for københavnere, og endnu mere tyngende for dem der måtte være så længe borte fra hjem og embede uden engang den mulighed for regelmæssige weekendbesøg som man har i vore dage. Ingen af Oktoberforfatningsrigsrådets samlinger varede over 3 måneder, og gennemsnitsvarigheden af dets 7 samlinger var 2 måneder.

Da vælgerne skulde sende repræsentanter til Rigsforsamlingen og de første Rigsdage, må det mange steder have været naturligt at vælge en anset herredsfoged eller afholdt gejstlig – en praktisk dygtig og egnskendt præst som Peder Neergaard, medlem af amtsrådet, næstformand i landboforeningen, en folkelig grundtvigianer som pastor Hass, en erfaren stænderdeputeret som herredsfoged J. P. With, eller måske blot en embedsmand som man stemte på i mangel af bedre. Men adskillige af de valgte har næppe forestillet sig at rigsdagsarbejdet krævede særlige evner. Et blik på listen over talerne viser at nogle af præsterne (Fuglede, Schiøtt, nejsigeren Bülow) var stumme eller næsten tavse i debatten under hele deres rigsdagstid. En systematisk gennemgang af talerfortegnelserne og listerne over udvalgsmedlemmer vil formentlig afsløre adskillige af deres type, og en undersøgelse af hvem der uden held søgte valg – også af andre grunde ønskelig – vil vise hvor mange der drog samme konsekvens

⁵⁵ Thomas Larsen: *En Gennembrudstid*, II, 1922, s. 107 f.

som de tre præster: at de ikke stillede sig igen. Men her er altså en ny mulig forklaring på at en del af embedsmændene hurtigt forsvandt fra det politiske liv: de egne sig ikke til det.

Ovenfor er berørt endnu en og måske den vigtigste grund til embedsmændenes tilbagegang i folketinget efter 1866 og navnlig efter 1872: Den skærpede og i provisorietiden forbitrede modsætning mellem land og by, mellem venstrebønder og højreborgere. Den ramte embedsmændene, fordi det store flertal af dem synes at være blevet højremænd; men atter her kan kun detailundersøgelser af valglisterne og valgkandidaterne vise i hvilken grad formodningen er rigtig. Præsternes politiske holdning faldt i øjnene i samtiden. F.e. hævdede Monrad i 1880erne at alle præsterne i hans stift var ivrige højremænd, og Klaus Berntsen nævner i sine Erindringer mange højrepræster på Fyn; da han omtaler den unge kapellan J. H. Monrad i Farum, som havde dragninger mod Venstre, tilføjer han at det dengang (i 1870erne) var et særsyn at møde præster af den retning i Nordsjælland.⁵⁶

De embedsmænd der sluttede sig til oppositionen blev dårlig tålt af deres egne, og løb en alvorlig risiko hvis de offentlig vedgik deres politiske standpunkt. Monrad kom under pres fra sin sociale gruppe da han tog Venstres parti på Rigsdagen. Også presset ovenfra mærkedes. Niels Neergaard opgav 1885 sin stilling i Statsanstalten for Livsforsikring, fordi hans overordnede vilde hindre hans politiske arbejde: »Det stod mig klart, at så længe jeg var ansat i Statsanstalten, kunde jeg ikke deltage i offentlig Venstreagitation«. Venstremændene overlærer V. Pingel og pastor Henning Jensen blev i 1880erne afskediget fra deres embeder af politiske grunde. Kun ganske få embedsmænd af Venstre stillede sig efter 1866 og endnu færre blev valgt. Men der var trods alt adskillige grundtvigske præster som var venstremænd eller i hvert fald ønskede at samarbejde med Venstre. Hvorfor blev kun een af dem valgt mellem 1872 og systemskiftet? Det var den senere radikale kirkeminister M. C. B. Nielsen, bortset fra P. Chr. Zahle den eneste venstrepræst i Rigsdagen i denne periode (valgt 1892). Kun 3 sikre venstrepræster var i samme periode opstillet til Rigsdagen uden at blive valgt, de 2 af dem tidligere

⁵⁶ D. G. Monrad: Breve, udg. af Svend Hauge, 1969, s. 377. Klaus Berntsen: Erindringer I, 1921, s. 176, 192, 197; II, 1923, s. 8, 11, 13, 24 f., 40 ff., 99. Ebba Waaben i Centraladministrationen 1848–1948, s. 130 ff. – Efter at denne afhandling var sat udkom Vagn Dybdahls disputats Partier og Erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880–1913, 1969. Ifølge dr. Dybdahls undersøgelser tilhørte mere end $\frac{4}{6}$ af embedsmændene i slutningen af vor periode Højre, som også var det dominerende parti i bybefolkningen.

rigsdagsmænd. Vilde og kunde bønderne selv, skønt grundtvigianeren Sofus Høgsbro mente at Venstre trængte til flere lærde folk? Eller savnede præsterne lyst, mod eller evne til at gå ind i politik?⁵⁷

Der er endnu den mulighed at embedsmændenes stilling til det politiske liv kan have en vis forbindelse med deres økonomiske forhold. Før man kan få nogenlunde præcise forestillinger om dem, må et vældigt trykt og utrykt kildemateriale bearbejdes. Jeg må nøjes med at gøre nogle bemærkninger om visse gruppers indtægter af deres egentlige embede.⁵⁸

Forholdene var forskellige for de overvejende fast pengelønnede, de væsentlig sportellønnede og dem der delvis blev lønnet i naturalier eller med afgifter som ændredes med konjunkturerne. Centraladministrationens folk havde fået deres gager forbedret under Christian VIII, og selv om den følgende tids lønningslove med deres beskedne dyrtidsregulering næppe bragte dem dækning for prisstigningen, lå de øverste embedsmænd dog endnu i 1850erne på et relativt højt indtægtsniveau. Den ordinære ministergage blev fra 1850erne 6000 rdl. Højeste løn var i enevældens sidste år for deputerede 3500 rdl., blev for departementschefer 1860 (i kongerigets ministerier) 3200, 1870 (tillige i finansministeriet) 3400; for kontorchefer henholdsvis 2000, 2000, og 2300. Universitetsprofessorernes gager blev 1858 (lov 12/1) bestemt til mellem 1500 (for de nyansatte) og 2900 rdl. (efter 25 års tjeneste); honorar for forelæsninger blev i det væsentlige afskaffet 1871, men også efter den tid oppebar flere af professorerne visse sportler og emolumenter. Før de lærde skolars lærere betød loven 28/3 1855 en forbedring. Højeste løn for rektorer blev 2200 rdl., for overlærere 1600 og adjunker 1000; de sidste to grupper

⁵⁷ D. G. Monrad: Breve, s. 314, 348, 363, 368, 371, 377 ff. Troels G. Jørgensen: Tre Professorer, 1958, s. 180, 186. N. Neergaard: Erindringer, 1935, s. 140 ff. Om grundtvigske præsters holdning til politik se navnlig A. Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse, 1957; om J. H. Monrad bl.a. s. 193. Henning Jensen var afskediget fra sit præsteembede før han blev valgt 1886, og P. Chr. Zahle blev først præst efter at han var valgt sidste gang 1879. 1872–1901 var 9 højrepræster opstillet til Folketinget og til Landstinget uden at blive valgt.

⁵⁸ Da jeg 1945–46 var med til at forberede festskriftet til ministerialsystemets 100 års jubilæum (det her ofte citerede værk Centraladministrationen 1848–1948), håbede jeg at kunne få en statistiker til at undersøge forholdet mellem embedsmændenes og andre befolkningsgruppers indtægter i forrige århundrede. Jeg henvendte mig til professor Nybølle, som imidlertid ikke mente at der var materiale til en sådan undersøgelse før efter 1900. Dengang havde statistikerne endnu ikke dristet sig til at beregne nationalproduktet for sidste trediedel af 19. årh. Jeg er ikke i tvivl om at der i hvert fald efter 1850 findes materiale som det vil lønne sig at bearbejde, i det mindste med det formål at få præcisere viden om størrelsesordenen af væsentlige befolkningsgruppers indtægter og forholdet mellem dem, men en sådan undersøgelse overstiger naturligvis enkeltmands kræfter.

fik tillige andel i skolepengene.⁵⁹ Til de faste gager kom, formentlig ikke mindst for de højeste embedsmænd, indtægter af bierhverv.

For landbrugere var årene fra ca. 1830 til krisen i 1870erne en økonomisk fremgangstid, der mod periodens slutning skabte en hidtil ukendt pengerigelighed blandt bønderne. Det er formentlig en del af baggrunden for deres voxende politiske selvfølelse. Men også de overvejende sportelønnede embedsmænd, magistrater (borgmestre o.s.v.) og retsbetjente (herredsfogder, birkedommere o.s.v.), forøgede såvidt jeg kan se i hvert fald i 1850erne deres indtægter mere end priserne steg, hvilket bl.a. hang sammen med at befolkningen og den økonomiske aktivitet voksede samtidig med at embedernes tal blev formindsket ved sammenlægning. Den store gruppe embedsmænd hvis hovedindtægt var afhængig af kapitel-taxterne, d.v.s. flertallet af præsterne, nød naturligvis godt af de stigende kornpriser.⁶⁰

Embedsmændenes økonomiske situation er også karakteriseret ved at forholdsvis mange af de underordnede havde relativt meget høje indtægter. Det omhyggeligt aftrappede lønningssystem vi kender fra vor

⁵⁹ K. F. Hammerich i *Den danske Centraladministration*, 1921, s. 473, 479 f; *Folketingsstidende 1851–52*, Anhang B 1084 ff. Ebba Waaben i *Centraladministrationen 1848–1948*, s. 115 ff, 125 ff. H. Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie II*, 1879, s. 46 f; *Danmarks Statistik V*, s. 13. Motiverne til loven 1855 i *Departementstidende 1855*, s. 55 ff. Her også om at adjunktembedet endnu dengang almindeligt var en overgangsstilling navnlig til præsteembede. – Om ministerialembetsmænds faktiske indtægter jfr. Monrad i *Landstingstidende 1860–61*, sp. 2881.

⁶⁰ Om de enkelte retsbetjentes og magistraters embedsindtægter i gennemsnit henholdsvis for årene 1850–59 og 1855–59 se *Rigsdagstidende 1859–60* og 1860–61, behandlingen af udkast til Lov ¹⁰/₂ 1861, især 1860–61 Anhang A, 887 ff. Tallene viser stigningen; jfr. også om denne *Landstingstidende 1860–61*, sp. 2520. – Tilsvarende oplysninger om præsteembedernes gennemsnitsindtægt 1855–59 (nettoindtægter med tillæg af midlertidige udgifter som pension til formandens enke, se *Landstingstidende 1861–62*, sp. 38) i forbindelse med behandlingen af kultusminister Monrads forslag til præstelønningslov i *Rigsdagstidende 1861–62*, især Anhang A, 729 ff, og 1862–63, især A 737 ff. Den samlede statistik over embederne gælder flere end de kongerigske og af dem flere (bl.a. de københavnske og bispeembederne) end de knap 1000 embeder på landet og i købstæderne som forslaget vedrører, og som har særlig interesse for os. De samlede tal her er taget fra statistikken for 1864–68, udarbejdet i anledning af et lovforslag om præsteløn 1870, og nemmest tilgængelig i Falbe-Hansen og Scharling: *Danmarks Statistik V*, s. 59 f.; sst. s. 55–72 andre oplysninger om præsternes indtægter. Derimod er tallene for de enkelte gejstlige rigsdagsmænds indtægter hovedsagelig taget fra oplysningerne for 1855–59, der ligger nærmere ved flertallets rigsdagstid. Gennemsnitsudgifterne der bør fradrages udgør iflg. *Danmarks Statistik V* formentlig ca. 10⁰/₀. De enkelte tal dækker ikke helt de virkelige indtægter, se bl.a. *Landstingstidende 1861–62*, sp. 42 f. om beregningen af avlingsindtægten, men til vort formål, hvor det gælder størrelsesordenen, er de brugelige. – Oversigt over rigsdagsforhandlingerne om lønningslovene i H. J. H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark, 1948*, s. 495–504.

egen tid, eksisterede ikke for retsbetjente, magistrater og præster. Efter præsternes egne opgivelser havde 454 eller henvend halvdelen af de 988 kald på landet og i købstæderne i 1860erne en bruttoårsindtægt på over 3000 rdl., og 182 lå over 4000, 53 over 5000, 12 over ministergagen på 6000; fra bruttoindtægten må ganske vist trækkes udgifter (bortset fra skatter) på gennemsnitlig godt 10 %. Efter de 157 retsbetjentes og magistraters opgivelser var gennemsnitsnettoårsindtægten for samtlige disse embeder i 1850erne (årgennemsnit af bruttoindtægten 1850–59 med fradrag af udgifterne for 1859) godt 3000 rdl., i sidste halvdel af dette årti (1855–59 ÷ udgifter for 1859) næsten 3500. I det sidste femår lå 88 embeder over 3000, 40 over 4000, 17 over 5000 og 5 over 6000 rdl. Til gengæld havde 205 af præstekaldene en gennemsnitlig bruttoårsindtægt og i det sidste femår af 1850erne 29 af retsbetjent- og magistratsembederne en gennemsnitlig nettoårsindtægt under 2000 rdl.⁶¹

Det vigtigste fra vort synspunkt er imidlertid på hvilket trin i samfundet embedsmændene har befundet sig i økonomisk henseende, og hvordan deres indtægter har bevæget sig i forhold til andre befolkningsgruppers indtægter.

Hvad det første spørgsmål angår tør man med sikkerhed sige at en indtægt på 3–4000 rdl. i 1850erne og 1860erne ganske vist ikke var rigdom, men at den dog har placeret sin indehaver i den velstillede middelstand – forudsat at han ikke var en slet økonom og at han var uden betydelige gældsforpligtelser, og disse forholds udbredelse i embedsmandsgruppen kender vi ikke, lige så lidt som vi ved hvilken rolle private formuer har spillet for embedsmændenes økonomi. Ved ligningen til indkomstskat 1870 blev 3779 personer i hele landet ansat til en indtægt over 3000 rdl. M.h.t. indtægtsbevægelsen tyder meget på at forholdene omkring 1870 havde ændret sig til ugunst for embedsmændene. De fastlønnede kom stadig længere bagud i forhold til prisudviklingen, og da priserne i 1870erne begyndte at falde blev avancementsudsigterne stadig forringet i hvert fald i ministerierne. Ved lov 19/2 1861 blev det bestemt at retsbetjente og magistrater skulde sættes på fast gage efterhånden som embederne blev vakante. Derved blev denne gruppe ikke blot forhindret i yderligere at udnytte befolkningsforøgelsen og den kraftigere økonomiske aktivitet. De hidtil ringest aflagte embeder blev ganske vist forbedret, nogle små embeder blev lagt sammen med andre, men de fleste af de nye faste gager blev ansat lavere end de pågældende embeders

⁶¹ Jfr. note 60. De to gennemsnitstal for hele gruppen af retsbetjente og magistrater: Landstingstidende 1860–61, sp. 2519.

indtægt i slutningen af 1850erne. Embedsmændene fik mere at gøre og mindre for det.⁶²

Det må også være tilladt at formode at præsteres økonomiske situation er blevet relativt forringet i periodens løb i sammenligning med bøndernes og de store landbrugeres. Ganske vist lykkedes det ikke de national-liberale kultusministre Monrad og Hall at få præsterne sat på fast løn, skønt mange på Rigsdagen delte Monrads opfattelse: at det var urimeligt at enkelte præster skulde være rigeligere lønnet end statens aller højeste embedsmænd, og at gejstligheden burde stilles som andre tjenestemænd på samme trin. Alligevel fik den ikke det fulde udbytte af fremgangen i landbruget. Uden for København fik præsterne omtrent halvdelen af deres indtægt gennem tiende. Næsten al præstetiende blev ydet enten som en fast mængde korn, eller som penge for en fast mængde korn, beløbet beregnet efter årets kapitelstaxt. En stor del af præstegårdene (1870 534, men måske færre i 1850erne) var bortforpagtede, oftest med en fast kornmængde som væsentligste afgift. For disse ydelsers vedkommende fik præsten altså ingen fordel af den stærke stigning i kornproduktionen fra ca. 1830 til ca. 1870. Fra 1870erne faldt så kornpriserne, og samtidig kom man ind på at udjævne indtægtsforskellen mellem de gejstlige embeder ved at pålægge de større kald afgifter til fordel for de mindre. Men da var præsterne hørt op med at være en talmæssig betydningsfuld faktor i aktiv politik.⁶³

Alt taget i betragtning er det sandsynligt at embedsmændenes politiske storhedstid 1848–66 har været en periode, da store dele af alle væsentlige grupper af embedsmænd har været relativt godt stillet økonomisk, bedre end i de følgende årtier. På et tidspunkt da akademikernes kulturelle overlegenhed var stor, har mange embedsmænd endnu haft økonomiske forudsætninger for at udnytte denne overlegenhed politisk. Har det betydet noget for gruppens deltagelse i politik?

En sammenhæng er mulig for juristernes vedkommende. Retsbetjen-

⁶² Om ministerialembetsmændene Ebba Waaben i Centraladministrationen 1848–1948, s. 131 f. Indkomstskat: Falbe Hansen og Scharling: Danmarks Statistik IV, s. 277; jfr. Einar Cohn: Økonomi og Politik i Danmark 1848–75, 1967, s. 143 ff. – Naturligvis var der høje embedsmænd som ikke kunde leve af deres gage. Amtmand M. H. Rosenorn i Randers havde gæld trods en embedsindtægt på 4000 rdl., se hans brev til Krieger 27/10 1856 (R. A.). Andre klager: bl.a. fhv. folketingsmand toldkasserer C. F. Holms skrift Om Embedsstanden paa fast Gage (1860), og Madvig – der selv havde besvær med sin økonomi – i Landstingstidende 1860–61, sp. 2529 ff. Jfr. også grosserer Thunes vurdering af 2700 rdl. som en beskedent indtægt, Folketingstidende 1860–61, sp. 4312 f.

⁶³ Monrad: Landstingstidende 1861–62, sp. 51. Se iøvrigt note 60; om tienden jfr. Sigurd Jensen: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi, 1950, s. 147 ff.

tenes og magistraternes embeder blev ved loven 1861 lønmæssigt inddelt i 5 klasser. 1848–1901 var 40 retsbetjente og magistrater medlemmer af vore parlamentariske forsamlinger, deraf 30 før 1866. Af de 40 sad over $\frac{3}{4}$ i de (senere) 1. og 2. klasses embeder, som i sidste halvdel af 1850erne havde en gennemsnitsnettoårsindtægt på resp. henved 5000 og lidt over 4000 rdl. Til de 40 er desuden regnet 2 borgmestre i København. Når man tager i betragtning at 19 amtmænd, 9 departementschefer og dermed ligestillede, 16 justitiarier eller assessorer i appelinstanterne, samt 2 generaldirektører og en overpræsident i København deltog aktivt i politik, er det klart at det blandt de juridiske embedsmænd først og fremmest var den økonomiske overklasse der lod sig vælge; formentlig kan også de 5 juridiske professorer blandt rigsdagsmændene (Krieger er her regnet til højesteretsassessorerne) betragtes som velsituerede. Blandt sagførerne må i hvert fald de 14 højesteretsadvokater eller -sagførere antages at have hørt til de økonomisk bedrestillede. Men alle disse mænd repræsenterede tilsammen en særlig stor sum af saglig dygtighed og intelligens, og hvilken betydning dette eller deres relativt gode indkomst har haft for at de deltog i politik, lader sig jo ikke måle. Så beskedne som rigsdagsdiæterne var (indtil efter systemskiftet 3 rdl. = 6 kr. mod 4 rdl. i stænderforsamlingerne og tokammerrigsrådet) har en solid indtægt i hvert fald været en fordel for provinsboerne.⁶⁴

Det ser ud til at indtægtsfordelingen mellem de gejstlige politikere ikke var meget forskellig fra fordelingen blandt gejstligheden som helhed; også venstremændene kom fra både små og store embeder. Blandt præster med en funktionstid i politik fra 1 til 3 år før 1872 var der forholdsvis mange (18) med embeder under 2000 rdl. Men de allerfleste af disse kom fra Jylland, hvor flertallet af de magre kald fandtes, og om indtægtens betydning i den forbindelse tør man kun sige, at selv for mænd med beskedne levevaner blev et langvarigt fravær fra hjem og embede ikke lettere når pengene var små.

Foruden udgifter til kost og logi måtte i hvert fald adskillige af embedsmandsrepræsentanterne fra provinsen endda bære endnu en økono-

⁶⁴ De overordnede embedsmænd er fordelt en smule tilfældigt på grupperne. Simony er regnet til amtmændene, skønt han tidligere var departementschef, Rotwitt til højesteretsadvokaterne skønt han senere blev amtmand, Klein til dommerne skønt han tilsidst blev overpræsident. Den hyppige overgang fra sagførrgerning til embede er en af grundene til at det er svært at behandle sagførere og juridiske embedsmænd adskilt. Jfr. note 34 og 39. – Efter 1866 stillede 15 retsbetjente og magistrater sig til Folketinget uden at blive valgt, deraf kun 1 der vides at have tilhørt Venstre. – Medlemmerne af Oktoberforfatningsrigsrådet fik 500 rdl. årligt. Se om diæterne iøvrigt C. G. Holck: Den danske Statsforfatningsret II, 1869, s. 80 f.

misk byrde, som deres københavnske kolleger i almindelighed slap for. Mens embedsmænd i og nær hovedstaden normalt har kunnet deltage i det politiske arbejde uden at forsømme deres egentlige gerning alt for meget, og derfor kunde betragte diæterne som en behagelig biindtægt, risikerede de fjernere boende at blive belastet med udgiften til embedets pasning mens indehaveren var i København. Det lykkedes ikke Tschering at få en bestemmelse om dette punkt indsat i nogen af forfatningslovene; regeringen foretrak at løse problemet administrativt. Allerede de juridiske embedsmænd i Rigsforsamlingen hvis embede blev varetaget ved konstitution, måtte bære udgifterne herved, og præsterne måtte også betale hvad det kostede at få embedet passet. Oktober 1849 vedtog statsrådet på Madvigs initiativ at en rigsdagsmand først måtte forlade sit embede når foranstaltninger til embedets besørgelse på hans bekostning var godkendt eller truffet af hans foresatte. Nogle gejstlige rigsdagsmænd har til at begynde med klaret sig ved nabopræsters formodentlig næsten eller helt gratis hjælp, men 1851–52 bestemte kultusministeriet at embederne skulde besørges af vikarer, såvidt muligt ledige personelle kapellaner. Selv om de var billige, har extraudgiften nok kunnet afskrække en sognepræst i et magert kald. Hvor store udgifterne har været, hvor streng eller lempelig administrationens praxis var, og om der undertiden er stillet større krav til oppositionens rigsdagsmænd, vil først kunne fremgå af en detaljeret undersøgelse.⁶⁵

DET sidste spørgsmål, hvad det betød at så mange akademikere deltog i politik, kan kun besvares med et temmelig subjektivt skøn.

De fleste af de akademikere som fik væsentlig politisk indflydelse, sad lang tid i Rigsdagen. Adskillige havde en årrække politik som deres vigtigste arbejde og kan såvidt kaldes hel- eller halvprofessionelle politikere. Det var f.e. blandt Bondevennerne og Venstre Balthazar Christen-

⁶⁵ Statsrådets Forhandlinger 1848–1863, II, 1956, s. 281. Skrivelse fra justitsministeriet til armeens intendantur 18/11 1848 (Algreen Ussings Rescripter og Resolutioner). Skrivelser fra kirke- og undervisningsministeriet til biskoppen i Århus 7/11 1848, til »en skoledirektion« 31/10 1849 (Departementstidende 1849, s. 997), til biskoppen i Ribe 19/2 og 28/7 1851, til biskoppen i Ålborg 30/11 1852 (skrivelserne til bisperne i Kgl. Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner Gejstligheden i Danmark vedkommende). Jfr. også C. G. Holck: Den danske Statsforfatningsret II, s. 70 f. – Først da rigsdagsmændene 1920 blev sat på fast gage fik provinsboerne (d.v.s. de der boede mere end 20 km fra Københavns hovedbanegård) et højere vederlag end københavnerne (Den danske Rigsdag 1849–1949, IV, 1949, s. 305). – Da D. G. Monrad i 1880'erne var folketingsmand styrede han om vinteren sit bispeembede fra København og visiterede på Lolland-Falster om sommeren (Breve udg. af Svend Hauge, 1969, s. 363 f.). Visse juridiske embedsmænd har måske kunnet klare sig på lignende måde.

sen, Geert Winther, J. C. H. Fischer (senere højremænd), Sofus Høgsbro, Frede Bojsen, Viggo Hørup, Niels Neergaard. Af nationalliberale Hall og Monrad, begge fra de blev afskediget 1854, Monrad til 1865; endvidere Lehmann fra han blev minister 1861, Krieger efter 1870, da han forlod højesteret. Af konservative C. A. Bluhme efter Sundtoldens op-hævelse, A. S. Ørsted. De nævnte højremænd og nationalliberale blev alle ministre og var alle en tid embedsmænd. Det var politikere af denne type, ikke mindst juridiske embedsmænd, som dominerede de liberale og konservative grupper der havde regeringsmagten i næsten hele perioden 1848–66. Den politikertype der var så almindelig blandt engelske stats-mænd i samtiden, mænd der som den yngre Peel eller Gladstone i kraft af arvet rigdom kunde uddanne sig til professionelle politikere fra de unge år, findes ikke hos os. A. W. Moltke, C. E. Frijs eller Estrup ligner dem kun delvis.

Efter 1866 må det have lettet tilnærmelsen og senere sammenslutningen mellem nationalliberale og konservative, at der blandt godsejerne var mange som uden at være embedsmænd havde embedsmandens ud-dannelse eller dog var akademikere; begge parter talte til en vis grad – men rigtignok også kun til en vis grad – samme sprog.⁶⁶ Før 1866 domi-nerede akademikere, både de der tilhørte embedsstanden og de der stod udenfor, den politiske debat, og akademikerne gav den nationalliberale gruppe på Rigsdagen og i Rigsrådet en vis ensartet farve. Men det var den specielle embedsmandsholdning der i stor udstrækning kom til at præge de politiske resultater. Det var ikke uden betydning at næsten alle civile ministre til 1865 var embedsmænd, de allerfleste jurister. For så vidt var det mænd med fælles forudsætninger der arbejdede sammen i de konservativ-nationalliberale koalitionsregeringer efter 1848.

Embedsmandsgruppen i politik kom nok for en stor del fra embeds-mandshjem, men mange havde slægts- eller familieforbinding til andre borgerlige erhverv. Af de mere fremtrædende politikere var f.e. byfoged Hother Hage søn af en købmand, bror til storkøbmanden Alfred Hage og gift med en borgerlig godsejerdatter, Frederik Hammerichs far og svigerfar var grosserer, højesteretsassessor P. D. Bruun var bror til landstingsmand, fabrikant, cand. phil. M. P. Bruun og til købmand H. B. Bruun, der var stænderdeputeret og medlem af Rigsforsamlingen. Af ministrene var f.e. A. S. Ørsted søn af en apoteker, Hall og A. L. Casse af håndværkere. Lehmanns svigerfar var storkøbmand, Monrads en velstående muremester, P. G. Bangs proprietær, Simonys tømmer-

⁶⁶ Jfr. Ebba Waaben i Centraladministrationen 1848–1948, s. 130 f.

handler og C. E. Fengers fabrikant.⁶⁷ Også på anden måde havde embedsmændene kontakt med andre befolkningsgrupper. I stænderne og andetsteds i det offentlige liv, i foreningerne og i det nationale arbejde havde de liberale ledere, som for en stor del var eller senere blev embedsmænd, allerede før 1848 samarbejdet med københavnske grosserere og bankdirektører. De fik tidligt politisk støtte fra købstadfolk og borgerlige proprietærer, de brugte bondebevægelsen til at skaffe oppositionen en bredere basis, bondevennerne hjalp dem til at gennemføre junigrundloven, nogle af bondevennelederne og mange af bønderne havde i hvert fald en tid samme ejderdanske mål som de.

En vigtig side af akademikerpolitikernes og specielt embedsmændenes politiske grundanskulelse svarer til denne forbindelse med borgerskabet, hos nogle også til forbindelsen med bondevennerne. Det er læren om middelstanden som nationens kerne, der i 1830erne og 1840erne var udbredt blandt de politisk interesserede akademikere herhjemme. Den var – også i Danmark – ældre end Fichtes lære om den lærde som folkets fører, og passede bedre til den trods alt borgerlige indstilling hos de senere førende akademikere, og ikke blot hos dem. For flertallet af de ledende danske politikere fra 1830erne til 1860erne, der havde blot en antydning af liberal farve, var det en selvfølge at det var middelstanden man burde styrke og give politisk indflydelse. Det gjaldt ikke alene de egentlige liberale, ældre og yngre, men også f. e. en konservativ embedsmand som Ørsted og en bondevenneleder som Tscherning. I et tilbageblik på sin politik skrev Tscherning 1864 om den sociale struktur i Danmark omkring 1830, at absolutismen ganske vist havde virket til at udvide demokratiske anskuelser, men den havde ikke »fremkaldt den middelklasse der er en så nødvendig betingelse for at bære de til en fri forfatning i det hele taget, men især til en fri demokratisk forfatning hørende institutioner«. Landalmuen var stillet som tyende, købstæderne fortrykte, uden initiativ og betydning. Kun en overmægtig hovedstad og »et gennem statsskoler oplært, lavsmæssigt sammenvoxet embedsfolk« ragede op over resten. – Disse mænds vurdering af middelstanden var i god overensstemmelse med en samtidig europæisk strømning, repræsenteret bl. a. af Hegel i Tyskland, Guizot i Frankrig, Macaulay i England.⁶⁸

⁶⁷ Jfr. Sigurd Jensen i *Ståndssamhällets upplösning i Norden*, 1954, s. 31. Om ministerialembetsmændenes fædre og svigerfædre se Henry Stjernqvist i *Centraladministrationen 1848–1948*, s. 173.

⁶⁸ Om opfattelsen af middelstanden i 18. årh. bl. a. Edv. Holm: *Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18de Aarhundrede*, 1888, s. 24; ved århundredskiftet: *Die Briefe B. G. Niebuhrs I*, 1926, s. 281 (8/5 1801).

At middelstanden er nationens kærne var et slagord, men ikke en frase. Det passede godt til Danmark, der af overklasse i europæisk forstand kun havde de få egentlige storgodsejere og enkelte store forretningsmænd; det sociale grundlag for et toryparti støttet til kronen, kirken, adelen og hæren manglede. Rigtignok var begrebet middelstand så vagt afgrænset at det tillod flere definitioner. Alle brugere af slagordet var dog enige om at den ideelle middelstand burde være oplyst og mere eller mindre velstående, og de fleste mente at den var den vigtigste garanti for såvel fremskridt som en rolig samfundsudvikling, hvor navnlig ejendomsretten ikke blev rokket i sin grundvold. Linien kan følges tilbage til stændertiden og træder klart frem på den grundlovgivende Rigsforsamling. Uenigheden gjaldt hvilke grupper der hørte til middelstanden, hos hvilken del af standen det politiske tyngdepunkt burde lægges, og hvordan dens politiske indflydelse bedst kunde sikres.

Vistnok de færreste af de liberale akademikere der 1848–49 stemte for den almindelige valgret til begge Rigsdagens Ting og siden svigtede princippet, skiftede mening om hvem der skulde have den politiske magt; de fandt det blot nødvendigt at bruge andre midler til at skaffe dem magten. Det blev skarpt sagt af Orla Lehmann i den sammenstyknings af to taler fra 1860ernes begyndelse som under titlen *For Grundloven findes i hans Efterladte Skrifter*. »Det er de begavede, de dannede og de formuende, som i ethvert civiliseret samfund har overvægten i de offentlige anliggenders bestyrelse«, skrev han. Da man gjorde junigrundloven så demokratisk, tog man i betragtning at dannelse kan erhverves på mange måder, og at formuenhed er et relativt begreb. »Men fremfor alt vilde man gøre det til en politisk nødvendighed for den oplyste og besiddende middelstand at vinde almuens hengivenhed og tillid ved en agtelsesfuld og kærlig omsorg for dens vel. Det er for denne pris, men også kun for denne, at ånd og indsigt og rigdom også under en demokratisk forfatning kan bevare deres berettigede overvægt, hvis nødvendighed og nytte folkets sunde sans nok vil erkende, når ikke almuens fra fortiden nedarvede mistænksomhed og misundelse næres og ægges ved de højere samfundsklassers hovmod og herskesyge«. Lighed betød for Lehmann som for andre toneangivende liberale retlig lighed for loven, men socialt og politisk kun fri adgang til samfundsgoderne og til delagtighed i stats-

Tscherning i *Nørrejylland Tidende* 23/4 1864. Om begrebet middelstand i Danmark jfr. Povl Bagge i *Hist. Tidsskr.* 11. rk. III, 1950–52, s. 678 ff. Om middelstanden i Sverige se især Sten Carlsson: *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865*, 1949, og flere af hans senere arbejder.

styrelsen efter enhver evne og dygtighed. Det var alene i den forstand at junigrundloven havde åbnet vejen »til rigdom og velvære, til ære og magt . . . for alle«. ⁶⁹

Flertallet af akademikerne delte i det meste af vor periode uden tvivl den liberale tids respekt for den velstående mand, og mente som Lehmann at formue gav en moralsk ret til at udøve særlig politisk indflydelse; det var vistnok først et godt stykke efter 1866 at en anden opfattelse blev virkelig udbredt i akademiske kredse. Den ideelle begrundelse for det første standpunkt var dels at selverhvervet formue er vidnesbyrd om dygtighed, dels at besiddelsen giver selvstændighed og en videre horisont. 1848–49 var det ikke blot konservative som David, Neergaard og Ørsted der vilde give de formuende med deres mere »frie og udvidede blik« magt. F.e. sagde den nationalliberale Martin Hammerich at klassevalg vilde udelukke »indsigt og formue« fra den anseelse hos masserne »som de har og bør have i det borgerlige samfund«, og hans partifælle Hother Hage mente som han at klassevalg vilde være en hindring for dem som ved dannelse, indsigt og velstand var kaldede til at indvirke på og vejlede folket. Selv den demokratiske grundtvigianer Budstikke-Boisen hævdede at man blot skulde lade de tre samfundsmagter formue, oplysning og billighedsfølelse frit udøve deres indflydelse; så vilde de rigeligt »kunne opveje den numeriske overvægt og fremkalde den rette lighed«. ⁷⁰

De konstituerende egenskaber hos middelstanden blev dog vurderet anderledes af konservative end af liberale. De konservative lagde som man kunde vente særlig vægt på formuen og stabiliteten. For at sikre »den oplyste og velhavende middelstands« indflydelse ønskede Ørsted 1849 et Landsting valgt af store proprietærer, godsejere, mænd fra byerhvervene med en betydelig fast ejendom, og i anden række kapitalister med formuen anbragt i sikre papirer. Han troede at disse vælgeres stilling gav »formodning om, at ejendomsrettens og en fast retsordens beskyttelse,

⁶⁹ Orla Lehmanns Efterladte Skrifter IV, 1874, s. 81 f., 85 f. Jfr. Neergaard: Under Junigrundloven II, 1, s. 805 og Povl Bagge: Studier over D. G. Monrads Statstanker, s. 165.

⁷⁰ Forhandlingerne på Rigsforsamlingen sp. 1850 f. (David), 1954 ff. (Ørsted, jfr. hans Prøvelse af de Rigsforsamlingen forelagte Udkast til en Grundlov og en Valglov, 1849, s. 90), 2209 (Neergaard), 1937 (Hammerich), 2141 (Hage), 2059 (Boisen). Tidligere og senere eksempler: Otto Müller: Om Valgret og Valgbarhed, 1842, s. 15 ff. Rigsrådstidende 1863, 5. ord. samling, sp. 817 (Lehmann). Rigsrådstidende, 2. overord. saml. 1864–65, Landstinget, sp. 462 (Madvig). Johan Nicolai Madvig. Et Mindeskift, 1955, s. 151. Jfr. replikskiftet mellem Monrad og Tscherning i Folketinget 1853 (Povl Bagge: Studier over D. G. Monrads Statstanker, s. 170): Monrad: » . . . hvis der var en mand her i landet, der ejede mere end halvdelen deraf, vilde vi dog vist finde det meget

såvelsom en fremadskridende udvikling af samfundsf forholdene, må ligge dem på hjerte Navnlig er ejendomsrettens beskyttelse noget, som er alle lige vigtigt«. Det sidste sigtede til bevægelsen blandt bønderne, som han ellers mente i grunden var »måske den mest konservative stand i samfundet«.71

De liberale lagde derimod normalt hovedvægten på oplysning og fremskridt, men mødte endnu 1848 og i årene nærmest derefter den vanskelighed at oplysningen var ringe i størstedelen af den økonomiske middelstand på landet og i byerne. Det er karakteristisk at bestyrelsen i Trykkefrihedsselskabet 1847 kaldte selskabets medlemmer »den åndelige middelstand, der ligger mellem de lærde og den egentlige almue«, og til denne gruppe regnede studerende, embedsmænd, godsejere, men kun de anselige købstadsborgere og blot enkelte oplyste bønder. Bondevenneselskabet, der havde Tscherning som formand og Lehmann i bestyrelsen, nævnte derfor som sit første programpunkt 1846 undervisning af bønder og købstadsborgere ud over almueskolen. »Middelskoler« skulde »tilvejebringe en nærmere forbindelse mellem de to store samfundsklasser, der er de vigtigste bestanddele til en kraftig middelstands udvikling«. Monrad regnede endnu 1848–49 hverken bønderne eller flertallet af byhåndværkerne til den oplyste og dannede middelstand. Hans middelstandsbegreb, der utvivlsomt var adskillige andre akademikers, svarer godt til hvad vi på grundlag af et ganske vist utilstrækkeligt materiale kan skønne om akademikernes familieforbindinger i denne periode. Få år senere mente dog den nationalliberale akademiker Bille at 1855-forfatningens valgretscensus (som Monrad forsvarede) vilde ramme hans eget parti ved at udelukke fra vælgerkorpset »en stor del af landbo- og håndværkerstanden, den middelklasse, i hvilken en konservativ politik her i Danmark må søge sin stærkeste støtte«. Han fandt altså at mange i disse to grupper var oplyste nok til at stemme nationalliberalt. Noget lignende mente hans partifælle Ploug, næppe uden tanke på dem der havde været blandt hans egne vælgere.72

rimeligt, at han uden valg kom til at tage sæde her i Folketinget eller Landstinget.« Tscherning: »Nej, tværtimod. Han måtte aldrig komme her!«

⁷¹ A. S. Ørsted: Prøvelse af de Rigsforsamlingen forelagte Udkast til en Grundlov og en Valglov, 1849, s. 84–91, 101. P. G. Bang i Landstingstidende, extraord. session 1855, sp. 176, om valgretscensus til Rigsrådet: » . . . det er den velhavende middelklasse, og vel at mærke i denne igen frem for de andre den producerende klasse, som disse valg er betroede«. Jfr. P. G. Bang i Dansk Ugeskrift 2. r. I, 1842, s. 189 ff.

⁷² Sigurd Nielsen i Historiske Meddelelser om København 4. r. IV, 1954–57, s. 330. Tormod Jørgensen: Anton Frederik Tscherning, s. 83, 383, 398 f.; jfr. Rigsrådstidende 2. overord. saml. 1864–65, Landstinget, sp. 242, og Algreen Ussing i Roskilde Stænder-

Så beskeden af omfang som den »dannede og oplyste« erhvervsdrivende middelstand var i stændertiden og endnu i de første år under den fri forfatning, var det imidlertid for de egentlige liberales ledere nødvendigt at embedsmændene – hvis unge aldersklasser for en ikke ringe del tidligt blev liberale – i stort tal blev draget ind i aktiv politik. Det er især de yngre liberale som fremhæver det, og som før 1848 leder en ihærdig propaganda for at indskærpe befolkningen og embedsmændene selv hvad der er deres ret og pligt; denne propaganda blev fortsat i juni-grundlovens tid. Allerede 1832 mente Orla Lehmann at embedsmændene var »i besiddelse af et åndigt (!) supremati, som synes at give dem en særlig adkomst til at være folkets talsmænd«; han anså dem for at høre med til nationens kerne, »en oplyst og agtværdig middelstand, som i sig har optaget alle de højere stænder«. Åbenbart inspireret af Hegel og af embedsmændenes indsats for den liberale bevægelse i og udenfor stænderne sagde Monrad 1843 noget lignende endnu tydeligere: »Det er fra middelstanden, at den offentlige mening udgår og sætter forneden massens tanker i bevægelse, og indvirker foroven på regeringens beslutninger. Men middelstanden består og bør altid bestå af tvende elementer, af borgerstanden – hvorunder man naturligvis ej ene må forstå købstadsbeboerne – og embedsstanden med undtagelse af dem, der indtager de højeste pladser i samfundet. Denne forbindelse mellem borger- og embedsstanden udvikler sig aldeles naturligt og af sig selv; thi den store klasse af embedsmænd står ved slægtskab og venskab i den nøjeste forbindelse med borgerstanden, de er knyttet så nøje til den ved omgang og lighed i livsstilling, at de vanskeligt kan løsrives fra den. I denne forbindelse ligger nu netop middelstandens store styrke Det borgerlige element er vel i en betydelig grad udviklet, men dog ikke så meget, at det, forladt af embedsstanden, mægter at gøre sig gældende«. Til denne middelstand regnede Monrad de velstillede i byerhvervene og større landbrugere, også flertallet af godsejerne. Det var dem og embedsmændene han i begyndelsen af 1840'erne ønskede at give den politiske magt. Han troede dog på at den politiske oplysning efterhånden vilde brede sig fra middelstanden opad og nedad i folket.⁷³

tidende 1835–36, sp. 844 ff. Povl Bagge: Studier over D. G. Monrads Statstanker, s. 158, 164. C. St. A. Bille: Tyve Aars Journalistik I, 1873, s. 468 f., 477. Ploug i Folketings-tidende, overord. saml. 1855, sp. 478 f., og Rigsrådstidende, 2. overord. saml. 1864–65, Landstinget, sp. 455 f. Sick sst. sp. 449.

⁷³ Om den målt med europæisk målestok beskedenne formuedannelse i København ca. 1840–ca. 1870 se Sigurd Jensen i Hist. Medd. om København 4. r. IV, 1954–57, især s. 622, 633 ff. Om de liberale ideers udbredelse i embedsstanden især i mellemkrigstiden,

Dermed er også angivet et par af hovedlinierne i den indre politik, som de liberale akademikere af forskellige afskygninger og specielt de national-liberale førte mellem de slesvigske krige. De ønskede den politiske magt og de havde moralsk ret til den, men navnlig for embedsmændene blandt dem, som var de ledende, var det naturligt at varetage hensynet til staten og samfundet nok så meget som hensynet til deres egen klasse. Også kravet om retfærdighed således som de liberale dengang opfattede det, d.v.s. først og fremmest som krav om lighed for loven, ønskede de i reglen at imødekomme. Hvis de førte klassepolitik var det i hvert fald en middelstandspolitik med bredt sigte, ikke en politik til fordel blot for embedsmænd, grossererere og fabrikanter, endsiges for akademikere alene, selv om de var mere tilbøjelige til at støtte kunst og videnskab end bondevennerne og undte statseembedsmænd en smule højere løn end de.⁷⁴

De liberales landbopolitik og kamp for næringsfriheden var en sådan middelstandspolitik. Fæsteafløsningen skulde gøre gårdmændene til en stand af solide selvejere, en begrænset sammenlægningsfrihed forøge antallet af storbønder eller proprietærer, næringsfriheden bl.a. skabe forudsætninger for udvikling af en kraftig klasse af selvstændige erhvervsdrivende og tillige hjælpe til at løse arbejderspørgsmålet. Ved deres positive holdning til en tvangsafløsning af fæstet og ved anerkendelsen af fæsterbefolkningens medejendomsret til fæstegodset viste en række akademikere med juristerne Orla Lehmann, P. G. Bang og J. E. Larsen i spidsen en mere flexibel opfattelse af ejendomsbegrebet end den som blev fremført fra ultrakonservativ side. Men deres politik var i egentlig forstand god konservativ. Det var et bevidst formål for adskillige nationalliberale, konservative med liberal farve (som Bang) og bondevenner at sikre den sociale ro ved at udvikle og styrke en middelstand af land-

da det store flertal af embedsmændene blev nationalliberale, jfr. Neergaard: Under Junigrundloven II, 1, s. 202 f. Orla Lehmann i Månedsskrift for Litteratur VII, 1832, s. 156 f, 180 ff. Dansk Folkeblad 1/9 1843. Povl Bagge: Studier over D. G. Monrads Statstanker, s. 27 ff., 48; den passus af Hegels retsfilosofi, som Monrad bruger til strøtanke i Dansk Folkeblad 1843, begynder: »I middelstanden, til hvilken statens embedsmænd hører, er statens bevidsthed og den mest fremragende dannelse. Derfor udgør den statens grundstøtte m.h.t. ret og intelligens.« Jfr. bl.a. H. N. Clausen 1838, optrykt i hans Fædrelandske Forhold og Anliggender, 1881, især s. 301 ff.; Otto Müller: Om Valgret og Valgbarhed 1842, s. 15 f., 23, 75 ff., og Hist. Tidsskr. 7. r. VI, 1905–06, s. 335. Også Ørsted, anf. skr. s. 58, 97 f., ønskede naturligvis embedsmænd og fremragende advokater på Rigsdagen, hvor de dog ikke skulde virke ved deres stemmetal, men ved »det lys, som de kunde udbrede« over sagerne; han vilde ved korporationsvalg sikre embedsstanden en beskeden repræsentation.

⁷⁴ Einar Cohn mener at »Ørsteds krav om retfærdighed var et dybtliggende hensyn for lovgiverne« i datiden (Økonomi og Politik i Danmark 1848–1875, 1967, s. 147).

boere og byboere med økonomisk interesse i stabile samfundsforhold. Akademikerne, især de liberale, kæmpede her i forreste række. Angsten for den sociale revolution var gået dem i blodet i revolutionernes århundrede.⁷⁶

Denne middelstandspolitik var en politik på langt sigt, og kunde som gennemførelsen af næringsloven mens Krieger var indenrigsminister koste øjeblikkelige ofre af mandater. For denne lovs vedkommende kan man tillige som ved adskilligt af det de liberale foreslog og fik vedtaget bruge ordet idépolitik. Næringsloven var ikke blot en praktisk politisk foranstaltning, den var – som fremhævet af Axel Nielsen – sejren for en videnskabeligt underbygget idé, der for de liberale hørte nøje sammen med den fri forfatning, og som akademikerne gik i spidsen for at virkeliggøre. Næringslovens forfatter, den nationalliberale overretsassessor Otto Müller gav bevæget denne følelse udtryk.⁷⁶

Da de to embedsmænd generaldirektør Sponneck og finansminister Fenger 1863 gennemførte den nye toldlov for monarkiet, satte de hensynet til finanserne, altså til staten, over hensynet til erhvervene og specielt til de nationalliberale grossererere som var radikale frihandelsmænd, og Rigsrådets store flertal fulgte dem.⁷⁷ Den nationalliberale justitsminister, overretsjustitiarius Casses lov om sportellønnede retsbetjentes og magistraters overgang til fast gage skulde dels gavne statskassen, som fremtidig skulde have sportlerne, dels tjene retfærdigheden ved at gøre embedslønningerne mere ensartede. Loven berøvede en gruppe af embeder betydelige indtægter og ødelagde for bestandig muligheden for at skabe en relativt talstærk økonomisk overklasse af juridiske embedsmænd. Alligevel fik den tilslutning hos embedsmænd i regeringen og på Rigsdagen, også fra repræsentanter for den gruppe som loven ramte. Det er et af de bedste eksempler på hvor lidt klasseegoistisk i vulgær forstand de

⁷⁶ Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757–1919 II, 1945, s. 155, 174 ff., 245 ff., 276 ff., 305 ff. Einar Cohn: *anf. skr.*, s. 33 ff., 102 ff. N. Neergaard: *Under Junigrundloven II*, 1, 1916, s. 276 ff. Axel Nielsen: *Industriens Historie i Danmark III*, 1944, kap. X. Jfr. Tormod Jørgensen: *Anton Frederik Tscherning*, s. 136, 383 f. 398 f., og Povl Bagge: *Studier over D. G. Monrads Statstanker*, bl.a. s. 50 ff. – For den lavere middelstands oplysning virkede Monrad før 1864 især ved forskellige foranstaltninger til videregående læreruddannelse (Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818–1898*, 1899, s. 255 ff.). Overfor statsstøtte til folkehøjskolerne eller deres fattige elever var Hall i samme periode kun »ret forstående«, men i 1870erne var både han og hans efterfølger som kulturminister (Worsaae) meget positive (Roar Skovmand: *Folkehøjskolen i Danmark 1841–1892*, 1944, s. 111 ff., 225 ff.).

⁷⁶ Se note 75 og Neergaard: *anf. skr.*, s. 287, 293.

⁷⁷ Kjeld Winding: *Frihandelsproblemet i Danmark 1855–1863*, 1959, s. 268 ff.

liberale embedsmænds politik kunde være.⁷⁸ Klassegoister var heller ikke de akademikere som 1846 støttede forslaget om almindelig værnepligt eller som i martsministeriet sammen med de militære ministre fjernede værnepligtlovudkastets bestemmelse om en lettere militærtjeneste for embedsmænd og skolelærere (Bluhme, Knuth og Lehmann). Den almindelige værnepligt var ikke blot militært hensigtsmæssig eller et middel til at vinde bønderne for den liberale sag. Den betød også at et retfærdighedskrav blev opfyldt, og for det kæmpede liberale akademikere som Lehmann, uden hensyn til at de derved mistede stemmer og opgav deres privilegerede stilling.⁷⁹

De nævnte træk og adskillige tilsvarende, som ønsket om større religionsfrihed og om kvindernes selvstændiggørelse, findes naturligvis ikke hos alle akademikere eller overalt i deres politik, heller ikke alene hos akademikerne. Men selv om det undertiden er svært eller umuligt at afgøre om mere jordbundne interesser, nødvendigheden eller ideelle hensyn har været bestemmende for politiske handlinger, er de sidste hensyn tilstrækkeligt fremtrædende i akademikernes og særlig de nationalliberale akademikeres politik til at det kan siges at den er præget af dem. For de nationalliberale blev det skæbnesvangert at de var afgørende for gruppens landbopolitik. For en snæver partitaktisk betragtning kunde det have været tillokkende at udnytte modsætningen mellem bønder og godsejere. Af samfundshensyn søgte de nationalliberale og andre akademikere tværtimod at løse fæstespørgsmålet, og ønskede her at behandle såvel fæstere som godsejere retfærdigt. Monrads og Lehmanns fæstelov 1861, der gav fæsterne mange fordele og opmuntrede til salg af fæstegårde ved at lade godsejeren få fri rådighed over så meget fæstehartkorn som svarede til $\frac{1}{9}$ af det han havde solgt til brugerne eller deres nærmeste familie, blev en af forudsætningerne for bønders og gods-ejeres forsoning i Oktoberforeningen. Det nationalliberale akademiker- og embedsmandsparti hjalp ved loven til at undergrave sin egen magtstilling.⁸⁰

Uden et fast flertal i Folketinget – hvor bondevennerne og deres nær-

⁷⁸ Byfoged Hother Hage og borgmester Hertz erklærede sig for lønreformen, se Folketingstidende 1859–60, sp. 4600, og 1860–61, sp. 554.

⁷⁹ Rudi Thomsen: *Den almindelige Værnepligts Gennembrud i Danmark*, 1949. Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie 1830–1848 II*, s. 599. Statsrådets Forhandling 1848–1863 I, s. 539. *Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne* ved Povl Bagge og Povel Engelstoft III, 1949, s. 229, 250 ff, 264.

⁸⁰ Jfr. Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik II*, s. 342. – En af de nationalliberale som mest fortjener at kaldes idépolitikker er byfoged Hother Hage, den utrættelige forkæmper for nævningssystemet og offentlighed og mundtlighed i retsplejen.

meste meningsfæller endda 1858–61 havde absolut majoritet – med flydende grænser mellem grupperne og ringe disciplin blandt de egentlige regeringstilhængere, måtte de nationalliberale ministre samarbejde med mænd uden for deres eget parti for at få regeringens forslag nogenlunde uskadt gennem Rigsdagen. Det hjalp at navnlig Lehmann, Monrad og den fødte mægler Hall havde stor personlig autoritet og fremragende parlamentariske evner, men det lettede deres opgave at hovedtrækkene af idégrundlaget på flere områder af den indre politik var fælles for et flertal af rigsdagsmændene. Det var ofte mindre målet end midlerne, mindre principperne end de praktiske enkeltheder og nuancer i udførelsen som det gjaldt at blive enige om, og om dem kunde man hyppigt nå til kompromis. Sådanne fælles ideer var bl.a. den allerede nævnte om middelstanden som nationens kerne, troen på fremskridtet og den økonomiske liberalisme, en ganske vist mere eller mindre udpræget respekt for den private ejendomsret, overbevisningen om at selveje var nationaløkonomisk fordelagtigere end fæste; de allerfleste mente også at der burde være temmelig snævre grænser for statens indgreb i samfundslivet, og at stor sparsommelighed med offentlige midler var påkrævet.

Den nationalliberale gruppe på Rigsdagen spændte fra mænd der stod bondevennerne meget nær, til en konservativ fløj. De nationalliberale embedsmænd i regeringen holdt sig, undertiden vel af nødvendighed, ofte af tilbøjelighed, gerne til en midterlinie, velegnet til kompromis'er der om muligt tog hensyn til begge yderfløje i og uden for partiet. Det var med god grund at de kaldte deres gruppe Centrum. I fæstesagen opgav de med loven 1861 tanken om tvangsafløsning og om en lovbestemt nedsættelse af fæsterens købesum. I næringsloven så de i det store og hele bort fra købstædernes klager men imødekom heller ikke Tschernings krav om en radikalere gennemførelse af næringsfriheden. De skar retsbetjentes indtægter ned, men ikke så langt som bondevennerne vilde. De var ikke yderliggående doktrinære liberalister som Andræ eller Grundtvig. De liberaliserede toldsystemet, men ikke så meget som storhandelen ønskede. De opretholdt i alt væsentligt enevældens beskyttelse af gårdmandsstanden, og ved junigrundlovens §§ 89–90, indsat af Lehmann, det offentliges forlængst i lovgivningen fastslåede pligt til at sørge for de fattiges underhold og deres børns undervisning.⁸¹ Også hvad åndsfri-

⁸¹ Det er en interessant men vanskelig opgave at undersøge i hvilken grad traditionen fra den sene enevældes bureaukrati efter 1848 mærkes hos embedsmændene og specielt hos dem der blev politikere. Det er sandsynligt at de konservative der selv havde været embedsmænd under enevælden, f.e. P. G. Bang, var påvirket af traditionen.

heden angår blev de distanceret af andre, i dette tilfælde grundtvigianere og bondevenner, men det var dog Hall der som kultusminister gennemførte lovene om sognebåndets løsning, dåbstvangens afskaffelse og ophævelse af dåben som betingelse for børns arveret. I det hele taget nåede de nationalliberale ministre ved at holde sig til midterlinien langt større resultater end yderstandpunkternes folk kunde have gjort, og de fik ført en stor del af deres ideer ud i livet.

Man kan nævne andre træk som karakteriserer mange akademikers optræden i vort parlamentariske liv i ældre tid: den akademiske taleform, blændende analyseret af Sven Clausen,⁸² troen på diskussionens værdi i politik, en vis tilbøjelighed til at lade sig overbevise af argumenter, hos nogle også til at betone hårfine nuancer mellem egen og andres opfattelse, og i det hele til at indtage særstandpunkter uden hensyn til hvad gruppens flertal eller dens ledere mente. Men det er altsammen uvæsentligt i sammenligning med dette: I de år mellem de slesvigske krige, da akademikerne og især embedsmændene blandt dem øvede størst indflydelse på dansk indre politik, d.v.s. da de nationalliberale havde regeringsmagten eller en væsentlig del deraf, følte de sig på den ene side så nært knyttet til andre befolkningslag at deres politik ikke blev virkelighedsfjern; på den anden side handlede de i vigtige spørgsmål mere eller mindre ubundet af egne økonomiske klasseinteresser og snævre parti-hensyn. De kom derved til at lægge en værdifuld grund for den følgende tids samfundsliv. Efter 1866 blev kårene for en sådan akademisk politik med alment sigte vanskeligere. Efterhånden som partirammerne blev fastere og partimodsætningerne skarpere, måtte akademikerne, hvad enten de var ledere eller menige, i højere grad lade deres politik bestemme af hensynet til partiet. De der som Krieger og Madvig eller andre af de store gamle ikke vilde eller kunde det, blev skudt til side.⁸³

⁸² Den danske Rigsdag 1849–1949, IV, 1949, s. 408 ff.

⁸³ Nogle af synspunkterne i denne afhandling har jeg kortere redegjort for i min tiltrædelsesforelæsnings som professor februar 1951.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Akademiker in der dänischen Politik des 19. Jahrhunderts

Einige Betrachtungen

DIE Abhandlung befasst sich mit denjenigen Akademikern, d. h. Abiturienten, die Abgeordnete der Ständeversammlungen im Königreich Dänemark und Abgeordnete vom Königreich im Reichsrat, sowie Abgeordnete der Reichsversammlung 1848–49 und des Reichstags bis 1901 waren. Der Verfasser wünscht zur Beantwortung folgender Fragen beizutragen: wie gross die Zahl der Akademiker dieser Versammlungen oder Abteilungen war, weshalb die Akademiker so grossen politischen Einfluss gewannen, wie und warum eine Änderung in der Zusammensetzung der Gruppe der Akademiker, die aktive Politiker waren, entstand, und endlich, was es für die dänische Politik bedeutete, dass so viele Akademiker an ihr teilhatten. Die Arbeit befasst sich hauptsächlich mit diesbezüglichen Problemen im Zeitraum 1830–66.

Von den Dreissigern bis Ende des 19. Jahrhunderts war der Anteil der Sitze der Akademiker innerhalb der dänischen politischen Versammlungen wesentlich grösser als in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, und ihr Einsatz an den Debatten und der Ausschussarbeit war während eines grossen Teils der hier behandelten Epoche grösser als es die Zahlen andeuten. Der prozentuale Anteil der Akademiker war am grössten in der Reichsversammlung, im Reichstag in seiner ersten Legislaturperiode 1850–1852 und unter den Abgeordneten vom Königreich im Reichsrat und im Landsting der Novemberverfassung 1864–66. In jeder dieser Versammlungen oder Gruppen hatten sie über die Hälfte der Sitze inne, in den beiden letzteren über zweidrittel. Nach 1866 sank die Zahl der Akademiker im Reichstag, doch benötigten sowohl »Højre« (die Rechte) als »Venstre« (die Linke) sie immer noch.

Einige Gegebenheiten begünstigten im ersten Teil der hier behandelten Epoche die Teilnahme von Akademikern an der dänischen Politik sowie ihren politischen Einfluss. Ausserhalb von Gymnasium und Universität gab es nur wenige Möglichkeiten für eine Ausbildung über die Volksschule hinaus. Abgesehen von Akademikern waren nur wenige daran gewöhnt das Wort zu führen; Kenntnisse der neuen politischen Ideen und der parlamentarischen Sitten mussten aus dem Auslande geholt werden, und ein Teil der Schriften waren fremdsprachlich; juristische Sachkenntnis war wünschenswert bei der Behandlung von Fragen der Gesetzgebung; und endlich war 1848 die dänische Gesellschaft noch ziemlich primitiv, ohne einen kräftigen, wirtschaftlich bedeutenden Mittelstand. Zur gleichen Zeit war das Ansehen der Akademiker im Ansteigen begriffen. Reformen von Universität und Gymnasium um 1800 verbesserten ihre Ausbildung, und die Gruppe erhielt grösseren Zuwachs aus höheren sozialen Kreisen. Obwohl die Gruppe, insbesondere die Beamten, Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts allem Anschein nach ein besonders hohes Mass der Selbstrekrutierung besass, bewahrte sie die Familienbeziehungen zu anderen sozialen Schichten, insbesondere zur Bourgeoisie, und war vor 1848 auf verschiedenen Gebieten des allgemeinen materiellen und geistigen Kulturlebens tätig, nicht zuletzt in

der nationalen Arbeit. Diese Tatsache trug dazu bei, den Erdboden für die Wahl der Akademiker zu den politischen Versammlungen zu bereiten. In derselben Epoche zeigen Änderungen der Rangfolge und Ordenserteilungen, dass die Akademiker in zunehmendem Masse offizielle Anerkennung genossen. Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts wurde ebenfalls der Machtbereich der Akademiker erweitert, indem die Staatsämter in wachsendem Ausmass mit universitätsausgebildeten Juristen besetzt wurden. Ihr Monopol auf das Amt der Richter, eine Reihe von Ämtern der Verwaltung sowie die Beauftragung als Anwälte der Berufungsinstanzen wurde 1821 rechtens.

Wir besitzen Zeugnis davon, dass andere Bevölkerungsgruppen vor 1848 akademische Bildung hoch einschätzten; die Akademiker selber erhielten vermeintlich durch Fichtes Schriften über den Gelehrten und durch Hegels verbreitete Rechtsphilosophie eine Selbstbegründung ihres Glaubens daran, dass akademische Bildung eine der besten Voraussetzungen sei, um an der Politik teilnehmen zu können. Jedenfalls forderte eine Anzahl Akademiker in den Dreissigern und Vierzigern des 19. Jahrhunderts grössere politische Rechte kraft ihrer Position als Akademiker. Insbesondere bei den älteren Liberalen war die Begründung, dass geistige Interessen ebenso wie materielle in den politischen Versammlungen, die auch akademische Sachkenntnisse benötigten, vertreten sein müssten. Diese Auffassung führte u. a. in der verfassungsgebenden Reichsversammlung zu verschiedenen Vorschlägen, um die Vertretung der Akademiker durch Bestimmungen in der Verfassung zu sichern. Die jüngeren Liberalen legten namentlich Wert darauf, dass Akademiker besser als andere im Stande seien, politische Fragen aus der Gesamtperspektive betrachten zu können. Eine dritte und ungenauere Begründung trifft man am häufigsten nach 1848: dass die Politiker in sich allseitige Orientierung und formelle Fähigkeiten zu vereinen hätten – man bezeichnete die Begriffe durch die Ausdrücke »Bildung und Intelligenz« – und dass diese Eigenschaften meistens bei den Akademikern anzutreffen seien.

In bezug auf das Gewerbe war die Zusammensetzung der Akademikergruppe in der Politik nicht einheitlich, je nachdem man sie zur Zeit der Ständeversammlungen, während des Zeitraums zwischen den Kriegen oder nach 1866 betrachtet. In den Ständeversammlungen, wo der Besitz festen Eigentums gewöhnlicherweise die Bedingung der Wahlbarkeit darstellte, war ein wesentlicher Teil der Gruppe Gutsbesitzer. 1848–66 war ein sehr grosser Teil Beamte, nach Prozenten am grössten im ersten Reichstag und in den beiden Reichsräten. Die Bedingungen der Reichsratsverfassungen 1855 und 1863 in bezug auf Wahlrecht und Wahlbarkeit waren günstig für die Beamten. Im Reichstag nahm der Anteil der Beamten schneller als derjenige der Akademiker ab, und die 1866-Verfassung erschwerte die Wahl der Beamten, u. a. dadurch dass man die Wahlmöglichkeit der Kopenhagener einschränkte. Kopenhagen, der Hauptsitz der Akademiker und der Beamten, hatte dennoch während der ganzen Epoche eine überproportionale Vertretung innerhalb der Akademikergruppe in Reichstag und Reichsrat. Dies gilt doch nicht für die Geistlichkeit. Überdies hatten die Akademiker der Provinz in den Jahren 1848–1866 eine kürzere durchschnittliche politische Amtszeit als die Kopenhagener Akademiker. Schwierige Transportverhältnisse vor Ausbau des Eisenbahnnetzes und die unerwartet langen Reichstagssessionen nach 1849 trugen wohl zur Entwicklung dieser Tendenzen bei. Auffällig ist nament-

lich die kurze Amtszeit der Geistlichen und die Tatsache, dass sie nach 1872 fast gänzlich den Reichstag verlassen haben. Nach 1870 verschärfen sich die Gegensätze zwischen »Venstre« (der Linken) – ab 1872 besass die Linke die Mehrheit im Folketing – und »Højre« (der Rechten). Der Beamtenstand schloss sich überwiegend »Højre« an, und diejenigen Beamten, die sich offen als Anhänger von »Venstre« ausgaben, wurden sowohl von seiten ihrer sozialen Gruppe als von seiten der »Højre«-Regierung Estrup unter Druck gesetzt. Vermeintlich erklären diese Tatsachen im Wesentlichen den Rückgang der Beamten im Folketing in diesem Zeitraum.

Der Zeitraum 1848–66 – die politische Glanzzeit der Beamten – scheint für alle wichtigeren Gruppen der Beamten eine Epoche von relativem Wohlstand gewesen zu sein. Ihre Verhältnisse waren in diesen Jahren besser als in den folgenden Jahrzehnten. Auch diese Tatsache hat wohl für die Teilnahme der Beamten an der Politik eine Bedeutung gehabt. Unter den Juristen liessen sich vor allem die wohlhabenden wählen. Andererseits kam ein wesentlicher Teil derjenigen Geistlichen, die die Reichstagsarbeit schnell wieder verliessen, von den mageren Ämtern in Jütland her. Für sie, wie für andere Beamtenpolitiker der Provinz, ist es eine Sonderbelastung gewesen, dass sie für die Vertretung ihrer Ämter während ihres Aufenthaltes in Kopenhagen selbst aufzukommen hatten.

Schliesslich wird die Frage nach der Bedeutung der Teilnahme so vieler Akademiker an der Politik aufgeworfen. Diese Frage kann zwar nur nach ziemlich subjektivem Ermessen beantwortet werden.

Die meisten von denjenigen Akademikern, die wesentlichen politischen Einfluss erlangten, hielten lange Zeit hindurch ihren Sitz im Reichstag, und etliche von ihnen waren haupt- oder halbberufliche Politiker. Es waren Leute von diesem Typus, nicht zuletzt juristische Beamte, die die liberalen und konservativen Gruppen beherrschten, die während des Zeitraums 1848–66 am Ruder sassen, und die spezielle Beamtenhaltung drückte zu wesentlichem Masse den politischen Ergebnissen ihren Stempel auf.

Die Beamten der Politik kamen noch zu einem Grossteil aus Beamtenfamilien, viele hatten jedoch Verwandten- und Familienbeziehungen zu anderen bürgerlichen Gewerben. Vor 1848 hatten die liberalen Beamten mit Kopenhagener Geschäftsleuten, Leuten der Provinzstädte und bürgerlichen Gutsbesitzern zusammengearbeitet; »Bondevennerne« (die Bauernpartei) halfen ihnen bei der Durchführung der Juniverfassung, und viele der Bauern unterstützten die Eiderpolitik. Eine wichtige Seite der Grundanschauung der Akademiker, in Sonderheit der Beamten, entspricht völlig den Beziehungen der Gruppe zur Bourgeoisie, bei einigen auch ihren Beziehungen zu den Bauern. Es stellt die Lehre vom Mittelstand als Kern der Nation dar. Die Mehrheit der führenden dänischen Politiker von den Dreissigern bis zu den Sechzigern des 19. Jahrhunderts mit bloss einer Andeutung der liberalen Farbe befürwortete ganz selbstverständlich die Anschauung, dass man dem Mittelstand Stärke und politischen Einfluss geben müsse. Der Begriff des Mittelstandes ist unklar und gestattet mehrere Definitionen, der ideelle Mittelstand wird jedoch als aufgeklärt und mehr oder weniger begütert aufgefasst, und die meisten waren der Meinung, dies sei die wichtigste Garantie für sowohl Fortschritt als ruhige Entwicklung der Gesellschaft. Von den konstituierenden Eigenschaften des Mittelstandes hoben die Konserva-

tiven besonders Vermögen und Stabilität, die eigentlichen Liberalen normalerweise Aufklärung und Fortschritt hervor. Da der »gebildete und aufgeklärte« gewerbetreibende Mittelstand noch während der ersten Jahre der freien Verfassung von bescheidenem Ausmass war, war es indessen für die liberalen Führer notwendig, dass die Beamten, die sie dem Mittelstand zuzählten, in grosser Zahl in die aktive Politik hineingezogen wurden. Insbesondere die jüngeren Liberalen trieben schon in den Dreissigern Propaganda zu diesem Zweck, und fuhren nach 1848 damit fort.

Dadurch sind auch ein paar Hauptlinien der inneren Politik, die die liberalen Akademiker verschiedener Schattierungen und in Sonderheit die Nationalliberalen 1848–63 führten, umrissen. Namentlich war es für die führenden Beamten unter ihnen natürlich, die Belange von Staat und Gesellschaft wahrzunehmen. Auch der Forderung nach Gerechtigkeit, insbesondere als Gleichheit vor dem Gesetz aufgefasst, wünschten sie gewöhnlich nachzukommen. Insofern sie Klassenpolitik betrieben, war es eine Politik des Mittelstandes mit breiter Sicht. Aus parlamentarischer Notwendigkeit waren die nationalliberalen Minister gezwungen, mit Leuten ausserhalb ihrer eigenen Partei zusammenzuarbeiten, um die Annahme ihrer Gesetzentwürfe zu sichern. Die Tatsache, dass die Ideegrundlage auf mehreren Gebieten der inneren Politik einer Mehrheit der Abgeordneten des Reichstages gemeinsames Gut war, erleichterte ihnen ihre Aufgabe. Indem sie gewöhnlich eine für Kompromisse wohlgeeignete Mittellinie einhielten, gelang es ihnen, einen grossen Teil ihrer Ideen zur Durchführung gelangen zu lassen.

Während der Jahre zwischen den schleswigschen Kriegen, als die Akademiker und insbesondere die Beamten unter ihnen den grössten Einfluss auf die innere Politik ausübten, d. h. als die Nationalliberalen ganz oder teilweise am Ruder waren, fühlten sie sich den anderen Bevölkerungsschichten so nahe verknüpft, dass ihrer Politik nichts Wirklichkeitsfernes anhaftete, und andererseits handelten sie bei wichtigen Fragen mehr oder weniger ungebunden von eigenen wirtschaftlichen Klasseninteressen oder engen Parteirücksichten. Dadurch gelang es ihnen, ein wertvolles Fundament für das gesellschaftliche Leben der folgenden Zeit zu legen. Mit den festeren Parteirahmen und den verschärften Parteigegegensätzen nach 1866 wurden die Bedingungen für eine derartige akademische Politik mit allgemeiner Zielsetzung schwieriger. Die Akademiker hatten sich in höherem Masse den Forderungen ihrer Partei zu unterwerfen. Wer dieser Forderung nicht Folge leistete, wurde zur Seite geräumt.

Oversigt

DET SYTTENDE ÅRHUNDREDES KRISE

AF

NIELS STEENSGAARD

I MANGE europæiske nationers historieskrivning er det 17. århundrede traditionelt krisernes århundrede. For Spanien tabet af den politiske førerstilling. For Italien, Belgien, Böhmen og Ungarn fremmedherredømme og kulturel stagnation. For Polen og Danmark social og økonomisk depression og tabet af væsentlige områder til stærkere naboer. For Tyskland Tredivårskrigen nationale katastrofe. Men det 17. århundrede er også den svenske *stormaktstiden*, det er Nederlandenes *goudene eeuw* og Frankrigs *grand siècle*. Det er i England ikke kun rammen om *the Puritan Revolution*, men også om *the Glorious Revolution*, i liberal engelsk tradition den afgørende sejr for den parlamentariske regeringsform og den politiske frihed.

Problematikken i krisedebatten er nøje knyttet til disse traditionelle og til dels modstridende etiketter. Renæssance og reformation skaber enhed i det europæiske 16. århundrede, reformer og revolution giver sammenhæng i det 18. århundrede, men hvad er fælles europæisk i det kaotiske og splittede »lange« 17. århundrede? Forestillingen om en fælles europæisk krise er et forsøg på at stille staternes Europa på én brøkstreg, at give det 17. århundrede en plads, ikke blot i de nationale historiske traditioner, men også i den europæiske historiske udvikling.

Men hertil kommer, at så at sige alle de historikere, der har beskæftiget sig med krisedebatten, har deres »hemmelige motiver«. Det 17. århundrede står i den traditionelle opfattelse af Europas historie som Tornerosesønnen mellem de frodige og ekspansive århundreder, det 16. og det 18., det er den store anormalitet for den, der vil drage udviklingslinjer fra renæssancen til den moderne verden. Hvor uvidenskabelig en sådan problemstilling end er, er den umiskendeligt til stede, når de metodiske og ideologiske kæpheste røres.

Krisebegrebet formuleredes første gang klart i 1954, men litteraturen omkring problemet er allerede uoverkommelig og uoverskuelig. Ret få arbejder behandler krisen direkte, men næsten alt, hvad der er skrevet

om det 17. århundrede gennem de sidste femten år – og meget af den ældre litteratur med for den sags skyld – er relevant for problemet. Vanskelighederne med hensyn til en afgrænsning øges af krisebegrebets løse karakter – der har ikke på noget tidspunkt været enighed om, hvordan det 17. århundredes krise skal defineres, og der kan ikke af litteraturen udledes en definition, der kan forventes accepteret af alle parter.¹

Historiografisk burde en oversigt tage sit udgangspunkt i 1954 med Mousniers og Hobsbawms første forsøg på syntese.² For overskuelighedens skyld er her imidlertid foretrukket en saglig disposition. Fælles for alle, der har beskæftiget sig med kriseproblemet, er deres påvisning af eller antagelse af, at det 17. århundredes økonomi prægedes af tilbagegang eller stagnation, men argumentationen bygger ofte på vilkårligt valgte indikatorer eller på prishistoriske data, hvis relevans for aktivitetsniveauet ikke er bevist. I det første hovedafsnit skal det derfor her søges bestemt, hvad vi i dag ved om aktiviteten inden for de vigtigste økonomiske sektorer i det 17. århundrede. I det andet hovedafsnit refereres og diskuteres de mere væsentlige blandt de tolkninger af det 17. århundredes krise, der til nu er fremsat. Gennemgangen af den nyere litteratur om det 17. århundredes økonomi og af de forskellige »modeller« for det 17. århundredes krise afslører overraskende, at bevægelserne i den offentlige sektors andel i samfundets forbrug og produktion sædvanligvis er blevet ignoreret af de historikere, der har beskæftiget sig med det 17. århundredes krise. I sidste afsnit fremsættes derfor, foreløbig som hypotese, den teori, at de krisesyntomer, der lader sig iagttage, i vid udstrækning skyldes en hurtigere vækst i den offentlige sektor end i den samlede produktion.

I

»ET LE XVIIe siècle n'est un siècle »triste« qu'a condition de définir scientifiquement une tristesse de longue durée, s'il en existe.«³ Men hvordan definerer man en »tristesse de longue durée«? Svaret er under ubegrænset adgang til statistisk materiale enkelt: definitionen må knytte sig til serierne vedrørende forbrug, beskæftigelse, produktion, økonomisk

¹ Enkelte historikere har taget afstand fra krisebegrebet, således A. D. Lublinskaya, *French absolutism: The crucial phase 1620–29*, Cambridge 1968, der benægter krisens eksistens. Ivo Schöffler, *Did Holland's Golden Age co-incide with a period of crisis?*, *Acta Historiae Neerlandica* I, 1966, mener, at det vil være rigtigere at tale om »demarkation« og »redistribution« end om »crisis«. Se også P. Goubert, *Louis XIV et vingt millions de français*, 1966, s. 139.

² R. Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles = Histoire générale des civilisations*, t. IV, 1954, 3e éd., 1963; E. Hobsbawm, *The general crisis of the European economy in the seventeenth century, Past and Present* nos 4–5, 1954. Sidstnævnte er genoptrykt med en efterskrift af forf. i T. Aston (ed.), *Crisis in Europe 1560–1660*, 1965.

³ R. Romano, *Encore la crise de 1619–1622*, *Annales E.S.C.* 19, 1964, s. 37.

vækst etc., og påvisningen af lange som af korte svingninger må ske på basis af disse rækker.

En sådan »korrekt« fremgangsmåde er udelukket ved studiet af det 17. århundrede. Definitionen må vi hente fra den statistiske tidsalder, men metoden må tilpasses den præstatistiske tidsalders vilkår; vi kan ikke skaffe os de statistiske rækker, vi har brug for, vi må derfor bruge, hvad vi har. Det må imidlertid være et elementært metodisk krav, at de indikatorer, fra hvilke vi slutter til de europæiske konjunkturer, må omfatte hele Europa, eller at vi i det mindste har en ret sikker viden om lakunerens omfang. Slutninger fra lokalt eller sagligt begrænsede serier er principielt utilladelige. Det er et princip, der ofte er blevet overtrådt i litteraturen,⁴ men det bør tilføjes, at det først er på grundlag af de seneste års forskning, at det er blevet muligt at efterleve det blot nogenlunde. I det følgende skal forskningens nuværende stilling inden for de fire sektorer befolkningsforhold, landbrug, industri og international handel søges resumeret ud fra kravet om dækning eller tilnærmet dækning af den samlede europæiske konjunkturudvikling.

Demografi. Vor viden om den nyere tids europæiske befolkningshistorie er blevet væsentligt øget i de sidste årtier. Men litteraturen er spredt, ofte meget specielt eller lokalt afgrænset, og vanskeligere tilgængelig for ikke-specialisten, jo mere de statistiske metoder forfines.

Oversigtsartikler skulle være den generelt arbejdende historikers trøst og redning, men desværre kan der ikke i øjeblikket henvises til fuldt tilfredsstillende og ajourførte oversigter. Helleiners afsnit i Cambridge Economic History, bd. IV⁵ forelå udarbejdet allerede i 1955 og medtager således ikke resultaterne af de senere års vigtige undersøgelser. Dets praktiske værdi formindskes yderligere derved, at det i overensstemmelse med redaktionsprincipperne for Cambridge Economic History fremtræder udokumenteret og løsrevet fra den tilgrundliggende forskning. Den meget fyldige bibliografi afhjælper kun delvis, og i al fald kun for så vidt angår litteratur udkommet før 1955, denne mangel for den læser, der ønsker at tage stilling til argumentationen eller arbejde videre med problemerne. Af nyere dato og gennemdokumenteret, men desværre jo

⁴ En så væsentlig serie som John U. Nef's beregninger af den engelske kulproduktions omfang i *The rise of the British coal industry*, London 1932, vol. I s. 19–21 og vol. II s. 379–389, der viser betydelig fremgang gennem hele det 17. århundrede, er blevet ignoreret, mens langt mindre betydelige serier vedrørende f. eks. sæbeproduktionen i Amsterdam er blevet anvendt i argumentationen. Et andet eksempel er argumentationen på grundlag af et enkelt lands udredninger til Asien, se ndf. s. 486–87.

⁵ Karl F. Helleiner, *The population of Europe from the Black Death to the eve of the vital revolution*, Cambridge Economic History of Europe, vol. IV, Cambridge 1967.

noget vanskeligere tilgængelig for danske læsere, er Ivo Schöffers oversigt fra 1961 i *Tijdschrift voor Geschiedenis*.⁶

Af særlig interesse for kriseproblematikken er de samlede bevægelser i befolkningstallene. Der kan nu næppe være tvivl om, at det 16. århundredes befolkningstilvækst i det 17. århundrede afløstes af stagnation eller i bedste fald svagere vækst. Det demografiske kulminationspunkt synes at have ligget tidligere i syd end i nord, således at der gennem århundredet skete en befolkningsmæssig forskydning fra Middelhavet mod Kanalgegnene. Kastilien, den italienske halvø (men ikke øerne) og Tyskland ramtes af en ret betydelig befolkningstilbagegang i første halvdel af det 17. århundrede.⁷ Katalonien havde en vis befolkningstilvækst endnu i det 17. århundredes første halvdel, men ramtes fra ca. 1630 af stagnation.⁸ Både de sydlige og de nordlige Nederlande synes at have fulgt en tilsvarende linje.⁹ Danmark og Polen led betydelige befolkningstab i forbindelse med Karl Gustav-krigene.¹⁰ Englands befolkning antages at være vokset i det 17. århundrede, men det er sandsynligt, at fremgangen især faldt i århundredets første halvdel.¹¹ For Frankrigs vedkommende begyndte århundredet med en befolkningsforøgelse, der dog må ses på baggrund af tabene under borgerkrigene i det 16. århundredes slutning. Den videre udvikling viser ret store regionale forskelle, hovedindtrykket er imidlertid moderat fremgang til midten af århundredet i Nordfrankrig, til 1675/80 i Sydfrankrig, derefter stagnation eller tilbagegang.¹² I

⁶ Ivo Schöffers, *De demografie van het oude Europa*, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 74, 1961, s. 1–31.

⁷ K. J. Beloch, *Bevölkerungsgeschichte Italiens, 1937–61*, især Bd. III s. 350–54; Günther Franz, *Der Dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk*, 3. Aufl. 1961. For Kastiliens vedkommende er usikkerheden størst. Sandsynligheden taler dog for, at omslaget indtrådte i forbindelse med pesten 1599–1600. E. J. Hamilton, *The decline of Spain*, *Econ. Hist. Rev. First ser. VIII*; J. H. Elliott, *The decline of Spain, Past and Present* no. 20, 1961, genoptrykt i *Crisis in Europe*, 1965; Hermann Kellenbenz, *The impact of growth on government: The example of Spain*, *Journal of Econ. Hist.* XXVII, 1967; J. Vicens Vives (ed.), *Historia social y economico de España y America t. III*, Barcelona 1957, s. 251–55.

⁸ J. Nadal & G. Giralt, *La population catalane de 1522 à 1717*, Paris 1960, s. 19–23. P. Vilar, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, t. I s. 617–20, 635, regner pesten 1650–53 for en kort afbrydelse i en langvarig fremgang.

⁹ J. A. Faber m. fl., *Population changes and economic developments in the Netherlands: A historical survey*, A. A. G. Bijdragen 12, 1965; R. Mols, *Die Bevölkerungsgeschichte Belgiens im Lichte der heutigen Forschung*, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Bd. 46, 1959.

¹⁰ S. Hozowski, *The Polish Baltic trade in the 15th–18th centuries*, Poland at the 11th International Congress of Historical Sciences in Stockholm, Warszawa 1960, s. 119; Aksel Lassen, *Fald og fremgang*, Aarhus 1965.

¹¹ E. A. Wrigley, *Family limitation in preindustrial England*, *Econ. Hist. Rev. Sec. ser. XIX*, 1966.

¹² Denis Richet, *Croissance et blocage en France du XVe au XVIIIe siècle*, *Annales E.S.C.* 23, 1968; J. Meuvret, *Demographic crisis in France from the sixteenth*

1693, efter hungeråret, skal Frankrig have haft samme befolkning som et århundrede tidligere, ved religionskrigenes slutning.¹³

Det har tidligere været den almindelige opfattelse, at dødeligheden var den vigtigste variabel i det før-industrielle befolkningstal, og man har derfor kun kunnet bringe befolkningsudviklingen i relation til den almindelige økonomiske udvikling gennem de store katastrofer, hungersnød, pest og krig. Det er derfor af betydelig interesse, at det ved hjælp af en ny undersøgelsesteknik¹⁴ er lykkedes at påvise en langt større bevægelighed i fødselstallet end hidtil antaget. Der er tale om en så betydelig spændvidde både i tid og fra sted til sted, at man uden tøven har turdet tale om bevidst familieplanlægning.¹⁵ Vigtigste variabel er her kvindernes alder ved første ægteskabs indgåelse, men også graviditetsfrekvensen inden for ægteskaberne viser udsving, der må være et resultat af beslutninger begrundet i konjunkturerne¹⁶ eller i »mentalités collectives«.¹⁷

Denne iagttagelse baner vejen for en mere »human« og mindre mekanisk demografi. Wrigley har skitseret en befolkningsteori, hvor den malthusianske maksimering af befolkningen i forhold til tilgængelige fødemidler kun er et undtagelsestilfælde, svingninger under maksimum reglen,¹⁸ og han har givet udtryk for den opfattelse, at fødselsbegrænsning skabte basis for en forøgelse af realindkomsterne i England mellem midten af det 17. og midten af det 19. århundrede.¹⁹

Landbruget. For en omfattende vurdering af landbruget i det 17. århundrede (modsat detaljerede lokalstudier) er der i øjeblikket kun to metodiske muligheder, prishistorien og studiet af foldudbyttet. Hertil føjer sig naturligt de kendte data vedrørende handelen med korn.

Abel tegnede allerede for en årrække tilbage på grundlag af prishistoriske oplysninger fra det meste af Europa et billede af langtidskonjunk-

to the eighteenth century, *Population in history*, ed. D. V. Glass & D. E. C. Eversley, 1965; P. Goubert, *Recent theories and research in French population between 1500 and 1700*, sst.

¹³ P. Chaunu, *La civilisation de l'Europe classique*, Paris 1966, s. 254–55.

¹⁴ En kort redegørelse for »familiekonstitution« i E. A. Wrigley, *Family limitation in preindustrial England*, *Econ. Hist. Rev. Sec. ser. XIX*, 1966.

¹⁵ Wrigley, *anf. arb.*, s. 86 ff.; Chaunu, *anf. arb.*, s. 189 ff.

¹⁶ Chaunu, *anf. st.*

¹⁷ P. Goubert, *Disparités de l'ancienne France rurale*, *Cahiers d'histoire*, XII, 1967.

¹⁸ »The Malthusian model under which populations tend to approach a maximum rather than fluctuate well below this is perhaps an aberration in the history of populations from the more general model to which most animal societies conform, rather as the classical model of full employment is a limiting case of Keynesian employment theory«. Wrigley, *anf. arb.*, s. 103.

¹⁹ E. A. Wrigley, *A simple model of London's importance in changing English society and economy, 1650–1750*, *Past and Present* no. 37, 1967, s. 48.

turene i europæisk landbrug, som han stort set har kunnet fastholde i den reviderede udgave af bogen, der udsendtes i 1966.²⁰ Han konstaterede en afmatning i det 16. århundredes højkonjunktur allerede i årene straks efter 1600. Trediveårskrigen udbrod bragte atter stigende priser, der i Danmark, Frankrig og Norditalien holdt sig til 1620'erne, i Tyskland og Nederlandene til 1630'erne og i England, Belgien og Østrig til 1640'erne. Priserne lå derefter lavt i hele Europa til midten af det 18. århundrede, idet der dog i Tyskland kan konstateres en stigende tendens noget tidligere. Forklaringen på den langvarige depression vil Abel først og fremmest søge i den demografiske udvikling.

Abels materiale er ikke altid på højde med hans metode, for Frankrigs vedkommende støtter han sig således til d'Avenels stærkt forældede priserækker, for Danmarks vedkommende er det de sjællandske kapitelstakster, der er hovedkilden. Hovedlinjerne i hans resultater er dog stort set blevet bekræftet af nyere prishistoriske undersøgelser,²¹ selv om der ikke er enighed om hans datering af omslaget i prisudviklingen. Især franske historikere har lidenskabeligt diskuteret det nøjagtige tidspunkt,²² men det vil sikkert være klogt at holde sig Abels egen advarsel for øje: »Vielleicht sollte man sich auch nicht so sehr um die Fixierung eines Wendepunkts bemühen. Es mag genügen, von einer Wendefläche zu sprechen, die sich mit leichtere Schwankungen über längere Zeiträume hinweg.«²³

I den hollandske landbrugshistoriker Slicher van Baths foldudbytteberegninger har vi fået et værdifuldt supplement til de prishistoriske undersøgelser.²⁴ Van Bath opererer med halvtredsårsperioder – om nogen søgen efter vendepunkter kan der således ikke være tale. Han mener at kunne konstatere tilbagegang i foldudbyttet i Tyskland i anden halvdel af det 16. århundrede; i England, Tyskland, Frankrig og Østeuropa i første halvdel af det 17. århundrede og i England, Frankrig, Tyskland og Skandinavien i anden halvdel af det 17. århundrede.²⁵ Flere har ytret betænkelighed ved van Baths meget heterogene materiale,²⁶ og der er da

²⁰ Wilhelm Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, 2. Aufl., Hamburg og Berlin 1966.

²¹ En fortræffelig prishistorisk bibliografi, ført frem til 1965, i *Cambridge Economic History of Europe*, vol. IV, s. 605–615.

²² Se Denis Richet, *Croissance et blocage dans la France du XVe au XVIIIe siècle*, *Annales E.S.C.* 23, 1968, s. 760–63.

²³ W. Abel, *anf. arb.*, s. 143.

²⁴ B. H. Slicher van Bath, *De agrarische Geschiedenis van West-Europa (500–1850)* 1959; d. s., *De oogstopbrenghen van verschillende gewassen, voornamelijk graanen, in verhouding tot het zaazaaid, ca. 810–1820*, A. A. G. Bijdragen 9, 1963; d. s., *Yield Ratios 810–1820*, sst. 10, 1963; d. s., *Les problèmes fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe occidentale, A.A.G.-Bijdragen* 12, 1965; d. s., *Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, sst. 13, 1965.

²⁵ Slicher van Bath, *Oogstopbrenghen*, s. 74–80.

²⁶ Se f. eks. Fridlev Skrubbeltrang i *Historisk Tidsskrift* 12. rk. I, s. 391–94.

heller ingen tvivl om, at flere data og en mere indgående kritik af det indsamlede materiale ville øge tilliden til resultaterne. På den anden side forekommer de konstaterede udsving så signifikante, at man allerede på det foreliggende grundlag tør regne med, at de konstaterede tendenser er i overensstemmelse med den faktiske udvikling. Også van Bath vil søge hovedårsagen til landbrugsdepressionen i den demografiske udvikling. Den omstændighed, at tilbagegangen i foldudbyttet faldt sammen med stagnerende eller faldende priser, afslører, at den virksomme faktor må søges på efterspørgselssiden.²⁷

Abels og van Baths resultater bekræftes af de oplysninger der foreligger med hensyn til kornomsætningens omfang. Faber²⁸ tager sit udgangspunkt i en ganske ukritisk anvendelse af sundtoldstabellerne, men hans slutning, at der skete en væsentlig reduktion i den baltiske korneksport fra midten af det 17. århundrede lader sig næppe bestride. Til samme resultat kommer Jeannin²⁹ efter en metodisk langt mere avanceret analyse af det samme materiale.³⁰ Også Faber vil søge den virksomme faktor på efterspørgselssiden, dvs. i de demografiske forhold, selv om han også påpeger, at der muligvis var tale om øget dyrkning i Vesteuropa af nye afgrøder som majs, ris og boghvede. Denne sidste hypotese støttes af den franske landbrugshistoriker Jaquand.³¹ I denne sammenhæng vil det sikkert også være rimeligt at tage i betragtning, at England efter Restaurationen, og især efter indførelsen af »the bounty« i 1673, begyndte at gøre sig gældende som korneksportør til det vesteuropæiske marked.³²

Industri. Hvis vi opretholder kravet om, at de benyttede rækker skal kunne placeres i europæisk sammenhæng og ikke blot være lokalt eller specielt repræsentative, er der kun én industri, der lader sig vurdere, men det er til gengæld en af de vigtigste, nemlig vævningen af uldne stoffer. De foreliggende rækker er i vid udstrækning blevet taget til indtægt i argumentationen omkring krisens kronologiske placering og for krisens eksistens overhovedet. Et overblik over det foreliggende materiale tyder dog efter mit skøn på, at slutninger draget på grundlag af enkelte rækker har været forhastede. Det skal i det følgende søges påvist, at det samlede

²⁷ Slicher van Bath, *Agrarverhåltnisse*, s. 145.

²⁸ J. A. Faber, *The decline of the Baltic grain trade in the second half of the seventeenth century*, *Acta Historiae Neerlandica* I, 1966.

²⁹ P. Jeannin, *Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVIe–XVIIIe siècles)*, *Revue Historique* CCXXXI, 1964.

³⁰ Jf. også S. Hozzowski, *The Polish Baltic trade in the 15th–18th centuries*, *Poland at the 11th International Congress of Historical Sciences in Stockholm*, Warszawa 1960; A. Soom, *Der baltische Getreidehandel im XVII Jahrhundert*, 1961.

³¹ J. Jaquand, *La production agricole dans la France du XVIIe siècle*, *Dix-septième Siècle* no.s 70–71, 1966, s. 32.

³² C. Wilson, *England's apprenticeship, 1603–1763*, London 1965, s. 146 f.; R. Davis, *English foreign trade, 1660–1700*, *Econ. Hist. Rev. Ser. VIII*, 1954.

materiale nok viser stor bevægelighed, men ikke støtter teorien om en generel europæisk depression.

Tilbagegangen i den italienske uldindustri klassiske centre er indiskutabel nogle årtier ind i det 17. århundrede. En vis fremgang i den rurale industri og i nye centre har efter Cipollas mening ikke kunnet opveje tilbagegangen i byer som Firenze, Venezia og Milano.³³ Den kastilianske uldindustri stagnerer fra slutningen af det 16. århundrede, men om egentligt forfald synes der først at være tale fra det 17. århundredes midte.³⁴ Den katalonske industri synes at have været i vanskeligheder fra o. 1620.³⁵

Til denne tilbagegang i Middelhavsområdet svarede på den anden side en fremgang i den nordvesteuropæiske eksport af tekstiler til Syd-europa, Levanten og Asien.³⁶ Det vigtigste nederlandske tekstilcenter, Leiden, var i fortsat fremgang til 1654, fra 1630 til dette tidspunkt steg værdien af den årlige produktion fra ca. 4 millioner fl. til ca. 9 millioner fl. Fra 1650'erne til slutningen af århundredet faldt produktionsværdien jævnt til ca. 5–6 millioner fl. Bag disse totale bevægelser i Leidens produktion ligger en kvalitetsmæssig omlægning, der især er vigtig for forståelsen af den samtidige udvikling i den engelske væveindustri. Nederlænderne koncentrerede sig i stigende grad om produktionen af de dyrere kvaliteter, mohair og klæde, mens produktionen af de billigere »new draperies« var i tilbagegang allerede fra 1620'erne.³⁷

Der foreligger ikke for Englands vedkommende nogen egentlig produktionsstatistik, den mest værdifulde serie er eksporten af klæde fra

³³ Carlo M. Cipolla, *The decline of Italy: The case of a fully matured economy*, *Econ. Hist. Rev. Sec. ser. V*, 1952; Domenico Sella, *Les mouvements longs de l'industrie lainière à Venise*, *Annales E.S.C.* 12, 1957. Begge disse artikler er genoptrykt i revideret form i Brian Pullan (ed.), *Crisis and change in the Venetian economy*, London 1968. Domenico Sella, *Commerci e industrie a Venezia nel secolo XVII*, Venezia-Roma 1961; R. Romano, *À Florence au XVIIe siècle*, *Annales E.S.C.* 7, 1952.

³⁴ Hermann Kellenbenz, *The impact of growth on government: The example of Spain*, *Journal of Econ. Hist.* XXVII, 1967, s. 356–57; Felipe Ruiz Martin, *Lettres marchandes échangées entre Florence et Medina del Campo*, Paris 1965, s. CVIII–CIX.

³⁵ P. Vilar, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, Paris 1965, t. I, s. 593–94.

³⁶ C. Wilson, *Cloth production and international competition in the seventeenth century*, *Econ. Hist. Rev. Sec. ser. XIII*, 1960; F. J. Fisher, *London's export trade in the early seventeenth century*, *Econ. Hist. Rev. Sec. ser. III*, 1950; R. Davis, *English foreign trade, 1660–1700*, *Econ. Hist. Rev. Sec. ser. VIII*, 1954.

³⁷ N. W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, vol. III, Haag 1939, s. 924–27, jf. tabel 114 s. 941; C. Wilson, *Cloth production and international competition*, s. 214. R. Romano tolker Posthumus i den stik modsatte retning, idet han hævder, at der fra 1620'erne skete en kvalitetsforringelse, *Una crisi economica: 1619–1622*, *Rivista Storica Italiana LXIV*, 1962, s. 505 m. henv. til Posthumus' anf. arb. s. 941–46. Det må dog bero på en fejllæsning. Det er rigtigt, at producenterne af de billige kvaliteter søgte at imodegå konkurrencen med en yderligere kvalitetsforringelse, men langt vigtigere var ekspansionen i produktionen af klæde (især i årene o. 1635–o. 1655) og af mohair (især efter 1650).

London.³⁸ Serien er ikke ubrudt (17 år i tidsrummet 1601–40), men den bærer klart præg af stagnation efter kulminationen i 1614. Det bør dog tilføjes, at sendingernes værdi utvivlsomt har været stigende, idet en stadig større del af klædet eksporteredes appreteret og farvet og ikke som tidligere som halvfabrikata.³⁹

Men denne eksportstatistik omfatter alene klædet, ikke de såkaldte »new draperies«, lettere og i reglen billigere stoffer, der produceredes i stigende omfang gennem det 17. århundrede, uden at det dog er muligt at give noget kvantitativt udtryk for udviklingen. Kun i 1630'erne synes der at have været tilløb til overproduktion af »new draperies«. ⁴⁰ Romano mener på grundlag af Hinton's opgørelse af alle stoffer, der eksporteredes gennem Øresund, at kunne konstatere, at kulminationen også i den samlede eksport faldt i det 17. århundredes andet årti. Om denne slutning er korrekt er tvivlsomt, i al fald fortsatte fremgangen i den nederlandske tekstileksport til Østersøområdet frem til 1640'erne.⁴¹ Omlægningen fra produktionen af klæde til produktionen af new draperies var en afgørende strukturkrise i engelsk industri, men det er næppe berettiget at tolke den som udtryk for europæisk regression. Imod en sådan tolkning taler de modsatte bevægelser i engelsk og nederlandsk industri. Wilson finder årsagerne til den komplementære udvikling især i de engelske producenters lettere adgang til kamgarn og i de højere produktionsomkostninger, især højere arbejds løn i Nederlandene. I de billigere kvaliteter kunne nederlænderne ikke konkurrere med den engelske ruralindustri.⁴²

I de sydlige Nederlande, i Ghent og Brügge, kan der påvises en udvikling, der stort set svarer til Leidens. Produktionen af de billigere kvaliteter ophørte, fordi byernes vævere ikke kunne konkurrere på prisen med ruralindustrien, til gengæld viste de betydelig smidighed i omstillingen til en produktion af luksusvarer. Efter Craeybeckx' skøn var de to byers tekstilindustri i fortsat fremgang til århundredets sidste årtier, hvor

³⁸ B. E. Supple, *Commercial crisis and change in England 1600–1642*, London 1959, s. 258.

³⁹ Sst. s. 149–52.

⁴⁰ C. Wilson, *England's apprenticeship*, s. 77–78.

⁴¹ R. Romano, *Una crisi economica*, s. 503. Romano mener, at tallene for århundredets første årtier skal forhøjes med 30 % under henvisning til den mere effektive kontrol i Sundet efter 1618. Men selv under denne forudsætning ville han, hvis han havde medtaget Hinton's opgørelse i samme tabel af den nederlandske eksport af uldne stoffer gennem Sundet, have kunnet konstatere, at den samlede tilførsel til Østersøområdet var i fremgang i al fald til 1630'erne. Tilbagegangen må efter al sandsynlighed placeres i de dårligt oplyste 1650'ere, men i 1680'erne er der atter klar fremgang. R. W. K. Hinton, *The Eastland trade and the common weal*, Cambridge 1959, s. 226–229.

⁴² C. Wilson, *Cloth production and international competition*, s. 217–21.

især den øgede protektionisme på eksportmarkederne ødelagde afsætningsmulighederne.⁴³

Heller ikke for Frankrigs vedkommende er det muligt at opstille en egentlig produktionsstatistik, men ved hjælp af andre kvantitative kilder har franske historikere kunnet danne sig et nogenlunde sikkert skøn over udviklingen i den nordfranske uldindustri i det 17. århundrede. Til 1610 er der rask fremgang, der dog må ses på baggrund af tilbagegangen under den sidste del af religionskrigene. Fremgangen fortsatte i roligere tempo til slutningen af 1620'erne. O. 1630 rammes industrien af en alvorlig krise, der fortsætter til slutningen af 40'erne. Både ved 1648 og 1659 kan der konstateres bedrede konjunkturer, og fra 1660 var der en langsom og usikker fremgang præget af omlægning til luksusproduktion, idet også i Frankrig produktionen af de billigere kvaliteter forlagdes til landdistrikterne. Fra o. 1680 er der klar fremgang på dette grundlag.⁴⁴ En tilsvarende udvikling er påvist i forholdet mellem Aachen og dens opland.⁴⁵

Der mangler mange detaljer i dette billede af den europæiske uldindustri; men én ting er sikker: man kan intet slutte med hensyn til de europæiske konjunkturer på grundlag af isolerede lokale eller nationale serier. Det er ikke vanskeligt at påvise regionale eller lokale kriser eller kriser i produktionen af bestemte kvaliteter, men hvor skulle man placere det 17. århundredes krise i tekstilindustrien? I århundredets begyndelse, hvis vi går efter de italienske eller kastilianske data, i 1614, hvis vi går ud fra eksporten af engelsk klæde, i 1630, hvis vi følger Deyon's resultater angående fransk industri, i 1654, hvis vi tager efter Leiden. Men på det tidspunkt var rekonstruktionen af den franske tekstilindustri nær, og Ghents og Brügges kommer først i vanskeligheder efter opsvinget i den franske uldindustri. Endelig synes den engelske produktion af new draperies ikke på noget tidspunkt at have været i alvorlige vanskeligheder, og det er sandsynligt at der gennem århundredet var en vis stigning i produktionen af billige stoffer i Øst- og Nordeuropa.⁴⁶

To strukturelle ændringer i tekstilindustrien forekommer nok så be-

⁴³ Jan Craeybeckx, *Les industries d'exportation dans les villes flamandes au XVIIe siècle particulièrement à Gand et à Bruges*, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, t. IV, 1962.

⁴⁴ Pierre Deyon, *Variations de la productions textile aux XVIe et XVIIe siècles: sources et premiers résultats*, *Annales E.S.C.* 18, 1963, s. 939–55; d. s., *La production manufacturière en France au XVIIe siècle et ses problèmes, Dix-septième Siècle*, no.s 70–71, 1966, s. 53–56; Pierre Deyon & A. Lottin, *Évolution de la production textile à Lille aux XVIe et XVIIe siècles*, *Revue du Nord* 49, 1967; P. Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, Paris 1960, s. 585–92.

⁴⁵ Herbert Kisch, *Growth deterrents of a medieval heritage: The Aachen woolen trades before 1790*, *Journal of Econ. Hist.* XXIV, 1964, s. 524–25.

⁴⁶ R. W. K. Hinton, *The Eastland trade and the common weal*, s. 104 og 156; B. E. Supple, *Commercial crisis and change in England*, s. 137–42.

tydningsfulde som de påviselige produktionssvingninger: omlægningen til ruralindustri og omlægningen til produktion af lettere stoffer. Det antages i almindelighed, at det 17. århundrede var en vigtig fase i udviklingen af ruralindustri efter forlagssystemet,⁴⁷ og det er således sandsynligt, at der bag stagnation eller tilbagegang i byernes industri ofte skjulte sig en forlægning af produktionen til landdistrikterne. Men da et af hovedmotiverne til en sådan forlægning netop var ønsket om at unddrage sig byernes lavsregulering og beskatning, dvs. de institutioner, der har sikret os hovedmassen af kilderne, vil vi næppe nogen sinde med sikkerhed kunne afgøre denne forlægnings omfang og rytme. Heller ikke for den anden strukturforskydning, den ændrede smag med hensyn til stofferne, kan vi give præcist udtryk, men hovedlinjen tegner sig tydeligt, fra det svære klæde i retning af lettere uldstoffer eller blandede stoffer, mohair og silke, og i århundredets anden halvdel de indiske bomuldsstoffer.

International handel. Heller ikke de serier, der er til rådighed for en vurdering af den internationale handels omfang tillader entydige slutninger med hensyn til det europæiske konjunkturforløb. Den af Chaunu påviste tilbagegang i handelen fra Sevilla på spansk Amerika er ubestridelig. Det maksimale punkt var 1608, et bevægeligt 13-års gennemsnit kulminerer i 1614–15, derefter var der et fald i den årligt ekspederede tonnage til århundredets midte, til et niveau, noget under halvdelen af maksimum.⁴⁸ Seriens begrænsninger er dog ikke uden interesse. Chaunu standser ved 1650, Hamilton samlede tallene for import af amerikansk sølv frem til 1660,⁴⁹ begge regner med fortsat depression gennem resten af århundredet, men Morineau har for nylig påvist, at sølvimporten fra spansk Amerika mellem 1661 og 1700 var langt større end hidtil antaget, og tangerede rekordhøjderne fra det 16. århundredes slutning.⁵⁰ Også seriens begrænsning til *spansk Amerika* er vigtig. Som Chaunu selv påpeger, fandtes der ved det 17. århundredes begyndelse »des autres Ameriques«.

⁴⁷ Hermann Kellenbenz, *Industries rurales en Occident de la fin du moyen age au XVIIIe siècle*, Annales E.S.C. 18, 1963, s. 877–78; E. L. Jones, *Agricultural origins of industry, Past and Present* no. 40, 1968; Slicher van Bath, *Die europäisichen Agrarverhältnisse*, s. 147; d. s., *De agrarische Geschiedenis van West-Europa (500–1850)*, Aula-Boeken, Utrecht 1962, s. 240; P. Vilar, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, t. I, s. 596 ff.

⁴⁸ Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique*, t. VIII 2¹, s. 15 ff.

⁴⁹ E. J. Hamilton, *American treasure and the price revolution in Spain (1501–1650)*, Cambr. Mass. 1934, s. 34.

⁵⁰ Michel Morineau, *d'Amsterdam à Séville: de quelle réalité l'histoire des prix est-elle le miroir?*, Annales E.S.C. 23, 1968, s. 196. Allerede fra femåret 1656–60 til femåret 1661–65 steg importen fra 3,4 mill. pesos de mina til 28,8 mill. pesos de mina. Rekordene fra 1591–95, 35,2 mill. pesos, blev overgået i 1676–80, 1686–90 og 1696–1700. I intet femår efter 1661 lå importen under 22 millioner pesos de mina.

Braziliens sukkerproduktion var i kraftig fremgang, og englænderne og hollænderne begyndte deres aktiviteter i Amerika netop i de år, hvor den spanske handel gik tilbage. De nye konkurrenter kunne næppe opveje tilbagegangen i Sevillehandelen i århundredets første årtier, men det er sandsynligt, at de kunne det kort efter århundredets midte.⁵¹

Sundtoldregnskaberne er som bekendt meget vanskelige at tolke, undtagelser og smugleri begrænser den vægt, man kan tillægge tabellernes oplysninger. Jeannin har søgt at korrigerer sundtoldtabellerne ved hjælp af toldregnskaberne fra Königsberg.⁵² I den således rensede serie falder vendepunktet i Østersøhandelen i årene omkring århundredets midte. Tiden mellem 1620 og 1650 præges ganske vist af voldsomme svingninger i handelen mellem Østersøområdet og Vesteuropa, men man kan endnu ikke tale om en varig depression, tilbageslagene kan henføres til kortvarige produktionskriser, dvs. misvækst i Østersøegnene eller til politiske forhold. 1650'erne og 60'erne viser derimod egentligt depressive træk, først mellem 1668 og 1680 viser de forskellige varegrupper én for én atter fremgang. Årene 1680–89 har den største omsætning i århundredets anden halvdel.

Til denne nuancering af kronologien, der især retter opmærksomheden mod 1650–70, slutter sig også en nuancering med hensyn til varegrupper. Ikke alle varegrupper ramtes lige hårdt af tilbagegangen. Hårdest ramt var kornet, mens industriråvarer og skibsbygningsmaterialer ikke viste nær den samme tilbagegang, hverken i pris eller i omsætningens størrelse.⁵³ Jeannin konkluderer: » . . . la conjoncture défavorable n'a pas empêché un progrès notable de secteurs industriels importants«. – Det 17. århundrede var ikke »une période de regression sur tous les plans«.⁵⁴

Også handelen på Asien er blevet anvendt i argumentationen omkring kriseteorien.⁵⁵ Det gælder imidlertid her som på andre områder, at den argumentation, der er ført på grundlag af isolerede serier, er vildledende. Foretager man en optælling af alle de udredninger, der fandt sted i Europa i det 16. og 17. århundrede med asiatisk havn som destination, fremtræder der et billede, der nærmest bevæger sig modsat de andre kendte serier for den europæiske handels omfang. En stagnation eller

⁵¹ C. Wilson, *England's apprenticeship*, s. 56–57; R. Davis, *The rise of the English shipping industry*, 1962, kap. XIII.

⁵² P. Jeannin, *Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe*, *Revue Historique* CCXXXI, 1964.

⁵³ Jf. R. W. K. Hinton, *The Eastland trade and the common weal*, s. 105–112.

⁵⁴ Jeannin, *anf. arb.*, s. 337, 340.

⁵⁵ R. Romano, *Una crisi economica*, s. 519, refererer til de hollandske udredninger; P. Chaunu, *Le renversement de la tendance majeure des prix et des activités au XVIIe siècle: Problèmes de fait et de méthode*, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, t. IV, Milano 1962, refererer til tallene for portugisiske udredninger. De udvalgte serier støtter i begge tilfælde den af forfatterne foretrukne kronologi.

svag stigning fra midten af det 16. århundrede afbrydes af kraftig ekspansion 1601–20, dvs. sammenfaldende med tilbagegangen i Sevilla-handelen. En stagnationsperiode 1621–50 afløses af en ny kraftig ekspansion 1651–70, dvs. samtidig med de største vanskeligheder i Østersøhandelen. Århundredets sidste årtier viser atter stagnation eller svag fremgang. Et interessant træk, der afsløres af denne optælling, er, at der her som inden for uldindustrien kan påvises et klart komplementært forhold mellem den engelske og den nederlandske aktivitet, i al fald i det 17. århundredes sidste fire årtier.⁵⁶

Denne komplementaritet, der var samtidige iagttagere så bevidst, er muligvis blevet undervurderet af nutidens mere vækst- og konjunkturbevidste historikere.⁵⁷ De årtier i midten af århundredet, hvor vanskelighederne synes at have været størst i spansk, tysk, fransk og engelsk økonomi, var også den nederlandske storhedstid.⁵⁸ Da den nederlandske handel i århundredets sidste årtier begyndte at vise svaghedstegn – tilbagegangen dateres tidligst fra 1672⁵⁹ – var andre rede til at træde i stedet. Eller er rækkefølgen den omvendte? Hvor stor en rolle spillede den franske og engelske protektionisme for de nederlandske købmænds konkurrenceevne? Den engelske udenrigshandels fremgang efter 1660 er et velkendt fænomen, som R. Davis har givet et mere præcist udtryk, en fremgang på ca. 50 % i løbet af århundredets sidste fire årtier.⁶⁰ Men også den franske udenrigshandel og skibsfart var efter Delumeau's opfattelse inde i en ekspansionsperiode 1660–90 i en grad, der efter hans mening gør det urimeligt at knytte Frankrig til »la conjuncture méridionale«.⁶¹ Og endelig var også den dansk-norske søfart og aktivhandel i fremgang i århundredets sidste årtier.⁶²

Den økonomiske krise. Hvad kan vi efter denne gennemgang af de generelle økonomiske indikatorer udlede om det 17. århundredes krise?

⁵⁶ Niels Steensgaard, *European shipping to Asia 1497–1700*, vil fremkomme i *Scand. Econ. Hist. Rev.* i løbet af 1970.

⁵⁷ Francis Bacon's klassiske formulering: »the increase of any estate must be upon the foreigner (for whatsoever is somewhere gotten is somewhere lost)«, *Essays*, *Everyman's Library* 1962, s. 45, udtrykker en tankegang, der kommer til udtryk hos mange andre merkantilistiske teoretikere og statsmænd. E. F. Heckscher, *Merkantilismen*, 2. udpl., Stockholm 1953, Bd. 2, s. 18–22.

⁵⁸ Ivo Schöffer har i *Did Holland's Golden Age co-incide with a period of crisis*, *Acta Historiae Neerlandica* I, 1966, kritiseret krisebegrebet ud fra dette synspunkt.

⁵⁹ C. Wilson, *The economic decline of the Netherlands*, *Econ. Hist. Rev.* First ser. IX, 1939, s. 111–127, lægger den definitive tilbagegang så sent som o. 1730.

⁶⁰ R. Davis, *English foreign trade 1660–1700*, *Econ. Hist. Rev.* Sec. ser. VII, 1954.

⁶¹ J. Delumeau, *Le commerce extérieur français au XVIIe siècle, Dix-septième Siècle* no.s 70–71, 1966; jfr. P. Goubert, *Louis XIV et vingt millions de français*, 1966, s. 141–42.

⁶² Jørgen H. P. Barfod, *Danmark-Norges handelsflåde 1650–1700*.

Altomfattende er kun den demografiske krise og den dertil knyttede krise inden for landbruget. Tidligst ramt er Middelhavslandene, et ekstremt tilfælde er Tyskland, men intet europæisk land synes at have været udenfor. Her står vi over for et centralt problem. Bag en så omfattende demografisk krise må ligge et fundamentalt disharmonisk forhold i samfund eller milieu.

Naturligvis er dette forhold til stede i det 17. århundredes økonomi i alle dens aspekter, men forestillingen om en fælleseuropæisk krise også inden for handel og industri smuldrer bort, når vi betragter disse erhverv i europæisk sammenhæng. Udviklingen er urytmisk og ukoordineret, hvis der kan påvises et mønster er det komplementaritet snarere end konjunktur. Det passende metafor er vippet snarere end gyngen.

II

VI KAN nu med dette billede af krisen i tankerne forsøge en vurdering af de tolkninger af det 17. århundredes krise, der foreligger.

Konjunkturteorien. Denne teori har især tilslutning blandt de franske og fransk påvirkede historikere af Annalesskolen. Ved en vurdering af teorien må det tages i betragtning, at konjunkturbegrebet overhovedet i moderne fransk historieforskning er det primære teoretiske begreb; en diskussion af teoriens anvendelighed på det 17. århundrede må derfor også tage stilling til teoriens almene gyldighed eller forskningsmæssige værdi.

Romano⁶³ præciserede det som sin problemstilling at finde den kronologiske grænse mellem det ekspanderende 16. århundrede og det stagnerende 17. århundrede. Hans metode er sammenstillingen af statistiske rækker hentet fra næsten alle dele af Europa. Efter ad denne vej at have undersøgt perioden 1560–1660 mener han at kunne bestemme vendepunktet til den internationale handelskrise 1619–22. Det er sympatisk, at Romano frem for vag tale om korte og lange århundreder har prøvet at præcisere vendepunktet, men det åbner naturligvis også hans argumentation for kritik. Man kan ikke helt frigøre sig for et indtryk af, at hans heuristiske princip har været seriernes evne til at illustrere hans foretrukne kronologi. Det er vanskeligt at se, med hvad ret sæbeproduktionen i Amsterdam skal inddrages, når svensk kobber og engelsk kul er holdt udenfor. Hertil kommer, at det for mange af Romanos indikatorer er iøjnefaldende, at omslaget står i forbindelse med genoptagelsen af den spansk-nederlandske krig, mens derimod sammenhængen med et varigt konjunkturuomslag er mindre overbevisende.

⁶³ R. Romano, Tra XVI e XVII secolo: una crisi economica, Rivista Storica Italiana LXXIV, 1962.

Bag omslaget i de generelle konjunkturer finder Romano et omslag i landbrugets forhold: en periode af ekspansion og innovation i landbruget afløstes ved overgangen til det 17. århundrede af en seigneurial reaktion. Indtjeningen forøgedes ud over produktiviteten med et fald i bøndernes realindkomst til følge. I en efterskrift til afhandlingen⁶⁴ udbyggede han denne teori med et ræsonnement, der sikkert har relevans mange steder i Europa, nemlig generationsskiftets betydning for holdningen til afkastningen af den investerede kapital. Første generation sammenlignede afkastningen med udgifterne til jordkøb og jordforbedring, anden eller tredje generation sammenlignede afkastningen med jordens potentielle salgsværdi og fristedes derved til at skruer indtjeningen i vejret uden nye investeringer.

Romano erkender dog, at der i landbrugets udvikling i det 17. århundrede var væsentlige kronologiske nuancer. I Nederlandene mener han ikke, at der kan være tale om stagnation før o. 1670, muligvis gælder det samme for Englands vedkommende, men i resten af Europa er landbruget efter Romanos mening i stagnation fra begyndelsen af det 17. århundrede, og produktionen i tilbagegang, når man når midten af århundredet.

Romano placerer sig mellem de økonomiske historikere, der i årene omkring 1960 reagerede mod den monetære tolkning af prisrevolutionen og dens afmatning, der havde været fremherskende siden Hamilton's berømte arbejde om prisrevolutionen i Spanien.⁶⁵ Det omslag Romano ønskede at påvise var ikke et omslag i prisudviklingen afledt af bevægelser i sølvproduktionen – »man finder miner, når man har brug for dem«, siger han⁶⁶ – men et omslag i de reelle produktionsforhold. I overensstemmelse hermed gør han ikke brug af det prishistoriske materiale i sin analyse. På dette punkt er der en klar forskel i metode mellem på den ene side Romano, på den anden side *P. Chaunu*, der i højere grad end Romano har præget de senere års debat om det 17. århundredes økonomiske krise.

Chaunus udgangspunkt er hans studier over handelen på spansk Amerika og Filippinerne,⁶⁷ men han har i en række afhandlinger og store anmeldelser siden søgt at generalisere de iagttagelser, han i den forbindelse

⁶⁴ R. Romano, *Encore la crise de 1619–1622*, *Annales E.S.C.* 19, 1964.

⁶⁵ Se f. eks. Carlo M. Cipolla, *La prétendue »révolution des prix«, réflexions sur l'expérience italienne*, *Annales E.S.C.* 10, 1955; I. Hammarström, *The »Price-Revolution« of the sixteenth century, some Swedish evidence*, *Scand. Econ. Hist. Rev.* V, 1957; F. Braudel og F. Spooner, *Les métaux monétaires et l'économie de XVIe siècle*, *Rapporti IV*, Firenze 1955.

⁶⁶ R. Romano, *Una crisi economica*, s. 509.

⁶⁷ Pierre & Huguette Chaunu, *Séville et l'Atlantique (1504–1650)* t. I-VII, Paris 1955–56 (tabelmateriale); Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique*, t. VIII, Paris 1959 (fortolkning); d. s., *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques*, Paris 1960.

gjorde med hensyn til konjunkturforløbet. I sin afhandling fra 1962 proklamerede han opdagelsen af korrelationen mellem priser og aktiviteter som en af den moderne historieforskning store landvindinger.⁶⁸ Med dette udgangspunkt måtte han betragte det 17. århundrede som en periode med ikke blot faldende priser, men også med faldende aktivitet. Han understreger dog, at der ved overgang fra hausse til baisse ikke nødvendigvis behøver at være et absolut fald i produktionen; der kan være tale om en overgang fra »croissance« til »moindre croissance«.

Med samme metode som Romano, men med inddragelse af også det prishistoriske materiale, søgte han derpå at bestemme vendepunktet mellem det ekspansive 16. århundrede og det stagnerende 17. århundrede. Han mente at kunne påvise, at dette omslag fordelte sig i to nuancer, en »nuance précoce«, der indhentede Middelhavsområdet og spansk Amerika o. 1600, og en »nuance tardive«, der nåede det nord- og nordvest-europæiske område nogle årtier senere.

Det drejer sig for Chaunu mere om at beskrive i relation til konjunkturterminologien end om at forklare, men han skitserede dog en tolkning, der så de væsentlige årsager til konjunkturuomslaget i de demografiske og klimatiske forhold og i den omstændighed, at de ekspansive virkninger af opdagelserne var udtømt ved slutningen af det 16. århundrede. Klimaet har han siden opgivet, det sidstnævnte synspunkt har han derimod gentaget med en vending, der synes inspireret af Schumpeters innovationsteori: »en overgang til fase B i en tidsalder, hvor den teknologiske rigiditet indebærer, at den geografiske invention indtager den tekniske inventions plads«.⁶⁹

Chaunu har i senere arbejder ment at kunne konstatere, at der i det 17. århundrede var tale om ikke blot europæiske, men om verdensomspændende konjunkturbevægelser, »conjonctures globales«.⁷⁰ På mikroplanet har han i fransk landbrugshistorie og i fransk og belgisk prishistorie genfundet de samme rytmer og de samme kontinuitetsbrud.⁷¹

⁶⁸ P. Chaunu, *Le renversement de la tendance majeure des prix et des activités au XVIIe siècle: Problèmes de fait et de méthode*, Studi in onore di Amintore Fanfani, t. IV, 1962.

⁶⁹ P. Chaunu, *Réflexions sur le tournant des années 1630–1650*, Cahiers d'histoire XII, 1967, s. 264.

⁷⁰ P. Chaunu, *Brésil et l'Atlantique au XVIIe siècle*, Annales E. S. C. 16, 1961 (anm. af Frédéric Mauro, *Portugal et l'Atlantique au XVIIe siècle, 1570–1670*, Paris 1960, og C. R. Boxer, *The Dutch in Brazil*, Oxford 1956); d. s., *Manille et Macao, face à la conjoncture des XVIe et XVIIe siècles*, Annales E. S. C. 17, 1962 (anm. af C. R. Boxer, *The great ship from Amacon, Annals of Macao and the old Japan trade 1555–1640*, Lisboa 1959); d. s., *Pour une histoire économique de l'Insulinde au XVIe siècle*, Annales E. S. C. 19, 1964 (anm. af M. A. P. Meilinc-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, Haag 1962).

⁷¹ P. Chaunu, *Sur le front de l'histoire des prix au XVIe siècle. De la Mercuriale au port d'Anvers*, Annales E. S. C. 16, 1961 (anm. af M. Baulant & J. Meuvret, *Prix des*

Endelig har han søgt at påvise, at også kunst og kultur i videste forstand var undergivet de samme konjunkturbevægelser som priser og aktivitet.⁷² For fuldstændighedens skyld må det endelig tilføjes, at Chaunu i sine senere arbejder synes at tillægge en 30-årsperiode, en »demikondratieff« større betydning end den århundredlange periode, der var i forgrunden i hans tidligere arbejder.⁷³

Chaunus synspunkter er blevet diskuteret, hvad angår de kronologiske nuancer, men den teoretiske kerne i hans argumentation er så vidt vides aldrig blevet draget i tvivl. Det er næppe overraskende i fransk sammenhæng, for Chaunu er fast forankret i moderne fransk historieforsknings teori og begrebsverden som udformet især af Simiand og Labrousse. Men for en ikke-fransk historiker er denne begrebsverdens videnskabelige værdi ikke ganske overbevisende.

Konjunkturbegrebet indebærer ikke, som man måske kunne fristes til at tro, en deterministisk eller entydig tolkning af årsagssammenhænge, det er et deskriptivt begreb, der søger at bryde de enkelte fænomeners eller seriers isolation ud fra den rimelige antagelse, at der består en indbyrdes sammenhæng mellem alle menneskelige aktiviteter. I denne betydning er konjunkturteorien det dynamiske modstykke til Braudels specielle form for »strukturalisme« og kan som denne betragtes som en reaktion mod den i Frankrig så forkætrede begivenhedshistorie. Som teoretisk princip er tanken naturligvis uangribelig.

Når det gælder den enkelte krisesituation er sammenhængen praktisk påviselig. Et alvorligt misvækstår havde ikke blot umiddelbare følger på det subsistensøkonomiske plan, men også middelbare og fjerne virkninger på det markedsøkonomiske plan⁷⁴ og for politiske og sociale forhold⁷⁵

céréales extraits de la Mercuriale de Paris t. I, Paris 1960, og Ch. Verlinden, Jan Craeybeckx m. fl., Dokumenten voor de Geschiedenis van Prijzen en Loonen in Vlanderen en Brabant (XVe-XVIIe eeuw), Gand 1959); d. s., Le XVIIe siècle, Problèmes de conjoncture, conjoncture globale et conjonctures rurales françaises, Mélanges Antony Babel, Genève 1963 (anm. af René Baehrel, Une croissance: La Basse Provence rurale (fin XVe – 1789), Paris 1961); d. s., Au XVIIe siècle, rythmes et coupures: À propos de la Mercuriale de Paris, Annales E. S. C. 19, 1964 (anm. af M. Baulant & J. Meuret, Prix des céréales extraits de la Mercuriale de Paris t. II, Paris 1962).

⁷² P. Chaunu, *Les crises au XVIIe de l'Europe réformée*, *Revue Historique* CCXXXIII, 1965; d. s., *Réflexions sur le tournant des années 1630–1650*, *Cahiers d'histoire* XII, 1967; d. s., *La civilisation de l'Europe classique*, Paris 1966.

⁷³ Det kommer til udtryk allerede i den overfor anførte anmeldelse af René Baehrel (*Mélanges Antony Babel*, s. 353). Se endvidere *Annales E. S. C.* 19, 1964, s. 1178–79, og *La civilisation de l'Europe classique*, s. 373–78.

⁷⁴ Den klassiske model for »crise cyclique de l'ancien type« er udformet af E. Labrousse i *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, Paris 1933. Det 17. århundredes franske subsistenskriser er især behandlet af J. Meuret, se bibliografien i T. Aston (ed.), *Crisis in Europe*, s. 141–42. Labrousse's model er blevet kritiseret af W. Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, 1966, s. 22–26.

⁷⁵ Et godt eksempel er sammenhængen mellem kornkrise og finanskrise i Nederlan-

gennem de forvrængninger i forbrugsmønster og likviditet, en brat stigning i fødevarerpriserne drog med sig.

Spørgsmålet er, om man kan beskrive denne sammenhæng i et rytmisk system af superimposede hauser og baissers. Skal der være nogen mening i konjunkturteorien, må den adskille sig fra den traditionelle beskrivelse af det »einmalige« ved et fast system af klart definerede og empirisk efterviselige konjunkturbevægelser. Oprindeligt regnede Chaunu med fire typer, »cycles de Kitchin« på 2–3 år, »précycles de Juglar« på ca. 10 år, »variations intercycliques« af hvilke han mente at kunne påvise fire mellem 1500 og 1650 og »tendance majeure«, der stort set svarede til århundrederne, det ekspansive 16. århundrede, det stagnerende 17. århundrede osv.⁷⁶ Han har hertil siden føjet den 30 årige »demikondratieff«, således at det oprindelige »quadricycliske« system er blevet udbygget til et »quinquacyclisk« system.⁷⁷ Det er jo nok til at gøre stærke folk svimle, men værre bliver det, når man hos en anden tilhænger af konjunkturteorien, F. Mauro, finder en terminologi, der på flere punkter afviger fra Chaunus. Mauro regner med de samme to korte cykler som Chaunu, nemlig Kitchincyklusen og Juglarcyklusen, og med tre langtid-bevægelser, »tendance majeure«, der for Mauro strækker sig over flere århundreder, »mouvement séculaire«, der strækker sig over et enkelt århundrede, og »mouvement de longue durée«, der blot er et andet navn for den ca. 60 år lange Kondratieffcykel.⁷⁸

Man kunne dog let bære over med den terminologiske tåge, hvis de rytmiske bevægelser var konstaterbare, men som det er påvist i det foregående, har det vist sig vanskeligt for ikke at sige umuligt at vise blot nogenlunde samtidighed i de kendte serier; bevægelserne i det 17. århundredes handel og industri var komplementære snarere end konjunkturprægede. Der kan naturligvis føres et forsvar for konjunkturteorien under henvisning til de tidsmæssige forskydninger under konjunkturernes udbredelse – Chaunu opererer som nævnt selv med en »nuance précoce« og en »nuance tardive« – men det er et spørgsmål, hvor langt man kan trække de tidsmæssige forskydninger, og hvor mange cykler man kan stable oven på hinanden, før man er tilbage i Bacon's »whatsoever is somewhere gotten is somewhere lost«.

Klimateorien. Svenskeren *Utterström* har fremsat den hypotese, at der bag det 17. århundredes vanskeligheder skulle ligge en langvarig forringelse

dene 1557: Astrid Friis, An inquiry into the relations between economic and financial factors in the sixteenth and seventeenth centuries I, The two crises in the Netherlands in 1557, *Scand. Econ. Hist. Rev.* I, 1953, s. 193–217.

⁷⁶ P. Chaunu, *Séville et l'Atlantique*, t. VIII², 1. del, s. 15–31.

⁷⁷ »Grace à Baehrel on peut entrevoir le moment ou une explication quinquacyclique se substituera utilement à l'ancienne hypothèse quadricyclique«. P. Chaunu, *Le XVIIe siècle*, *Mélanges Antony Babel*, s. 354.

⁷⁸ F. Mauro, *l'Expansion européenne*, *Nouvelle Clio* no. 27. Paris 1964, s. 308–15.

af landbrugets klimatiske vilkår.⁷⁹ Dette problem er siden da især blevet behandlet af franskmændene *Le Roy Ladurie*, der i metodisk henseende har søgt at bryde med, hvad han kalder den »anekdotiske« klimahistorie, og i stedet har søgt at konstruere en »seriel« klimahistorie, der bygger på homogene serier som årringe, gletsjernes udstrækning, og datoen for vinhøsten. Sidstnævnte serie lader sig flere steder i Europa føre tilbage til det 16. århundrede.⁸⁰

Le Roy Ladurie understreger som *Utterström*, at der bestod en nøje sammenhæng mellem de klimatiske forhold og høstudbyttet under primitive tekniske forhold, og at der derfor var en nøje sammenhæng mellem de klimatiske forhold og den før-industrielle økonomi overhovedet. Han erkender også eksistensen af den såkaldte »lille istid«, der fra midten af det 16. til midten af det 19. århundrede gav sig udtryk i maksimal gletsjerudstrækning. Men den lille istid står i forbindelse med vintertemperaturerne, der kun i marginale egne som Alperne og i Nordskandinavien var af betydning for høstudbyttet. Om en generel klimatisk forringelse af landbrugets forhold i det 17. århundrede mener *Le Roy Ladurie* ikke, at der kan have været tale. Der var nok misvækstår, men der var intet system i dem, de var endda sjældent generelle, oftest lokale.

Ikke alle har ladet sig overbevise af *Le Roy Laduries* argumentation. *Mousnier* fastholder således, at hyppig misvækst har skærpet de sociale modsætninger i det 17. århundredes Frankrig.⁸¹ Det må indrømmes *Mousnier*, at også den serielle klimahistorie har sine svagheder. De få dages regn, de få minutters hagl, der kunne betyde liv eller død, lader sig ikke aflæse af *Le Roy Laduries* serier. *Morineau* er gået et skridt videre og har skitseret en teori, i hvilken høstårenes tendens til at optræde i serier af »fede« og »magre« år er gjort til hovedårsagen til prisstigningerne. Enhver knaphedsperiode hævede priserne til et højere niveau, der ikke helt blev opgivet igen under de gode høstår. Efter *Morineaus* opfattelse skulle således de stagnerende kornpriser i anden halvdel af det 17. århundrede kunne forklares af en nogenlunde ubrudt række af gode høstår.⁸²

Hverken den »anekdotiske« eller den »serielle« metode kan med sikkerhed bekræfte eller afkræfte klimateorien. Afgørende er derimod van *Baths* resultater (se ovf. s. 480–81). Hvis det holder stik, at foldudbyttet var faldende i det 17. århundrede, må årsagen til de stagnerende eller faldende priser søges på efterspørgselssiden.

⁷⁹ G. Utterström, *Climatic fluctuations and population problems in early modern history*, *Scand. Econ. Hist. Rev.* III, 1955.

⁸⁰ E. Le Roy Ladurie, *Histoire et climat*, *Annales E. S. C.* 14, 1959; d. s., *Climat et récoltes au XVII et XVIII siècles*, *Annales E. S. C.* 15, 1960; d. s., *Histoire du climat depuis l'an mil*, Paris 1967, s. 280–86.

⁸¹ R. Mousnier, *Fureurs paysannes*, Paris 1967, s. 317–18.

⁸² M. Morineau, *d'Amsterdam à Séville, de quelle réalité l'histoire des prix est-elle le miroir?* *Annales E. S. C.* 23, 1968, s. 186 ff.

En kapitalismens krise. Den engelske historiker *E. J. Hobsbawm* har med anvendelse af den marxistiske terminologi søgt at tolke det 17. århundredes krise som en kapitalismens krise.⁸³ Han gik ud fra det noget betænkelige problem: hvorfor fortsatte det 16. århundredes kapitalistiske gennembrud ikke direkte over i det 18. århundredes industrielle revolution uden det 17. århundredes regressive mellemspill? Svaret, mente Hobsbawm, var, at der i denne periode fandt et sidste opgør sted mellem kapitalisme og feudalisme. Hvor kapitalisterne ikke kunne gennembryde den feudale samfundsstruktur, blev de »feudale kapitalister«, dvs. de blev parasitter på samfundsstrukturen i stedet for at omstyrte den.

I krisen lå imidlertid også kimen til dens overvindelse. Der fandt en økonomisk koncentration sted, både i virksomheder og regionalt, og gennem den merkantilistiske politik tilførtes der de kapitalistiske virksomheder kapital. Samtidig skete der ad omveje en udvidelse af både de koloniale markeder og hjemmemarkederne.

Hobsbawms tese er blevet skarpt og kyndigt kritiseret i overensstemmelse med hans egne teoretiske forudsætninger af A. D. Lublinskaya.⁸⁴ Mest slående forekommer hendes påvisning af Hobsbawms næsten umærkelige glidning fra en europæisk krise til en kapitalismens krise. Denne glidning forudsætter en institutionel samtidighed i Europa, der hverken er teoretisk sandsynlig eller empirisk påviselig. Hvis der var en generel økonomisk krise i det 17. århundrede, kan den ikke begrundes i den kapitalistiske udvikling, der naturligvis havde nået forskellige trin i de forskellige regioner.

Hertil kan på grundlag af de ovenfor anlagte synspunkter på den økonomiske krise føjes, at krisesyntomerne indenfor de kapitalistiske sektorer, handel og industri, forekommer langt mindre overbevisende end krisesyntomerne i befolkning og landbrug. Men Hobsbawm giver ikke nogen tilfredsstillende forklaring på, hvordan en krise i den kapitalistiske udvikling slår igennem i landbrug og befolkningstal.⁸⁵

Den politiske krise. Fælles for de forfattere, der hidtil er blevet omtalt, er, at det 17. århundredes krise for dem er en økonomisk krise, som det gælder at placere i sin sammenhæng eller fortolke; det er de økonomiske historikers 1600-talskrise. Når vi nu vender os til de politiske historikere, vender vi os ikke blot til en anden tolkning, men til et helt andet problem. For de politiske historikere gælder, at de mere eller mindre be-

⁸³ E. Hobsbawm, *The crisis of the seventeenth century*, *Past and Present* no.s 5-6, 1954, genoptrykt i T. Aston (ed.), *Crisis in Europe*.

⁸⁴ A. D. Lublinskaya, *French absolutism: The crucial phase 1620-29*, Cambridge 1968, s. 38-75.

⁸⁵ Se Lublinskayas kritik af Hobsbawms redegørelse for sammenhængen mellem »det andet livegenskab« i Østeuropa og kapitalismens krise, anf. arb., s. 48-50.

tragter den økonomiske krise som given; problemet er for dem den politiske krise, der med større eller mindre snæverhed knytter sig til de mange revolter i århundredets midte.

Mousnier, den ene af krisebegrebets to fædre,⁸⁶ er næsten umulig at referere; hans opfattelse af det 17. århundredes krise er ikke en tese, men en syntese, en del af planen i et rigt nuanceret og åndfuldt arbejde om det 16. og 17. århundredes verdenshistorie. Hvor han peger på de specifikke årsager til 1600-tallets krise, er han sjældent vanskelig at imødegå.⁸⁷ Han fremhæver det lave subsistensniveau, men kan ikke afgøre, om, eller eventuelt hvorfor, det var lavere i det 17. århundrede end på et hvilket som helst andet tidspunkt. Han fremhæver afmatningen af prisstigningerne, som han knytter til de svigtende amerikanske sølvtilførsler, men som påpeget af Lublinskaya er lavprisperioderne 1600–1615 og 1660–80 næppe de værste i århundredet, især århundredets første tiår viste betydelig ekspansion overalt i Europa.⁸⁸ Men det er heller ikke de kausale forhold, der er hovedsagen for Mousnier; han skal bruge krisen for at illustrere et åndeligt klima, den søgen efter nye mønstre og nye veje i alle sektorer, der for ham er 1600-tallets essens. »Le XVIIe siècle est l'époque d'une crise qui affecte tout l'homme, dans toutes ses activités, économique, sociale, politique, religieuse, scientifique, artistique et dans tout son être, au plus profond de sa puissance vitale, de sa sensibilité et de sa volonté . . . L'État, le corps, la classe sociale, l'individu luttent sans cesse pour rétablir dans leur milieu et en eux-mêmes l'ordre et l'unité.«⁸⁹

Der kan ikke her være tale om en grundig analyse af Mousniers bog og øvrige betydelige forfatterskab,⁹⁰ kun nogle enkelte punkter skal fremdrages. Det er måske Mousniers største fortjeneste så overbevisende at have argumenteret for den sociale nuancering i det 17. århundredes samfund, især det 17. århundredes Frankrig. Samfundet kan ikke analyseres på grundlag af et klassekampschema, der er blevet til i det 19. århundrede. Det kan ikke analyseres alene ud fra horisontale skillelinjer, selv hvis vi supplerer klassekemaet med adel og gejstlighed, kapitalistisk og bureaukratisk borgerskab. Gennem det franske samfund gik der også vertikale

⁸⁶ R. Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles=Histoire générale des civilisations*, t. IV, 1954, 3e éd, Paris 1961.

⁸⁷ Se A. D. Lublinskaya, *French absolutism*, s. 9–16.

⁸⁸ *Sst.*, s. 15.

⁸⁹ R. Mousnier, *anf. arb.*, s. 159.

⁹⁰ Foruden de allerede omtalte arbejder kan nævnes: *Recherches sur les soulèvements populaires en France avant la Fronde*, *Revue d'Hist. Mod. et Contemp.* IV, 1958; *La participation des gouvernés à l'activité des gouvernants dans la France de XVIIe et de XVIIIe siècles*, *Études Suisses d'Histoire Générale* XX, 1962–63, og den vigtige indledning til R. Mousnier (éd.), *Lettres et mémoires adressées au chancelier Seguier 1633–49*, Paris 1964.

skel, skel mellem provinser, klient- og patronatgrupperinger, et netværk af personlige forbindelser, der knyttede samfundet sammen og blottedes i samfundets interne konflikter.⁹¹

Mens Mousnier således har et forfriskende syn på de socialhistoriske klicheer, er det vanskeligt at acceptere hans syn på staten, på absolutismen og fiskalismen. Mousnier har i højere grad end nogen anden – og i stigende grad i de senere arbejder – fremhævet skattepressets helt afgørende betydning for den sociale og politiske uro. I *Fureurs paysannes* siger han om skatterne: »Les listes qu'on en peut dresser dans les archives font encore serrer les poings à l'érudit, pour tant blasé sur les misères.»⁹² Alligevel påtager han sig et defensorat for staten, i det mindste for det absolutistiske Frankrig, der afskærer ham fra yderligere analyse. Staten er for Mousnier ordenens og fremskridtets, ja, frihedens garant, absolutismen en opfyldelse af folkets behov. »L'absolutisme était le voeu des foules qui voyaient leur salut dans la concentration des pouvoirs aux mains d'un homme.«⁹³ »La France conçut le but: sauver les libertés européennes des prétensions des Habsbourgs à la domination universelle, . . .«;⁹⁴ »Les gouvernements français du XVIIe siècle furent des gouvernements de guerre, de dépression économique, de troubles sociaux. Ils prirent donc des aspects dictatoriaux.«⁹⁵ Og endnu i *Fureurs paysannes*, hvor han fremhæver skattepressets helt afgørende betydning for de folkelige opstande og påpeger, at det var staten, der brød med sædvaneretten, ikke de revolterende, der var revolutionære, forsvarer han den franske udenrigspolitik; krigen var nationale og Frankrig havde lange grænser at forsvare.⁹⁶ Krigen er i hans disposition en »circonstance«, noget udefra kommende, på linje med klimændringer og internationale prisforhold.

I den spanske historiker *Vives'* opfattelse af det 17. århundredes politiske krise, som i hans opfattelse af absolutismen overhovedet, spillede krigen og staten også en afgørende rolle. I bevidst modsætning til klassekampteorien betragtede han den nyere tids europæiske stat som et resultat ikke af interne, men af eksterne konflikter. Når den århundredlange udvikling i retning af magtkoncentration i midten af det 17. århundrede blev afbrudt af en krise, søgte han en kompliceret snarere end en enkel

⁹¹ R. Mousnier, *Fureurs paysannes*, s. 321 ff. Mousniers antimarxistiske synspunkter er især blevet trukket skarpt op i forbindelse med hans polemik mod B. Porchnev, *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, Paris 1963, jf. ældre russisk (1948) og tysk (1954) udgave. Se *Recherches sur les soulèvements*, 1958, og *Lettres et mémoires*, 1964.

⁹² R. Mousnier, *Fureurs paysannes*, s. 308–09.

⁹³ R. Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles*, s. 245.

⁹⁴ *Sst.*, s. 281.

⁹⁵ R. Mousnier, *La participation des gouvernés*, s. 216.

⁹⁶ R. Mousnier, *Fureurs paysannes*, s. 309–10.

forklaring. Han fremhævede følgende fire forhold: 1) Den økonomiske kontraktion. 2) De sociale dislokationer, især forskydningerne i jordejendomsforholdene efter et århundredes økonomisk ekspansion. 3) De særlig store militærudgifter i forbindelse med den taktiske udvikling. 4) Bureautiets voksende selvrådighed og opposition til staten. Det er endelig værd at fremhæve, at også Vives opfatter den økonomiske krise og krigene som noget, der udefra rammer staten.⁹⁷

Den engelske historiker *H. R. Trevor-Ropers* tolkning af det 17. århundredes krise⁹⁸ er sprogligt elegant og rig på slående formuleringer. Hans problemstilling er klart afgrænset, det drejer sig om »de samtidige revolutioner«, borgerkrigen i England, Fronden i Frankrig, statskuppet 1650 i Nederlandene, Kataloniens, Portugals og Napolis oprør mod den spanske krone. Bag disse revolter søger Trevor-Roper en fælles faktor, der vil bringe den insulære engelske udvikling på linje med det kontinentale Europas – og, tør man vel tilføje, som vil kunne bruges til at gendrive den marxistiske opfattelse, at »the Puritan Revolution« var den første borgerlige revolution. Bag revolterne finder Trevor-Roper en modsætning mellem stat og samfund, en modsætning han udtrykker i begrebsparret *court – country*, hvor *court* står for renæssancestatens stadigt ekspanderende parasitiske bureaukrati, mens *country* står for den i videste forstand puritansk farvede opposition mod the *court*. Den revolutionære situation udviklede sig til krise, da økonomisk regression umuliggjorde fortsat ekspansion i statsapparatet, og fredsperioden i århundredets første tiår atter afløstes af krig. »Even in the 1590's even a far less expensive, more efficient bureaucracy had only been saved by peace: how could this much more outrageous system survive if the long prosperity of the sixteenth century or the saving peace of the seventeenth, should fail? – In fact, in the 1620's they both failed at once.«⁹⁹

Den revolutionære situation, der var fælles for de europæiske stater, udviklede sig forskelligt fra sted til sted. Spanien forblev ureformeret og stagnerede. Frankrig fik et reformeret og renset bureaukratisk apparat og en merkantilistisk politik, der i almenvellets interesse greb tilbage til middelalderbyernes økonomiske politik, dvs. merkantilismen. I England mislykkedes monarkiets forsøg på at reformere sig selv under Salisbury og Cranfield, først efter en langvarig borgerkrig genindsattes dynastiet, men renset for de grelleste misbrug. Og også i England fik den fornyede regeringsstil sit økonomiske udtryk i merkantilismen.

Trevor-Ropers tese diskuteredes ved et symposium, hvis eminente del-

⁹⁷ J. V. Vives, *Estructura administrativa estatal en los siglos XVI y XVII*, Rapports IV, Stockholm 1960, s. 5–8.

⁹⁸ H. R. Trevor-Roper, *The general crisis of the seventeenth century, Past and Present* no. 16, 1959, genoptrykt i T. Aston (ed.), *Crisis in Europe*.

⁹⁹ H. R. Trevor-Roper, *anf. arb.*, s. 79–80.

tagere enstemmigt tog afstand fra tesen i dens helhed.¹⁰⁰ Lettest spil havde de over for Trevor-Ropers brug af begreberne court og country, det var for nærliggende at opfatte court som den snævre hofkreds og vise, dels at der bestod opposition netop i hofcirklerne, dels at hofudgifterne i snæver forstand kun udgjorde en beskedent del af statsudgifterne. En så snæver betydning har det dog næppe været Trevor-Ropers hensigt at give begrebet court.¹⁰¹ Kritikken lader sig i øvrigt sammenfatte i to hovedpunkter. Trevor-Roper fremhævede udgifterne til det parasitiske bureaukrati, men i al fald i de officielle regnskaber vejede militærudgifterne langt tungere end nogen anden post. Ligeledes fremhævede Trevor-Roper, at krisen måtte opfattes som en reaktion mod den parasitiske stat, men det er for drastisk en forenkling. Revolterne rettede sig nok mod den parasitiske stat, men måske i endnu højere grad mod den reformerede eller reformerende stat.¹⁰² Linjerne er ikke klare, naturligvis ikke, men det synes dog som om det er den voksende statslige energi, statens angreb på hidtil utappede indtægtsreserver, snarere end den dekadente parasitisme, der fremkalder revolterne. 30'ernes »udenomparlamentariske« styre i England, Olivares' forsøg på at inddrage vicekongedømmerne i en beskatning, der hidtil næsten udelukkende havde hvilet på Kastilien, kardinalernes brug af kommissærer, deres undergravelse af provinsialstænderne og i sidste instans Mazarins statslånspolitik, alt dette er tilløb til »modernisering« af finanserne ved tilsidesættelse af sædvanebestemte rettigheder, en tilsidesættelse, der ikke blot kunne føre over i en revolutionær situation, men som i sig selv var revolutionær.

Og dermed er vi ved den efter min mening centrale svaghed i Trevor-Ropers og til dels også Mousniers krisebegreb. Trevor-Roper tager sit udgangspunkt i revolterne,¹⁰³ men det er med ganske enkelte undtagelser ikke muligt at påvise revolutionære hensigter hos de revolterende. De

¹⁰⁰ Trevor Roper's »General Crisis«, Symposium, Past and Present no. 18, 1960, med deltagelse af R. Mousnier, J. H. Elliott, E. H. Kossmann, E. Hobsbawm, E. H. Hexter, Lawrence Stone og Trevor-Roper selv. De to førstnævnte indlæg og dele af Trevor-Roper's svar er genoptrykt i T. Aston (ed.), *Crisis in Europe*.

¹⁰¹ Anf. st., s. 110–11.

¹⁰² R. Mousnier fremhævede således, at den franske embedsstand ikke passede i hverken »court« eller »country«, og at der måtte sondres mellem på den ene side de kongelige »commissaires«, på den anden side de embedsmænd, der kunne opfatte de kongelige commissaires' virksomhed som rettet mod deres egen privilegerede stilling. Elliott fremhævede især, at Kastilien, der bar langt den tungeste skattebyrde, forholdt sig loyal, mens Katalonien og Napoli revolterede.

¹⁰³ Trevor-Roper har i et senere essay (fra 1963), *Religion, Reformation and social change*, genoptrykt i essaysamlingen af samme navn, London 1967, trukket statsudviklingen noget mere i forgrunden end i det tidligere arbejde. Han erstatter eller supplerer her sit begreb, »the Renaissance State« med et nyt begreb, »the Counter-Reformation State«. Anf. arb., s. 36–39.

var reaktionære, der ønskede at føre tingene tilbage til en ældre tilstand, at forsvare sædvaneretten mod staternes magtkrav og skattepålæg.¹⁰⁴ Det revolutionære program var kronens eller statens.

Revolutionen og Staten. I sin indledningsforelæsning ved King's College i 1968¹⁰⁵ vendte J. H. Elliott sig kritisk mod nutidige historikers revolutionsbegreb som anvendt på det 17. århundrede. Han viste, at den franske revolution er blevet et paradigma for revolutioner, og at historikerne søger at analysere også ældre revolter og omvæltninger i overensstemmelse med denne model. Men, siger han, »it is open to question whether our persistent search for »underlying social causes« has not led us down blind alleys, . . . Political disagreement may, after all, be no more and no less than political disagreement – a dispute about the control and exercise of power.«¹⁰⁶ Elliott's kritik af revolutionsbegrebets anvendelighed på det 17. århundrede falder godt i tråd med den utålmodighed med diskussionerne om de franske bondeopstandes sociale baggrund, som Mousnier giver udtryk for i *Fureurs paysannes*;¹⁰⁷ men som Mousnier undlader Elliott at føre sit synspunkt igennem til dets anarkistiske konsekvens. Hvis revolterne ikke var udtryk for sociale interessekonflikter, men en kamp om den politiske magt, for hvad stod så den politiske magt under ançien régime? ». . . these changes occurred inside the resilient¹⁰⁸ framework of the aristocratic-monarchical state«, siger Elliott om det 16. og 17. århundredes europæiske udvikling.¹⁰⁸ Men begrebet aristokratisk-monarkisk stat er for løst. Hvis det er på statens side, vi skal søge den dynamiske faktor i det 17. århundredes politiske krise, må vi søge afklaret, hvis interesser den dynamiske statslige politik tjente.

I det ovenstående er allerede refereret det svar, som nogle historikere har søgt at give på dette helt fundamentale spørgsmål. For Mousnier er absolutismen i massernes tjeneste, magtkoncentrationen en nødvendighed for forsvaret af nationen og de europæiske friheder. For Trevor-Roper danner krisen skel mellem en fase, i hvilken staten tjener et parasitisk bureaukratiske interesser, og en fase, i hvilken den statslige politik bringes i overensstemmelse med nationens interesser eller i det mindste nærmest til nationens interesser. Mod en sådan positiv »højreorienteret« vurdering af staten står en »venstreorienteret«, der i mere eller mindre dogmatiske

¹⁰⁴ Dette punkt er med stor styrke blevet fremhævet af Mousnier, således i *Fureurs paysannes*, s. 334 ff; jf. C. S. L. Davies, *Les révoltes populaires en Angleterre (1500–1700)*, *Annales E. S. C.* 24, 1969.

¹⁰⁵ J. H. Elliott, *Revolution and continuity in early modern Europe, Past and Present* no. 42, 1969.

¹⁰⁶ Anf. arb., s. 44–45.

¹⁰⁷ R. Mousnier, *Fureurs paysannes*, s. 322 f.

¹⁰⁸ J. H. Elliott, anf. arb., s. 55.

vendinger betragter staten som et klasseredskab. »Absolute monarchy had cauterized the continent with war and famine, and left it exhausted, but safe for the landowning aristocracy«, siger V. G. Kiernan,¹⁰⁹ Molnár går et skridt videre, han søger ved en analyse af det franske statsbudget at vise, at langt den overvejende del af statens udgifter kom adelen til gode, staten var et redskab i den feudale udbytning.¹¹⁰ Det er mere plausibelt for en moderne tankegang end en tolkning, der vil se staten som identisk med nationen, men tilfredsstillende er det ikke. For en dansk historiker er det nærliggende at påpege, at hvis den sociale mening med 1660 var at subventionere adelen, må der være kommet grus i maskineriet, før det begyndte at fungere.

Måske vanskelighederne skyldes, at det tyvende århundredes historikere er lige så hildede i deres opfattelse af staten som i deres opfattelse af revolutionerne. Vi synes at staten skal være udtryk for et eller andet, nationen, hvis vi er konservativt indstillet, den sociale balance, hvis vi er moderne. En tredje mulighed er skitseret af den amerikanske historiker Lane, men uden særlig genklang blandt europæiske historikere, måske fordi hans synspunkter er så ødelæggende for kære myter til både højre og venstre.¹¹¹

For Lane er staten primært en institution, der har specialiseret sig i organiseret voldsudøvelse, og som kan indordnes i det økonomiske kredsløb, hvis vi betragter den som producent af et gode, nemlig beskyttelse. Producenten af beskyttelse har et naturligt monopol, og prisen for beskyttelse, skatterne, fastsættes ved monopolprisdannelse. Det er den person eller de personer, der kontrollerer magtmidlerne, der afgør, om virksomhedens politik skal sigte mod virksomhedsmaksimering (en aggressiv udenrigspolitik) eller profitmaksimering ved nedbringelse af beskyttelsesomkostningerne indadtil og udadtil.¹¹²

En vældig litteratur er i den sidste menneskealder viet de sociale kræfter bag statens politik. Lanes afhandling er et af de få arbejder, der bringer i erindring, at de mænd, der beherskede magtapparatet ikke behøvede at repræsentere noget som helst andet end sig selv. Væksten i

¹⁰⁹ V. G. Kiernan, *Foreign mercenaries and absolute monarchy, Past and Present* no. 11, 1957, genoptrykt i T. Aston (ed.), *Crisis in Europe*, s. 140.

¹¹⁰ Erik Molnár, *Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme*, Rapports IV, Wien 1965.

¹¹¹ F. C. Lane, *Economic consequences of organized violence*, *Journal of Economic History* XVIII, 1958, genoptrykt i *Venice and History, the collected papers of Frederic C. Lane*, Baltimore 1966.

¹¹² Jacob van Klaveren har ud fra en lignende tankegang, men uafhængigt af Lane, analyseret *ancien régime's* bureaukrati som indehavere af et monopol. J. van Klaveren, *Die historische Erscheinung der Korruption*, *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLIV, 1957, og XLV, 1958; d. s., *Fiskalismus, Merkantilismus, Korruption, Drei Aspekte der Finanz- und Wirtschaftspolitik während des Ancien Régime*, sst. XLVII, 1960.

statsmagten, centraliseringen, de stående hære, den effektivere skatteopkrævning var ikke kun et biprodukt af tidens sociale kampe, det var i sig selv en betydende dynamisk faktor. Det var staten, ikke de revolterende, der angreb sædvaneretten.

Hvad man end mener om Lanes teori og de anarkistiske perspektiver, den åbner, kan det næppe diskuteres, at han rammer noget centralt, når han inddrager beskyttelse og beskatning i det økonomiske kredsløb. Det lyder indlysende, ja, banalt. Ikke desto mindre er det en kendsgerning, at selv om der eksisterer en hel litteratur om den merkantilistiske politik, ved vi så at sige intet om de økonomiske virkninger af tidens mest betydende indgreb i det økonomiske liv, beskatningen.¹¹³

III

I LITTERATUREN omkring det 17. århundredes økonomiske krise er den manglende hensyntagen til den offentlige sektor fatal. En moderne konjunkturanalyse ville ikke kunne undlade at inddrage det offentlige konsum og de offentlige investeringer; i en økonomi, hvor markedssektoren endnu var svagt udviklet, er udeladelsen ødelæggende for forståelsen.

Mange har naturligvis i bred almindelighed påpeget at krige og skatter var medvirkende årsager til de sociale og økonomiske konflikter i det 17. århundrede.¹¹⁴ Den eneste der har prøvet at danne sig et skøn over skatternes omfang i forhold til den samlede økonomi, er mig bekendt Fernand Braudel.¹¹⁵ Med alle forbehold anslår han Middelhavsområ-

¹¹³ Ejendommeligt nok er det de økonomiske historikere, der mest er tilbøjelige til at overse skatternes økonomiske betydning. Er det en afsmitning fra en økonomisk videnskab, der hellere har beskæftiget sig med godernes produktion end med deres fordeling? (Gunnar Myrdal, *Economic theory and underdeveloped regions*, Univ. Paperbacks 1963, s. 115–16). Mest paradoksalt forekommer Chausus holdning. Han fastslår, at der er en langt hastigere vækst i skatteprovenuet end i produktionen i det 17. århundrede, og tilføjer, »de là à affirmer qu'il est le moteur de la croissance il n'y a qu'un pas à franchir prudemment«. *La civilisation de l'Europe classique*, s. 59. Men han offerer kun en halv side af bogens over 600 sider på finanserne, og i hans konjunkturafhandlinger vil man lede forgæves efter en omtale af den offentlige sektor. – Med størst styrke er fiskalismens betydning for de folkelige opstande blevet fremhævet af Mousnier, f. eks. *Fureurs paysannes*, s. 308–309.

¹¹⁴ Man finder som bekendt også det modsatte synspunkt, at den militaristiske politik skabte den efterspørgsel, der var forudsætningen for udviklingen af en moderne økonomi: Werner Sombart, *Krieg und Kapitalismus*, München 1913. John U. Nef har i *War and human progress*, Harvard 1950, senere genudsendt under titlen *Western civilization since the Renaissance*, polemiseret mod Sombarts synspunkter, men bortset herfra synes Sombarts problemstilling stort set tabt af syne i nyere historieforskning. En økonomisk teoretiker, Gaston Imbert, har påpeget muligheden af en sammenhæng mellem den før-industrielle Kondratieff-cykel og krigene: *Des mouvements de longue durée Kondratieff*, Aix-en-Provence 1959, s. 394–98, 420–24.

¹¹⁵ Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 2. éd., Paris 1966, t. I, s. 383 ff.

dets bruttoprodukt med en befolkning på o. 60 millioner til o. 1200–1500 millioner dukater p. a. i årene op mod 1600. De samlede statsbudgetter anslår han i de samme år til ca. 48 millioner dukater, dvs. mindre end en dukat årligt pr. næse – omtrent det samme som den gennemsnitlige ydelse til seigneuren. Tilsyneladende er det således en meget ringe del af nationalproduktet, der administreredes af den offentlige sektor. »Les états, si encombrants, réclamant pour eux seuls toute la scène de l'histoire, ce n'était que cela.«¹¹⁶ Men som Braudel selv påpeger, den største del af det beregnede produkt passerede ikke markedet, men forbruges af producenterne, alene værdien af det årlige kornforbrug anslår Braudel til 480–600 millioner dukater, dvs. mellem $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{2}$ af det samlede produkt. Når man hertil føjer, at formentlig 90 % af befolkningen boede i länddistrikterne, træder samfundets subsistensøkonomiske karakter endnu tydeligere frem.

En dukat til seigneuren og en dukat til staten, ialt måske 6–8 % af nationalproduktet, det er Braudels skøn, men lå disse forhold fast? Braudel har selv søgt at samle oplysninger om udviklingen i, hvad han kalder staternes budget; han understreger naturligvis de mangler, der er i de tilgængelige oplysninger, men skønner alligevel, at der er en sammenhæng mellem konjunktur og statsbudget. »Si imparfaites que soient ces courbes, elles indiquent qu'il y a des conjonctures budgétaires en rapport avec la conjoncture des prix.«¹¹⁷ Sammenhængen består i, at de to kurver bevæger sig i samme retning, men det forekommer som om Braudel undervurderer stigningen i statsbudgetterne ved at knytte den til prisstigningen. På grundlag af hans egne oplysninger kan man konstatere, at der i Filip II's tid skete en tredobling af det venetianske og det spanske statsbudget og en fordobling af det franske udtrykt i ædelmetal. Hamilton's prisindeks udtrykt i sølv stiger i samme tidsrum fra ca. 80 til ca. 130.¹¹⁸

Voksede statens andel i nationalproduktet i det 17. århundrede? Vi vil aldrig komme i besiddelse af de statistiske oplysninger, der kunne tildele et nøjagtigt svar på dette spørgsmål, men vi tør uden tøven fastslå, at det 17. århundrede, krise eller ikke krise, så en enorm vækst i de offentlige udgifter. I det 17. århundrede opstilledes de største hære siden Romerrigets tid, før århundredets udgang havde de fleste europæiske stater stående hære også i fredstid. Militær organisation var en af århundredets mest avancerede foretagerformer, fæstningsværker, krigsmariner og kongelige paladser blandt århundredets største organisationsarbejder og kostbareste investeringer. Disse forhold kan ikke blot skydes til side i en diskussion af det 17. århundredes krise. Braudel gør sig til talsmand for

¹¹⁶ Anf. arb. I, s. 411.

¹¹⁷ Anf. arb. II, s. 31–33.

¹¹⁸ Anf. arb. II, s. 33.

et »publick vices private benefit« synspunkt, statsudgifterne stimulerede det økonomiske kredsløb.¹¹⁹ Men synspunktet er kun rigtigt, for så vidt som det var hidtil uudnyttede ressourcer, der toges i anvendelse ved opstillingen af hærene, gennemførelsen af de årelange felttog og opførelsen af fæstningsværkerne. Hvis der derimod var tale om overførelse af ressourcer fra andre sektorer, er der ingen grund til at undre sig over, at disse andre sektorer viste krisesymptomer.

Problemet kan også ansues fra skatteydernes side. Om de virkninger en blot beskeden stigning i de direkte skatter kunne have, giver Gouberts beregninger af et normalbudget i Beauvaisis (Nordfrankrig) i ånden halvdel af det 17. århundrede et indtryk. Af bruttoudbyttet tog forpagtningsafgifter m.v. ca. 20 0/0, tiende m.v. ca. 12 0/0, skatter m. v. ca. 20 0/0, til udsæd og driftsudgifter gik i gennemsnit ca. 20 0/0 af høsten. Til bonden og hans familie resterede knap 30 0/0 af høstudbyttet, hvis han var forpagter, ca. 50 0/0, hvis han var arvefæster. Goubert regner med, at der for at ernære en familie nødtørftigt (4 kg brød om dagen) krævedes 20 hl. hvede om året. Den bedst stillede bonde måtte høste det dobbelte for at klare sig, dvs. i gode år udbyttet af 3 1/3 ha. Under trevangsdriften måtte minimumstørrelsen for et brug, der kunne ernære en familie, selv under de gunstigste omstændigheder sættes til 10 ha. Men Goubert skønner, at op mod tre fjerdedele af brugene i det undersøgte område var under denne størrelse. »Were they, then, condemned to suffer hunger or even to starve to death? The answer is most definitely in the affirmative.«¹²⁰ Endnu til midten af 1630'erne prægedes Beauvaisis af en vis velstand, omkring krigsudbruddet begyndte tilbagegangen, katastrofale var især misvækstårene omkring århundredets midte, 1647–51. Det er vanskeligt at konkludere andet, end at misvæksten ramte en befolkning, der allerede var beskattet til sultegrænsen. Givet er det, at enhver skatteforhøjelse måtte skubbe endnu et antal familier under sultegrænsen.

Øget skattepres kan være en af de vigtigste årsager til den demografiske og agrare krise, der ramte Europa i det 17. århundrede, det kan også have medvirket til dislokationerne inden for andre erhverv, umiddelbart ved at drive håndværkerne til emigration og købmændene til investering i privilegerede erhverv, jord og embeder, middelbart ved at skærpe landbefolkningens konkurrence med byerhvervene. Goubert beskriver landbefolkningens desperate søgen efter alternative indkomstmuligheder, » . . . the incessant search for other forms of income, for

¹¹⁹ Anf. arb. I, s. 409–10.

¹²⁰ P. Goubert, Beauvais et le Beauvaisis, de 1600 à 1730, contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle, Paris 1960, s. 180-82; d.s., The French peasantry of the seventeenth century: A regional example, Past and Present no. 10, 1956, genoptrykt i T. Aston (ed.), Crisis in Europe, s. 156; d.s., L'Ancien Régime, Paris 1969, s. 100, 119–30.

piece work and such like, . . . hunting for vacant leases, for wool to spin, for lace to manufacture, for wood to chop, carve or sell, for any small job on the larger estates.«¹²¹ Trykket på landbefolkningen kunne virke som et ubarmhjertigt væksthæmmende indgreb ved at fremtvinge udnyttelsen af uudnyttede arbejdskraftreserver og oversete ressourcer. Det er sandsynligt, at væksten i den rurale industri i egnede områder har afspejlet det desperate behov for at skaffe kontanter eller kredit.¹²² Konkurrencen fra den rurale industri, der som oven for omtalt kan iagttages mange steder i Europa, har sikkert bidraget nok så meget til byerhvervenes vanskeligheder som tabet af landbefolkningen som kunder.

Meget af den politiske historie i det 16. og det 17. århundrede kunne skrives som kampen om fordelingen af det halve af bondens høst, en dukat til seigneuren og en dukat til kongen. For at følge denne kamp måtte vi kunne følge fordelingen af høstudbyttet fra de mange hundrede tusinde europæiske bondebrug år for år. Men er det nødvendigt for at se udgangen på kampen? Væksten i staternes udgifter, især til krige, og den omstændighed, at et stigende antal adelige så hen til staten for en del af eller hele deres indtægt, synes klart at indicere, at det var statens andel der var vokset mest.

Det fremsættes her som hypotese, at den afgørende faktor i det 17. århundredes demografiske og agrare krise og en medvirkende årsag til dislokationerne inden for byerhvervene var en overførsel af indkomst via beskatningen fra den private til den offentlige sektor. Hvis vi regner beskyttelse for et gode (i ordets økonomisk-teoretiske betydning) falder al tale om det 17. århundredes økonomiske krise bort. Aldrig før var Tyskland så grundigt beskyttet som under Tredivårskrigen, og aldrig før var Frankrig så grundigt beskyttet som under Ludvig XIV. Produktionen af beskyttelse var det 17. århundredes »leading sector«.

¹²¹ Anf. arb., s. 157; jf. Beauvais et le Beauvaisis, s. 131–32.

¹²² Jf. også Hermann Kellenbenz, *Industries rurales en Occident de la fin du moyen âge au XVIIIe siècle*, Annales E. S. C. 18, 1963, s. 877–78.

Nekrologer

JOHAN JØRGENSEN

2.8.1924–14.3.1969

JOHAN JØRGENSEN var i udpræget grad københavner; som han personligt fremtrådte som repræsentant for den gammel-københavnske borgerlige kultur, var hans forskning centreret om det københavnske borgerskab, specielt i tiden omkring enevældens indførelse. I de vigtigste af hans talrige værker – magisterafhandlingen »Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte« (1957), »Bilanz 1660. Adelsvældens bo« (1963), »Patriciat og enevælde« (1963–64) og disputatsen »Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark« (1966) – var hovedtemaet (som allerede anslået 1957 i Pindarmottoet: *Pengene gør manden*) enevældens indførelse anskuet som statskreditorernes overtagelse af fallitboet, et forskningsprojekt, der hvilede på et årelangt indsamlingsarbejde i arkiverne. Hans seddelkataloger blev på denne måde til et uhyre frugtbart arbejdsredskab, der gav en ikke ringe grad af sikkerhed indenfor et ellers spinkelt kildemateriale, hvor ikke mindst døds- eller opbudsboers registrering af tilgodehavender gav særdeles vigtige fingerpeg om handels- og finanskontakter, der næppe ad anden vej lod sig spore i de hidtil anvendte kildegrupper.

Navnlig krævede dette materiale en udpræget sans for »personalia«, og hvor statistikker kun vanskeligt lod sig etablere, kom slægts- og familieforbindelser til at spille en betydelig rolle som dokumentation for kontakter af finansiell karakter. Således kom også disputatsen til i det ydre at fremtræde som en biografi, ligesom afhandlingen »Ditmer og Johan Bøfke. To københavnske kræmmere fra enevældens første tid« (1961) virkede som en forstudie hertil. Allerede i sin studietid havde Johan Jørgensen sin gang på Nationalmuseet, og her bevarede han sin tilknytning til »Kirkeværket«, især som redaktør af de indledende afsnit om kirkerens administrationshistorie. Med klar tilknytning til hans centrale forskningsarbejde lå den omfattende redegørelse for St. Nicolai kirkes begravelser (1957); men også arbejdet med landsbykirkerne betød givet en berigelse af hans arbejde, idet materialet bl. a. dokumenterede den unge

enevældes kirkesalg. Således ledtes hans interesse naturligt over til også at omfatte den lutherske gejstlighed, hvis ledende mænd, nært knyttet til det københavnske bourgeoisie, spillede en betydelig rolle ved enevældens indførelse, hvad der satte sig frugt dels i de to »Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie« (1966 og 1968), dels i undersøgelsen af »Sjællandske købstadspræsters formuesforhold 1671–1800« (1962).

Naturligvis kan problemerne om dansk økonomi ca. 1660 ikke behandles på isoleret dansk materiale; ikke mindst det »personhistoriske«, især spørgsmålet om de ledende købmænds oprindelse havde Johan Jørgensens fulde opmærksomhed, og dette førte ham ind på undersøgelser af de gamle hansebyers betydning for Danmark i 17. og 18. århundrede, hvor han fremhævede, at længe efter at hansestædernes politiske betydning i nordeuropæisk politik var ophørt, fortsatte en særdeles omfattende indflydelse af ren handelsmæssig art, især overfor de mindre danske købstæder, der først sent kom under Københavns dominans (f. eks. i »Denmarks relations with Lübeck and Hamburg in the 17th century«, 1963). Det er således karakteristisk, at Johan Jørgensen, der yderst nødtigt forlod sit kære København og kun ugerne deltog i kongresser m. v., i 1966 holdt foredrag i Hansische Geschichtsverein i Göttingen (»Hamburg, Lübeck, Kopenhagen und der dänische Provinzstadthandel um 1730«, 1967), og i sit sidste leveår besøgte Lübeck, hvor han bl. a. talte i Verein für Lübeckische Geschichte (»Die Familie Würger und Dänemark im 17. Jahrhundert«, 1968).

Medens statsomvæltningen 1660 ifølge Johan Jørgensens forfatterskab havde sine rødder i den økonomiske krise, gav den sig som bekendt nogle af sine klareste udslag i form af en administrationsreform, problemer, som havde speciel interesse for arkivaren Johan Jørgensen, og det ikke blot fordi en række af tidens ledende mænd på én gang var storkapitalister og politiker-administratorer (som netop rentemester Henrik Müller). Hans tjenstlige arbejde i Rigsarkivet gav ham et enestående kendskab til detaljen, som ikke blot kom hans forskning i almindelighed til gode, men som specielt gav ham indblik i hidtil ikke tilstrækkeligt tilgodesete arkiv- og administrationshistoriske problemer. I afhandlingen »Oversteseekretær Erik Krag's virksomhed i Danske Kancelli indtil 1657« (1966) fremkom han med gode grunde til at antage en større grad af initiativ indenfor centraladministrationen før 1660 end almindeligt antaget og understregede den administrative kontinuitet i kancelliet uanset statsomvæltningen. I denne sammenhæng må nævnes hans tjenstlige arbejde med en registratur over arkivvæsenets arkiv, og som hans forskellige arbejder gerne ledsagedes af et anhang af hidtil utrykte aktstykker, var det oplagt, at rigsarkivet overdrog netop ham at fortsætte udgivelsen af Kancelliets Brevbøger (hvoraf bindet 1644–45 udkom 1968). Til Rigsarkivets festskrift (1964) skrev han »Til Danske Kancellis historie i Christian IV's

første år«, båret af arkivmandens selvfølkelige interesse for og indsigt i sine gamle kollegers daglige virke, bygget på nærlæsning af kancelliprotokollerne. Og som næsten en afrunding af arbejdet med de arkivalier, der især havde haft betydning for hans bypatriciatsforskning, kom i Dansk historisk Fællesforenings håndbogsserie »Skifter og testamenter« (1968) som en nyttig vejledning for mindre kyndige i benyttelsen af disse centrale, men langt fra let tolkelige kildegrupper.

Men ensidigt økonomisk blev hans forfatterskab aldrig. Som han altid stræbte efter at placere hovedpersonerne i deres milieu, spillede kulturhistorien en stor rolle for ham. Tidligt knyttedes han til Kirkehistoriske Samlinger, hvis daværende redaktør, overarkivar, dr. theol. Bjørn Kornrup givet fik stor betydning for den unge arkivar, der her fik trykt flere bidrag til lærdoms-, skole- og præstehistorien.

Fra barndommen af svagelig begyndte Johan Jørgensen først som 23-årig sit universitetsstudium, hvor Albert Olsens studier over bybefolkningen i den merkantilistiske tidsalder vakte hans store og udelte interesse. Efter dennes tidlige bortgang blev det Astrid Friis' undervisning, der især kom til at præge hans udvikling til kritisk forsker. Hans fortsatte svagelighed, der for udenforstående kunne give indtryk næsten af hypokondri, gav sig udslag i en streng tilrettelæggelse af hans tilværelse; faglige møder, kongresser og videnskabelige selskabers virke undgik han mest muligt, men at denne vidtdrevne disciplin først og fremmest var en arbejdsøkonomi, fremgår af resultatet, at han fra det første større arbejde i 1957 i løbet af det beskedne dusin år, hans virke tilmåltes, præsterede et særdeles omfattende, markant og for fremtidig forskning frugtbart forfatterskab.

Karakteristisk for en repræsentant for den klassiske københavnske historikerskole spillede teoretisk-metodiske problemer kun liden rolle for ham. Arbejdet med arkivalierne i tjeneste (fra 1957 arkivar ved Rigsarkivet med en kortere udstationering på Landsarkivet for Sjælland) som i forskning var sammen med hans uhyre omfattende viden for ham af større betydning end nok så elegante metodisk-kritiske konstruktioner, hvis ikke disse hvilede på et minutiøst kendskab til de korrekte detaljer. »Uvidende« var i hans mund vel den skarpeste kritik overfor arbejder og teorier, der ikke (som hans eget arbejde) var bygget op over en omhyggelig gennemgang af alt relevant kildemateriale. Følgelig kunne hans egne værker lejlighedsvis virke overlæssede, stoffyldte i den grad, at den mindre kyndige let for vild blandt detaljerne, og det ikke mindst fordi hans forfatterskab i den grad var en helhed, at der til det fulde udbytte af de senere afhandlinger krævedes kendskab til ikke blot hans ældre arbejder, men også til forgængernes, hvis indsats sjældent direkte, men oftest blot implicit kritiseredes. Thi direkte kritik, endsige polemik lå ikke for Johan Jørgensen. Havde han her og der nået et stykke videre frem end forgæn-

gerne, ønskede han ikke at stille sin indsats i relief på ældre fagfællers be-
kostning, men overlod helst den kyndige læser selv at drage konklusio-
nerne.

Dertil kommer, at hans stil ikke blot var »gammeldags«; men bevidst
anvendte han tidens egne udtryk, og det i den grad, at den personligt
tilbageholdende forsker ofte synes at dække sin person gennem citater,
ved at lade tiden selv tale. Hans lune, den skjulte ironi, udleveringen
af de store mænd i ofte såre småt perspektiv skjules derfor ofte mere end
ønskeligt er. For sine meningers mod havde han, som det da særdeles
klart kom frem i hans anmeldervirksomhed, i de sidste år også i nærvæ-
rende tidsskrift.

Som Johan Jørgensen i tjenesten på arkivet har været utallige forskere
til stor hjælp gennem sit enorme detailkendskab til det være sig arkivalier
som litteratur, fik han i de senere år i stigende grad til opgave at være vej-
leder for de yngre kolleger, der altid kunne påregne god og kontant hjælp,
det være sig tjenstligt eller til egen forskning. Omend han en tid påtog
sig hvervet som tillidsmand for sine yngre arkivkolleger og i en årrække
sad i arkivarforeningens bestyrelse, var hans rolle i vennekredsen dog
først og fremmest den besindige og velovervejende rådgivers. Her kunne
hans tørre lune udfolde sig, her åbnede han for sine ikke-videnskabelige
interesser, der naturligt koncentreredes om barok og oplysningstid, det
være sig i litteratur som i musik, hvor det betegnende nok var Buxtehude
og Telemann, der havde hans udelte kærlighed.

Den respekt og agtelse, som forlængst blev ham til del indenfor kredsen
af venner og kolleger, og som den midtpunktsskyende forsker intet gjorde
for at erhverve, gav sig trods hans unge år sluttelig også ydre udslag.
Meget betød således for ham den anerkendelse, som kort før hans død
blev ham til del ved optagelsen i vor ældste og fornemste historikersam-
menslutning »Det kgl. danske Selskab«, grundlagt, som det jo er, inden-
for hans egen periode.

TROELS DAHLERUP

HANS LUND

10.12.1890–17.4.1969

DEN 17. april 1969 døde tidligere forstander for Rødding højskole, cand.
mag. Hans Lund, 78 år gammel. Han var en lødig historiker og nåede
det ypperlige på folkeoplysningens område. Navnlig satte han sit præg
på landbokredse og på udviklingen i Sønderjylland, der også som emner
for hans i øvrigt vidtspændende foredragsvirksomhed i særlig grad havde
hans hjerte.

Hans Alslev Lund blev født den 10. dec. 1890 i et avlsbrugerhjem i købstaden Varde. Som dreng ville han helst være landmand, men da faderen skønnede, at han var upraktisk, fik han en boglig uddannelse. I 1909 dimitteredes han fra Kathedralskolen i Ribe og i 1916 blev han cand. mag. med historie som hovedfag. Han opgav dog aldrig forestillingen om, at bondens gerning og levemåde var den menneskeligt mest udviklende tilværelsesform.

Hans Lund kunne have valgt en videnskabelig løbebane. Aage Friis stillede ham store legater i udsigt. Han havde imidlertid allerede i Ribe-årene sammen med kammerater været holder af Højskolebladet, havde i sin studietid holdt til i studenterkredsen omkring Vartovmenigheden og deltaget i dens ungdomsarbejde på Vesterbro, og grundtvigske skolefolk udvirkede, at den unge kandidat efter overstået rekruttid i foråret 1917 kom til at lede et skolearbejde blandt sikringsstyrkens soldater i Grevelejren. Med denne baggrund og da han havde en usædvanlig evne til at komme i kontakt med voksen ungdom, faldt det ham naturligt at vælge et arbejde i folkehøjskolens tjeneste.

I november 1917 blev Hans Lund ansat som lærer ved Askov højskole, der just i denne tid oplevede en frodig blomstring. I de foregående år var lærerstaben blevet fornyet, og den unge vestjyde udgjorde sammen med cand. polyt. J. Th. Arnfred, cand. mag. C. P. O. Christiansen og mag. scient. Jens Rosenkjær et inspirerende firkløver, der også virkede ud over skolens rammer, bl. a. fra 1921 ved udgivelsen af tidsskriftet Dansk Udsyn, hvis redaktion Hans Lund deltog i fra 1921 til 1942. C. P. O. Christiansen betød meget for Hans Lunds udvikling som historiker. Efter eget udsagn lærte han mere af ham end af nogen af sine universitetslærere.

I 1926 blev Hans Lund forstander for Rødding højskole, den ældste danske folkehøjskole. Her var arbejdet under fremmedherredømmet delvis blevet fortsat indtil 1885 og genoptaget i 1920, men skolen gik ikke godt. Af de tilbud om forstanderstillinger, Hans Lund fik i disse år, bød Rødding omtrent på de ringeste ydre kår. Også andre vanskeligheder gjaldt det at overvinde. Elevflokken var anderledes end den ret så broget sammensatte flok, han havde kunnet arbejde med på Askov, Rødding var – og forblev i Hans Lunds tid – en udpræget bondeskole. Endelig var forholdene syd for Kongeåen så kort efter genforeningen endnu meget forskellige fra kongerigske forhold. Den udpinte landsdel ramtes hårdt af landbrugskrisen, og man kunne ikke vide, om det ville få større nationale virkninger. Det kunne let gå sådan, at en tilflytter kom til at stå udenfor.

Men Hans Lund var i Rødding kommet i sit rette element. Skolen blev i hans forstandertid (1926–52) en af landets største og mest ansete. For Sønderjylland blev den tillige et folkeligt kraftcentrum, et betyd-

ningsfuldt led i landsdelens åndelige genforening med Danmark. I arbejdet på skolens udvikling blev Hans Lund selv sagt hjulpet af mange skiftende medarbejdere, heriblandt navnlig den nuværende kirkeminister Arne Fog Pedersen, der 1953 blev hans efterfølger som forstander. En væsentlig del af æren for skolens trivsel tilkommer også Hans Lunds kone, Ellen Margrethe, f. Bagge. Netop for den højskoletanke, Rødning var udtryk for, betød forstanderparret overordentlig meget: eleverne skulle ikke blot arbejde sammen om de spørgsmål, der optog deres sind, under »kammeratlig Samvær«, men skulle også gøre det »i et Hjemlivs Tryghed og Fortrolighed«, mål, der blev nået på Rødning højskole.

Hans Lund virkede stærkt på sine elever, hvis antal nærmede sig de titusinde. Han var ligefrem at tale med og dog en meget myndig mand, som man ikke nærmede sig med snak. Bogstaveligt vedkom hver eneste elev ham, hans personhukommelse var enestående. Få timer efter ankomsten af et nyt hold – det var gerne hold på 150 – kendte han ikke blot deres navne, men ofte tillige deres familiebaggrund, slægtninge, der tidligere havde været på skolen og meget mere. Og han blev ved at huske sine elever, som de huskede ham. Til sin død modtog han breve fra Grevelejr-tiden.

Som højskolemand virkede Hans Lund fortrinsvis gennem det talte ord. Hans stemme var dyb og rolig, ro udstrålede også hans tætte skikkelse. Alt effektjageri var ham imod, han talte velovervejet og sagligt, brugte manuskript, veg ikke tilbage for tal og tabeller. Hans undervisning i samfundslære kunne finde sted med grundlag alene i Højskole-sangbogen og Statistisk Årbog, og selv om skolens elever, som det praktiske livs mænd, mødte uden skolede forkundskaber, lærte han dem at forstå de kræfter, der brødes i samfundet. Hans foredrag var altid bygget på omfattende viden og sans for mange livsområder, navnlig havde han en ejendommelig evne til at fortælle om en historisk personlighed, så den stod levende for tilhørernes blikke. Hans foredrag var altid strengt redeligt, men det var aldrig uengageret. Nok havde Hans Lund i sin tiltrædelsestale på Rødning i 1926 erklæret, at han ville »mindre prøve at give Tingenes Tolkning end Tingenes Tale«, men han havde tilføjet, at han troede på »de historiske Begivenheders egen indre Kraft – til at kaste Lys over Menneskeliv, klare Kræfterne mod hinanden, føde ny Styrke, kalde paa det beslægtede og rejse det til Liv, aabne de vide Udsigter og lade os føle den dybe Sammenhæng bag Overfladebegivenhedernes Blændværk.« Som følge af denne holdning til stoffet forstod hans elever og mange af hans tilhørere ved de ca. 4.000 foredrag, han holdt landet over, at historien kom dem ved.

Hans Lund var også en flittig skribent. Hans bibliografi, der er trykt i den samling af taler og artikler, Historiker i Højskolens Tjeneste, som han udsendte i anledning af sin 70-årsdag, tæller indtil 1960 355 numre, og

så er småting endda ikke medtaget. Af større bidrag kan nævnes den vigtige og solide udgave af Sofus Høgsbros Brevveksling og Dagbøger I-II (1923–24, dagbogen for 1894 blev udgivet 1926 i Dansk Udsyn) og et afsnit om Tyskland 1866–1914 i Povl Engelstoft og Fred. Nørgaard: Hovedtræk af Verdenshistorien fra 1866 til vore Dage (1922), et vidnesbyrd om den interesse, hvormed Hans Lund omfattede nabofolket, indtil nazismens fremvækst vakte hans foragt. Til Det danske Folks Historie (bd. IV, 1928) skrev han Under Forbundet mellem Konge og Adel 1533–1588, det blev senere genoptrykt i lidt omarbejdet form i Schultz Danmarks Historie (II, 1941). Til den store Sønderjyllands Historie, som Hans Lund redigerede sammen med Vilh. la Cour, Knud Fabricius og Holger Hjelholt, bidrog han med det på omfattende arkivstudier hvilende afsnit om den politiske og nationale udvikling 1864–1920 (bd. V, 1933), hvor bl. a. et rigt brevmateriale, der beroede i private arkiver, udnyttedes til at kaste lys over de politiske brydninger inden for Nord-slesvigs danskhed. Hans Lund viser her en påfaldende evne til at øve ret og skel over for både edsafleggere og edsnægtere, over for både H. P. Hanssen og Jens Jessen og senere over for Flensborgbevægelsen, og den samme retsindighed og forståelse præger hans fremstilling af den tyske politik over for Sønderjylland og Danmark, selv om han endnu ikke kunne udnytte de tyske myndigheders arkiver.

Fortrinsvis sønderjyder behandlede han i 92 biografier i Dansk Biografisk Leksikon (1933–44). Den historiske portrætskitse dyrkede han også i mindre bundet form, f. eks. i den lille samling Seks engelske politikere (1961), oprindeligt en række foredrag holdt i Statsradiofoniens søndagsuniversitet. I 1965 udsendte han den fortrinlige bog om Askov Højskole 1865–1915, som er blevet anmeldt i nærværende tidsskrift (12. rk. III, s. 222 ff.). De sidstnævnte bøger er skrevet på Tanderupgård ved Ribe, hans slægts gamle gård, som han havde erhvervet i 1949. Også det hører til billedet af denne mand, at han var landmand – bonde – med liv og sjæl, og at han var stolt over, at hans besætning i en årrække hørte til de bedste i Sønderjylland.

Hans Lund var en meget flittig mand, men han havde aldrig travlt og var altid rede til at give et råd. At der blev trukket store vekslers på hans hjælpssomhed fremgår af de mange tillidshverv, han fik betroet. Her skal kun nævnes, at han fra 1928 sad i bestyrelsen af Historisk Samfund for Sønderjylland og 1928–52 var medredaktør af Sønderjyske årbøger. Fra 1957 var han formand for Sønderjysk Skoleforening.

Ved denne mands pludselige død mindedes man uvilkårligt en sang fra Højskolesangbogen, som han selv satte pris på, N. F. S. Grundtvigs Et jævnt og muntert, virksomt liv på jord...

LORENZ RERUP

STIG IUUL

28.8.1907–28.5.1969

STIG IUUL blev klassisk-sproglig student fra Metropolitanskolen 1926. Under sit juridiske studium fik han universitetets guldmedalje i 1932. Det følgende år blev han juridisk kandidat med en meget stor eksamen. Efter nogle år i justitsministeriet foretog han i 1935–37 en studierejse til London og Tyskland, med længere ophold i München for at studere under vejledning af professoren i germansk retshistorie, Cl. v. Schweinin, som han altid senere omtalte med stor veneration.

Iuul lærte kildekritisk historisk metode af Poul Johs. Jørgensen, der fulgte Erslevs principper. Som en rød tråd gennem alle Iuuls bedømmelser og anmeldelser af retshistoriske arbejder går betoningen af, hvad der kan anses for metodisk berettiget. Var dette ikke i orden, faldt bedømmelsen ikke gunstig ud. Adskillige juridiske forfattere har i tidens løb måttet høre ilde for letfærdige historiske udviklinger eller ligefrem måttet fjerne dem fra en iøvrigt akseptabel afhandling. Var det metodiske derimod i orden, var Iuuls kritik yderst hensynsfuld (jfr. f. eks. anmeldelsen i Ugeskrift for Retsvæsen 1935 B s. 338–41 af Gædekens disputats).

Iuuls guldmedalje-afhandling: Fideikommissarisk Substitution, der blev trykt i 1934, var et forbavsende modent arbejde, der viste at den unge student både beherskede juridisk og retshistorisk metode. Besvarelsen gik langt ud over, hvad opgavestillerne havde haft for øje, nemlig den korte fideikommissariske substitution med normalt ikke mere end to led. Forholdet mellem de flere successorer, der kan give anledning til meget indviklede problemer, belyses ved en mønstergyldig fremstilling af fremmed ret og en dybtgående indtrængen i dansk retspraksis. Men derudover indeholder afhandlingen en på arkivstudier bygget selvstændig fremstilling af majoraternes historie i Danmark, der med det samme gjorde Stig Iuul til den almindelig anerkendte specialist på dette grænseområde mellem historie og jura.

Bedømmerne opfordrede Iuul til (efter bestået eksamen) med små udbygninger at indlevere guldmedaljeafhandlingen som juridisk disputats, men Iuul var for klog til at ville følge denne »nemme« løsnings. Han ville habilitere sig ved en selvstændig original afhandling. Dette skete ved disputatsen: Fællig og Hovedlod (1940). Den havde undertitlen, Studier over formueforholdet mellem ægtefæller i tiden før Chr. V's Danske Lov. Dette velkendte klassiske retshistoriske arbejde finder jeg ikke anledning til at redegøre for. Men jeg vil citere Poul Johs. Jørgensens anmeldelse i U. f. R. 1940 B s. 293: »den foreliggende afhandling er en fuldt moden videnskabsmands arbejde, der på intet punkt bærer præg af begynderens famlen eller usikkerhed«. Iuul, hedder det videre, »er både skarpsindig

og kritisk og meget alsidig orienteret på en mængde områder, både indenfor den egentlige retshistorie og indenfor en række tilgrænsende discipliner, den almindelige historie, de historiske hjælpevidenskaber, personalhistorie m. m.«

Stig Iuul, der i 1938 var blevet docent og i 1944 professor i retsvidenskab, tog nu fat på at reformere undervisningen i retshistorie og romerret. Af den romerske formueret udgav han i 1942 en fremstilling, som han forsigtig betegner som et grundrids. Den betegner et væsentligt fremskridt, for så vidt som den anlægger en historisk betragtning på romerretten, som man tidligere – under hensyn til, at den lige til år 1900 i Tyskland havde været gældende som *gemeines Recht* – havde været for tilbøjelig til at betragte som et statisk system af nærmest uforanderlige retsregler. Det var Iuuls mening senere at lade romerretten indgå i den europæiske retshistorie som nedenfor skal omtales.

Stig Iuul blev i 1944 ramt af et alvorligt tilfælde af polio, hvis eftervirkninger han aldrig blev helt fri for. Den forhindrede ham dog ikke i at påtage sig en mægtig arbejdsbyrde, som – når den ses i forbindelse med hans samvittighedsfuldhed og dybe respekt for det videnskabelige arbejde – sled på hans helbred.

Først udgav han en revideret udgave af Danske Lov. I Københavns universitets festskrift nov. 1954 offentliggjorde han den betydningsfulde afhandling: *Kodifikation eller kompilation? Christian V's Danske Lov på baggrund af ældre ret*. Hans tese er, at D. L. ikke er en tidssvarende reformlov, men i det store og hele er en temmelig overfladisk kompilation af den tidligere ret, der uden nærmere undersøgelse af den virkeligt gældende retstilstand i et ret betydeligt omfang opretholdt forlængst forældede retsinstituter. *Thøger Nielsen* betegner afhandlingen som »en smertelig omvurdering«, men mener, at denne i alt væsentligt kan tiltrædes.

Vedrørende den ældre lovgivning før D. L. har Stig Iuul i Danmarks gamle Landskabslove (bind IV 1945) besørget udgivelsen af Den latinske Tekst af Jyske Lov med Knud Mikkelsens Glosser og med udførlig kommentar.¹ Sammen med *Erik Kroman* udgav han Danmarks Love på nutidsdansk I-III med en retshistorisk indledning, som i mange år har været benyttet ved undervisningen. Det var Iuuls opfattelse, at dansk retshistorisk forskning i mange år havde været hæmmet af utilstrækkelige kildeudgaver, og han var utrættelig i sine bestræbelser for at fremme udgivelsen. Det gælder bl. a. *Diplomatarium Danicum*, den ældre danske rigsgivning og udgivelsen af de private dombøger fra det 16. og 17. århundrede, hvortil materialet nu var samlet.

¹ I værket om Jyske Lov: *Med Lov skal Land bygges*, 1941, har Stig Iuul skrevet om Jyske Lov i retslitteraturen før 1683. Om Anders Sunesen som lovgiver og juridisk forfatter findes en afhandling af Iuul i *Svensk Juristtidning* 1948, s. 6–21 (forelæsning på Uppsala universitet).

Stig Iuul var imidlertid klar over, at dansk retshistorisk videnskab – hvis den ikke kun vil være en historisk specialitet (for ikke at sige kuriositet) – ikke kan blive stående ved den af *Matzen* angivne begrænsning: »den almindelige retshistorie må standse der, hvor den gældende ret begynder, som er ved Christian V's Danske Lov«. Hvad der indenfor de enkelte fag ligger efter dette tidspunkt, henviste *Matzen* til fremstilling i disses historiske indledning. Citatet er hentet fra Stig Iuuls anmeldelse i *Juristen* 1952 s. 133 f. af Thøger Niensens disputats: *Studier over ældre dansk formuepraksis*. Iuul tager klart afstand fra *Matzen* og siger rent ud, at denne (hidtidige) afgrænsning af den danske retshistorie »i vore dage føles ganske urimelig«. I den oversigt, som han selv gav over strafferettens historie i samleværket *Kampen mod Forbrydelsen*, fulgte han da også op til straffeloven af 1930. I den lille bog, *Lov og Ret i Danmark*, der er affattet på grundlag af radioforedrag, er fremstillingen også ført op til nutiden (1. udg. 1942, 2. udg. 1969). Det samme gælder det korte rids »Retten i Historiens lys« (Indledning til *Retsstudiet* af Stig Iuul, Alf Ross, Jørgen Trolle 1956). Stig Iuul havde imidlertid langt videregående planer om en *europæisk retshistorie*, hvori romerretten skulle indgå som et enkelt led. Herom vidner flere forelæsningsrækker.

Stig Iuuls administrative og organisatoriske evner var meget store. Der blev da også fra mange sider lagt meget betydeligt beslag på hans tid og arbejdskraft. Her skal kun nævnes stipendieudvalget, konsistorium og hvervet som referendarius consistorii, i hvilken egenskab det var hans – undertiden tunge – pligt at påse, at alle formaliteter var i orden i de mange sager, der passerede rektor og konsistorium. Iuul blev i 1954 som historiker indvalgt i Videnskabernes Selskab og kort derefter i Carlsbergfondets direktion, hvis formand han var fra 1963 indtil hans bratte død under et møde i fondet den 28. maj 1969. Da Stig Iuul i alle de hverv, der blev lagt på ham, aldrig gik på akkord og nøjedes med en »nem« løsning af de sager, i hvis afgørelse han deltog, blev der slidt hårdt på hans tid og arbejdskraft. Han nåede dog at få skrevet mange historiske afhandlinger og bidrag til historiske samleværker.

I værket om *Den Danske Rigsdag 1849–1949* har Stig Iuul i bind V (1953) s. 553–596 redegjort for samtlige rigsretssager. I forbindelse med rigsretssagerne 1877 mod bl. a. A. F. Krieger og Hall fremhæves det, at afgørelserne viser, at rigsretten ikke – som f. eks. den amerikanske Supreme Court – lader sig anvende som politisk faktor til indførelse af nye principper i dansk forfatningsret.

I andet bind s. 1–62 om Højesteret 1661–1961 har Stig Iuul skrevet om »Højesterets domspraksis som retskilde. Træk af Højesterets virksomhed inden for privatretten«. I indledningen gives der en interessant redegørelse for kongens deltagelse i Rettertinget før 1660 og betydningen af at domsmagten udøvedes af de samme personer, kongen og rigsråderne,

som var indehavere af den lovgivende myndighed. Dette kunne føre til uklarhed med hensyn til, om de optrådte i den ene eller den anden egenkab. Rettertingets domme havde virkning som autentiske lovfortolkninger og opfattedes som lovbestemmelser af mere eller mindre generel karakter.

Til værkerne om Tønder gennem Tiderne (1943–44) og Flensborg By's Historie 1953 har Iuul ydet dybtgående bidrag grundet på studium af retsprotokollerne. Jakob Erlandsens københavnske stadsret af 13. marts 1254 har han behandlet i Historiske Meddelelser om København 4. rk. IV (1954).

Af Iuuls rent juridiske afhandlinger vil jeg her kun nævnte to: *Om permutationsretten*, det vil sige den øverste statsmyndigheds adgang til ændring af fundatser for stiftelser og legater (festskrift 1940 til Frederik Vinding Kruse), og *Caveat emptor*-reglens oprindelse (festskrift 1951 til Henry Ussing). – En særstilling indtager den store retssociologiske undersøgelse af incestreglernes oprindelse og udvikling, *Die Inzestregeln in den indoeuropäischen Rechten* (Classica et mediaevalia II 1939 s. 27f.).

Hans bidrag til dansk historisk forskning er – udover hvad ovenfor er nævnt – navnlig en række afhandlinger, hvis emne er de store kriminaltilfælde, som de historiske forfattere har beskæftiget sig med gennem tiderne. De generelle betragtninger, som Iuul udviklede i dette tidsskrift 11. rk. VI s. 382 ff. om dommene vedrørende *Poul Laxmand*, bør ikke gå i glemme: Ved bedømmelsen af en dom fra ældre tid er der, siger Stig Iuul, altid to spørgsmål, som melder sig, og som må holdes skarpt ude fra hinanden. Det ene er: Måtte de på domsafsigelsens tid gældende retsregler, anvendt på de kendsgerninger, der forelå som beviste for domstolen, nødvendigt føre til det af denne fastslåede resultat? Det andet spørgsmål er: Ville sagen, hvis den kom til påkendelse i dag, have fået et andet udfald end dengang? Er vi i kraft af en friere adgang til at bedømme bevisernes vægt² og måske et fyldigere bevismateriale i stand til at anlægge en »rigtigere« bedømmelse, end datidens dommere gjorde? Svaret på det første spørgsmål, fortsætter Iuul, forudsætter alene et indgående kendskab til datidens retsliv. Svaret på det andet spørgsmål vil altid blive mere eller mindre hypotetisk. Hvis de to spørgsmål blandes sammen – således som det jævnlig er sket i den foreliggende litteratur – fremkommer urimelige resultater.

En anden af nordisk histories causes célèbres *Torben Oxe*-sagen behandle Iuul sammen med *Poul Bagge*, koncentreret om den af herredstings-

² Jfr. princippet om den frie bevisbedømmelse efter retsplejelovens § 292 og for straffesagerens vedkommende § 896: »Bedømmelsen af bevisernes vægt er ikke bundet af lovrregler«; cf. derimod D. L. 1683 1–13–1: »Vidne er ej mindre end to Personer, overensstemmende, og udi een Ting«, og kilden Jyske Lov 2–93: »Vidne« . . . »Det må ikke være færre end to Mænd«.

retten benyttede formel »vi dømmer ham ikke, men hans gerninger dømmer ham« (Småskrifter tilegnede Aage Friis 1940).

Under omtalen i Fællig og Hovedlod af de to domme, som Rettertinget afsagde den 20. og 21. oktober 1575 vedrørende *Herlufsholm*, giver Iuul i en note udtryk for den opfattelse, at den tilsyneladende uoverensstemmelse mellem de to domme ikke lader sig bortforklare, en opfattelse hvortil jeg i en anmeldelse (H. T. 10. rk. V s. 729–737) sluttede mig. I en senere afhandling (H. T. 10. rk. VI s. 248f.) søgte daværende redaktør dr. phil. *Arild Hvidfeldt* at påvise, at der ikke består nogen sådan uoverensstemmelse mellem de to domme. Iuul tog handsken op, uddybede synspunkterne i en større afhandling (H. T. 10. rk. VI s. 660–676), men var overlegen nok til uden forbehold at give tilslutning til Arild Hvidfeldts hovedsynspunkt.

Stig Iuuls juridiske interesse og viden strakte sig langt udover retshistorien. Han har ydet betydningsfulde bidrag til den juridiske personalhistorie, f. eks. vurderingen af A. S. Ørsted, Goos, Nellesmann og Matzen i *Juridisk Ordbog*, som han var medudgiver af. Om hans stilling til hovedaktørerne i provisorietiden kan også henvises til *Juristen* 1949 s. 98–104 og *U. f. R.* 1959 B s. 148–153.

Stig Iuul deltog i adskillige internationale konferencer om luftret og Haag-konferencerne om international privatret. Siden 1. januar 1964 var han medlem af monopolankenævnet. Han udførte her i 5½ år et stort arbejde ved pådømmelsen af nævnets mange afgørelser, der navnlig i disse år var af indgribende betydning for erhvervslivet.

Overalt hvor Stig Iuul virkede, gik han i dybden og til kilderne. Som retshistoriker efterlader han et foreløbig uerstatteligt savn. O. A. BORUM

Kritik og debat

GRÆKENLANDS FORHISTORISKE KULTURER

HISTORISK TIDSSKRIFT 12. række, III, indeholder s. 276 ff. en anmeldelse af mag. art. Jørgen Jensen af min bog, Grækenlands forhistoriske kulturer I. Stenalder og tidlig bronzealder. 1966.

Da denne anmeldelse er affattet uden hensyntagen til bogens specielle formål og uden relation til det kildemateriale, bogen nødvendigvis må bygge på, ja, endda uden relation til bogens faktiske indhold, som – hvor det overhovedet refereres – gengives fordrejet og i totalt misvisende sammenhæng, nødsages jeg til at protestere over for et så uacceptabelt anmeldelsesgrundlag.

Som det fremgår af min bogs forord, er den »især tænkt som lærebog for de arkæologistuderende«, idet jeg dog har »forsøgt at give bogen en sådan form, at den kunne have interesse også uden for de fagstuderendes kreds«. Anmelderen forholder tidsskriftlæseren disse oplysninger, undlader en bedømmelse af bogen herudfra og anker desuden over netop de forhold, der betinges af bogens sigte, f. eks. de elementære teknologiske definitioner, varsomheden med at fremsætte nye hypoteser og selve bogens form incl. resumeerne, i øvrigt specielt bifaldet af de arkæologistuderende, der har fulgt min universitetsundervisning på grundlag af det foreløbige manuskript. Som det fremgår af bogens forord, modtog jeg opfordringen til et arbejde af den ovenfor formulerede art af professor i klassisk arkæologi ved Aarhus Universitet, dr. phil. Kristian Jeppesen, der har accepteret såvel arbejdets form som det færdige manuskript.

Idet jeg vedkender mig, som af anmelderen påpeget, en typologisk orienteret arkæologisk forskningstradition, omend ikke som målsætning, men som middel (metode) og absolut ikke som eneste middel, vil jeg angive det som mit mål, med baggrund i en elementær gennemgang at fremsætte de bredest mulige kulturhistoriske oversigter, som kildematerialet tillader. Men begrænsningen gives af netop det mangelfulde og ofte lidet differentierede primære kildemateriale fra Grækenlands tidlige forhistorie. Specielt for vurderingen af de to brydningsperioder, overgangen til neolithicum og overgangen til tidlig bronzealder, er det af

betydning, at vi mangler relativitetsviden, kendskab til de nærmest forudgående perioders kultur, kun det græske fastlands overgang til tidlig bronzealder delvis undtaget. Om netop disse to brydningsperioder koncentrerer anmeldelsen.

Mest oversigtsmæssigt behandler anmelderen den tidlige bronzealder på Fastlandet, Kreta og Kykladerne, hovedsageligt ved at give retningslinier for det af ham ønskede kulturbillede: »... en bredere belysning af, hvorledes den intensiverede handelsvirksomhed med baggrund i en række teknologiske fornyelser, først og fremmest inden for metalhåndværket, skabte helt nye økonomiske betingelser for det ægæiske kulturområde, på det tidspunkt stående på tærsklen til bykulturen«. Imidlertid angiver sparsomme bylevn eksistensen af bykulturer allerede på det neolithiske græske fastland. Græsk metalhåndværk gennemgår ikke i de nævnte egnes tidlige bronzealder en række teknologiske fornyelser, men synes ved overgangen hertil lært direkte fra den nære Orient på det dér udviklede teknologiske stade, mens senere teknologiske fornyelser først får betydning i mellemste bronzealder. Det er ikke en intensiveret handelsvirksomhed ved overgangen til eller i tidlig bronzealder, der skaber de nye økonomiske betingelser for det ægæiske kulturområde. Forholdet er lige omvendt. Som fundene på det græske fastland viser det, opstår allerede tidligt i neolithisk tid en handelsvirksomhed af intensiv karakter, der giver grækerne kendskab til nærorientalsk metalhåndværk, og at den alene ikke kan skabe de økonomiske betingelser, der generelt karakteriserer Grækenlands tidlige bronzealder, viser udviklingen i Thessalien, det for fastlandets neolithicum repræsentative landskab. Trods en stærk handelsaktivitet til nærorientalske chalkolithiske egne stagnerer Thessalien kulturelt allerede før overgangen til tidlig bronzealder, åbenbart grundet i den frugtbare egns mangel på metallejer. Afgørende for de enkelte græske egnes kulturudvikling i tidlig bronzealder er ifølge min bog deres adgang til råmetaller, den nye basis for landets økonomi, og denne betinger efter en vanskelig og endnu ikke fuldt klarlagt overgangsperiode intensiteten af deres handelsvirksomhed. Jeg ville nok mene, at anmelderens ideer om Grækenlands tidlige bronzealder – i alt væsentligt en direkte overførelse af kulturbilledet for nærorientalsk chalkolithicum – ville have stået sig ved at være set i relation til det metodisk (elementært typologisk) bestemte fundmateriale fra Grækenlands tidlige forhistorie, før de var fremsat, og ser i dem ingen fornuftig indvending mod min bogs vurdering af Grækenlands tidlige bronzealderkultur. Den endelige forståelse må afvente større baggrundsviden, en fremtidig neolithisk udgravningsvirksomhed over hele det ægæiske område.

For neolithicum behandler anmelderen kun eet problem i sit eneste forsøg på en konkret vurdering inden for min bogs hovedemne, Græ-

kenlands tidlige forhistorie: »diskussionen om agerbrugets oprindelse på det græske fastland (s. 45 ff.)«. Sammenkædet med bedømmelsen af min bogs kortfattede introduktion om nærorientalsk neolithicum fylder dette afsnit næsten halvdelen af den to sider lange anmeldelse. Anmelderen udtaler her bl. a., at jeg skildrer kildestoffet efter »rent antikvariske synspunkter« og fortolker det »efter meget traditionelle synspunkter«, idet »f. eks. oprindelsen til de keramiske former og ornamentmotive« spiller »en afgørende rolle« i diskussionen, hvorunder der tages stilling til indvandringsteorier. Sluttelig fremsætter anmelderen belæring om, at »kendskabet til landbrug og beherskelsen af den keramiske fremstillingsproces er to adskilte fænomener og problemet lader sig kun belyse ved en betragtning af de prækeramiske agerbrugssamfund«.

Jeg deler fuldt ud anmelderens opfattelse af den rigtige behandling af problemet om agerbrugets oprindelse på det græske fastland og har derfor også i min bog behandlet det i overensstemmelse hermed, ganske vist ikke – som skrevet i anmeldelsen – på s. 45 ff., men under gennemgangen af de (endnu kun sparsomt kendte) præ-keramiske agerbrugssamfund på s. 32 ff. – nøjagtigt som ønsket af anmelderen – således adskilt fra fænomenet »beherskelsen af den keramiske fremstillingsproces« og desuden under henvisning til den økologiske baggrund, hvis betydning for forståelsen af den neolithiske kulturs udvikling, anmelderen fremhæver i sit umiddelbart forudgående nærorientalske afsnit. Efter en gennemgang af materialet giver jeg s. 34 følgende konklusion for problemet: »Landbrugskulturen kan ikke være opstået spontant i Thessalien, men må have den nære Orients landbrugsudvikling som forudsætning og være indført herfra. Det græske fastland har hverken de klimatiske betingelser for de vilde kornsorter eller oprindelsesformerne for de første tamdyr, og bondekulturen træffes først, da den har nået et udviklingstrin med mange kornsorter og flere arter af husdyr«.

Anmelderen skylder mig en forklaring på, hvorfor han i en så fyldig og så nedvurderende redegørelse for mine synspunkter angående et så vigtigt problem, simpelthen udelader den centrale del af mine synspunkter (fremført s. 32–34), kun refererer en senere del af diskussionen (med sidehenvisningen s. 45 ff.), som bl. a. har den tidligere fremsatte konklusion som forudsætning, og udelukkende bygger sin bedømmelse på dette forvanskede grundlag og det samtidig med, at han docerer netop den måde, jeg i virkeligheden har behandlet problemet på, som den rigtige. Det er en totalt misvisende orientering for læseren.

Afsnittet i min bog s. 45 f. har som baggrund konklusionerne for de tidligere særskilte behandlinger af såvel præ-keramisk som tidlig-keramisk neolithicum, som går ud på, at de begge må have den nære Orients kulturudvikling som forudsætning. Her forsøger jeg bl. a. – hvad jeg anser for min pligt i en lærebog – en stillingtagen til den aktuelle faglige

diskussion, hvorvidt de nye kulturelementer skyldes indvandring fra den nære Orient eller har anden begrundelse, og jeg gør det med en belysning af teorierne, som overflødiggør anmelderens parentetiske spørgsmål. Indvandringsteorien er i nyere forskning fremsat første gang i 1953 af Fritz Schachermeyr, en af de betydeligste nulevende kendere af Grækenlands tidlige forhistorie, hvis sidste indlæg i debatten kom i 1964, året før afslutningen af mit manuskript (1965, cf. forordet). Den samtidige publikation af de nyeste engelske udgravninger i Knossos på Kreta med en tolkning af det tidligste neolithiske materiale som tegn på indvandring, sikkert fra Lilleasien, viser, at indvandringsteorier til bedømmelse af Grækenlands tidlige neolithicum er i høj grad levende. Jeg må således protestere mod anmelderens konklusion: »I forfatterindens fremstilling er det imidlertid stadig den ældre forsknings »neolithiske revolution« . . . der spøger«. Intet genfærd spøger i min fremstilling. Den behandler faglitteraturens aktuelle diskussion i overensstemmelse med teoriernes formulering.

Sent stiller anmelderen spørgsmålet om min bogs forhold til kilde-materialet, specielt kildematerialets struktur. Besynderligt nok undersøger anmelderen overhovedet ikke dette spørgsmål, endelige besvarer det. Hvorfor efterlader en faglig anmelder et så fundamentalt relevant og af ham selv stillet spørgsmål åbent?

Ligesom jeg mener, at min bog er helt i overensstemmelse med kilde-materialet fra Grækenlands tidlige forhistorie og dets struktur og ikke i anmeldelsen har fundet bevis for det modsatte, vil jeg tillade mig at udtale – modsat en af anmelderen fremsat ligeledes ubevist påstand – at mine problemformuleringer for Grækenlands tidlige forhistorie er helt ajourførte, omend ofte væsensforskellige fra de inden for nærorientalsk arkæologi relevante, som synes lagt til grund for anmeldelsen.

INGRID STRØM

I SINE bemærkninger til min anmeldelse af Grækenlands forhistoriske kulturer har forfatterinden ment at kunne påpege en manglende hensyntagen til bogens dobbelte formål. Denne opfattelse må skyldes, at hovedvægten i anmeldelsen var lagt på en kritisk vurdering af de kulturhistoriske teorier, som også kunne have interesse uden for de fagstuderendes kreds. Det blev dog gjort ud fra den betragtning, at netop de kulturhistoriske teorier og problemformuleringer må være bærende for materialefremleggelsen i et arbejde af den foreliggende art. I forbindelse med Grækenlands tidlige forhistorie, hvor kildestoffet endnu er så mangelfuldt, spiller problemformuleringer og teoridannelser en vigtig heuristisk rolle. Man kan henviser til et nærliggende eksempel fra nærorientalsk arkæologi: V. Gordon Childe's *New Light on the Most*

Ancient East, der oprindeligt byggede på et kildemateriale lige så sparsomt som det, der i dag foreligger fra Grækenlands tidlige forhistorie, men ikke desto mindre blev retningsgivende for mere end 30 års arkæologisk forskning.

Af disse årsager følte anmelderen det naturligt at rette opmærksomheden mod de to fænomener, som mest grundlæggende ændrer kulturforløbet i det forhistoriske Grækenland: den begyndende fødevarerproduktion i neolitisk tid og den begyndende metalteknologi i tidlig bronzealder. Som påpeget i anmeldelsen rummer arbejder af R. H. Dyson og K. V. Flannery problemformuleringer om den tidlige neolitiske udvikling, som får afgørende betydning for vurderingen af de kulturer, der er direkte afhængige af den nære Oriens. Disse arbejder er nævnt i litteraturlisterne men spores ikke i forfatterindens fremstilling. Side 45 rejses spørgsmålet: »hvordan har man på det græske fastland ved overgangen til den neolitiske tid opnået kendskab til landbrug og lært at beherske den keramiske fremstillingsproces?« Herefter følger en diskussion af de to muligheder, der efter forfatterindens opfattelse kan komme på tale: »ved indvandring af folk med landbrugskyndighed eller ved kulturpåvirkninger«. Modsat forfatterindens påstand rummer afsnittet om de tidligste neolitiske fund ingen diskussion af oprindelsesproblemet, blot den ovenfor citerede, helt isolerede bemærkning om, at landbrugskulturen ikke kan være opstået spontant i Thessalien, som hverken havde de klimatiske betingelser eller oprindelsesformerne for de første tamdyr (s. 34). Derimod finder man senere (s. 46) de mange århundreder yngre keramiske forbindelser fremført som et indicium for forbindelsen med agerbrugskulturens mulige oprindelsesområder, Nordmesopotamien og Anatolien. Dette tiltrods for, at det erkendes, at landbrugskulturen ikke indføres på det græske fastland som en fuldt udviklet keramisk kultur (s. 45). Et andet indicium, som fremføres, er tilstedeværelsen af henholdsvis pilespidser og slyngesten i de tidlige neolitiske fund fra Thessalien (s. 46). Men hvor finder man i denne forbindelse en detaljeret skildring af de tidlige neolitiske agerbrugssamfundes relationer til f.eks. det økologiske milieu, der betinger deres fremkomst? Man kan således ikke give forfatterinden ret, når hun hævder, at afsnittet behandler faglitteraturens aktuelle diskussion i overensstemmelse med teoriernes formulering.

Hvad angår skildringen af den tidlige bronzealder, så fremføres ovenfor det argument, at sparsomme bylevn angiver eksistensen af bykulturer allerede i neolitisk tid på det græske fastland. Men hvorfor mangler da enhver diskussion af denne meget vigtige iagttagelse helt i fremstillingen? Hvorfor refereres intet sted til de afgørende ændringer af hele kulturbilledet, som fremkomsten af tidlige bykulturer må have medført også i Grækenland? Forfatterinden har dog selv påpeget, at en række tekno-

logiske fornyelser i dette tidsrum læres direkte fra den nære Orient. Fremstillingen ville netop have vundet ved, at en række af de problemstillinger, der har vist sig så frugtbare i naboområdernes arkæologiske forskning, blev forsøgt på det græske materiale.

Heri ligger ingen nedvurdering af bogens øvrige kvaliteter. Den er tidligere af anmelderen blevet anbefalet som opslagsværk for fagstuderende, den refererer loyalt arkæologiske udgravningsrapporter og fremlægger meget nyt materiale i oversigtsform. Men når forfatterinden endnu en gang rejser spørgsmålet om bogens forhold til det stadig voksende kildestof, kan der kun svares, at overensstemmelsen med det tilgrundliggende kildemateriale netop vises af, om fremstillingen leder frem til fornyede frugtbare hypoteser, om den opfylder sin heuristiske funktion. Det synes ikke at være tilfældet med Grækenlands forhistoriske kulturer, dertil tages for lidt hensyn til de sidste årtiers problemorienterede, arkæologiske forskning.

JØRGEN JENSEN

JØRGEN JENSENS svar på mit indlæg ovenfor angiver klart anmeldelsens grundlag i nærorientalsk og ikke græsk arkæologisk forskning. Imidlertid er nærorientalsk-arkæologiske teories anvendelighed på det kendte tidlige græske materiale, som jeg naturligvis har undersøgt, stærkt begrænset, dels grundet i dettes mangelfulde karakter på væsentlige områder – selv sammenlignet med det nærorientalske for 30 år siden – dels i afvigende betingelser for kulturudviklingens forløb. Grækenlands tidlige udvikling foregår ikke selvstændigt, men under stadige kulturpåvirkninger fra den nære Orient og ofte efter at de tidligste og mest afgørende udviklingsfaser allerede er tilbagelagt her. Anmeldelsens korthus af hypoteser om Grækenlands tidlige bronzealder illustrerer risikoen ved kritikløs overførelse, der næppe kan anbefales til en lærebog for studenter; her må forskningens primære grundlag og konkrete resultater fastholdes og henvisning og hensyntagen til en bogs lærebogsformål er ikke irrelevant for en anmeldelse.

Dysons og Flannerys artikler (Science 1964 og 1965) blev jeg først bekendt med efter manuskriptets afslutning i 1965. Jeg afstod fra en da teknisk vanskelig indarbejdelse af deres teorier i den nærorientalske indledning, især fordi karakteren af det kendte materiale fra Grækenlands præ-keramiske neolithicum ikke muliggør teoriernes direkte overførelse hertil; dette begrundes også af den i anmelderens svar ikke citerede sidste sætning i afsnittet på s. 34: » . . . bondekulturen træffes først, da den har nået et udviklingsstrin med mange kornsorter og flere arter af husdyr«. Min på s. 34 fremsatte konklusion om agerbrugets oprindelse på det græske fastland ved indførelse fra den nære Orient resumeres i sætningen: »Ligesom landbrugsdyrkelsen må Grækenlands keramikfremstilling være

lært fra de nærorientalske lande . . . «, som fremsættes umiddelbart før de af anmelderen citerede spørgsmål på s. 45; disse rejses således klart på den i mit indlæg anførte baggrund og bør ikke ved et tilfældigt opslag løsrives fra deres sammenhæng. De følgende siders diskussion er i overensstemmelse med aktuel græsk faglitteratur om en for nærorientalsk arkæologi af indlysende grunde ukendt problematik; med kendskab til stabiliteten i Grækenlands nærorientalske kulturforbindelser vil man finde projiceringen af specielle kontakter i keramisk tidlig neolithicum tilbage til præ-keramisk naturlig.

Ønsket om en mere detaljeret og problematisk behandling af spørgsmålet om agerbrugets oprindelse på det græske fastland forklarer ikke anmeldelsens fuldstændige udeladelse af min konklusion for dette problems vedkommende på s. 34 med gennemgangen af præ-keramisk neolithicum som baggrund eller anmeldelsens vurdering af dette problem på basis af en senere diskussion med bl.a. netop denne konklusion som umiddelbar forudsætning. Indledt med den fejlagtige sidehenvisning s. 45 ff., bygget udelukkende over diskussionen dér og afsluttet med ordene »problemet lader sig kun belyse ved en betragtning af de prækeramiske agerbrugssamfund«, er anmeldelsens redegørelse for min bogs syn på dette spørgsmål totalt misvisende – og det er det eneste konkret behandlede i anmeldelsens græske afsnit.

Jeg må fastholde, at anmeldelsen af min bog om Grækenlands tidlige forhistorie savner objektivt grundlag for sine vurderinger, idet den er affattet uafhængigt af bogens formål, kildemateriale og faktiske indhold.

INGRID STRØM

ORLA LEHMANNS ERINDRINGER

DET gør mig ondt, at dr. Hjelholt har fundet mit indlæg vedrørende Orla Lehmanns erindringer uvenligt. Allerede i oktober 1966 gjorde jeg både ham og redaktionen opmærksom på den formentlige fejl i hans afhandling, hvilket skete i et langt brev, som jeg tror selv han fandt venligt. Jeg havde gerne set, at fejlen var blevet berigtiget af dr. H. selv, men han ønskede en debat i tidsskriftet og må da tage debattens vilkår. Det gælder også, hvad jeg nu nødes til at sige om hans bemærkninger ovfr. s. 181, hvor både indledning og slutning er karakteristiske. Slutningen med en ny insinuation om, at grev Knuth skulle have ønsket »at få L. væk fra London« (jfr. hertil min note 28 med citat af statsrådsprotokollen), indledningen med sin kredsen om L.s muligvis urigtige stavning af en fremmed diplomats navn. Jeg beklager virkelig at måtte spille tidsskriftets plads herpå, men forstår at det er nødvendigt:

Ingen vil være i tvivl om hånen i den bemærkning, hvormed en længere gennemgang af ms. (om forskellige diplomaters »ydre – og delvis indre – habitus«) slutter i afhandlingen side 615: » . . . men man kan betænke . . . « Jeg værdigede ikke dette større opmærksomhed, men medtog det blot i en opregning af forskellige henvisningers og anmærkningers ufuldstændighed eller unøjagtighed i en note. Forholdet var nemlig det, at den hånlige bemærkning om den formentlige stavfejl forekom i umiddelbar tilslutning til et citat af ms., der unøjagtigt i anm. 25 henførtes til udg. (meningen var vel, at der ligesom i anm. 22 og 24 var tale om en sammenligning). Idet jeg gjorde opmærksom herpå tilføjede jeg, hvad der er ubestridelig rigtigt, at stavfejlen ikke forekommer hverken i ms. eller udg.

Dr. H. griber nu denne lejlighed til at genoptage angrebet på L. for diplomatisk ukyndighed, og endog til at skyde mig en »kuriøs misforståelse« i skoene, ved at hense den påståede stavfejl til en af de tre beretninger fra Berlin, der flygtigt berøres i afhandlingen side 614 umiddelbart forud for gennemgangen af ms., nærmere bestemt beretningen af 31. marts, der slet ikke omtales det pågældende sted. (Den anm. 21 på s. 614, hvortil der henvises, oplyser blot, hvor i U.Min.s arkiv de tre beretninger findes). Og for at gøre det helt grotesk hævdes det, at en historiker ville have forstået, at der sigtedes hertil, idet afhandlingen »ikke bygger på O.L.s memoirer, men på det samtidige kildestof«. Når side 615 beskæftigede sig med ms. (ligesom mange andre steder i afhandlingen) var det kun fordi det »tillige« var hensigten kritisk at belyse dette!

Yderligere kommentarer er vist overflødige. Dog tilrådes det eventuelle interesserede at efterse stavningen i koncepten til beretningen af 31. marts i L.s arkiv.

STIG RODE

OVENSTÅENDE, polemiske blandingsgods har jo ingen relation til R.s, af mig som lidet sandsynlig ansete påstand om, at der har foreligget et af O. L. fuldt udarbejdet trykmanuskript til »Diplomatisk Rejse«.

H. H-T

EN »UAFHÆNGIG« GESANDT

I FORBINDELSE med min opposition ex auditorio ved doktordisputatsen den 31. januar 1969 over Finn Løkkegaards afhandling »Det danske Gesandtskab i Washington 1940–42. Henrik Kauffmann som uafhængig dansk gesandt i USA 1940–42 og hans politik vedrørende Grønland og de oplagte danske skibe i Amerika« (i det følgende forkortet og citeret saaledes: »L. s. x«), fremsættes her nogle bemærkninger og oplysninger

af en mere almindelig og alsidig karakter, end de tidsmæssige rammer ved den mundtlige handling aabnede mulighed for. Nærværende indlæg maa dog paa ingen maade opfattes som en fuldstændig redegørelse for min bedømmelse af begivenhederne, saaledes som jeg var vidne til dem. Det drejer sig her nærmest om et supplement til og en kritik af Løkkegaards alt i alt fortjenstfulde og i henseende til de fremdragne oplysningers mængde samt indleven i stoffet imponerende værk paa nogle punkter, som har forekommet mig at være af særlig betydning for forstaaelsen af hovedperson og tildragelser.

Til bogens udførlige undertitel skal straks bemærkes, at jeg finder det uheldigt, at forfatteren – tilsyneladende i tillid til det af Kauffmann forfægtede negotiorum gestio principis *historisk-praktiske* (om end ikke retlige) holdbarhed – kalder Kauffmann for »uafhængig dansk gesandt«. Kauffmann optraadte vel under besættelsen nærmest som en af baandene til den danske regering frigjort »eksil-politiker«, der til gengæld maatte paalægge sig saa meget stærkere baand til sit modtager-lands regering og derfor under ingen omstændigheder kan karakteriseres som værende »uafhængig«.

Et konstrueret begreb som en »uafhængig gesandt« har – saavidt jeg kan se – ingen udsigt til at blive anerkendt som et historisk endsige folkeretligt institut. En »gesandt« i videre forstand (uanset om hans rang er ambassadør, minister eller ministerresident) er jo, som navnet angiver, et »sendebud«, jfr. betegnelserne »envoyé«, »agent diplomatique«, »legatus«. En gesandt kaldes (naar bortses fra de lavere klasser) »befuldmægtiget ambassadør« eller »befuldmægtiget minister« og er, som de anførte titler angiver, begrebsmæssigt sin stats fuldmægtig. Erklærer han sig uafhængig af fuldmagtsgiveren, frasiger han sig fuldmagten, og han kan kun fortsætte sin virksomhed qua eksil-politiker og kun i det omfang, han gør sig afhængig af modtagerstatens regering og tjener dennes formaal. En »uafhængig« gesandt er saaledes for det første sprogligt en *contradictio in adjecto*. Dernæst er det folkeretligt et begreb uden nogen som helst mening. Naar Kauffmann hævder, at den danske regering, da den er »under duress«, er blevet inhabil og dermed udtraadt som fuldmagtsgiver, vil dette jo sige, at han frakender det besatte Danmark sin »aktive gesandtskabsret«, altsaa retten til at sende gesandter. Men der kan her være grund til at gøre opmærksom paa, at folkeretlige forfattere hævder, at et ved en omvæltning afsat statsoverhoved, som ikke formelt har abdiceret, bevarer sin gesandtskabsret, saalænge et nyt regime ikke er blevet anerkendt *de facto* af udlandet, jfr. saaledes Axel Møller: »Folkeretten« (1925) s. 159. Denne betragtning maatte saa meget mere i 1940 gælde Danmarks konge handlende gennem sin ansvarlige udenrigsminister.

Dog, selv om vi indrømmer, at fuldmagtsgiveren reelt var sat ud af

spillet, fordi USA over for Kauffmann var gaaet ind paa ikke at ville modtage nogen anden gesandt, hvis han blev rappelleret, saa er det dog vanskeligt at se, at dette forhold *i sig selv* skulle kunne medføre en større politisk uafhængighed, altsaa en udvidelse (saalidt som en indskrænkning) af selve gesandtskabsmandatet. Det er vel derfor Kauffmann griber til sin negotiorum gestio forklaring (hvorom nærmere nedenfor).

I modsætning til gesandten var der tillagt landsfogderne udvidede beføjelser i en situation som den i 1940 indtraadte, idet loven af 18. april 1925 om Grønlands Styrelse i § 10 bemyndigede landsfogden til »i overordentlige Tilfælde« at »træffe saadanne Foranstaltninger, som Befolkningens Tarv maatte kræve«. Denne lovbestemmelse er iøvrigt sidenhen holdt i kraft og derfor gældende den dag i dag som en bemyndigelse for landshøvdingen, der har afløst de to landsfogder. Der kan i denne forbindelse være anledning til at se paa den kauffmannske betragtning (L. s. 441), at direktøren for Grønlands Styrelse var Grønlands egentlige guvernør (forf. følger denne betragtning ved systematisk paa engelsk at kalde landsfogderne »sub-governors«), og at direktøren – hvis han var kommet til USA – ville være blevet attacheret gesandtskabet og underlagt gesandten, der hermed ville være den øverste leder af Grønlands forhold. – Men rent bortset fra, om en saadan betragtning maatte stride imod den positive lovbestemmelse i den foranciterede § 10 i Styrelsesloven, maa det vist erkendes, at det kun kunne være disciplinært, at direktøren ville være underlagt gesandten. I saglig og ressortmæssig henseende maatte hans stilling dog vel have været mindst lige saa selvstændig som en militær- eller en landbrugsattaché ved et gesandtskab. Der er næppe nogen dansk missionschef, som ville anse sig berettiget til at resolve materielt paa saadanne specielle omraader, og betragtningen virker derfor »søgt« og konstrueret.

Ved flere lejligheder – saaledes allerede ved pressekonferencen den 9. april 1940 – gør Kauffmann gældende, at han repræsenterer Danmark og dets konge og ingen anden (sc. dets regering). Hvad der her foresvæver ham, er utvivlsomt nogle overleverede traditionsprægede synspunkter fra absolutismens tid. Ifølge Wiener Reglementet af 19. marts 1815, Art. 2, betragtedes ambassadører (i modsætning til almindelige gesandter, som jo indtil sidste krig var i flertal) som personlige repræsentanter for deres statsoverhoveder. Men denne opfattelse anses forlængst for retligt forældet, jfr. klassikeren paa dette felt Franz v. Liszt i samles »Das Völkerrecht« (1918) s. 117. I øvrigt var Kauffmann i 1940 ikke ambassadør men »overordentlig gesandt og befuldmægtiget minister«. Ifølge Liszt s. 112 gælder et lands udenrigsminister som statsoverhovedets umiddelbart deputerede (»Beauftragte«), og (s. 113) de indskrænkninger i statsoverhovedets repræsentationsbeføjelse, som gælder statsretligt, skal ogsaa iagttages folkeretligt. Paa side 118–19 fastslaar Liszt

at gesandten repræsenterer afsenderstaten inden for sit hvervs grænser og under ledelse af sin udenrigsminister. – Repræsentationen af »konge og nation« (i modsætning til den siddende regering) maa derfor – som forholdene i Danmark laa – betragtes som en af Kauffmanns uholdbare teorier.

VIL man idag prøve at forstaa handlinger og tildragelser fra aaret 1940 blandt Danske uden for Danmark og især de ofte skarpe indbyrdes reaktioner mellem den danske stats forskellige udsendte repræsentanter, maa man gøre sig klart, hvad vanæren fra den 9. april betød for disse mennesker. I de allierede lande var vi »tekniske fjender«, og aaben foragt for den danske nation kom ofte til udtryk. Der var overalt i udlandet saavel som i de danske bilande divergerende opfattelser af, hvorledes danske statsborgere bedst »reddede ansigt« paa nationens vegne; for det var ofte blot det, det drejede sig om.

Der kan næppe være tvivl om, at denne sviende følelse af personlig og national vanære – snarere end køligt overlæg, kløgt og forudseenhed – var den umiddelbare bevæggrund for Kauffmanns dramatiske reaktioner den 9. april 1940, et tidspunkt, hvor situationen i Danmark endnu ikke lod sig helt overskue og bedømme fra Washington D.C., og hvor en mere ligevægtig gesandt næppe havde ladet sig lokke til storpolitiske udtalelser endda imod direkte raad fra hr. Moffat, chef for Statedepartments europæiske section. Han valgte altsaa straks, hvad hr. Moffat aabenbart har kaldt »the advantage of extra drama«. Men det maa her til undskyldning ikke glemmes, at han var Danmarks »ansigt« i det største og mest betydningsfulde af de vestlige demokratiske lande, og at vanæren kan have tynget ham som noget endnu mere personligt end den maaske kunne tynge andre danske repræsentanter. Ass. statssekretær Berle fortalte mig engang i 1941, at Kauffmanns lidenskabelige optræden paa besættelsens første dag havde været af afgørende betydning for hans (Berles) personlige bedømmelse af gesandten siden hen.

Selv om Kauffmanns offentlige udtalelse nok satte USA's regering i en vis forlegenhed over for den danske regering, saa tyder dog meget paa, at disse udtalelser ikke blot sigtede paa at komme ham selv – men ogsaa den danske nation – til gode. Til gengæld kom de til at kaste en skygge over det officielle Danmarks motiver og holdning; og denne skygge var Kauffmann kynisk nok til passivt og varigt at affinde sig med i forhold til den amerikanske offentlighed. Det var imidlertid ikke denne passivitet, som bragte Kauffmann ud i strid og vanskeligheder i forholdet til den danske regering og til andre danske embedsmænd uden for hjemlandet. Disse for den danske samdrægtighed og fællesfølelse og for de danske udlandsrepræsentanters samarbejde ulykkelige forhold udsprang især af nogle teorier, som han kort efter Danmarks besættelse lancerede, og

hvoraf en gik ud paa, at han var kaldet til at være den danske regerings negotiorum gestor, dens uanmodede forretningsfører, i den vestlige hemisfære. Her kan vanære og skamfølelse ikke længere være det afgørende motiv. Helt andre bevæggrunde synes nu at være kommet til (jfr. nedenfor).

Mit første møde med Kauffmanns anvendelse af negotiorum gestio princippet udgjorde det telegram fra ham, som forf. citerer i uddrag s. 39, og som jeg modtog den 23. april 1940. Han siger heri, at »vi . . . anerkendte frie repræsentanter for danske interesser maa under omstændighederne handle efter princippet om uanmodet forretningsførelse«. Hans tanke er, at han og vi paa grund af den danske regerings ufrie stilling skal handle uden hensyntagen til instruktioner fra Danmark, idet saadanne muligvis var tyskdikerede og derfor ugyldige. Denne linie havde landsfogderne faktisk allerede lagt sig fast paa, men naar Kauffmann kalder dette i telegrammet skildrede forhold for »uanmodet forretningsførelse«, maa det bero paa en misforstaaelse af begrebet. Til dette hører nemlig, at man besørger en fraværende persons (domini) anliggender *uden mandat* eller lignende regulerende retsforhold. Den, som har en fuldmagt og handler inden for dennes rammer, er derimod ikke negotiorum gestor. Rent bortset fra den særlige bemyndigelse, som landsfogderne havde i Styrelseslovens § 10 og den »plein pouvoir«, som Kauffmann muligvis har haft, saa kunne baade gesandt og landsfogder i kraft af deres stillingsfuldmagter – uanset om den danske regering var forhindret – handle som anført i telegrammet, saalænge disse fuldmagter ikke gyldigt var tilbagekaldt.

Først da Kauffmann senere gik ud over rammerne af sin kompetence qua gesandt, udførte han en forretningsførelse, som kunne minde om det privatretlige begreb negotiorum gestio. Han bruger selv dette udtryk om sin egenmægtige handling ved indgaaelsen af Grønlands-traktaten. Men ogsaa der bruges betegnelsen fejlagtigt, thi »dominus« var ikke »absens«, men fuldt legalt tilstede repræsenteret ved landsfogderne, som tilmed – udover deres stillingsfuldmagt – havde den ovenfor omtalte særlige bemyndigelse. Det maa endda her tilføjes, at selvom negotiorum gestio maatte være et ogsaa folkeretligt anerkendt begreb, saa var Grønlands-traktaten saa vidtgaaende, at gestor her gik langt ud over rammerne for det nødvendige (gesta necessaria) og herved tilsidesatte endnu en af de betingelser, vor retsorden opstiller for det privatretlig legaliserede begreb: uanmodet forretningsførelse.

Jeg kan derfor ikke se rettere, end at det store nummer, som Kauffmann (og i hans kølvand forf.) gør ud af det heromhandlede princip som grundlag for baade lovlige og ulovlige handlinger, er uden større interesse. Naar Kauffmann her overskred sin kompetence, handlede han reelt qua selvbestaltet eksilregering.

Jeg er flere gange blevet spurgt, hvilke motiver Kauffmann kan have haft for at overskride grænserne for sin gesandtkompetence og skubbe de kompetente personer tilside. Det ligger unægteligt – for enhver, der lærte ham nærmere at kende – nær her at tænke paa hans stærke ærgerighed og forfængelighed. Men hans selvtilid var saa udpræget, at han udmærket kan have været overbevist om, at han ved at placere sig selv i en central position ydede sit land den største tjeneste, han kunne yde det. Han virkede »dansk« i ordets bedste forstand, og jeg vil ingenlunde anfægte det patriotiske motiv i denne sammenhæng. Desuden var han en smuk og charmerende repræsentant for sit land, hvilket ogsaa nok har bidraget til selvtiliden. Ikke blot diplomatiets damer, men ogsaa dets herrer, anerkendte ham som »the best looking man in Washington«. Han var i sin ungdom Udenrigsministeriets »vidunderbarn« og blev gesandt i en meget ung alder. Men siden var han aldrig kommet til at spille den stjerne rolle, som hans ualmindelige evner oprindeligt havde lovet. Nu stod han endelig placeret i en »nøglesituation«. I et fællesbrev af 4. marts 1941 til landsfogderne omtaler han, at den tyske besættelse af Danmark har givet ham selv og landsfogderne »ekstraordinære muligheder, der ikke falder i enhvers løbebane«.

Men han har utvivlsomt ikke savnet kraftig paavirkning i samme retning. Den, som i disse første krigsår fik personligt indblik i forholdene ved legationen, kunne ikke være i tvivl om, at det var hans midlertidige »løse« medhjælp, landsretssagfører P. Bang Jensen, som tilskyndede ham til at støtte sine ønsker om at spille en rolle paa saadanne luftige teorier, som ovenfor beskrevet. Bang Jensen var, hvad man idag kalder en »aktivist«. Han beklædte ikke nogen tjenstemandsstilling og var derfor ikke tynget af noget ansvar over for andre end sin chef. Han kunne i skrift og tale – ikke mindst i »kulisserne« – give frit løb for sine rent personlige synspunkter.

Her maa heller ikke glemmes, at da proklamationernes dramatiske dage var forbi, da konsulatet i Godthaab var oprettet, da skibsforhandlingerne var ved at køre fast, og Grønlands-kommissionen syntes vel forankret, saa begyndte det at ebbe ud med »godt stof« for gesandtskabet. Man kunne ligefrem en skønne dag risikere at blive »glemt«, og frygten for saaledes at glide ud og maaske sluttelig at maatte søge en udsoning med København kan paa ingen maade afvises som sidemotiv for Kauffmanns og Bang Jensens planer.

En – nærmere overfladen liggende – bevæggrund for aktivitetsbestræbelserne har imidlertid nok for begges vedkommende været personlig misfornøjelse med regeringen Staunings udenrigspolitik og ønsket om at rette eller bøde paa denne politiks virkninger ved at vinde sympati i de allierede kredse. Forf. kalder dette for Kauffmanns »good-will politik«. Man saa herved ganske bort fra, at dette var en rent privat politik,

som en embedsmand ikke havde noget som helst demokratisk mandat til at anlægge for sine landsmænd, blot fordi den stemte med hans sympati eller overbevisning. Kauffmann stirrede sig tilsyneladende blind paa forventningen om, at hans personlige good-will hos de allierede ville blive af afgørende betydning for Danmark efter krigens afslutning med en vestlig sejr. Men denne forventning og betragtning gjorde det samtidig umuligt for ham at forklare og forsvare den danske regerings holdning og politik; dette kunne eller ville han ikke se i øjnene og kom ved sin passivitet til at skade »det danske ansigt« i udlandet mere end han gavnede det i de første krigsaar – op til 1943. Følgende betragtning bør nemlig ikke overses:

Paa den ene side havde Kauffmann selv den 9. april 1940 over for hr. Berle kaldt sin regering en »puppet government« (L. s. 26 og s. 508). Dette var maaske forhastet og sket i den første sindsoprivende fase (og dog utilladeligt for en gesandt); men naar den danske presse i USA senere opfordrede danske i udlandet til at tilkendegive foragt for denne regering, der nu »af nazisternes naade« styrede Danmark, gjorde han aldrig noget for at rehabilitere samme regering over for offentligheden.

Paa den anden side var de allierede regeringer og regeringen i USA samt den seriøse presse i deres lande naturligvis fuldt klar over, at den danske rigsdag havde det i sin magt, naar som helst, at styrte regeringen, og saalænge dette ikke var sket, stod den danske folkerepræsentation derfor i udlandets øjne bag sin regering – notabene ogsaa da denne senere leledes af Scavenius.

Denne naivitet – eller mangel paa logik – at gesandtskabet viste eller tolererede foragt for det danske regime (contra nationen), og gjorde dette for øjnene af folk, som reelt vidste bedre besked og derfor havde let ved at gennemskue et saadant maskespil, var ikke egnet til at skabe respekt om Danmarks navn i det fremmede, og det synes ubegribeligt, at Kauffmann ikke forstod det eller ville forstaa det og derfor viste passende maadehold. Han var tværtimod mere »allieret« end »De Allierede«, han var næsten ved at »sidde laaret af« disse venner; men de accepterede naturligvis hans fremstrakte haand som en kærkommen hjælp og lod sig iøvrigt langsomt inficere af den af udlandsdanskere selv rudsaaede despekt, som vel kun sigtede paa det officielle Danmark men ramte hele nationen, og som først den danske modstandsbevægelses optræden under de rene linier henimod krigens slutning var i stand til i nogen grad at afbøde. Som eksempel paa denne despekt kan det vel være nok at henvise til den norske minister W. Munthe Morgenstiernes udtalelse til hr. Berle den 2. januar 1942 ved undertegnelsen af »Declaration by United Nations«, jfr. »Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers«, 1942, Volume I, s. 27. Udtalelsen, der refereres saaledes: »He did not think that the two governments could

stand in the same category«, er en kraftig protest imod, at Kauffmann paa Danmarks vegne skulle kunne medunderskrive deklARATIONEN. Trods samtidigt udtalte »kindest feeling in the world for the Danish people« føles denne protest tydeligt rettet – ikke blot imod regeringen – men imod hele den danske nation. Ganske vist er Morgenstiernes begrundelse for protesten den, at »the Danish Government had . . . declined to resist at the same time when the Norwegian Government had elected to fight it out«, men samtidig identificerer han saa aabenbart Kauffmanns eventuelle underskrift med den danske regerings signatur, og da den norske minister ikke kunne være uvidende om, at det netop var Kauffmanns standpunkt kun at ville tale og handle paa kongens og et frit folks vegne (kontra regeringens), synes det oplagt, at Morgenstjerne overhovedet ikke ønskede Danmark (saalidt som et »frit Danmark«) med blandt underskriverne. Forf. omtaler episoden, men synes desværre ikke at se, i hvor høj grad ydmygelsen – trods den udtalte sympati – rammer det danske folk; det fremgaar bl. a. af følgende passus paa side 490: »Der var grænser for, hvor mange triumfer andre allierede uden videre kunne lade et »frit Danmark« fejre, saa længe den danske regering sad i København og førte forhandlingspolitik«. – Mig forekommer det indlysende, at Morgenstiernes tanker retter sig mod vor nations holdning den 9. april 1940 og ikke imod regeringens forhandlingspolitik af 1942.

Kauffmanns uoprigtige forhold til den hjemlige regering, som forf. klart paaviser, har ledet mine tanker hen paa en vis tildragelse: Ved et middagselskab den 4. maj 1942 i legationen var jeg placeret ved siden af hr. Berle, som under samtalen underrettede mig om Staunings død og derpaa tilføjede: »After this war Henrik will be needed to take over political responsibility in Denmark«.

Endnu et motiv for Kauffmanns indgriben specielt i de grønlandske affærer tør nok nævnes, nemlig kryolit-indtægterne. Baae som basis for en »eksilregent« og for repræsentationernes økonomiske sikkerhed over for en uvis fremtid var disse betydelige fonds attraaværdige, og allerede paa et tidligt tidspunkt fik han dem manøvreret inden for rækkevidde.¹

¹ Vil man forstaa Grønlands betydning for Stor-Britannien, Canada og USA under Verdenskrig II, er det umuligt at forbigaa *kryolitens rolle* inden for aluminium-produktionen og dermed som led i opbygningen af disse magters luftvaaben. Da kendskabet hertil i dette land stadig synes meget begrænset, er det nødvendigt at pege paa visse tekniske oplysninger, som dels hidrører fra vore egne kryolit-eksperter i Ivigtut og København, dels fra lederne af Aluminum Company of Canada og Pennsylvania Salt Manufacturing Company.

Kryolit udgør ikke et raastof men et uundværligt hjælpestof ved fremstillingen af aluminium. Det kan bruges hertil flere gange men ikke ubegrænset, idet en vis del deraf gaar tabt under fabrikationsprocessen. Raastoffet i fabrikationen er bauxit.

Ivigtut var den eneste tilgængelige og producerende kryolit-mine i Verden. Man var

I et brev af 23. juli 1940 til landsfoged Brun, som da var Grønlandsdelegationens leder i New York, fremsatte Kauffmann følgende forslag:

I Overensstemmelse med vor og Deres og Hr. Bang-Jensens Samtale i Gaar vil jeg foreslaa, at det i Kontrakten med »PENNSALT« fastsættes, at »PENNSALT« indbetaler Kryolith-Beløbene til en ny af Gesandtskabet oprettet Konto hos: »Bank of New York« saalydende: »Danish Legation (representing the Governors of Greenland)«. En saadan Konto vilde efter min Mening være fuldt dækket af Exterritorialitetsretten.

Det vilde formodentlig yderligere være praktisk at bestemme, at »PENNSALT«, hver Gang Selskabet indbetalte et Beløb paa denne Konto, sendte Afregning til »American-Danish Greenland Commission«, saaledes at Direktør Sonne kan kontrollere Indbetalingernes Rigtighed.

Gesandtskabet vil udelukkende trække paa den nyaabnede Konto efter Landsfogedernes Anvisning til mig. Jeg synes, at det er rigtigst, at jeg for alle Eventualiteters Skyld udsteder en særlig skriftlig Erklæring herom.

Det vil næppe være praktisk, om Gesandtskabet af denne Konto paa Deres Vegne skulde foretage selve de enkelte, mindre Udbetalinger, og jeg foreslaar

ganske vist langt fremme i Amerika med fabrikation af syntetisk kryolit, hvis anvendelse i aluminiumproduktionen dog gjorde denne dyrere end ved anvendelse af det naturlige malm. Nu spillede penge imidlertid ikke nogen afgørende rolle ved den stedfindende oprustning, men det gjorde *tidsfaktoren*, og det skønnedes at ville tage et par aar, før den fornødne fabrikskapacitet kunne være etableret med en saadan produktion, at produktionen af naturlig kryolit kunne anses for erstattet. Grønlandsk kryolit var derfor i 1940 ikke blot et strategisk vigtigt materiale men en absolut forudsætning for til tiden at kunne gennemføre det kæmpemæssige amerikansk-canadiske oprustningsprogram for flyvaaben, ved hvilket krigen skulle vindes – »The Timetable of Aluminum for Victory«. Ivigutminen, der var et aabent, ca. 70 m dybt brud, laa umiddelbart ved en fjord og beskyttedes kun imod havvandets indtrængen af en betondæmning, der øverst kun var ca. 3 m tyk og kun hævede sig et par meter over havoverfladen. Hvis dæmningen sprængtes ved angreb eller sabotage, ville bruddet fyldes, og flere aar ville medgaa, før minen atter kunne blive tømt og sat i stand til at producere. Det er derfor ogsaa let at forstaa, at der allerede i april-maj 1940 opstod bekymringer for minens sikkerhed baade hos de grønlandske autoriteter og i London, Ottawa og Washington D.C. Minens ødelæggelse ville sætte den vestlige flyvemaskine-produktion 1–2 aar tilbage med hele den risiko, som dette indebar, og Grønland ville miste sin eneste selvstændige økonomiske basis.

Fra begyndelsen af vinteren 1941–42 overtog Kauffmann formandskabet i den »midlertidige« kryolit-bestyrelse, og det maa anerkendes, at han fra dette tidspunkt varetog kryolit-interesserne med stor nidkærhed og dygtighed. Han var den »sødte forretningsmand« og opnaede i 1942 en betydeligt bedre pris for kryolitmalmen end den i 1940-kontrakten fastsatte pris, som hr. Sonne havde faaet laaset fast, før Grønlandsdelegationen kom til Amerika. Medens denne tidligere pris tilsyneladende havde hvilet paa hr. H. C. Sonnes handelsmæssige skøn, hvilede den nye pris paa grundige beregninger, udført af ingeniør A. Fischer, der havde været statens kontrollør ved Ivigut-bruddet, og som kendte kryolit-salgets vilkaar bedre end nogen anden udenfor København.

For Iviguts driftsleder, bergingeniør O. Corp lykkedes det efterhaanden at fordoble bruddets aarlige produktion.

derfor, at De og Landsfoged Svane med passende Mellemrum giver mig Anvisning paa at udbetale Hr. Sonne (hans Selskab) passende, større Forskudsbeløb. Paa denne Maade vilde Hr. Sonne komme til at forestaa de almindelige, løbende Udbetalinger.

Jeg tror, at en saadan Ordning vil være den mest praktiske, da det jo alligevel er Hr. Sonne, De skal korrespondere med om de daglige praktiske Forhold og om Salg og Indkøb, og Hr. Sonne vil sikkert være elskværdig ogsaa at paatage sig Ulejligheden med Udbetalingerne.

De smukke forsæt, der – som det ses – skulle »glacere« den her foreslaaede effektive form for værgemaal, blev aldrig realiseret. Landsfogderne gik ind paa ordningen, men jeg har aldrig set nogen skriftlig erklæring fra Kauffmann om kun at ville trække efter landsfogdernes anvisning, skønt han spontant i dette brev skriver, at han »synes at det er rigtigst«, han for alle eventualiteters skyld udsteder en saadan. Ejheller er jeg nogensinde af gesandtten blevet anmodet om at godkende en eneste udbetaling. Vejen til kryolitmidlerne var, som det vil ses, »paved with good intentions« (frit efter Samuel Johnson).

Ogsaa i mangfoldige andre situationer blev saadanne gode intentioner fremdraget. Gang paa gang taler Kauffmann i sine breve om *nødvendigheden af at vise den største aabenhed og oprigtighed*, ikke mindst »mellem Kolleger, der i Fællesskab maa løse en stor og ansvarsfuld Opgave« – med hvilke ord han slutter et langt fællesbrev af 4. marts 1941 til landsfogderne. I et telegram af 19. juni 1940 til mig indleder han saaledes: »Jeg har siden Danmarks okkupation stadig anset landsfogderne som Grønlands midlertidige regering og mit forhold til fogderne som værende analogt mit forhold til den danske regering i normale tider«. Det kan i L.'s bog illustrerende læses, hvorledes Kauffmann praktiserede alle de nævnte smukke synspunkter ved behandlingen af saadanne sager som Grønlandskommissionens etablering, kryolit-prisens »cementering« forud for kontraktindgaaelsen i 1940, landsfoged Bruns »hjemsendelse« fra USA samme efteraar, Grønlandstraktatens indgaaelse og »kuppet« i efteraaret 1941, da han – som nedenfor omtalt – skaffede sig af med Grønlandsdelegationen og lagde haand paa Grønlands finanser.

Jeg var samme aar ude for endnu et, særlig pinligt og afskrækkende tillidsbrud. Under en samtale med hr. Cumming i maj 1941 i Godthaab angaaende den anvendte fremgangsmaade ved Grønlandstraktatens forelæggelse for landsfogderne gav hr. Cumming mig ganske ret i, at den nævnte forelæggelsesform i realiteten havde karakteren af et »diktat«, og han veg ikke tilbage for at betegne fremgangsmaaden som »a black page on the records«. Jeg spurgte ham dernæst, hvorvidt faren for en canadisk invasion havde været overhængende i april, hvilket han benægtede med tilføjende, at det i hvert fald kun ville have drejet sig om »a telephone call to Ottawa«. Denne samtale følte jeg mig naturligvis

forpligtet til at referere for Kauffmann, da jeg henpaa sommeren kom til Washington. Den 1. august havde jeg i Statedepartment en samtale med hr. Cumming, hvorunder denne til min forbløffelse fortalte mig, at gesandten havde spurgt ham, hvorvidt det var rigtigt, at han havde udtalt sig, som af mig refereret. Hr. Cumming bekræftede loyalt sin udtalelse – hvilket han aabenbart ogsaa havde gjort over for Kauffmann – idet han dog tilføjede, at den ikke maatte opfattes saaledes, at USA optraadte som »big neighbour« over for Canada.

Under en episode som denne blev ordet »tillid« ikke nævnt – ejheller i de ikke helt faa tilfælde, hvor vort arbejde for Grønland stødte paa vanskeligheder eller hindringer, som amerikanske myndigheder fik skylden for, medens det virkelige ophav senere viste sig at være vort eget gesandtskab i Washington D.C. Jeg kan her nævne *licens-sagen*, hvor Grønlands-delegationen fik lagt uforklarligt snærende baand paa sin økonomiske handlefrihed i USA, og hvor vi forgæves forsøgte at opnaa en lignende generallicens, som f. eks. Islands repræsentanter besad. (Det bemærkes, at vi i Canada slet ikke havde tilsvarende vanskeligheder). I vort tilfælde maa man erindre, at det ikke drejede sig om infrosset dansk kapital, som skulle beskyttes med henblik paa en eventuel tysk beslaglæggelse, men derimod om penge, som Grønland selv havde indbetalt i bankerne for sin eksport til USA, og som var helt uden for tysk rækkevidde, naar henses til Grønlands politiske status. Det bedste, gesandtskabet hævdede at kunne skaffe delegationen, var en 3 maaneders licens med maksimalt 20.000 dollars om maaneden – en begrænsning, som voldte os vanskeligheder. I et brev af 14. januar 1941 skrev Kauffmann til ingeniør Fischer, som da ledede delegationen, at Treasury Dept. »strengt taget« ikke havde bemyndigelse til at udstede en licens, som var uden tids- og beløbsbegrænsning, og at det desuden ville stride imod Treasury's praksis. En helt fri licens ville vi, lige saa lidt som konsulaterne, kunne opnaa. Ikke desto mindre var delegationen næppe blevet forvandlet til generalkonsulatets »Greenland Section«, før jeg paa dennes vegne – uden at have ansøgt derom – modtog en generel licens (nr. W-1216), som var helt uden tids- eller beløbsbegrænsning.

Jeg kan dernæst nævne *skibssagen*. – En af de største vanskeligheder for Grønland var mangelen paa tonnage. Vort største ønske gik derfor ud paa at maatte chartre et af de oplagte danske skibe. Kauffmann forsikrede stadig, at Bang Jensen uopholdeligt »bombarderede« Maritime Commission for at opnaa dette. Da det imidlertid stadig trak ud, tog jeg selv den 2. juli 1941 til Washington D.C. og opsøgte præsidenten for Maritime Commission, som straks paa stedet stillede S/S »Marna« (D.F.D.S.) til vor raadighed. Det viste sig ved besøget, at Bang Jensen, som ledsagede mig, var præsidenten komplet ubekendt.

Endelig er der – blandt de større sager – at nævne den telegrafiske *rutinetrafik* til Danmark. Efter at den normale telegram- og postforbin-

delse med Danmark var ophørt, opretholdt landsfogderne en radioforbindelse mellem »Centralkontoret« i Godthaab og Grønlands Styrelse i København, saaledes at privatpersoner ad denne vej, med landsfogden som underskriver, kunne faa ekspederet deres rent personlige penge-transaktioner, ligesom korte private meddelelser af strengt humanitær art kunne udveksles. Denne rutinetrafik var til stor beroligelse i begge lande, og jeg havde gennem konsulatet i Godthaab lige fra dettes oprettelse sikret mig Statedepartments stiltiende velsignelse deraf. Til gengæld sendte vi konsulatet en oversættelse af hvert eneste telegram. Denne trafik, der naturligvis ophørte ved USA's indtræden i krigen i december 1941, var imidlertid Kauffmann en torn i øjet, og han opfordrede os gang paa gang til at standse den. Den 14. april 1941 – efter at Grønlands-traktaten var vel i havn – telegraferede han til mig, som følger: »Statedepartment og jeg samstemte i Grønlands udsatte politiske stilling for nærværende gør samkvem mellem Grønland og besatte Danmark utilraadelig stop foreslaar drøfte sagen med Cumming«. Landsfoged Brun, som jeg underrettede, kommenterede den 17. april sagen saaledes:

Det drejer sig utvivlsomt paany om et tilfælde hvor kauffmann henvender sig i statedept med en bestemt mening som han da statedept ikke har nogen indvending lancerer overfor os som statedepts ønske stop man kunde overveje om man ikke skulde bede ham i tilfælde som dette at meddele os ordlyden af det af statedept fremsatte ønske in extenso stop bedre dog maaske drøfte sagen med cumming og gøre ham klar over at statedept staar sig ved at lade kauffmann forstaa at hans udtalte meninger om grønlandske forhold vil være af størst værdi hvis han drøftede disse forhold med os inden han render i departementet med dem stop iøvrigt forekommer det mig at situationen nu maa siges at være i saa høj grad quote afklaret unquote som man nogensinde har kunnet forvente at den vilde blive og afklaringsprocessen har intet medført der tyder paa nødvendighed eller blot formaalstjenlighed i at afbryde trafikken.

Rutinetrafikken blev heller ikke denne gang afbrudt.

DET fremgaar gang paa gang af L.'s afhandling, hvormeget det betød for Kauffmann at sikre sig og bevare britisk good-will som en militant og uafhængig leder af et etableret dansk-allieret udlandselement; og han havde ud fra denne position bl.a. kritiseret mit presseinterview i 1941, hvor jeg gik ind for støtte til regeringen Stauning som den af det danske folk godkendte regering. Men i gennemførelsen af denne for ham selv saa betydningsfulde private særpolitik var han ikke altid konsekvent – tværtimod var hans kurs ofte præget af »svingninger«. Under sagen i juni 1940 om den opbragte s/s »Julius Thomsen« havde gesandten i et telegram til mig fremhævet den »afgørende nødvendighed« af at bevare britisk-canadisk velvilje. I et svartelegram af 16. s.m. anførte jeg bl.a. følgende som min opfattelse af vor status:

Grønland har modtaget stærke beviser paa amerikansk velvilje og støtte og anerkender Deres personlige indsats saa henseende stop til gengæld forlanges ganske naturligt af os en uafhængig administration der som en selvfølge maa være neutral saalænge USA er neutralt stop saalænge agter jeg derfor ej heller paatage mig noget medansvar for neutralt forhold til en af de krigsførende parter ved roligt for øjnene af USA ignorere folkeretlige forpligtelser hvilket muligvis ogsaa kunne bringe Grønland i andre specielle vanskeligheder stop vi er ganske rigtigt høj grad afhængige engelsk canadisk velvilje og saadan bør ogsaa efter min mening tilstræbes men kun saavidt foreneligt med korrekt forhold fra vor side fullstop beklager ikke kunne tiltræde og imødekomme Deres ønske om annullere besiddelsen Jutho.

I sit gensvar af 19. juni 1940 erklærede Kauffmann bl.a.: »Fuldtud enig Deres bemærkninger Grønlands status derunder vigtigheden neutralitets og andre folkeretlige forpligtelser opfyldes men misforstaaelser foreligger . . .«. (De følgende bemærkninger vedrører hans opfattelse af »Julius Thomsen« som prisedømt og derfor efter folkeretten ikke længere en prise, der som saadan kan tilbagetages.) I slutningen af telegrammet fralægger han sig at have tilsigtet »utidig indblanding« i Grønlands autoritære forhold og maner – som saa ofte – til at vise ham aabenhed og tillid.

Det er bemærkelsesværdigt, at Kauffmanns sidstnævnte telegram er dateret knapt en maaned efter, at han i et cirkulære til de danske skibe i neutrale havne indtrængende havde opfordret alle til at gaa over til englænderne og skifte flag, se L. s. 136.

Det bør i denne forbindelse erindres, at der det følgende aar var tilløb til en lignende »spejlvending« af den kauffmannske privatpolitiske kurs, nemlig i sommeren 1941, da han kritiserede de grønlandske landsraads-resolutioner, jfr. L. s. 465. Jeg skal her ikke opholde mig ved, at Løkkegaard sætter et spørgsmaalstegn ved mit referat af Kauffmanns telefonopringning til mig om denne sag. Det eneste grundlag, forf. kan have for sin tvivl, er, at telefonudtalelsen ikke passer rigtigt ind i forf.'s »systematiske« opfattelse af Kauffmanns politik. Men jeg har netop paavist et eksempel paa, at denne politik ikke var et system uden deviationer, motiveret ved temperament eller opportuniste; og jeg skal meddele endnu et – særdeles grelt – eksempel paa en saadan deviation, som absolut heller ikke passer ind i forf.'s smukke mosaik. Det bemærkes, at eksemplet i tid falder senere end det tidsrum, som L.'s undersøgelse omfatter.

Den 20. august 1943 havde jeg en lang samtale med Kauffmann i hans appartement paa hotel Waldorf-Astoria i New York. Referatet af denne samtale har jeg bevaret i genparten af et brev (hvortil min dagbog henviser), skrevet og sendt den 2. september 1943 til min ungdomsven og fortrolige, professor S. O. Heiberg ved forstinstitutet i Syracuse,

N.Y. Det bemærkes, at Heiberg kendte Kauffmann personligt. I brevet hedder det:

Kauffmann kom med nogle voldsomme Udfald imod det danske Raad i London og specielt Christmas-Møller. Aarsagen var C.-M.'s Propaganda for Sabotage, som Kauffm. fandt aldeles forkastelig, fordi den kun kunne skade Kongens og Regeringens Stilling. I Løbet af Samtalen ringede han til den norske Radio-propagandachef og til Kronprinsesse Maertha og forklarede indtrængende, hvorfor en saadan Propaganda i Danmark var skadelig. Den førstnævnte var aabenbart enig med ham, for K. bad ham gaa til Statedepartment og støtte K.s Standpunkt, som han aabenbart var meget bekymret for, at den amer. Regering ikke skulde forstaa. Han mindede mig derefter om, at jeg ikke vilde kunne paa-vise, at han nogensinde havde rettet et Angreb paa Erik Scavenius. Han talte ironisk om »de Herrer Skribenter i London«, som han godt vidste, han ikke var populær iblandt. Bladet »Frit Danmark« havde en »Gadedrengetone«, som stødte ham, og han havde netop skrevet et »meget alvorligt« Brev til Minister Reventlow derom og om Londonraadets Ophidselseskampagne for at fremkalde Sabotagehandling i Danmark. Londondanskerne var for hurtige i Vendingen til at sværte Lederne derhjemme uden at kende deres Forudsætninger. Man skulle ikke »besudle sin egen Rede«, og man skulde i det hele taget gaa lidt stille med Dørene.

Dette er jo en helt ny og overraskende Kauffmann. – Til forklaring tjener imidlertid, at der allerede i tiden umiddelbart op til den 29. august 1943 verserede en voldsom diskussion i danske kredse i England og USA om dannelsen af en dansk eksilregering; og selv Kauffmann var klar over, at en saadan kun kunne tænkes domicilieret i London. Der gik iøvrigt paa samme tid blandt danske i New York rygter om, at kronprinsen skulle være kommet ud af landet.

I vinteren 1940–41 havde Kauffmann været betydeligt mildere stemt overfor det nævnte, i London udkommende, danske blad »Frit Danmark«. Med et brev af 5. marts 1941 sendte han mig nogle eksemplarer af bladet med forskellige oplysninger om »The Danish Council« i London. Om dette raad bemærker han dog i brevet, »at det selvsagt er uden Grundlag, at »The Danish Council« skulle være ved at blive anerkendt af England som Dansk Regering. – Desværre er der, som De vil se, en hel Del Stridigheder i den danske Koloni i London, men det er mit Indtryk, at disse maaske nu er ved at blive udlignet. Jeg savner imidlertid nærmere Underretning herom«.

Spørgsmaalet om en dansk eksilregering dukkede naturligvis op flere gange i løbet af krigsaarene – ikke mindst i sommeren 1943 (se ovenfor), og naturligvis især efter den 29. august. Dog, disse begivenheder falder uden for emnet. – Da mit personlige standpunkt imidlertid analyseres indgaaende i L.'s bog, vil jeg – for fuldstændighedens skyld – her gerne supplere fremstillingen ved at citere et brev, som jeg den 1. september 1943 tilskrev Kauffmann:

Den blodige Tragedie, som i disse Dage udspilles i vort Land, maa jo gaa alle Danske nær til Hjerter. Det er unægtelig dybt sørgeligt, at den sidste Rest af dansk Selvstyre er gaaet under, og at Konge og Folk nu er i et fuldstændigt og brutalt Fangenskab. Men samtidig synes jeg, vi Danske har Lov til at drage et Lettelens Suk. Vi kan atter løfte Hovedet, og vi kan tale frit. Vi er i den dybeste Taknemlighedsgæld til vor Konge og til de mange gode danske Mænd, som med deres Blod og Velfærd sikrede Danmarks Ære i det Øjeblik, den stod paa Spil.

Det var mig ogsaa en Glæde at høre, at Scavenius ikke svigtede i den endelige Prøve, og at ingen Quisling er staaet op.

Vejen fremefter skulde herefter ligge klar for alle Danske, og der skulde ikke længere findes noget, som skiller. Vi er nu i Krig med Tyskland, og alt synes mig at maatte gaa ud paa at føre denne Krig paa den mest effektive Maade med de smaa Midler, som er os levnet.

Den Quasi-Neutralitetspolitik, som Danmarks regering havde forsøgt, og som var betalingen for fortsat internt folkestyre og dansk retspleje, havde nu lidt skibbrud. Men samtidig var en umaadelig byrde blevet løftet fra skuldrene af alle den danske stats repræsentanter omkring i verden. Der burde virkelig herefter ikke længere have været noget, der skilte. Af mange forskellige grunde, som jeg ikke her skal komme ind paa, delte jeg Kauffmanns standpunkt, at tanken om dannelse af en dansk eksilregering paa dette sene tidspunkt af krigen var urealisabel. Iøvrigt fortalte Kauffmann mig den 20. august 1943, at det militære Washington regnede med 50 % chance for, at krigen ville være forbi inden jul.

FORF. omtaler forskellige steder min personlige stilling til en amerikansk besættelse af Grønland og specielt til Grønlands-overenskomsten af 1941.

Hvad der skrives paa siderne 316, 365 og 373 er jo udtryk for den opfattelse, at jeg var imod en amerikansk intervention i land i større maalestok, og at det var derfor, jeg kun tiltraadte overenskomsten af 1941 under en slags protest.

Dette er urigtigt. – Det var lige fra den 9. april 1940 mit synspunkt, at Grønland maatte følge USA i enhver situation – om fornødent ogsaa ind i krigen – fordi jeg skønnede, at denne kurs ville give dansk suverænitæt i Grønland de bedste chancer for at overleve. Saalænge USA kunne og ville overvaage, at andre magter ikke invaderede Grønland, var det imidlertid mit haab, at det vedblivende maatte være amerikansk politik selv at indskrænke sig til politisk og maritim beskyttelse (bortset fra Ivigtut, hvis sikkerhed var vital baade for Grønland og USA). Men jeg var hele tiden rede til at indgaa paa et omfattende militærrangement paa landterritoriet, saafremt og saasnart USA maatte vælge at lægge kursen om. Dette øjeblik indtraf den 12. november 1940 ved mødet i Washington D.C. under indtryk af de tyske aktioner i Østgrøn-

land, jfr. s. 317. Fra denne dag deltog jeg derfor uden betænkning i de amerikanske forberedelser til en okkupation og afventede – iøvrigt med en vis utaalmodighed – initiativet, der kunne indlede tilvejebringelsen af et formelt grundlag.

Naar jeg desuagtet maatte knytte en form for protest til min tiltrædelse af traktaten af 9. april 1941 (og protesten var tydelig, selvom jeg slettede selve ordet), skyldtes det nedennævnte egenskaber og omstændigheder ved traktaten og dens tilblivelse, af hvilke de vigtigste og afgørende klart vil fremgaa af mit telegram til Kauffmann af 5. april 1941, jfr. s. 366. Disse characteristica var følgende:

At landsfogdernes tilslutning – trods stedfundet velvilligt samarbejde – skulle trumfes igennem med faa timers varsel under anvendelse af en slags ultimatum, som var ganske unødvendigt, og hvis sande kilde jeg havde en anelse om, men som alligevel maatte tages fuldt alvorligt;

at traktatens indhold (uanset den reserverede suverænitet) var af en ganske unødvendig grundlovsstridig rækkevidde, der gik langt ud over, hvad formaalet krævede, idet indrømmelserne ganske forandrede de i Grønland bestaaende statsretlige forhold; samt endelig

at denne traktat var indgaaet hen over hovedet paa Grønlands ansvarlige myndigheder, uden deltagelse af nogen person, som i kraft af lokalkendskab kunne have faaet indført *konkrete* kauteler for den danske administration og den grønlandske befolknings erhverv og livsbetingelser.

Det stod mig klart, at Kauffmann – trods en enestaaende personlig good-will – befandt sig i den daarligst tænkelige forhandlingsposition overfor USA, hvis regering han var totalt afhængig af. Det var vel derfor, traktaten blev, som den blev. Men naturligvis kan det spørgsmaal stilles, om landsfogderne ville have været i en bedre forhandlingsposition? Her er vi ude i det hypotetiske, men efter min opfattelse og erfaring maa spørgsmaalet besvares bekræftende. Landsfogderne stod paa dette tidspunkt paa et bedre *objektivt* fundament, vi havde vor legale fuldmagt, som Department of State hidtil havde respekteret, og samme havde indtil da altid beredvilligt imødekommet vore ønsker. Uanset hvem der skulle have underskrevet en overenskomst (om leje af baser m.v.), ville vi muligvis have været i stand til at opnaa en formulering, der laa mere paa det praktiske plan end paa det statsretlige, og som ikke fuldstændigt gav USA hals- og haandsret over Grønland.

Som forholdene nu laa, maatte alle de praktiske spørgsmaal tages op med amerikanerne *efter* den 9. april 1941; men det maa her bemærkes, at den »blanco-check«, som traktaten i realiteten udgjorde, aldrig blev fuldt udnyttet af rettighedshaveren. Tværtimod: Traktaten er altid blevet forvaltet af USA paa den mest hensynsfulde og tilbageholdende maade, og allerede i 1951 lykkedes det som bekendt Danmark – i forbindelse med NATO-arrangementet – at faa den afløst af en langt mindre

vidtgaende overenskomst, der gengav den danske regering sin naturlige kompetence i Grønland.

Som objektive momenter, der viser, at jeg i vinteren 1940–41 havde akcepteret en amerikansk besættelse af Grønland, kan henvises til følgende:

1. Allerede i sommeren 1940 meddelte jeg captain Lacey, at jeg i tilfælde af en amerikansk besættelse ikke ville protestere, jfr. s. 304. Forf. anerkender dette referat, da det er gengivet i min Grønlandsberetning af 1945.

2. Ordlyden i mit telegram af 6. april 1941 til Kauffmann, jfr. L. s. 577, viser formentlig klart, at min protest gaar paa overenskomstens rækkevidde og forudsætninger, jfr. de indledende ord om fuld forstaaelse for US »vital defence interests«. »Violation of Denmark's rights« gaar paa en allieret okkupation med amerikansk velsignelse, medens »agreement giving away rights« er det alternativ, som naturligvis maatte vælges, men som jeg af følgende to grunde kun nødigt gik med til, nemlig: 1) Fordi udformningen (materialisationen) var alt for vidtgaende, jfr. ordene »Danish constitution neither entitle«, og 2) fordi alternativet gennemførtes under »extreme force of circumstances«, nemlig tvingende tidsnød og trussel om indtræden af første alternativ (allieret okkupation).

Ved læsningen af dette telegram bør erindres, at det er rettet til Kauffmann, og at jeg ikke kunne have sikker viden om, hvorvidt det var ham eller den amerikanske regering, der var ansvarlig for, at vi stod over for et veritabelt ultimatum.

3. Den 14. april 1941 sendte jeg følgende telegram til statsministeren:

I Forbindelse med mit Telegram af 12 April til Hans Majestæt Kongen beder jeg Regeringen forstaa at ganske uanset Spørgsmaalet om Overenskomstens endelige Gyldighed maa de danske Myndigheder i Grønland positivt og beredvilligt tilpasse Landets Forhold efter den ved Overenskomsten etablerede modus vivendi som den eneste forhaandenværende Mulighed for Bevarelse af Danmarks Suverænitet og Fortsættelse af den danske Administration Punktum Under den nævnte Forudsætning har jeg al Grund til at antage at det danske forvaltningsmæssige og kulturelle Arbejde efter de i 220 Aar fulgte Linier ikke vil blive afbrudt men vil blive fuldtud respekteret og understøttet fra amerikansk Side saaledes som det ogsaa har været Tilfældet i det senest forløbne Aar Punktum Vi arbejder her haardt med det ene Maal for Øje at Grønland kan vende tilbage til Danmark intakt og ubeskadiget.

Ordlyden i dette telegram viser formentlig det samme, som nævnt under 2. Jeg henviser her til referencen til mit telegram til kongen af 12. s.m. og til den følgende vending: »ganske uanset spørgsmaalet om overenskomstens endelige gyldighed«. Her konfronteres altsaa tydeligt den konkrete traktats udformning med de faktiske forhold, som det var

formaalet at opnaa gennem denne eller en anden overenskomst (hvilket sidste jeg havde foretrukket). Mit telegram til kongen er refereret s. 373.

4. Forf. indrømmer selv s. 373 øverst, at jeg i al fald ville »handle, hvis tvangssituationen var tydeligt markeret gennem en aabenlys trussel mod Grønland«. Men dette var tilfældet den 5. april 1941, og villighed til at »handle« maatte da rent logisk udelukke en *materiel* protest fra min side (derimod ikke en protest imod den konkret valgte udformning eller imod omstændighederne).

5. Forf.s misforstaaelse af min stilling til problemet: amerikansk okkupation bygger vist især paa Penfields telegram af 12. april 1941 (L. s. 372–73). Men naar Penfield udtrykker sig, som han gør, angaaende min stilling, skyldes det ikke en tilsvarende misforstaaelse. Han var udfra talrige samtaler fuldt klar over, at jeg var rede til et militærarrangement iland i stor stil, saasnart USA maatte beslutte sig hertil. Han havde allerede i februar meddelt mig (jfr. L. s. 332), at USA ville beskytte Grønland imod at blive draget inden for krigsmæssige operationers rækkevidde, og heraf samt af USA's hidtidige tøvende holdning sluttede baade Penfield og jeg, at Washington først ville intervenere, naar krigsoperationer udefra for alvor truede Grønland. Det var altsaa den amerikanske regering – og ikke min ringhed – der var saa ivrig for at afvente dette tidspunkt, og det er af samme grund let forklarligt, at Penfield udtrykker sig, som han gør i telegrammet. De to afventede tidspunkter faldt jo sammen.

Iøvrigt afklarer netop dette telegram – saafremt det læses i sin helhed – enhver resterende tvivl om mit standpunkt. I depechens afsnit 3 indleder Penfield nemlig sin omtale af landsfogdernes holdning til traktaten med følgende ord: »*Neither Governor appears to find serious fault with the substance of the agreement*«. Jeg maa paatale, at forf. udelader denne afgørende indledning i sin iøvrigt udførlige citering af telegrammets nævnte afsnit (L. s. 372–373 og 579).

Ogsaa telegrammets afsnit 2 er af betydelig interesse for forstaaelsen af min protest. Dette afsnit, som forf. ejheller citerer, lyder:

Both Governors were understandably greatly disturbed and resentful over the ultimatum-like manner in which the agreement was presented to them. Svane's resentment seems to be directed entirely against the Danish Minister whose statement that immediate agreement was the only alternative to British occupation he suspects is an exaggeration. Brun at Ivigtut without the background I have been able to give Svane seems to consider the Department as inexcusably lacking in regard for the Governors.²

Den »baggrund«, som Penfield her diskret antyder at have givet mig, viser formentlig klart, at jeg havde god grund til at antage, at det var

² Foreign Relations of the U.S., Diplomatic Papers, 1941, Vol. II, s. 46.

Kauffmann, der var ansvarlig for den ultimatum-lignende fremgangsmaade, som var anvendt. Telegramteksten viser vist ogsaa, at jeg havde sikret mig, at Department of State ikke kunne være eller forblive i tvivl om, hvilken adresse min protest havde.

Nogen sikker formodning om forhistorien iøvrigt opnaaede jeg naturligvis ikke, og Penfield besad maaske heller ikke selv en saadan, men hans orientering lod mig ane, at det var Kauffmanns ansvar, at landsfogderne ikke havde faaet lejlighed til at ytre sig paa saa tidligt et tidspunkt, at deres bemærkninger havde haft mulighed for at faa nogen reel betydning. Jeg forudsætter endda herved, at det, som nedenfor omtalt, virkelig var præsident Roosevelt, der havde ønsket traktat-signeringen foretaget den 9. april. Hensynet til hemmeligholdelse kan her ikke disculpere; adskillige lige saa klassificerede sager (f. eks. Ivigts forsvar) var tidligere blevet drøftet i kodetelegrammer – de mest hemmelige i Statedepartments egen kode via konsulatet. Imellem gesandten og landsfogderne samt mellem disse indbyrdes anvendtes en af Statedepartments ældre koder.

6. Hele vinteren 1940–41 ventede vi paa amerikanerne, som jo paa mødet i Washington D.C. den 12. november 1940 havde bebudet deres ankomst. Den 31. januar 1941 gav Penfield mig besked om, at USA ville sende en gruppe officerer til Grønland for at undersøge mulighederne for landingsbaner m.v. for fly (L. s. 325). I følgende kodetelegram, gengivet en clair, underrettede jeg s. d. Brun i Ivigut saaledes:

State Department informs that Canada intends early spring establish airbase Julianehaab stop purpose support trespassing bombers to England stop United States suggest prevent these plans at our request to State Department to send an American expert group surveying the possibilities of development of civil aviation radio and meteorological facilities in South Greenland stop I should prefer if we could instead declare not having any objection to the sending of such group but no doubt in case of emergency we must meet State Department's request stop please answer immediately regarding both possibilities.

Brun svarede, at han ikke havde noget imod at bede State Department sende den omspurgte ekspertgruppe, og resultatet blev følgende brev, som jeg sendte Penfield den 1. februar 1941:

My dear Consul Penfield,

With reference to the information given me by you yesterday concerning the intention of the Canadian Government to send an air force expedition to the Julianehaab area I have the pleasure of informing you that, should the Government of the United States of America be interested in surveying the possibilities of the development by the Greenland authorities of civil aviation, radio and meteorological facilities in South Greenland, the Greenland authorities will be pleased to receive a group of American experts to investigate such possibilities.

Sincerely yours,

Fra denne dag vidste vi, at besættelsen var nær. Trods al tale om »civil aviation« var det jo indlysende, at briterne og canadierne nu ville have deres grønlandske »stepping stone« i Atlanten af hensyn til overførselen af bomberfly, og at USA kun kunne holde dem tilbage fra en invasion ved selv at etablere de fornødne baser. I de følgende maaneder diskuterede Penfield og jeg derfor denne sag ganske aabent, og han lagde paa ingen maade skjul paa, hvad der forestod. Ogsaa Brun og jeg diskuterede telegrafisk, hvad vi vidste om sagen – og især basernes beliggenhed. Som eksempel paa et saadant telegram skal jeg citere følgende, sendt (i kode) den 3. april (altsaa kort før overenskomsten) vedrørende 15 militære meteorologer, som skulle rejse til Grønland i maj:

Brun Ivigtut

Ja the fifteen kun en beskeden begyndelse og meteorologi kun nebengeschäft stop understand intention investigate airbase southern stream fiord and a reserve airfield probably Angmassivik Sletten two hundred miles farther south stop expect great effort later in the summer including fifteen miles road construction from the mid fiord.

Svane

Det er da heller ikke mærkeligt, at Brun i et telegram til mig den 5. april kalder denne dags begivenheder for »gennemjagning af en forlængst forberedt sag«.

De foran citerede telegrammer viser vist ganske klart, at for landsfogderne tegnede besættelsen – eller rettere baseordningen – sig i tiden op til den 5. april 1941 kun som et tidsspørgsmaal, og havde jeg under Penfields og mine mange diskussioner om planerne ytret betænkelighed eller modvilje, ville han naturligvis straks have rapporteret dette til Department of State. Dette ses ikke at være sket, men hvorfor skulle jeg da den 5. april pludselig modsætte mig de længe diskuterede planers gennemførelse ved en protest.

Choket den 5. april var ikke budskabet om besættelsen af de fremtidige baser, men den fuldt færdige og næsten ubegrænsede traktat, »afstaelsen af Grønland«, som præsenteredes os. Og vel var det alvor nu med canadiernes pres, men hastværket var dog ikke større, end at man først begyndte at bygge baserne og sende militær til Grønland engang i juni. Dette at traktaten skulle underskrives den 9. april følte af danske i Grønland mere som en ydmygende taktløshed end som en opmuntrende modstandshandling.

Set paa baggrund af foranstaaende vil det sikkert forstaas, at forf.s vurdering af begivenhederne i Godthaab den 5. april 1941 og denne dags atmosfære har overrasket mig. Jeg husker denne afgørende dag, som var det igaar. Penfield ville sikkert være den første til at fralægge sig, at han »med fast haand« skulle have ledet mine skridt. Han var paa denne dag tydeligt baade flov og ulykkelig over, at landsfogderne

paa saa usømmelig vis skulle tvinges til at godkende de base-planer, som vi i maanedsviis havde været med til at forberede. Hans rapport er, naar den studeres isoleret og nøjagtigt, en ganske korrekt men maaske lidt mindre klart formuleret beretning. Læses den derimod i sammenhæng med forf.s efterfølgende kommentar, opnaar man et helt fortegnet billede af dagens tildragelser, fordi forf. synes at gaa ud fra, at det var selve besættelsen, jeg ville modsætte mig. Diskussionen mellem Penfield og mig drejede sig næsten udelukkende om traktatens tilblivelse og »format«, og – som det fremgaar af hans rapport – bad han mig bekræfte, at det var *omstændighederne*, jeg protesterede imod. Dette kunne jeg bekræfte, sagde jeg, hvis vi til »circumstances« ogsaa henregnede overenskomstens form og rækkevidde. (Jeg kendte endda ikke endnu dens *fulde* rækkevidde – kun et »skaansomt« referat deraf). Jeg tilføjede, at jeg fandt, at Kauffmann her var gaaet langt udover sit negotiorum gestio synspunkt, og at han havde handlet som selvbestaltet eksilregering.

Penfield henstillede imidlertid, at jeg udelod ordene »under protest«, idet han havde forstaaet, at hastværket skyldtes præsident Roosevelts ønske om, at traktaten blev underskrevet paa aarsdagen for Danmarks besættelse. Dette bøjede jeg mig for og skrev istedet »under extreme force of circumstances«.

Baade den ene og den anden af mine formuleringer indeholdt en protest, og jeg tror ikke, forf. har ret i sin hypotetiske vurdering af konsekvenserne af mit første ordvalg. Jeg fik snart efter et tydeligt indtryk af, at baade Kauffmann og Department of State var stærkt lettede over, at begge landsfogder i det hele taget tiltraadte.

Angaaende omtalen af Grønlands forhold til USA har jeg endnu et par kommentarer:

Paa side 316 tillægger forf. mig den tanke, at Grønland – hvis USA indtraadte i krigen – skulle kunne forblive liggende som et »ikke-krigsførende, amerikanskvenligt« omraade. En saadan naivitet hører ikke hjemme i virkelighedens verden, og alt, hvad forf. har at bygge på, er, at jeg til Penfield havde udtalt, at Grønland i den nævnte situation ville »stille sig loyalt« og »samarbejde paa enhver mulig maade«. Men dette var vel ogsaa alt, hvad vi kunne gøre qua krigsdeltager; Grønland havde jo ingen krigsmagt. Og forf. citerer iøvrigt selv samme sted min udtalelse til Penfield om, at Grønland »maatte følge USA i dets internationale forhold«. Dette betyder dog klart, at vi, hvis USA kom i krig, maatte følge det ind i krigen.

Jeg er flere gange blevet spurgt, hvorledes jeg i de første maaneder af 1941 – da landsfogderne afventede de endelige skridt til en amerikansk besættelse af Grønland – forestillede mig, at denne rent formelt ville blive lagt til rette. Hertil er først at sige, at man i hovedsagen var henvist til at lade USA afgøre dette spørgsmål, men at alt tydede paa, at det

var landsfogderne, der blev regnet med som partnere i et saadant arrangement. Det synes indlysende, at ingen i saa fald ville tænke sig at foreslaa en egentlig traktat. – Jeg drøftede adskillige gange dette problem med Penfield, og ud fra den iver og interesse, hvormed han gik op i diskussionen, kunne jeg slutte, at han ikke vidste mere end jeg selv. Min forventning gik ud paa, at man *enten* ville udbede sig en direkte indbydelse eller opfordring fra landsfogderne til at gaa i land og anlægge baser, *eller* at sagen skulle ordnes gennem en lejeoverenskomst med landsfogderne – saadanne lejemaal indgik USA mange af i disse aar med hensyn til baseomraader i den vestlige hemisphære. Jeg husker, at jeg forventede og fandt det rimeligt, at ogsaa Kauffmann blev medkontrahent i et saadant arrangement – eller eventuelt underskrev det paa landsfogdernes vegne, men nødvendigt var det ikke. Kun een ting laa tilsyneladende fast: USA var i vinteren 1940–41 under saa stærkt pres fra britisk-canadisk side, og dets præsident syntes saa stærkt personligt engageret i de Allieredes sag, at baserne nu ville komme. De ville blive anlagt med eller uden Kauffmanns og landsfogdernes medvirken – men vi var alle villige.

TIL de *gode* minder, som Grønlands-delegationen hjembragte fra de vanskelige og urolige aar i New York, hører samarbejdet med Østasiatisk Kompagni eller rettere East Asiatic Company, Inc., New York. – Efter i et helt aar at have stridt os igennem med de smaa New Yorker firmaer, som Kauffmann og Grønlands-kommissionens formand, veksellærer og bankier H. C. Sonne, egenmægtigt havde allieret os med, fik vi i sommeren 1941 pludselig hjælp fra vort velkendte og velorganiserede danske handelsselskab. Og selv om ØK ikke tidligere havde beskæftiget sig med grønlandske forretninger, var dets personel dog saa trænet med hensyn til særprægede og fremmede forhold, at vore problemer meget hurtigt blev forstaaet og efterhaanden lod sig løse gennem et frugtbart og nært dagligt samarbejde.

Det har iøvrigt ofte undret mig, at den danske offentlighed og presse aldeles synes at savne kendskab til den store nationale indsats, som kompagniet – uden nogen fortjeneste – udøvede under krigen ved at trække hovedlæsset af den grønlandske forsyningsstjeneste, saaledes at denne senere kunne siges at have fungeret til befolkningens tilfredshed. Dette kan siges uden i mindste maade at forklejne vort eget handelspersonales trofaste slid aar ud og aar ind, baade i Grønland og i New York. Hvad der ikke mindst gjorde os trygge, var dette, at vi følte, at vi her havde at gøre med gode danske mænd, for hvem der ingensomhelst personlige ambitioner var involveret i arbejdet. I ØK var man fra samarbejdets begyndelse til dets afslutning kun indstillet paa at

hjælpe Grønland, og jeg har fra min tid kun de allerbedste erindringer om dette samarbejde.

Jeg kunne derfor næppe tro mine egne øjne, da jeg efter mere end 27 års forløb i Løkkegaards afhandling s. 470 fik at læse – som en fastslaaet kendsgerning – at samarbejdet mellem ØK og Grønlands-delegationen i september-oktober 1941 ikke forløb tilfredsstillende, og paa s. 471, at mit forhold til kompagniet var blevet saa spændt, at en aaben strid inden længe var sandsynlig. Noget saadant havde jeg aldrig hørt selv det mindste rygte om forhen.

Det var et medlem af ØK-kredsen, en veltjent »kompagnimand« Rasmus Hansen (i det følgende forkortet til R.H.), der oplyses at have bragt nyheden om de nævnte uoverensstemmelser til legationen. Om R.H. oplyser Gustav Wedell, der allerede i 1941 var leder af East Asiatic Co., Inc., N. Y., i et brev til mig af 16. januar 1969:

Mr. Hansen at the time did not hold any official position with EAC, Inc., New York, but was delegated to handle the Company's shipping interests, and in this capacity had frequent contacts with Washington.

Jeg erindrer, at det især var Gdynia-Amerika linien, han beskæftigede sig med. Forf. kalder ham i sit personregister »direktør i Det Østasiatiske Kompagnis New York afdeling«, hvilket altsaa er urigtigt og vildledende. Han havde normalt intet med de grønlandske sager at gøre, og delegationen havde derfor ikke kontakt med ham. Han havde, saavidt jeg ved, et kontor i New York, hvor jeg dog aldrig har været, ligesom han aldrig havde betraadt vore kontorer. Jeg havde en enkelt gang truffet ham selskabeligt hos ØK's adm. direktør Hakon Christiansen, og i ØK-kredsen blev han agtet som en hædersmand.

I august 1941 fik han – qua kompagniets »kontaktmand« i Washington D.C. – en opgave, der berørte Grønland, nemlig den at spørge til ØK's nye licenser vedrørende Grønlands-handelen: Omkring 1. august 1941 havde ØK's amerikanske hovedkontor i San Francisco indgivet andragende herom direkte til Treasury Department, og lidt senere bad Hakon Christiansen mig om i et brev til Kauffmann at anbefale, at licensen fik den form, som ØK havde foreslaaet. Det gjorde jeg i mit brev af 15. august (L. s. 457). Yderligere havde jeg efter aftale med direktør Christiansen den 18. august en telefonsamtale med hr. Cumming i Department of State om licensansøgningen, der altsaa af East Asiatic selv, og ikke af mig, var sendt uden om legationen – noget jeg ikke desto mindre maatte høre for (se f. eks. L. s. 456). Cumming ville gøre, hvad han kunne, men bad mig sende ham en oversættelse af mit brev af 15. august til Kauffmann. Dette gjorde jeg samme dag. Følgebrevet til hr. Cumming var saalydende:

With reference to our conversation over the telephone, today, I beg to forward to you a translation in English of my letter of August 15th to Minister Kauffmann with regard to the license-application from the East Asiatic Co. Inc.

As you told me that this application had not passed the Federal Reserve Bank, I made an inquiry to the East Asiatic Company which claims that the application in question positively had been submitted through the Federal Reserve Bank to the Treasury Department. As you know, I have no objection at all that the payments to East Asiatic Co. are passing an account of the Danish Legation. I only want to get the Amsinck Sonne Corp. out of the picture for reasons that I have told you during previous conversations. Apart from this, I do not see any reason at all for maintaining this superfluous link in the chain. As mentioned on page 6 of the enclosed translation, I had no intention of having East Asiatic Co. take over the business on a permanent base until the Department of State and the Legation had been made acquainted with the facts, and license and other difficulties (political status etc.) had been overcome.

Hoping that a practical license system can be worked out in such a way that it will be in appropriate accord with the sole responsibility of the Greenland authorities for the revenues and the provision service of Greenland, I remain etc.

Den del af brevet til Kauffmann, der vedrørte ØK's licenser, var saalydende (gengives i oversættelsen til engelsk, som det blev læst i Department of State):

The application for licenses has already been submitted by the company to the Treasury Department, and the application will outline the arrangement which the East Asiatic Co. and the Delegation have agreed upon to be the most practical.

The four additional licenses applied for by the company render the possibility for the following transactions:

- 1) To sell products in USA on our behalf.
- 2) To purchase goods in USA on our behalf for export to Greenland and defray the necessary shipping expenses.
- 3) To receive payments on our behalf from the buyers of our products to pay for purchases etc.
- 4) To transfer to our accounts with the Bank of New York such surplus derived from these amounts which is not used for purchases of goods.

Considering the absolutely vital importance of this matter for the population of Greenland and its future solidarity with Denmark, I most urgently request that you, Your Excellency, to the utmost of your ability support East Asiatic Co. in obtaining the desired licenses in the form in which they have been applied for so that Greenland's provision service now, after that more than a year has passed since we commenced the work, finally may be brought into such a shape that it may stand the searchlight by the thorough investigation which I expect, when time comes, will be undertaken by the government; furthermore, that you, in case this result cannot be attained, will assist me in bringing into my hand such documentation whereby the Greenland Administration obtains certain and accurate knowledge of wherein those difficulties

consist which, according to Mr. Bang-Jensen's allegations, originate from the Treasury Department, but which – if not overcome – eventually will block all work executed by Danish officials from Greenland with the sole purpose in view to organize a responsible rational and effective provision service for our Danish colony, which provision service is necessary if it is to be avoided that some day chaos will occur in the Greenland Administration, or the still worse result, that the Greenland population, or part of it, after more than 200 years of care should be exposed to starvation and distress.

It is no exaggeration that a refusal of the licenses applied for might have such consequences, and what again would be the consequences of a failing confidence of the Greenlanders towards the Danish government it is hardly necessary for me to point out. It seems incomprehensible that Greenland's trade constantly should encounter more difficulties in this country than for instance the trade with Iceland. As before mentioned, it is very important to me that I can prove to the Investigation Committee, expected after the war, that every attempt of a rational arrangement has been made on the part of the Danes, and, therefore, I should be grateful to receive a copy of the note or the letter from you, Your Excellency, to the American authorities in which you give the license-application from East Asiatic Co. your best and most unreserved recommendation. I take it for granted that in a matter so important for Danish interests such recommendation ought to exist in writing.

I know that you will read the above in the spirit in which it is written, and in which alone it is our duty to act, . . .

Kort efter – den 27. august – modtog ØK sin licens, men den var ikke som foreslaet af kompagniet. Hakon Christiansen var *ikke* tilfreds med den og gav Rasmus Hansen ordre til at undersøge, hvorfor en licens som den foreslaede ikke kunne opnaas. Rasmus Hansen ringede til mig og bad om en afskrift af mit anbefalingsbrev til Kauffmann. Dette sendte jeg med en følgeskrivelse den 17. september saalydende:

I Overensstemmelse med vor Aftale sender jeg hoslagt i Afskrift den mellem Gesandtskabet i Washington og Delegationen udvekslede Korrespondance vedrørende Spørgsmaalet om Opnaaelse af Generallicenser.

Det skulde glæde mig, hvis De vilde undersøge de *virkelige* Muligheder for Opnaaelse af en Blanketlicens eller subsidiært af en anden Form for Generallicens. Jeg mener, det er et vigtigt Argument for Opnaaelse af en saadan Fordel, at Grønland i længere Tid har gjort sit yderste for at forsyne U.S.A. med det mest mulige af et yderst vigtigt Krigsmateriel som Kryolith. Dette har man til Dato altid glemt i Washington, naar det drejede sig om at opnaa Fordele for Grønland, og jeg tror iøvrigt heller ikke, at Synspunktet er blevet fremført særlig vægtigt fra Legationens Side.

Lignende Betragtninger gør sig gældende med Hensyn til Opnaaelse af Priority, og ogsaa paa dette Omraade vil jeg være taknemmelig, hvis De vilde undersøge Mulighederne for en Undtagelsesstilling for Grønlands Vedkommende. De fleste af de Ting, som kræver Priority, gaar til Ivgitut og er saaledes direkte nødvendige for Brydningen af Kryolith. Etc.

Det er svært at se, hvad disse breve kan have spoleret ved sagen.

Resultatet af Rasmus Hansens undersøgelse erfarede jeg aldrig. Hvad der i denne forbindelse snarere interesserer, er derimod de uoverensstemmelser, som R.H. skulle have informeret gesandtskabet om.

Før gesandten den 1. oktober gik til Statedepartment med disse oplysninger, havde det jo været hans naturlige pligt at spørge parterne om sammenhængen, som herved særdeles let kunne være afdækket og informationernes holdbarhed samtidig afprøvet. Herudover fordrejes billedet gennem samtalereferatets tekst, saaledes at enhver ukyndig læser faar det indtryk, at R.H. er den ene af parterne, og anderledes kan sagen heller ikke have været fremstillet overfor hr. Berle. De virkelige parter blev derimod aldrig adspurgt – hverken Gustav Wedell eller undertegnede – og vi kom derfor til at svæve i komplet uvidenhed, hvad der aabenbart har været tilsigtet. Chefdirektøren i ØK, afdøde Hakon Christiansen, som jeg stod paa en ret fortrolig fod med og senere gæstede i England i længere tid, ville ganske givet straks have fortalt baade Wedell og mig om sagen, hvis han havde anet noget. Samarbejdet var jo oprindeligt hans og mit ansvar, og det var kun lige akkurat begyndt. Men Kauffmann synes aldrig at have nævnt denne sag uden for sin snævraste cirkel samt Department of State, og han har, saavidt jeg har kunnet konstatere, aldrig indberettet et ord derom til Udenrigsministeriet, skønt historien – dens sandhed forudsat – ville have udgjort et ganske behageligt alibi for gesandten. Ganske vist viser det sig, at Kauffmann i sin Grønlands-beretning af 1944 (L. s. 505) nævner, at ØK skulle være utilfreds med Grønlands-delegationen og derfor i september 1941 overvejede at trække sig tilbage. Men saavidt vides har Kauffmann aldrig gjort Udenrigsministeriet bekendt med sin nævnte beretning. Som bekendt kom der heller aldrig nogen undersøgelseskommission. – Ejheller hr. Berle antydede under min samtale med ham den 23. oktober det mindste om uoverensstemmelserne. Det havde maaske kunnet paavirke sagens gang.

Der er visse interessante omstændigheder ved referatet af samtalen med R.H. Det er usigneret, men Bang Jensens polemiske stil er umiskendelig for mig. Det er dernæst affattet paa engelsk, skønt man normalt internt i legationen skrev paa dansk. Det maa – ligesom Bang Jensens 68 anklagepunkter (se nedenfor) – fra starten have været beregnet for amerikanske ører.

R.H. tillægges i referatet skarp kritik af en tjenesterejse til Canada, som ingeniør Fischer og jeg havde tiltraadt nogle dage forinden, og fra hvilken vi endnu ikke var vendt tilbage. Da ingen af os stod i kontakt med R.H., er det usandsynligt, at vi skulle have givet ham besked om denne rejse, hvis anledning var Grønlands indkøb gennem Aluminum Company of Canada. Derimod havde vi underrettet Bang Jensen, som

skulle ordne vore visa. Jeg tvivler stærkt paa, at det er R.H., der – som refereret – har kaldt rejsen »a picnic« og »a pleasure trip«. Ingen af de to herrer kunne imidlertid vide noget om, hvad vi foretog os, eller hvor vi befandt os.

Det er dernæst en mærkelig skæbnens ironi, at denne samtale fandt sted netop dagen før Grønlands-delegationen og East Asiatic »flyttede sammen«, idet vore kontorer den 30. september flyttede fra Amsinck-Sonne Corp.'s bygning, 96 Wall Street til 17 Battery Place, hvor East Asiatic og vi nu boede paa hver sin side af en gang paa 24. etage. Vi havde herefter mulighed for at etablere et intimt dagligt samarbejde – og det blev gjort.

Ifølge hr. Berles dagbog var Kauffmann den 8. oktober atter i Department of State og meddelte – uvist paa hvilket grundlag – at »the breach between Svane and his new purchasing agent, the Danish East Asiatic Corporation was growing and had reached a point at which an open quarrel was likely quite soon«. Men ogsaa denne oplysning er afgivet paa et uheldigt tidspunkt; for paa trediedagen derefter, nemlig lørdag den 11. oktober flyttede jeg med min familie fra hr. Sonnes lille hotel-garni i New York City, hvor hele delegationen oprindeligt havde været installeret, ud til Bronxville, hvor Gustav Wedell skaffede os en lejlighed i det apartment-hus, hvor han selv boede, saaledes at vi let kunne ses ogsaa uden for kontortiden og drøfte dagen og vejen. Om den strid, som ifølge Washington truede vort samarbejde, hørte vi begge først 27 aar senere.

Hvis R.H. har sagt, hvad der tillægges ham, er det ubegribeligt, at han ikke skulle have betroet sine bekymringer til en eneste af sine kolleger i ØK, men ingen nulevende kompagnimand synes at have hørt om sagen, som dog maatte forekomme ret opsigtsvækkende.

Jeg maa dernæst nævne endnu et, for Kauffmann uheldigt, sammen-træf af tidspunkter:

Søndag den 16. november 1941 aflagde direktør Hakon Christiansen mig et besøg i mit hjem i Bronxville, før han den 21. s.m. skulle afrejse til det fjerne Østen via Sydamerika og Afrika. Vi drøftede ved denne lejlighed Kauffmanns metoder, og Christiansen fortalte mig, at Kauffmann i september havde forsøgt at »true« ham, fordi kompagniet havde paataget sig at samarbejde med Grønlands-delegationen. Christiansen sigtede hermed sikkert til et fortroligt brev af 19. september (genpart i gesandtskabsarkivet 8.U.23/14), hvori Kauffmann skriver . . .

. . . at man ikke helt kan udelukke den Mulighed, at Kompagniets Befatning med grønlandske Spørgsmaal let vil involvere et noget videregaaende moralsk og politisk Ansvar, . . . derfor ligger det mig meget paa Sinde, at der aldrig opstaar nogen Kritik af Kompagniet i Forbindelse med de forskellige Grønlands-problemer, ligesom jeg mener, at alt bør gøres, for at ikke den Kritik, som

eventuelt vil blive rejst mod os Embedsmænd for Behandlingen af grønlandske Spørgsmaal, ufortjent kaster sin Skygge over Kompagniets Medvirken.

Med andre ord: Omtrent paa en og samme tid skulle Kauffmann have foretaget sig to helt uforenelige ting, nemlig *dels* bedt Østasiatisk Kompagni om at vise taalmodighed (L. s. 471), *dels* prøvet at skræmme kompagniet fra at fortsætte samarbejdet (se ovenfor). Begge dele kan ikke være rigtigt. Men der kan ikke rokkes ved brevkopien af 19. september, hvoraf følger, at vi ikke kan fæste lid til Kauffmanns egen beretning paa dette punkt. Da man i legationen 10 dage efter brevet afsendelse faar den gode idé at udnytte samtalen med R.H. til et egentligt »kup«, har man aabenbart haft det uheld at glemme brevet og dets indhold. Ogsaa forf. synes at have overset brevet af 19. september.

Østasiatisk Kompagni har – ligesom jeg – først nu haft anledning til at foretage en undersøgelse – forøvrigt efter min anmodning. Om resultatet har kompagniets adm. direktør Mogens Pagh den 17. marts 1969 meddelt mig følgende, som han har tilladt mig at offentliggøre:

Under henvisning til personlig samtale i fredags har vi i mellemtiden været i telefonisk forbindelse med hr. Gustav Wedell, der bekræfter, at samarbejdsforholdet mellem Grønlandsdelegationen og E.A.C., Inc. altid har været udmærket, og at der ikke erindres noget om eventuel uoverensstemmelse ved samarbejdets indledning i 1941. Dette er ogsaa blevet bekræftet af d'herrer Robert Jørgensen og John P. Hanley, som var tilknyttet E.A.C., Inc.'s grønlandsafdeling i 1941.

Jeg håber, at dette er fyldestgørende for Dem.

Gustav Wedell skriver i sit fornævnte brev fra New York af 16. januar 1969 – efter at have kaldt hele affæren for »strange reading«:

While I cannot speak on behalf of the late Mr. Rasmus Hansen, doubt he would involve himself in politics just as little as any other person serving The East Asiatic Company overseas would do.

Han betragter altsaa hele affæren som et rent »politisk« spil.

Af Grønlands-delegationens medlemmer fra 1941 er, foruden under tegnede, kun fh. kolonibestyrelse V. B. K. Nicolaisen tilbage. Han, der iøvrigt var det medlem, som havde den nærmeste daglige kontakt med East Asiatic og kendte hele staben »paa den anden side af gangen«, har om sagen i april 1969 nedskrevet følgende erklæring:

Da jeg var med fra den første begyndelse af samarbejdet med ØK, og fortsat deltog i dette helt op til primo juli 1949, føler jeg anledning til at bekræfte, hvad jeg allerede mundtligt har udtalt over for Dem, at der ikke paa noget tidspunkt i samarbejdsperioden har været uoverensstemmelser af nogen art mellem ØK og Grønlandskontoret. Samarbejdet forløb paa den bedst tænkelige maade.

Med hr. Rasmus Hansen har jeg aldrig haft nogen forbindelse.

Hvem der bærer hovedansvaret for det foreliggende »lettre de cachet« og dets indhold, vil vi aldrig faa at vide nu, da baade Kauffmann, Bang Jensen og Rasmus Hansen er borte. Men det er evident, at de oplysninger, Kauffmann bragte til Berle, var et falsi-loquium, med hensyn til hvilket han *ikke* var i god tro. Det havde været den letteste sag af verden ved et par telefonsamtaler at faa rede paa sammenhængen. Dette ville enhver samvittighedsfuld embedsmand have gjort, og hans undladelse deraf maa kaldes en grov pligtforsømmelse. Teoretisk set *kan* han have svævet i den vildfarelse, at historien var sand, men hans ukendskab til sagens virkelige sammenhæng skyldes i saa fald en saa grov uagtsomhed, at man efter almindelige retsgrundsætninger maa kalde forholdet for oplagt ond tro.

Herudover ved Kauffmann udmærket, at Rasmus Hansen ikke kan tale om Grønland paa ØK's vegne, idet det slet ikke er hans gebet. Heller ikke paa dette punkt er Kauffmann derfor i god tro. Han lader, som om han selv anser R.H. for ØK's talsmand; og han faar Berle og læserne af sin beretning (deriblandt forf.) til at tro, at det er ØK's ord, han refererer. Men naar Kauffmann selv ønsker at blive hørt af ØK, saa ved han udmærket besked, og da er det Hakon Christiansen, han skriver til – ikke R.H., hvis særlige opgaver han i realiteten nøje kender fra forhandlingerne om de danske skibe.

Vi maa altsaa konstatere, at den danske gesandt ved denne lejlighed førte Department of State bag lyset for at sætte sine landsmænd i Grønlands-delegationen ud af spillet og skaffe sig fuld kontrol med Grønlands økonomi. Der synes at være noget desperat over denne handling fra Kauffmanns side. Han havde ogsaa tidligere spillet højt spil. Men det var gaaet godt, og situationen opfordrede maaske dertil igen: Alt det, som havde været saa smukt arrangeret i 1940, var nemlig nu aaret efter ved at skride sammen. Grønlands-kommissionen var forlist. Sonne var gaaet af som raadgiver for landsfogderne, og hans firmaer var gledet ud – baade bankierfirmaet Amsinck-Sonne Corp., som skulle have været Grønlands finanshovedkasse, eksport-importfirmaet Gillespie & Co., som sikkert havde gjort sit bedste, men som nu engang ikke var dimensioneret og organiseret til at have eneansvar for forsyningen af en fjern arktisk befolkning med alle dennes fornødenheder fra rugmel til fiskekroge, og navnlig ikke trænet i udklarering af stykgods med forskellig destination – endelig Hr. Sonnes lille kaffefirma, som vi naturligvis ogsaa var i forbindelse med. I Canada var tingene forlængst i god gænge uden Kauffmanns »hjælp«, og nu var Grønlands-delegationen ved at etablere selvstændigt samarbejde med et stort dansk handelselskab, som Kauffmann var nødt til at akceptere, og i hvis organisation han ikke havde nogen »tillidsmand«, gennem hvem han kunne udøve kontrol. Ligesom da Grønlands-traktaten skulle indgaaes, maa det have været frygten for at

miste den centrale nøgleposition, som fik ham til at sætte alt paa ét brædt. Men hertil kom den lige saa alvorlige frygt for at miste kontrollen med kryolitpengene, som maaske kunne blive af vital betydning for gesandtskabet.

Kun et kup kunne nu vende udviklingen, men det ville ikke blive helt let at foretage, eftersom ogsaa landsfogderne nød Statedepartments velvilje og var blevet opfordret til at komme direkte til departementet med deres problemer. Dog, saafremt man i al stilhed kunne overbevise hr. Berle om Grønlands-delegationens inkompetence og heraf frygtede følger, saa var dette maaske en udvej til at faa likvideret denne generende delegations selvstændighed, og det kunne endda gøres med fløjlschandsker under paaberaabelse af hensynet til det nationale renommé. Til gennemførelse af en saadan plan var kritik af delegationen fra ØK's side en ønskedrøm. Hvorledes partikler af denne ønskedrøm konverteredes til virkelighed, og hvilke midler man herved tog i anvendelse, vil som sagt aldrig helt kunne fastslaaes, men vi kender i hvert fald idag partiklerne og kan vurdere dem efter fortjeneste.

Bang Jensen, hvem det »grovere« arbejde som regel syntes at tilfalde, lagde nu alle kræfter i, og han udarbejdede (L. s. 476) en fortegnelse med 68 anklagepunkter imod landsfogderne og delegationen. Man maa aabenbart have haft bedre tid til sin raadighed i legationen, end vi havde paa delegationskontoret. Disse anklagepunkter var enten helt uunderbyggede, eller de forudsatte kendskab til andre af legationens sager og optegnelser. De var alle ganske kort og lapidarisk formuleret og virker i deres aggressive stil næsten som avisoverskrifter. De er alle affattet paa engelsk. Et typisk eksempel paa lødigheden af dem – nr. 38 – klager over: »The colliding shipping schedules«, hvilket sikkert hentyder til, at sejlplanerne ofte maatte ændres improvisatorisk paa stedet paa grund af is- og vejrforhold, saaledes som tilfældet altid er i Grønland. Men saadanne forhold kunne Bang Jensen naturligvis ikke have kendskab til.

Punkt nr. 32 skal jeg undtagelsesvis gaa nærmere ind paa. Det lyder: »Transfer of dollars 75.000 from Aluminum Company of Canada directly to East Asiatic without consulting or informing the Legation«. Paa grundlag heraf og af et brev fra Kauffmann til mig af 9. oktober 1941 fastslaar forf. uden videre paa s. 471, at jeg har »brudt licensordningen«, hvormed han jo maa mene, at jeg har overtraadt de federale valutaklausuler og dermed hindret den af Treasure Department stiplede kontrol. Denne sigtelse, hvis grundlag forf. burde have undersøgt, før han fremsætter den offentligt, savner grundlag. Det nævnte beløb var et kryolitprovenu fra Canada, dvs. penge, som jeg frit kunne disponere over, og de blev tilmed indbetalt paa ØK's blokerede og kontrollerede konto. Det skete efter direktør Christiansens ønske, og forinden

jeg disponerede, havde East Asiatics juridiske konsulent, advokatfirmaet Haight, Griffin, Deming & Gardner, 80 Broad Street, New York City, sagt god for transaktionen. I mit svar til Kauffmann af 11. oktober hedder det:

Jeg modtog Gesandtskabets Skrivelse af 9. d.M. – J. No. S. U. 19/2 – vedrørende den fra Canada direkte til East Asiatic Company foretagne Betaling af \$ 75.000,00.

Som tidligere meddelt Dem har jeg *principielt* intet imod, at vore Betalinger til East Asiatic Company passerer Gesandtskabets Bankkonti, men jeg forstaar ikke Aarsagen til, at man modsætter sig, at vi paa fuldt lovligt Grundlag foretager disse Betalinger ad en direkte og simpel Vej i Stedet for ad en besværlig Omvej, som let kan forsinke Betalingerne en halv Snes Dage. Da Betalingerne paa den foretagne Maade gaar ind paa en blokeret Konto, og da de af Konto-haveren bliver indberettet til Treasury Department, kunde De, Herr Minister, give os en god Haandsrækning ved at faa Treasury Department til at give Afkald paa det udtrykte Krav, som ikke hviler paa noget Retsgrundlag, men kun paa et tilfældigt Magtforhold.

Jeg er ikke ganske klar over, hvad der sigtes til med »Aftalen vedrørende de grønlandske Licenser«, men jeg mener, at Hensynet til at skabe Arbejdsro maa kræve, at der nu ret snart tilvejebringes fuld Klarhed over, i hvilket Omfang den grønlandske Administrations økonomiske Handlefrihed kræves begrænset, udover den Begrænsning, som de amerikanske Retsbestemmelser fører med sig. En saadan Klarhed vil ogsaa være nødvendig for at tilvejebringe det *frugtbare* Samarbejde imellem Gesandtskabet og Delegationen, som ingen ønsker i højere Grad end undertegnede. Den omtalte ønskede Afklaring bør efter min Mening absolut hvile paa *skriftligt* Grundlag.

Der maa i denne forbindelse gøres opmærksom paa, at det er urigtigt, hvad forf. skriver s. 458 og 471 om kontrol med Grønlands indkomster i USA. Ifølge licenserne skulle der indgives maanedlige rapporter til Treasury Department indeholdende balance og forklaring paa alle bevægelser, og det var saaledes kun legationens kontrol, der kunne blive spørgsmaal om. Men det maa ikke glemmes, at denne kontrol ikke var paatvunget os fra amerikansk side. Den var følge af en rent faktisk tilstand, som hidrørte fra, at landsfogderne – af helt andre grunde – frivilligt var indgaaet paa Kauffmanns forslag om, at Grønlands indtægter i USA skulle indbetales paa to legationskonti (jfr. hvad foran er bemærket herom). Oprindeligt var det Kauffmann, som – omvendt – tilbød landsfogderne kontrol med disse konti. Men naar en saadan betalingsprocedure først var blevet fastslaet i nogle licenser, kunne legationen jo – selvom ordningen slet ikke tilsigtede kontrolformaal – ogsaa let faa Treasury til at indsætte lignende klausuler i fremtidige licenser. Legationens kontrol hvilede altsaa ikke paa amerikanske retsbestemmelser, men havde sneget sig ind i licenserne i kraft af et politisk magtfor-

hold, og legationen kunne lige saa let have faaet den paagældende klausul ud af licenserne, som den oprindelig fik den ind. Dog forf. synes at tro, at legationskontrol er noget helt selvfølgeligt, som er fastsat »i himmelen«. Det var ikke saa mærkeligt, at landsfoged Brun satte Grønlands økonomiske frihed øverst paa sin liste over emner, som landsfogderne efter Grønlands-traktatens underskrift skulle drøfte med hr. Cumming, jfr. flg. uddrag af Bruns kodetelegram af 9. april 1941 til mig (citeres en clair):

First promise from the Government of the USA that the Greenland funds be used for Greenland only. Second liberation from Sonne Kauffmann custody about this I can add Fischer has informed me Kauffmann has told him the Treasury Department wishes all payments for goods to pass Sonne Corporation.

Som et led i gesandtskabets arsenal til brug under et senere opgør om arrangementet med ØK samt ansvaret for og ledelsen af Grønlands forsyningstjeneste havde Bang Jensen endvidere udarbejdet et referat af sin samtale den 31. juli med Hakon Christiansen (L. s. 455). Ifølge dette spurgte Bang Jensen, om East Asiatic ville foretage indkøb paa »cost basis« ligesom Gillespie. Hertil paastaas Christiansen at have svaret, »at det var rigtignok ikke Meningen, og at East Asiatic Co. havde tænkt sig, at de skulle have en Fortjeneste paa Sagen . . . Han sagde, at han var klar over, at Omkostningerne blev en Del mere, end Gillespie havde beregnet sig«. Dette kan Christiansen umuligt have sagt, for til mig sagde han det stik modsatte, da vi traf aftale om samarbejdet. Ifølge denne aftale skulle Grønlands udgifter ene og alene afhænge af, hvad forretningen kom til at koste kompagniet, og saaledes blev aftalen ogsaa ført ud i livet. Gennem alle krigsaarene udgjorde East Asiatic's commission kun $2\frac{1}{2}\%$. Ogsaa Gillespie begyndte med $2\frac{1}{2}\%$, men her var commissionen ret hurtigt af hr. Sonne blevet sat op med $\frac{1}{4}\%$. Vi sparede altsaa direkte penge ved vor overgang til ØK.

Selv længe efter at Kauffmann af Statedepartment havde faaet overdraget magten, fortsatte Bang Jensen med at opbygge gesandtskabets »arsenal« med henblik paa regnskabets time og med den betragtning in mente, at angreb er det bedste forsvar. Den 27. februar 1942 spiste han lunch i New York med en ung dansk-amerikansk regnskabsfører, som vi midlertidigt havde beskæftiget i Grønland og derefter nogle maaneder i vort New York kontor, men som vi havde valgt at skille os af med. Lunchen resulterede i en stor rapport, som findes i gesandtskabsarkivet (nr. 8.U.23/14), og hvori hver eneste person paa delegationskontoret faar sit testimonium. Som et typisk eksempel paa denne kritiks niveau kan man her læse, hvorledes vore skivedamer tilbringer kontortiden med at læse illustrerede magasiner og derfor ikke har tid til at skrive for regnskabsføreren. I rapporten forberedes ogsaa forsigtigt

en kritik af ØK. Bang Jensen spørger regnskabsføreren (E.), »whether East Asiatic supervised the Greenland Section sufficiently«. Hertil svarede E. (som i rapporten gør indtryk af at bestrebe sig paa at være kritisk i det hele over for ØK): »They did not take any interest in the Greenland Section, apart from giving simple attention to purchase orders«.

Ingen af disse akter, som i modsætning til det usignede R.H.-referat er mærket »B.J.« eller »P.B.J.«, blev der dog tilsyneladende snarlig brug for. Fra den 29. september mente man i gesandtskabet at have et endnu bedre vaaben i hænde – det var til gengæld et »hemmeligt« vaaben. Det er derfor af stor interesse for en retfærdig bedømmelse at studere dette vaaben, nemlig det anonyme referat af samtalen med R.H. *i sin helhed*. Her skal redegøres for nogle enkelte punkter.

Følgende refereres: »Mr. Hansen told me that he had made arrangements to have the Greenland ships insured . . . It had however been impossible for him to induce Svane or Fischer to take the necessary action on their side . . .«.

Hertil skal bemærkes, at R.H. intet havde med vore skibe at gøre, ej heller med deres forsikring. Han og jeg har aldrig drøftet skibsforsikringen. Men det er rigtigt, at vore statsskibe i 1941 ikke var forsikrede, hvorimod »Julius Thomsen« qua privatejet var normalt forsikret. Den danske stat havde altid været selvforsikrer for sine skibe, og vi fulgte naturligvis den sædvanlige praksis. Da USA i december 1941 indtraadte i krigen, fandt jeg det imidlertid rigtigt at ændre kurs paa forsikringsomraadet, og saavel »Gertrud Rask« som »Hans Egede« var fuldt forsikringsmæssigt dækket, da de senere gik tabt.

Det oplyses, at R.H. »complained that the delegation did not confer with him in all shipping matters . . .«. Grunden til, at vi ikke gjorde dette, var den, at hverken ØK eller delegationen havde bedt R.H. om at være vor raadgiver i saadanne sager. Vi havde allerede forlængst kontakt med andre sagkyndige (bl. a. skibsreder Tage Nielsen og ØK's skibsinspektør Splittorff), og det er udelukket, at R.H. skulle have trængt sig paa som raadgiver, en rolle han vist iøvrigt ville have egnet sig fortrinligt til. Men hvis referenten har spurgt ham, hvorvidt delegationen konfererede med ham i skibsspørgsmaal, maatte svaret naturligvis blive: Nej.

Vi faar dernæst at vide, at R.H. er »horrified to see the way in which money daily was wasted . . .«. Det drejer sig her om delegationens telefon- og telegramudgifter, men da R.H. aldrig havde betraadt vore kontorer eller set vore regnskaber, er disse bekymringer vist ikke værd at beskæftige sig med.

Vor veltjente skipper paa S/S »Hans Egede« skulle R.H. ifølge referatet have kaldt »incompetent«, skønt en dygtigere sømand og skibs-

fører næppe har betraadt et dansk skibsdæk. Og om denne redelige og pligttro ældre kaptajn – som aaret efter gik ned med skib og besætning under udførelsen af sin tjeneste – spørger referenten nu R.H., om det kan tænkes, at kaptajnen under ophold i USA gør sig skyldig i »graft«, hvilket R.H. dog ikke tør sigte ham for. Men ordet »graft« skal altsaa med i referatet.

Man ved ikke, om man skal le eller græde, naar man ser, at der i en historisk afhandling ofres betydelig plads paa, baade i dansk og engelsk sprog, at referere et dokument af denne kaliber ensidigt – uden tvivl eller kritik. Skønt det endda omfatter nulevende personer, giver forf. tværtimod paa s. 471 den kritik, han netop har refereret, en slags blaat stempel, ved at udtale, at det var »et iøjnefaldende træk« ved kritikken, »at den laa paa linie med Sonnes«. Naturligvis maa dokumentet fremdrages, da Kauffmann jo gjorde skæbnesvanger brug deraf – og jeg er personligt taknemmelig, fordi det er blevet fundet og fremdraget – men en historiker bør ikke citere det bredt og saaledes viderelevere det ensidigt uden mindste forsøg paa at skaffe sig en vis verificering eller dog sandsynliggørelse af indholdet. Henvisningen til Sonne er ingen plausibel undskyldning, naar hensyn tages til, dels hvor sønderlemmende og usandsynlig referatets kritik er, dels hvor let supplerende oplysninger kunne være indhentet samt endelig: Referentens og Sonnes fælles og lidenskabelige interesse i en kritik.

Det mest beklagelige er vel nok dette, at en afdød hædersmand – hvilket Rasmus Hansen var efter alles mening – som tilmed var kendt for at udtrykke sig med stor forsigtighed (jfr. det følgende), her er »hængt ud« værgeløst for eftertiden af en uansvarlig referent, hvorefter en historiker akcepterer beretningen og offentliggør den.

Om afdøde Rasmus Hansen har Østasiatisk Kompagnis adm. direktør, Mogens Pagh over for mig udtalt, at »han var et fint menneske, der vanskeligt kan tænkes at have ytret sig nedsættende om andre, saaledes som det er beskrevet i gesandtskabsreferatet«. Jeg har hr. Pags tilladelse til at offentliggøre udtalelsen, som den her er citeret.

Man kan næppe bebrejde hr. Berle, at han stoler paa, at den danske ministers beretning er i overensstemmelse med sandheden. Men en historiker, som konfronteres med denne mærkelige sag, der synes at være blevet begravet lige saa gedulgt, som den blev bragt til verden, burde som sagt nok have stoppet op; og jeg vil ikke tilbageholde, at flere medlemmer af ØK's direktion efter bogens fremkomst over for mig har udtalt deres forbavselse over, at forf. ikke har henvendt sig til kompagniet og søgt oplysning om Rasmus Hansen og om den paastaaede uoverensstemmelse.

Hvad angaar selve hovedsagen bag alt dette – etableringen af samarbejdet med East Asiatic – betragter jeg det den dag i dag som en lykke

for Grønland, at vi fik en stærk foranledning til paa egen haand at bede kompagniet om hjælp. Det er min bestemte opfattelse, at opnaelsen af denne hjælp – hvis sagen skulle være ordnet med gesandtskabets velsignelse – uvægerligt ville være strandet paa saadanne argumenter som »hensynet til ikke at saare amerikanske følelser«. Det er ligeledes min opfattelse, at skulle vi fortsat have bygget alene paa Gillespie & Co., ville den grønlandske forsyningstjeneste være brudt katastrofalt sammen, saaledes som det nær var sket i eftersommeren 1941. Gillespie's dansk-amerikanske leder hr. Carl Jensen var personligt en velmenende og pligtopfyldende mand; men den organisation, som stod til hans raadighed, slog simpelthen ikke til. Jeg vil gerne i denne forbindelse affive den almindelige misforstaaelse, at jeg opsagde samarbejdet med Gillespie (L. s. 452 og 633). Forf., som kender mit brev til Kauffmann af 15. august 1941, L. s. 453, ved – men nævner det ikke – at jeg deri skriver: »On my inquiry, Mr. Christiansen promised furthermore that the company, if so desired, would work for us *beside* Gillespie & Co.«. Det var hr. Sonne, som opsagde samarbejdet og trak sit firma tilbage sammen med sig selv. Han havde da intet lært og intet glemmt; dette var i hvert fald mit indtryk, og det forekom mig især, at Grønlands virkelige problemer i USA ved afskeden var lige saa fremmede for Grønlands-kommissionens formand, som da han tiltraadte i foraaret 1940; han fik simpelthen aldrig øje paa dem, fordi hans egne meninger først og fremmest skulle doceres. Fra første færd var han indstillet paa kun at se sine opgaver gennem de kauffmannske negotiorum gestor brilleglas, og disse var korrigeret saadan, at ethvert problem først blev anskuet under kompetencespørgsmaalets synsvinkel. Der var intet, som tydede paa, at dette ville blive anderledes, saa vi kunne faa opbygget en paa rent sagligt grundlag roligt arbejdende forsyningstjeneste. Ethvert reelt fremskridt, som vort arbejde i saa henseende havde gjort i USA og Canada, havde mødt legationens og hr. Sonnes uvilje eller endog modstand, og undertiden søgtes amerikanske myndigheder mobiliseret imod os.

Da vi allerede i sommeren 1941 stod paa nippet til et forsyningsmæssigt sammenbrud, der for Grønlands østkystbefolkning kunne have betydet en katastrofe, an saa jeg det for nødvendigt at sætte min stilling ind paa at komme i samarbejde med folk, som kunne og ville forstaa vore problemer og – ikke mindst – betragte disse gennem saglighedens ufarvede glas. Jeg er paa Grønlands vegne glad for, at i hvert fald dette lykkedes, selv om det unægtelig holdt haardt.

AKSEL SVANE

JEG SER med glæde, at Historisk Tidsskrift har givet plads for dette fyldige indlæg fra hr. kommitteret, cand. jur. Aksel Svane. Da hr. Svane var personligt involveret i de forhold, han behandler, og kendte de op-

trædende personer, er hans indlæg af en ganske særlig værdi som beretning. Mit svar må blive en kritisk overvejelse af nogle af hans betragtninger og hans dokumentation.

En detaljeret gennemgang af hr. Svanes indlæg punkt for punkt vil blive for omstændelig på dette sted. Jeg vil indskrænke mig til nogle generelle bemærkninger om min stilling til de folkeretlige spørgsmål i forbindelse med gesandtskabets virksomhed og problemerne i forbindelse med de motiver, der kan have været bestemmende for denne virksomhed. Derudover vil jeg gå lidt nærmere ind på to emner, som jeg finder betydningsfulde, nemlig spørgsmålet om hr. Svanes holdning til oprettelsen af amerikanske baser i Grønland og spørgsmålet om forholdet mellem Grønlandsdelegationen og ØK.s New York-afdeling.

Hr. Svane vurderer i sit indlæg gesandtskabets aktivitet ud fra et folkeretligt synspunkt. Der kan næppe være tvivl om, at gesandtskabet handlede i konflikt med folkeretten under krigen. Når jeg ikke i min afhandling kommer ind på vurderinger af folkeretlig karakter, skyldes det dels, at det ville føre mig ind på et forskningsfelt, hvor jeg ikke kan yde noget, og dels at jeg som historiker finder denne synsvinkel mindre frugtbar. Jeg betragter – ligesom hr. Svane – gesandtskabets aktivitet som værende af politisk natur, og min bedømmelse af denne aktivitet må derfor hvile på andre kriterier. For mig bliver det ikke et spørgsmål, om de handlende havde en formel ret til at arbejde med de problemer, de tog op, og en formel ret til at handle som de gjorde; men snarere om de handlede konsekvent i forhold til det politiske mål, de havde sat sig. Jeg skal straks vende tilbage til dette spørgsmål.

I sit indlæg tillægger hr. Svane Henrik Kauffmann nogle handlingsmotiver af irrationel og temperamentsmæssig karakter, bl. a. hans »stærke ærgerrighed og forfængelighed« og hans »ønske om at spille en rolle« (ovf. s. 529). Der er vel næppe tvivl om, at sådanne motiver er almindelige, drivende momenter bag menneskelig handlen, og jeg mener ikke at have lagt skjul på, at Kauffmann i så henseende ikke var nogen undtagelse. Sådanne motiver er imidlertid meget vanskelige at arbejde med i en analyse af en politisk udvikling. Spørgsmålet må vel blive, hvordan de fik indflydelse på de deltagende personers handlinger. Så længe disse synes at være konsekvente i forhold til en målsætning eller er åbenbart praktisk motiveret, mener jeg ikke, der er rimelig grund til at gribe til forklaringer, som er baseret på sådanne svært beviselige og målelige motiver. Hvis dette ikke er tilfældet, vil det derimod være nærliggende at søge forklaringen i mere irrationelle personlige forhold.

Det er min opfattelse, at goodwill-politikken var bestemmende for gesandtskabets stilling til alle væsentlige spørgsmål (s. 15).¹ Hr. Svane bruger udtrykket: »forfatterens »systematiske« opfattelse af Kauffmanns

¹ De sidetal, der uden nærmere angivelse anføres i parentes, refererer til min afhandling.

politik« (ovf. s. 536). Gesandtskabets arbejde kompliceredes imidlertid af, at de kæmpende allieredes og USAs interesser i grønlandsspørgsmålet ikke altid var identiske. Når Kauffmann måtte vælge mellem at støtte allierede eller amerikanske interesser, valgte han det sidste; men det var sikkert betingelsen for, at hans arbejde kunne fortsætte, og således en afgørende betingelse for, at han kunne virkeliggøre sin målsætning.

Angående skibene kompliceredes arbejdet af, at hverken allierede, amerikanske eller danske interesser var identiske. Her valgte han i 1940 at støtte de allieredes synspunkter; men efter den amerikanske overtalelse af skibene i 1941 støttede han de danske rederrepræsentanternes synspunkter og interesser. (Se min artikel: »USAs rekvision af danske skibe i 1941«, Hilsen til Hæstrup, s. 110 ff. (Odense Universitetsforlag 1969)).

Jeg vil ikke ganske udelukke muligheden af, at man med udgangspunkt i disse forhold kunne anlægge det gennemgående hovedsynspunkt på Kauffmanns politik, at den »ikke var et system uden deviationer« og at man i så fald kunne søge den motiveret »ved temperament eller opportunistik« (ovf. s. 536). Jeg ved ikke, om hr. Svane vil gå så vidt, men jeg tror, at det vil give et urimeligt forvredet billede af gesandtskabets arbejde i 1940/41. Hr. Svanes eksempler på »deviationer« fra disse år, nemlig Kauffmanns holdning til Julius Thomsen-episoden og hans holdning i spørgsmålet om landsrådsudtalelserne i 1941 overbeviser mig i hvert fald ikke.

Der er som nævnt to spørgsmål i hr. Svanes indlæg, som jeg gerne vil lidt nærmere ind på: I) hr. Svanes stilling til oprettelsen af amerikanske baser i Grønland i 1941 og II) hans afvisning af de udtalelser angående forholdet mellem Grønlandsdelegationen og Ø.K., som tillægges hr. Rasmus Hansen.

AD I. Problemstillingen, som jeg opfatter den, må være: Var hr. Svane overvejende positivt eller negativt indstillet til en baseaftale med USA i april 1941?

Svaret på dette spørgsmål må få konsekvenser for bedømmelsen af gesandtskabets motiver til på landsfogdernes bekostning at sikre sig indflydelse i denne sag. Hvis hr. Svane var overvejende negativt indstillet, kan gesandtskabets handlemåde begrundes med et ønske om at sikre dansk goodwill bl. a. hos den amerikanske regering. Med andre ord, gesandtskabets handling kan motiveres rationelt i henhold til den politiske målsætning. Var hr. Svane derimod overvejende positivt indstillet til en baseordning, så der var udsigt til gnidningsløse dansk-amerikanske forhandlinger også med landsfogderne som dansk forhandlingspartner, så vil det være naturligt at lægge en hovedvægt på gesandtskabets ønske om at »spille en rolle«, når dets motiver skal gøres op.

Det skulle fremgå af min fremstilling, at jeg anlægger det førstnævnte synspunkt. På side 367 i min afhandling skriver jeg: »Landsfogderne var blevet noget hårdhændet behandlet [i forbindelse med gennemførelsen af Grønlandstraktaten]; men i Svanes svar [til Kauffmann af 5. april 1941 (se nedenfor)] lå der noget af en bekræftelse på, at hele sagen ville have været vanskelig at føre igennem, hvis landsfogderne var blevet taget med på råd, som de egentlig havde krav på. For gesandtskabet var det et mål i sig selv ikke at nøle og stille for mange fordringer . . . , men derimod vise sin vilje til at arbejde med på et arrangement, som var et led i en udvikling henimod Danmarks befrielse. Denne vilje lykkedes det at demonstrere gennem medvirken til oprettelsen af amerikanske baser i Grønland, og hensigten måtte her i nogen grad hellige midlerne«.

Når jeg anvender udtrykket, at der »lå noget af en bekræftelse på, at hele sagen ville have været vanskelig at føre igennem, hvis landsfogderne var blevet taget med på råd . . . « i Svanes svar, skyldes det en erkendelse af visse fortolkningsvanskeligheder. Trods alt mener jeg dog, at det vil være rimeligt at tolke dette dokument (i kildekritisk betydning) som udtryk for en overvejende negativ holdning til en baseaftale på det pågældende tidspunkt.

Svane skriver i svartelegrammet, at USA *kun* i dette tilfælde kan varetage sine forsvarsinteresser ved 1) at krænke danske rettigheder eller 2) gennem en overenskomst, der prisgiver rettigheder, som hverken gesandten eller landsfogderne retmæssigt kan prisgive. Svane tilslutter sig kun under omstændighedernes voldsomme pres.

Jeg synes, at dette må tolkes som udtryk for en overvejende negativ indstilling til tanken om oprettelse af amerikanske baser i Grønland på det pågældende tidspunkt. Dette bekræftes yderligere af Penfields berettede udsagn om, at Svane i et udkast til svaret havde skrevet, at han kun tilsluttede sig under protest. Vi har ikke kildemateriale, der direkte siger noget om Svanes motiver til denne holdning (utilfredshed med Kauffmann, med det foreliggende traktatudkast og med forhandlingsproceduren er jo ikke noget motiv for en overvejende negativ holdning til en baseaftale i almindelighed: Hvis det havde været hele grunden til Svanes holdning, hvorfor så ikke udtrykke det direkte som landsfoged Brun gjorde? (se s. 332)). Skulle jeg fremsætte en formodning, måtte den blive, at hr. Svane opfattede en accept af en baseordning som en neutral handling. Hr. Svane giver jo senere udtryk for den mening, at danske i udlandet burde følge den danske regering i dens neutralitetspolitik (se kap. 9, afsn. 4, s. 459 ff.).

Under de daværende omstændigheder måtte Svane naturligvis se i øjnene, at han på et eller andet tidspunkt kunne blive tvunget til at foretage en sådan unneutral handling. Der kan næppe være tvivl om, at han på forhånd havde indstillet sig på at gøre det, hvis det blev nødven-

digt, men at han i så fald måtte ønske, at det lå fuldstændigt klart for alle, at der umiskendeligt var tale om en tvangssituation. Denne sammenhæng synes at fremgå af et telegram fra Penfield til Hull af 12. april 1941, hvori der står:

Svane considers such an agreement [Grønlandstraktaten] much less undesirable than any other possible form of foreign influence in Greenland but would prefer to avoid concluding the agreement until necessary to forestall occupation or other foreign intervention, a contingency which he apparently would be prepared to admit as inevitable only when faced with the fait accompli.

Tanken om at kunne holde Grønland neutralt, indtil der forelå åbenlyst tvingende grunde til en anden politik, synes Svane allerede at have givet udtryk for overfor Penfield i efteråret 1940, da de fulgtes ad til USA (se s. 315/316). Denne nølende holdning overfor USA i basespørgsmålet var utvivlsomt gesandtskabet bekendt (se s. 319). Med andre ord, blandt gesandtskabets motiver til at fortrænge landsfogderne fra forhandlingerne om Grønlandstraktaten må man lægge vægt på ønsket om uforstyrret af landsfogderne at kunne gennemføre et væsentligt led i goodwillpolitikken. Et tilsvarende motiv, mener jeg, måtte være afgørende for, at landsfogderne kun fik en meget begrænset indflydelse på kryolitforhandlingerne i sommeren 1940 (se s. 173). Det betyder imidlertid ikke, at der ikke også kan blive tale om andre motiver af mere irrationel karakter. De bør nævnes; men det er ikke nødvendigt at gribe til dem for at finde en rimelig forklaring på gesandtskabets handling i de nævnte tilfælde.

Jeg har meget vanskeligt ved at tro, at der ikke er tale om en erindringsforskydning, når hr. Svane nu skriver, at han fra november måned 1940 deltog »uden betænkning i de amerikanske forberedelser til en okkupation . . .« (ovf. s. 538/39), og jeg kan ikke uden videre acceptere hr. Svanes argumentation for, at dette skulle være tilfældet. Jeg anerkender ikke uden videre Svanes referat fra 1945 af samtalen med Lacy i 1940. Når jeg citerer det, er det i forbindelse med en drøftelse af den amerikanske politik, ikke Svanes. Netop gengivelsen af Svanes benægtelse af at ville protestere mod en amerikansk besættelse må nok fra et kildekritisk synspunkt anses for tvivlsom i en rapport, der stammer fra 1945.

Hr. Svanes tolkning af sit eget telegram til Kauffmann af 5. april, en tolkning der skal gøre det muligt at forstå, at Svane godt på det tidspunkt kunne være positivt indstillet til en amerikansk besættelse, selvom han hævder at handle under omstændighedernes voldsomme tryk, synes jeg virker lidt anstrengt.

Svanes velvillige indstilling til afsendelse af en amerikansk undersøgelsesekspedition i februar 1941 siger heller ikke noget om hans holdning til en amerikansk besættelse i foråret 1941. Formålet med ekspedi-

tionen var jo 1) at hindre engelsk/canadiske planer og 2) at undersøge mulighederne for civile anlæg, der 3) skulle opføres af grønlandske myndigheder. Noget sådant var det meget nemmere at sige ja til end til en basetraktat, der gav amerikanerne næsten ubegrænsede muligheder i Grønland.

Alt i alt finder jeg ikke, at hr. Svane har tilvejebragt et kildegrundlag for, at han ikke nærede betænkelighed og modvilje mod en baseordning under de foreliggende omstændigheder. Jeg synes tværtimod, at min tolkning af Svanes telegram af 5. april til Kauffmann som et udtryk for en noget reserveret holdning til en amerikansk besættelse kan støttes af Penfields beretninger og af Svanes holdning i almindelighed.

AD II. Hr. Svanes påstand om, at indholdet af samtalerferatet af 29. september 1941 er forkert, har optaget mig meget. En henvisning til et dårligt samarbejde mellem Grønlandsdelegationen og Ø.K. blev jo fremført af gesandtskabet over for State Department og var utvivlsomt en hovedårsag til ministeriets medvirken i forbindelse med omorganiseringen af den grønlandske forsyningstjeneste i New York. Jeg har ikke i min afhandling lagt skjul på, at gesandtskabet handlede ret hårdhændet over for landsfogderne; men det har overrasket mig, at man muligvis er gået så vidt som til at benytte sig af falske oplysninger. Hvis hr. Svane har ret, vil dette give mig anledning til at justere min opfattelse af gesandtskabets arbejdsmetoder.

Hr. Svane rejser spørgsmålet om, hvorvidt en historiker bør »citere [en sådan kildes indhold] bredt og således viderelevere det ensidigt uden mindste forsøg på at skaffe sig en vis verificering eller dog sandsynliggørelse af indholdet« (ovf. s. 557). I et tilfælde som dette må svaret blive ja. Min interesse er at beskrive gesandtskabets politik. Denne politik blev formet bl. a. på grundlag af utallige oplysninger, som tilgik gesandtskabet udefra. Hvis jeg skulle verificere alle disse oplysninger, ville jeg aldrig være kommet til ende med mit arbejde, men ustandseligt være blevet ledt ud på sidespor af sekundær interesse for mine undersøgelser. Jeg ser det imidlertid som noget frugtbart, at mit arbejde – som tilfældet er her – kalder folk med særlig viden og interesse frem og således giver stødet til nye undersøgelser.

Jeg havde håbet at kunne føre undersøgelsen af dette spørgsmål videre, og jeg har med et brev af 21. oktober 1969 henvendt mig til Ø.K.s direktion med anmodning om adgang til relevante arkivalier. Ø.K. har imidlertid den 4. november meddelt mig »at de omhandlede arkivalier – i henhold til vort New York kontor – ikke længere eksisterer«.

Der synes altså ikke at være mulighed for en opklaring af sagen ad den vej. Men det skulle glæde mig meget, om der ad anden vej kunne skaffes et solidt kildegrundlag for en afklaring af spørgsmålet.

TIL SLUT vil jeg ganske kort hæfte mig ved et afsnit i hr. Svanes indlæg, som forekommer mig lidt uforståeligt. På side 553 taler hr. Svane om en »sigtelse«, som jeg fremsætter offentligt. Jeg har skrevet, at hr. Svane brød en licensordning ved at medvirke til overførelsen af et pengebeløb direkte til Ø.K. Det er vel en kendsgerning, at der eksisterede en aftale om, at penge, der indgik som betaling for grønlandske varer skulle ind sættes på bestemte konti (se s. 457/58), dette synes også klart at fremgå såvel af det brev fra Svane til Kauffmann af 11. okt. 41, som hr. Svane selv citerer, og iøvrigt af hr. Svanes betragtninger s. 554. Jeg er naturligvis glad for hr. Svanes oplysning om, at en direkte indbetaling til Ø.K. ikke unddrog det amerikanske finansministerium kontrol; men dette forhold ændrer vel ikke noget ved den kendsgerning, at der var tale om et brud på en aftalt ordning.

FINN LØKKEGAARD

DA slutbemærkningen i foranstaaende replik maa bero paa en lapsus memoriae efter læsningen af mit indlæg, beder jeg forlods om plads for en kortfattet korrektion.

Dr. Løkkegaard synes at have begravet sigtelsen for »licensbrud« i forbindelse med min direkte overførsel af det omhandlede kryolit-provenu fra Aluminum Company of Canada til ØK, men fastslaar nu som en »kendsgerning, at der var tale om et brud paa en aftalt ordning«.

Som det imidlertid klart vil fremgaa ovenfor side 532, omfattede aftalen med Kauffmann om kryolit-pengene kun »Pennsalt«, idet Kauffmann jo ikke var gesandt i Canada. De canadiske kryolit-penge var derimod – som allerede oplyst foran (side 553) – »frie«, og vi benyttede dem i vid udstrækning til betaling for de meget betydelige forsyninger, som »Alcan« selv indkøbte for os til Grønland. Betalingen effektueredes naturligvis ved simpel modregning. I andre tilfælde plejede vi ganske vist af praktiske grunde at lade Alcan-pengene indgaa paa samme legationskonto i »Bank of New York«, som Pennsalt-pengene indgik paa – men dette var en frivillig sag. Der forelaa heller ingen aftale eller noget retsforhold, som hindrede en direkte overførsel fra Alcan til ØK. Der forelaa kun som hindring det faktiske magtforhold, som Kauffmann gjorde gældende, og som jeg omtalte i mit brev til Kauffmann af 11/10-41 (foran side 554). Der blev saaledes ikke brudt nogen aftale fra min side.

AKSEL SVANE

Anmeldelser

GRETHE AUTHÉN BLOM: *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*. Oslo, Universitetsforlaget, 1968. xii+500 s. 38,50 no. kr.

Med sin disputats *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387* har Grethe Authén Blom ydet et særdeles betydningsfuldt bidrag til studiet af norsk middelalderhistorie. Ved at sætte privilegierne i centrum for en behandling af kongemagtens forhold til grupper og enkeltpersoner i samfundet er hun for adskillige problemers vedkommende naaet til mere tilfredsstillende fortolkningsgrundlag end den hidtidige forskning.

Desværre er det endnu kun for Norges vedkommende, vi besidder en saadan systematisk gennemgang af det overleverede privilegiummateriale fra middelalderen, et forhold der maa skyldes det norske materiales mere overkommelige omfang. Paa den anden side maa netop det norske materiale volde problemer p. g. a. dets spredte karakter og den ofte temmelig korrupperede overleveringsform: meget materiale er gaaet helt tabt, adskillige privilegier (især fra de første aarhundreder) kender vi kun indirekte gennem omtale i kongesagaerne eller fra vanskeligt daterbare ældre lag i de bevarede lovhaandskrifter – for andre privilegiers vedkommende har vi nok ordlyden overleveret, men kun via sene afskrifter og i en anden sprogform end originalernes. Naar man saa dertil føjer, at det norske privilegievæsen ikke har været saa udbygget som andre europæiske landes bl. a. p. g. a. Norges relative fattigdom sammenlignet med de sydligere lande, er det klart, at vi maa staa over for et materiale med mange huller, og at det ofte bliver svært, ofte umuligt, at foretage entydige tolkninger af de enkelte privilegier.

Især for det norske materiales vedkommende har forf. derfor ment, at man maa danne sig et overblik over den samlede privilegiummasse, før man forsøger at tolke de enkelte privilegier. Ellers risikerer man, som det har været tilfældet med mange ældre forskere, at blive hængende i formelle udtryksformer, der nok engang har haft en eksakt betydning, men som paa det givne tidspunkt er blevet til staaende clichéer i det officielle diplomsprog. Forf. har ønsket at »trengte bak privilegiebrevens formularspråk for å finne klare og rimelige tolkninger både av privilegier som lenge har fanget forskernes interesse, og av privilegier som hittil har

ligget upåaktet« (s. 3). Forf. har følgelig sat sig det maal 1) at kortlægge privilegievæsnets kronologiske fremvækst og udbygning, 2) at tolke de mere betydningsfulde privilegier, 3) at give en redegørelse for kongemagtens privilegiepolitik og alle de problemer der knytter sig til den i de enkelte perioder, saasom stridigheder om privilegiernes fortolkning, stadfæstelsernes rolle, hvorledes privilegierne afspejler den magtpolitiske balance mellem kongemagten og de ledende samfundsgrupper etc. Da hun samtidig tilstræber fuldstændighed inden for de rammer, hun har afstukket for undersøgelsen, siger det sig selv, at fremstillingen maa kæmpe med store dispositionelle vanskeligheder, og at bogen ikke just kan betegnes som letfordøjelig. Men den taalmodige læser vil ikke fortryde sin udholdenhed!

Som det ligger i arbejdets titel, har forf. kun ønsket at tage hensyn til de af *kongemagten* givne privilegier (hele det kirkelige privilegievæsen lades saaledes ude af betragtning). Som privilegier opfatter hun »enhver forrett eller enerett, særbegunstigelse, dispensasjon etc. som kongen i kraft av sine suverene rettigheter, øverste regjeringsmyndighet eller ved politisk overenskomst tilstår noen av sine undergivne . . . og derigjennem stiller disse på et eller flere områder utenfor vanlig lov, sedvanerett eller gjeldende bestemmelser, eller også etablerer ny rett til deres fordel. Enn videre alle avtaler, overenskomster og gaver, hvorigjennem kongemakten overfører visse kongsrettigheter eller kongsinntekter til personer eller institusjoner« (s. 12). Herfra undtager hun dog det, hun benævner »barmhjertighedsprivilegier«, d. v. s. begunstigelser til bestemte befolkningsgrupper eller bygder, der hørte til de vanskeligst stillede i samfundet; begrundelsen (som undertegnede finder temmelig tvivlsom) er, at de der kom til at nyde godt af lettelserne nok havde det saa smaat og vanskelig paa alle maader, at de ikke selv paa nogen maade følte sig *begunstiget* gennem privilegierne. (Undtagelsen af denne privilegiekategori er saa meget mere tvivlsom, som vejen fra saadanne barmhjertighedsprivilegier til virkelige begunstigelser paa andre samfundsgruppers bekostning ikke var lang og faktisk af og til ses gennemløbet).

Værne- og gavebreve er ogsaa principielt undtagne, de medregnes kun, naar de er sammenknyttede med begunstigelser af anden art eller naar de efter forfatterindens skøn *virker* som et egentligt privilegium, altsaa som en særbegunstigelse *paa andres bekostning*. Denne synsmaade kan forsvares, men maa føre til uheldige konsekvenser, naar forf. ønsker at tage stilling til tendenser i kongemagtens politik overfor en bestemt institution; man ser fx. dette i afsnittet om Mariakirken i Oslo (s. 420–424), hvor privilegiestadfæstelser, -indskærpninger og -udvidelser opregnes som baggrund for analysen, men gavebreve paa krongods holdes udenfor: naar undersøgelsens sigte paa et punkt rækker ud over den egentlige privilegiepolitik i forfatterindens definition af begrebet, bør hele det relevante

materiale – uanset den definatoriske begrænsning – inddrages til læserens bedømmelse.

Hvad værkets *kronologiske* afgrænsning angaar, har forf. sat sig den ambitiøse opgave at omspænde hele tidsrummet fra rigssamlingen til Margrethes tronbestigelse efter Olav Haakonssons død. For at give behandlingen dybde, er hun altsaa ikke veget tilbage fra at give sig i kast med de første århundreders kun indirekte (og sent) overleverede kildemateriale. Da hun imidlertid er ganske klar over, hvor svagt et grundlag det giver for forskningen, kommer behandlingen af det blot til at fungere som optakt til beskrivelsen af privilegievæsnet fra det 12. aarh. og fremefter.

I det 12. aarh. beskæftiger forf. sig først og fremmest med kongemagtens forhold til kirken, med Canones (1152–3?), Magnus Erlingssons privilegiebrev til kirken (1160'erne eller 1170'erne) og Coelestin III's bulle (1194) som de centrale kilder. Det privilegiepolitiske problem, der i denne forbindelse staar i centrum for opmærksomheden, er spørgsmaalet om den enkelte konges mulighed for at binde sine efterfølgere til at opretholde en given begunstiging. Forf. konkluderer her (s. 80–81), at selvom der i tidens løb udkrystalliserede sig visse normer for privilegiers fornyelse, viste det sig alligevel igen og igen, at hverken »forn rett«, sædvanemæssig praksis eller principielle teorier altid lod sig forene med de politiske realiteter. Iøvrigt konstaterer hun en stærk udvidelse af privilegievæsnet i denne periode og ser det som et udslag af den stadige vækst i kongemagtens rettigheder og indtægtsgrundlag: »Jo flere tråder som samles hos kongen, desto større muligheder har han for å gi særrettigheter; desto mer følbart vil det virke på samfunnet og drive enkeltpersoner, grupper og institusjoner til å søke lettelser eller fritakelse for kongelig kontroll eller for ytelser til kongedømmet« (s. 81).

Mens det efter forfatterindens opfattelse alene er mellem kongemagten og kirken, striden om privilegiepolitikken foregaar i det 12. aarh., træder i det 13. aarh. det verdslige aristokrati frem med krav om at blive anerkendt som en særlig stand med kollektive særbegunstigelser; samtidig synes det at gaa sammen med kongemagten i et ønske om at begrænse gejstlighedens forrettigheder. Kirkens ønske om, i aarhundredets anden halvdel, at sikre sin privilegiemæssige status og sine sædvanemæssige rettigheder (saaledes som det gav sig udtryk i den saakaldte *Sættargjerd* af 1277) tolker forf. defensivt, som et tegn paa at kirken var kommet ind i et koldere klima, hvor det var tvivlsomt, om dens rolige, paa sædvanen byggede ekspansion ville kunne fortsætte. Diskussionen af Sættargjerdens og dens tillæg *Stedjebrevet* og af disse aftalers senere skæbne kan vist roligt betegnes som et af bogens højdepunkter; forf. griber her paa velgørende nøgtern og velunderbygget vis ind i den hede debat, der har været ført om dette emne blandt norske middelalderforskere. Hendes konklusion er, at selv om aristokratiet efter Magnus Lagabøters død fører

en energisk politik mod kirken, er det kun Stedjebrevet, der direkte ophæves, mens kirkens rettigheder if. Settagjorden i praksis bliver opretholdt, selv om denne i sin helhed først bliver formelt bekræftet af kongemagten saa sent som 1458. Ogsaa paa et andet punkt griber forf. paa fortrinlig vis ind i den førte debat, nemlig i spørgsmaalet om høvdingemøde-institutionens placering i den norske lovgivningsprocedure og dens evt. karakter af centralt konfliktemne i en norsk »forfatningskamp« i 2. halvdel af det 13. aarh. Hun fastslaar mangelen paa konkrete oplysninger om en forfatningskamp mellem konge og kirke om rigsmødernes plads i lovgivningen, fremhæver at det kun er en meget lille del af de store lovverker, der udtrykkelig bliver drøftet og vedtaget paa høvdingemøder, og vender sig mod Johan Schreiners tese om en kongelig forfatningspolitik præget af gentagne kovendinger inden for en kort aarrække, hvor kongen snart skulle holde sig til, snart handle i konflikt med et af Schreiner postuleret forfatningsprivilegium til kirken fra 1260.

I behandlingen af det 14. aarh. fastslaar forf., at der generelt er tale om en restriktiv linie i kongemagtens privilegiepolitik; man har erkendt, hvor uheldigt det var for kongemagten at være indskrænket af de afgivne særbegunstigelser, ikke mindst paa det finansielle omraade, og man forsøger derfor at holde igen og i fortolkningsspørgsmaal altid holde sig til den mest indskrænkende tolkning – hvis man da ikke gennem lovgivningen eller nye privilegier helt kan komme uden om dem. Paradoxalt nok ser vi imidlertid netop i denne periode privilegiemassen vokse som aldrig før og strække sig udover og nedover i samfundet i hidtil uset grad; men hovedmængden af disse privilegier har karakter af statsindgreb i næringslivet (især handelen) og tager sigte paa at begunstige én by eller borgergruppe over for en anden, by over for land, indfødte over for udlændinge etc., uden at kongemagtens økonomiske eller politiske magtgrundlag synes at blive synderlig paavirket deraf.

Der er dog to væsentlige afvigelser fra denne restriktive linie: tildelingen af skattefrihed til »kongens mænd« og deres følge (uanset dettes størrelse) under forudsætning af deres deltagelse i krigstjeneste for kongen – og de hyppigt fornyede, indskærpede og udvidede begunstigelser af Mariakirken i Oslo. Den første afvigelse forklarer forf. med kongemagtens behov for en omlæggelse af militærsystemet fra folkeligt ledingsopbud til adels-hær, den anden med kongemagtens behov for at kunne føre en af raadet uafhængig privilegiepolitik, støttet paa en særlig kadre af administratorer med kansleren i spidsen (i 1314 kædes kanslerstillingen sammen med provstestillingen ved Mariakirken). Den første forklaring virker umiddelbart plausibel, selv om man kunne ønske den grundigere underbygget. Væsentlig mere tvivlsom virker den anden forklaring. Den bygger paa en vurdering af kongedømmets interesser og af Haakon V's personlige opfattelse af disse, men denne vurdering staar som noget givet, som et

indiskutabelt faktum; man indtolker en interesser modsætning mellem konge og raad som en forklaring paa begunstigelserne af Mariakirken, hvorefter disse anvendes som bevis for, at Haakon V ikke blot lod sig lede af sine raadvivere, men selv var istand til at føre en politik. Hvorledes forf. kan bringe dette i overensstemmelse med, at netop Haakon V af al magt arbejder paa at gøre *raadet* til det bærende element i norsk politisk liv, naar han selv er død, har jeg meget svært ved at indse. Der er, saa vidt jeg kan se, tale om en inkonsistens i argumentationen, som kun kan skyldes, at forf. paa forhaand har lagt sig fast paa en ganske bestemt opfattelse af kongemagtens interesser og Haakon V's personlige politik.

Naar kanslerposten saa ofte kommer til at staa ubesat i den følgende »svensk-norske« periode, tilskriver forf. det følgelig i første række raadsaristokratiets modstand mod et rivaliserende element i rigsstyret. If. forf. ser raadet ud til at følge det forfatningspolitiske princip, at der i hvert fald ikke skal være nogen kansler i de perioder, hvor rigsstyret forestaas af en drottsete. At raadet under formynderstyret for Olav Haakonsson ikke formaar at holde denne paastaaede bastion, søger forf. at forklare enten ved drottsetens personlige svaghed eller ved at raadet skulle være i færd med at opgive sin »tradisjonelle uvilje mot en prostekansler« (s. 400). – Endnu vanskeligere bliver det for forf. at forene sin opfattelse af, at det næsten var endnu vigtigere for Magnus Eriksson og Haakon VI end for Haakon V at bevare og styrke Mariakirkens stilling, med det faktum, at Haakon VI i de sidste 10 aar af sin regeringstid, hvor han selv personlig staaer i spidsen for rigsstyret, alligevel ikke udnævner Mariakirkens provst til kansler. Forf. forsøger at forklare det med, at kongen skulle have frygtet, at kansleren skulle blive trukket over til raadet, ganske ligesom raadet »tør ha frygtet at en prostekansler altid ville være og bli en kongens mann og ikke deres« (s. 445).

Det er lidt trist at se kansler- og Mariakirkeproblematikken blive tabt paa gulvet paa denne maade – saa meget mere som der i det af forf. opregnede privilegiummateriale for Mariakirken i perioden 1332–1388 faktisk findes uudnyttede muligheder. Gaar man oversigten paa siderne 420–423 igennem og ikke blot hæfter sig ved privilegiernes mængde, men ogsaa ved deres fordeling paa forskellige privilegiekategorier og deres tidsmæssige fordeling inden for perioden, vil man se, at mens de generelle stadfæstelser af kirkens privilegier fordeler sig udover hele perioden og det samme stort set er tilfældet for de partielle indskærpelser af visse rettigheder, finder der ingen *udvidelser* af kirkens begunstigelser sted efter 1364. Det ville her være interessant at vide, om det samme gør sig gældende for de *gavebreve paa krongods*, forf. antyder eksistensen af øverst paa side 424; men svaret paa dette spørgsmaal vil man desværre ikke kunne finde i bogen p. g. a. den tidligere omtalte noget rigoristiske definitoriske afgrænsning af materialet. Følger gavebrevene imidlertid samme tendens som de

egentlige privilegier, skulle det være muligt at danne sig et klarere billede af kongemagtens politik i kansler- og Mariakirkespørgsmaalet under Haakon VI, et billede som imidlertid næppe vil komme til at stemme overens med den opfattelse, forf. har dannet sig af provstekansleren og hans kirke som brikker i et magtspil mellem konge og raad.

Forfatterindens mindre heldige haand i spørgsmaalet om kansler og Mariakirke maa dog ikke drage opmærksomheden væk fra de mange værdifulde iagttagelser og betragtninger, man finder ikke mindst i bogens anden halvdel. Fx. er analysen af den norske lovgivnings- og lovophævelsesprocedure og dennes fænomenele tilpasningsevne til ændrede politiske forhold af central betydning ikke blot for studiet af Norge indtil 1387, men maaske allermest for forstaaelsen af Norges overgang fra selvstændighed til unionsstat. I det hele peger mange linier i bogen frem mod den unionelle periode. Naar forf. er standset 1387, har hun gjort det ikke mindst under hensyntagen til, at privilegiepolitikken efter dette aar maa ses i nær forbindelse med den privilegiepolitiske tradition i de andre nordiske lande. Men endnu savner vi som sagt de analyser af privilegiesystemet i Sverige og Danmark i den før-unionelle periode, som sammen med Grethe Authén Bloms værk skulle danne grundlaget for et studium af unionstidens privilegiepolitik.

KARSTEN FLEDELIUS

JOHAN JØRGENSEN: Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark. København, [Munksgaard], 1966. 280 s. 45,00 kr.

Johan Jørgensens disputats om embedsmanden, købmanden, fabrikanten, mine- og storgodsejeren Henrik Müller (1609–92), som den 6. december 1966 forsvarede for den filosofiske doktorgrad ved Københavns Universitet,¹ bør betragtes som et kapitel af et større forfatterskab. Det begynde med magisterafhandlingen »Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte« (Skrifter udg. af Det historiske Institut ved Københavns Universitet I, 1957) og fortsattes med en række større og mindre afhandlinger, hvoraf »Bilantz 1660. Adelsvældens bo« (Festskrift til Astrid Friis, 1963), »Patriciat og enevælde« (Historiske Meddelelser om København, Årbog 1963–64) og »Bidrag til ærkebiskop Hans Svanes historie« (Kirkehistoriske Samlinger 7. rk. VI, 1966–68) er de vigtigste. Læst uden denne baggrund giver Johan Jørgensens disputats ikke noget rimeligt indtryk af hans forsker- og forfatterpersonlighed, for det er samme

¹ I bearbejdet form gengiver nærværende anmeldelse første officielle opposition. Anden officielle opponnet, professor K. Glamann, har sammenfattet sine synspunkter i en kort anmeldelse i *The Economic History Review*, Sec. Ser. XXI:2, 1968, s. 446f.

hovedtema, der i forskellige variationer gennemspilles i alle disse skrifter – og desuden høres som sidetema i størstedelen af hans øvrige produktion.

Dette hovedtema er pengenes magt, den rørlige – og borgerlige – kapitalts betydning for den økonomiske, sociale og politiske udvikling i de begivenhedsrige årtier omkring enevældens indførelse i Danmark. I »Det københavnske patriciat og staten« formulerede den klassisk dannede forfatter dette tema med Pindar-citatet i bogens motto: »Pengene gør manden«. I »Bilantz 1660« uddybede han sin problematik med et citat af G. N. Clark: »The agricultural wealth, which had been the material strength of feudalism, was now faced with the rivalry of the more mobile wealth of the capitalists«. ² I »Patriciat og enevælde« vovede han sig om sider selv frem: »Derfor blev statsomvæltningen i 1660 et rent overklasseopgør, i hvilket det gamle agrariske aristokrati kom til at ligge under for et nyt kapitalistisk-bureaukratisk oligarki«. ³ Men i disputatsen er det atter mottoet og atter et citat, nu dog af den biograferede person, der klarer præsenterer hovedtanken: ». . . her foruden er her Mangel i største Maade og allermest for Penge . . .«, skriver Henrik Müller i 1667 til Peder Schumacher. Dette motto kunne passende – da det nu drejer sig om en disputats – være fulgt op med en mere fuldstændig problemformulering i indledningen, men det er ikke sket. Vi får kun at vide, at med hensyn til problemstillingen må opmærksomheden først og fremmest være rettet mod de af Albert Olsen fremsatte synspunkter (s. 12). ⁴ Først som fremstillingen skrider frem og især i bogens afsluttende kapitel, hvor der også er taget hensyn til tidligere forskningsresultater, kommer forf.s hovedsynspunkt tydeligt til orde.

I konsekvens af dette hovedsynspunkt er forfatningsspørgsmålet ikke af samme afgørende betydning for Johan Jørgensens forståelse af enevældens indførelse som det var for J. A. Fridericia og senere historikere, der fortrinsvis tænkte i politiske baner. I polemik mod den af Erik Arup fremsatte opfattelse, at borgerne skulle have frygtet adelig dominans af fremtidige stænderforsamlinger og derfor foretrukket den enevældige kongemagt, har Johan Jørgensen hævdet, at forfatningsformen kun havde be-

² Feststrift til Astrid Friis, s. 170.

³ Historiske Meddelelser om København, Årbog 1964, s. 76.

⁴ Der henvises specielt til Albert Olsens afhandlinger »Steffen Rodes Regnskabsbog over Studehandel 1637–50« og »Nogle Synspunkter for dansk merkantilistisk Erhvervs-politik«. I den sidstnævnte afhandling, der har haft så stor betydning for senere forskning, har forf. nok med særlig glæde dvælet ved den store fodnote (Scandia III, s. 238), hvor Albert Olsen opregner en række statskreditorer og deres fordringer for gamle leverancer. I afhandlingen om Steffen Rode er Rodes og hans arvingers tilgodehavender hos kongen udførligt omtalt. Mere generelt har vel Olsens fremhævelse af kapitalmangelen i datidens danske samfund (som dog allerede Fridericia havde gjort opmærksom på) og hans mere positive syn (i forhold til Fridericia og andre) på statsleverancernes og statsstøttens betydning for især hovedstadens økonomiske udvikling spillet en rolle for forf.

grænset betydning for de pengestærke patriciere, der var statens kreditorer.⁶ Vigtigere for dem var at få indseende med forvaltningen af statens finanser, hvad de opnåede ved Henrik Müllers og Christoffer Gabels udnævnelse til rentemestre (jvf. s. 229).

En vigtig del af argumentationen for Johan Jørgensens hovedthese er fremsat i hans tidligere skrifter, og i disputatsen indskrænker han sig i disse tilfælde til et kort referat med henvisning til det sted, hvor vedkommende emne er mere indgående behandlet.⁸ Forf. har så vidt muligt søgt at undgå gentagelser af sine tidligere fremsatte synspunkter (s. 12), hvad der vel i almindelighed må betragtes som en dyd; efter anm.s opfattelse havde han dog stået sig ved at slække lidt på denne strenge økonomi og give den læser, der ikke er fuldt fortrolig med hans forudgående forfatter-skab, fyldigere orientering.

Johan Jørgensen holdt sig helst nær ved kilderne, og hans fremstilling er ofte blot en let omskrivning af kildeteksten, hvad der kan føre til vellykkede resultater (f. eks. s. 31 ff. og 41 ff.), men undertiden giver hans i øvrigt fortræffelige sprog karakter af barok-pastiche (et godt eksempel s. 99). Glæden ved at fremdrage hidtil uudnyttet kildemateriale har i flere af hans skrifter givet sig udslag i aftryk af særligt vigtige aktstykker, og disputatsen danner ingen undtagelse i denne henseende.⁷ Kildematerialet til Henrik Müller biografien har imidlertid ikke just budt sig til. Müllers privatarkiv er tabt, bortset fra en kopibog ført af en af hans handelstjenere, som giver værdifulde oplysninger om en enkelt gren af den vidtspændende virksomhed. Dette tab er så meget mere beklageligt som forf. mener at Müller har haft særdeles god orden i sit arkiv (s. 227). I hovedsagen har forf. derfor været henvist til at belyse Müllers mangesidede virke udfra administrations- og retsarkivernes til gengæld meget omfattende materiale. Han bemærker selv, at det på dette område har været nødvendigt at foretage en afgrænsning, og at hans fremstilling ikke tør

⁶ Festskrift til Astrid Friis, s. 171; jvf. Historiske Meddelelser om København, Årbog 1964, s. 76 og den interessante påvisning (s. 88 note 285) af, at Caspar Paludan-Müller i 1839 anlagde samme synspunkt som Erik Arup i 1924.

⁸ S. 68 betegnes Müllers rolle i august 1658 som mellemmand mellem regeringen og Københavns borgerskab samt de lærde som »velkendt«, idet der henvises til Det københavnske patriat og staten.

⁷ Müllers memorial angående generaltoldforvalterens instruks, der aftrykkes som tillæg I (s. 235–38), kunne have fortjent en udførligere kommentar end bemærkningen s. 40 om, at den »vidner om et nært samarbejde mellem statholderen Joachim Gersdorff . . . og Müller«. Den giver et interessant indblik i Müllers eget arbejde med udformningen af instruks, idet den henviser både til hans tidligere overgivne koncept (som der åbenbart efter Müllers mening ikke er taget tilstrækkeligt hensyn til) og til hans i øvrigt ukendte memorial af 21. december 1650 (forf. har i sin note s. 238 fejlagtigt 1651). Den aftrykte memorial giver desuden et slående vidnesbyrd om Müller som det praktiske livs mand med et rigt erfaringsgrundlag overfor det mindre virkelighedsnære bureaukrati.

gøre krav på fuldstændighed (s. 13), men bag denne beskedenhed ligger et overordentligt indgående kendskab til såvel arkiver som håndskriftsamlinger. Man kunne dog ønske, at forf. havde givet sine læsere mere præcis orientering om de principper, han har lagt til grund ved udvælgelsen af sit kildemateriale, end den lakoniske oplysning (s. 13): »Det har været nødvendigt at begrænse kildegennemgangen til det materiale, der med rimelighed kunne ventes at give udbytte«.

En egentlig vurdering af kildematerialets repræsentativitet og pålidelighed leder man også forgæves efter. Kun m. h. t. de fremmede gesandters indberetninger er der tilløb hertil (s. 13 med note 9). Allerede i sin afhandling fra 1961 om de københavnske kræmmere Ditmer og Johan Bøfke, hvortil der henvises s. 13, har forf. været inde på problemet, idet han påviser, at den engelske diplomat Robert Molesworth gør sig skyldig i en slem overdrivelse, når han hævder, at de københavnske handelsmænd var i bundløs gæld til kreditorerne i Amsterdam og Hamburg – deres hjemlige gæld var lige så stor, viser Johan Jørgensen!⁸ I disputatsen leveres yderligere et eksempel på en fejlagtig oplysning hos en gesandt, denne gang en svensk (s. 98 note 65), og en anden svensk gesandt nedkalder forf.s misbilligelse over sig, fordi han først indberetter om Admiralitetets oprettelse i 1655 med flere måneders forsinkelse, undlader at omtale Klingenberg og finder det fornødent at præsentere Müller (s. 62 f. note 24). Det sidste er nok det værste. Andre steder lægger forf. dog betydelig vægt på de fremmede diplomaters udsagn (s. 77, 88 og 103 note 75), og i det hele kan hans kritik kun siges at være en generel advarsel mod gesandtskabsindberetningers pålidelighed, som til visse er berettiget, men ikke synderlig opsigtsvækkende. Uden skade kunne advarselen være udstrakt til en anden kategori af berettende kilder, nemlig ligprædikener, hvis oplysninger heller ikke er ufejlbarlige (jvf. s. 77 note 16 – hvor Michael Henrichsøns dato dog ikke behøver at være helt hen i vejret – og s. 98 note 67).

Som Johan Jørgensens øvrige produktion vidner disputatsen om en betydelig belæsthed, der ikke indskrænker sig til den umiddelbart relevante litteratur, men går langt herudover. Om sit forhold til tidligere forfattere udtaler han kryptisk, at polemik mod tidligere fremsatte anskuelser »så vidt muligt« er undgået, »hvilket er det naturligeste i betragtning af den foreliggende litteraturs beskaffenhed« (s. 13). Forf. vil formentlig hermed antyde, at hans fremstilling i alt væsentligt er baseret på primært kildestudium og ikke, eller dog kun i ringe omfang, bygger på andre forskeres resultater, hvilket er uomtvisteligt.⁹ Måske har han tillige villet erindre om det ovenfor omtalte forhold, at hans syn på begiven-

⁸ Historiske Meddelelser om København, Årbog 1961, s. 71 f.

⁹ Jvf. dog nedenfor note 10. Enkelte steder savnes henvisning til benyttelse af en citeret kilde i tidligere litteratur, jvf. nedenfor note 15.

hederne omkring enevældens indførelse er principielt forskelligt fra tidligere historikeres, hvorfor polemik i detaljer ville være meningsløs. Mere specielt er der nok en sammenhæng mellem de citerede ord og den omstændighed, at C. O. Bøggild-Andersens biografi af Henrik Müller i Dansk biografisk Leksikon (Engelstoft) lades uomtalt, medens Fridericias tilsvarende artikel i Dansk biografisk Lexikon (Bricka) nævnes med anerkendelse (s. 11). I øvrigt må der lægges vægt på det forbehold, der er taget med ordene »så vidt muligt«; især Carl Christiansen gøres til genstand for kritik, når passende lejlighed gives.

Henrik Müller har først og fremmest fanget forf.s interesse, fordi han opfatter ham som eksponent for de kræfter indenfor borgerskabet, der ikke mindst som statskreditorer nåede frem til afgørende indflydelse i slutningen af Christian IV's og begyndelsen af Frederik III's regeringstid. Derfor har Müller også spillet en vigtig rolle i den del af Johan Jørgensens tidligere forfatterskab, der belyser baggrunden for enevældens indførelse. I »Det københavnske patriciat og staten« tegner han Müllers profil i et kort og vellykket rids (kapitel VI) – egentlig havde det været hans plan at lade hele magisterafhandlingen dreje sig om Müller, men efter nærmere overvejelse fandt han, at kildematerialet ikke slog til; her ændrede han altså opfattelse! I de andre ovennævnte skrifter er Henrik Müller ligeledes en hyppig gæst på siderne. Det er derfor let forståeligt, at forf. har følt trang til at samle trådene i biografens form, så meget mere som han i sit tidligere forfatterskab jævnlig havde dokumenteret udpræget evne til at formulere en præcis personkarakteristik og i det hele taget lagt en stærk personalhistorisk interesse for dagen.

Antallet af videnskabeligt forsvarlige historiske biografier kan ikke siges at være stort herhjemme, og det kan derfor være vanskeligt at dele Johan Jørgensens undren over, at en større skildring af Henrik Müller ikke tidligere har set dagens lys (s. 11). Hermed er dog på ingen måde sagt, at Müller er en uværdig genstand for forf.s opmærksomhed. Ganske vist var hovedtrækkene i Müllers indsats på forhånd tegnet ret fuldstændigt i Fridericias og Bøggild-Andersens artikler i de to udgaver af Dansk biografisk Leksikon, og der forelå en mindre afhandling af Fr. Meidell om Henrik Müller og Joachim Irgens (Museum 1894 II), men vor viden er unægtelig blevet uddybet gennem det store supplerende materiale, som Johan Jørgensen har udnyttet i disputatsen og de tidligere studier. Den biografiske form er imidlertid en af de vanskeligste, en historiker kan vælge. Faren for at overvurdere hovedpersonen, så at han fra at være bogens nærmer sig til at blive selve tidsalderens, er stor, hvad der kan anføres adskillige eksempler på fra ind- og udland, og det kan næppe siges, at Johan Jørgensen helt har undgået denne risiko. Hertil kommer den ovenfor omtalte skævhed i kildematerialet, som stadig har stillet forf. overfor det problem, at Müllers offentlige virksomhed er langt bedre

afhjemlet end hans private, hvad der selvsagt udgør en konstant trussel mod bogens homogenitet. Helt har dette problem ikke kunnet overvindes, men forf. har gjort sit bedste.

Johan Jørgensen har valgt at lade fremstillingen skride kronologisk frem og indenfor denne kronologiske hoveddramme skildre de forskellige sider af Müllers virksomhed i systematisk afgrænsede kapitler. Denne fremgangsmåde har medført, at Müllers borgerlige erhverv og hans virke som rentemester hver for sig har måttet behandles i to kapitler (henholdsvis IV, X og VII, XIV), der hver dækker en bestemt periode. Ulempen herved er dog ringe, og når det tages i betragtning, at forf. har set det som en af sine vigtigste opgaver at vise samspillet mellem Müllers erhvervs- og embedsvirksomhed, må det vistnok indrømmes, at han ikke kunne have valgt nogen bedre fremgangsmåde.

Bestræbelsen for at sætte Henrik Müller i relation til »enevældens etablering i Danmark« spores allerede på første kapitels første side, hvor forf. omtaler den 18-årige købmandssøns ophold i Sorø som ledsager for den 5 år yngre Christian Rantzau, der efter Breitenburgs brand i september 1627 kom på akademiet. Blandt de »fornemme jævnaldrende«, som Müller traf her, fremhæver forf. hertug Frederik (den senere Frederik III), Hannibal Sehested, Joachim Gersdorff m. fl., som alle kom til at spille en vigtig rolle i årtierne omkring 1660. Hertug Frederik kan Müller nu ganske vist ikke have lært at kende i Sorø, da hertugen havde forladt akademiet et godt stykke tid før Müllers ankomst,¹⁰ men bortset herfra er det højst sandsynligt, at Müller i Sorø blev »introduceret i den kreds, i hvilken han skulle færdes i det kommende halve århundrede« (s. 26), skønt han som borgerlig ikke kunne være egentlig akademist. Det er dog lidt rigeligt at give hans Sorøophold en udstrækning på »et årstid« – det kan højst have drejet sig om 5 måneder, nemlig fra september 1627 til februar 1628, da Müller kom til Tyske Kancelli i København.

Müllers følgende karriere over tjeneste hos Frantz Rantzau til stillingen som kammerskriver i Kongens eget Kammer 1632–41 belyses kun spredt af kilderne, men dog tilstrækkeligt til, at forf. har kunnet tegne et omrids.¹¹ Fra 1634 haves vidnesbyrd om Müllers begyndende virksomhed som statsleverandør, »og hermed var hans bane i virkeligheden afstukket« (s. 29). Den parallelle virksomhed som embedsmand i den centrale fi-

¹⁰ M. Mackeprang i Sorø. Klostret – Skolen – Akademiet gennem Tiderne I, s. 443. Johan Jørgensen følger ved omtalen af Müllers Sorøophold C. O. Bøggild-Andersen i Til Knud Fabricius, s. 128, og har undtagelsesvis undladt at kontrollere kildegrundlaget.

¹¹ Når forf. tilsyneladende undrer sig over, at lønnen til Müllers skriver betales af rentemestrene »og altså ikke af kongens egen kasse« (s. 29), synes han at forudsætte, at den skarpe deling mellem Rentekammeret og Kongens eget Kammer, som er bekendt fra Christian IV's sidste regeringsår, eksisterede allerede i 1630'erne. Dette er næppe sandsynligt; jvf. J. A. Fridericia: Danmarks ydre politiske Historie 1629–1635, s. 202f. note 3.

nansforvaltning og privat erhvervsdrivende var indledt. Den fortsattes med Müllers udnævnelse til tolder i København 1641 og kontakten med Corfitz Ulfeldt, der fra 1637 var statholder på Københavns Slot og 1643 blev rigshofmester. Müller blev nu optaget i den eksklusive kreds af leverandører til Bremerholm under Ulfeldts auspicer (s. 31), men da forf. tidligere har behandlet denne side af sagen, indskrænker han sig i disputatsen til nogle få bemærkninger herom og giver nok så interessante oplysninger om Müllers forbindelse med den anden indflydelsesrige kongelige svigersøn, Norges statholder Hannibal Sehested.

Med overgangen til skildringen af situationen i Frederik III's første regeringstid (kap. II-III) bliver de linier, der fører frem til statsomvæltningen i 1660, mere dominerende. Forf. ser disse års politiske liv præget af tre kraftcentre: kongen, den konservative del af Rigsrådet og Ulfeldt med forbindelser, herunder især Müller. Da kongen og den »gammeladelige« gruppe har afvigende interesser, bevarer Ulfeldt og Müller foreløbig den faktiske magt over statens finanser. Interessant er i denne forbindelse forf.s teori om, at rigshofmesteren ved at båndlægge statsindtægterne har søgt at begrænse kongens og den øvrige regerings bevægelsesfrihed (s. 36). Det kan have noget for sig, men sikkert er det dog på ingen måde. Forhåndsdispositionerne over snart sagt alle likvide statsindtægter forklares tilstrækkeligt ved de af Ulfeldt fremhævede kreditvanskeligheder, hvis betydning forf. ikke underkender (s. 37). Bitter nød mere end bevidst politik fra Ulfeldts side kan altså være baggrunden; men at staten i disse år var i højeste grad afhængig af den borgerlige kredit kan ikke betvivles.

Et nyt skridt i retning af øget borgerlig indflydelse på statens sager ser Johan Jørgensen i toldvæsenets nyorganisation 1650–51 med udnævnelsen af borgerlige provincieltoldforvaltere og – navnlig – af Henrik Müller til generaltoldforvalter i marts 1651 (s. 39f.). Disse nye embeder var utvivlsomt vigtige, men når deres borgerlige karakter fremhæves, er der grund til at betone, at det kun var den lille borgerlige gruppe, som havde penge til gode hos staten, der kunne være direkte interesseret i den nye ordning, hvis formål var at effektivisere opkrævningen af told og accise og således forbedre statens likviditet. Da den nye accise hvilede særlig tungt på byerne og af samme grund var i særlig grad forhadet dér, kan der ikke just tales om en varetagelse af borgerskabets interesser i almindelighed – hvad der givet heller ikke har været forf.s tanke. Derimod kunne der have været grund til at notere, at der blandt de nye toldembedsmænd var nidkære fyrstetjenere, hvoraf én, Henrik Telemann, endog i 1655 tog initiativet til oprettelsen af det nye fiskal-embede, som han selv kom til at beklæde. Det gav ham uden tvivl en betydelig personlig indtægt, men gjorde ham samtidig i højeste grad upopulær i borgerkredse.¹²

¹² K. Fabricius i Den danske Centraladministration, s. 160f.

Jeg vil også tro, at Johan Jørgensen overdriker de nye toldembeders politiske betydning. Stillinger indenfor toldvæsenet var fra gammel tid blevet besat med borgere, som i reglen forenede betydelig velstand med den fornødne sagkundskab, og det kan således næppe siges, at der med de nye stillinger blev gjort indhug i velerhvervede adelige rettigheder. Den ængstelse over nyordningen, som forf. mener at spore i adelige kredse (s. 42), må da også siges at være svagt dokumenteret. Jeg finder det derfor mindre sandsynligt end forf. – som dog selv langt fra er sikker i sin sag (jvf. s. 62) – at Müllers afgang fra embedet i 1655 skulle have sin baggrund i »en adelig reaktion mod den borgerlige opkomlings indtrængen i adelens hævdvundne eneret til de øverste poster i administrationen« (s. 48),¹³ og den ledsagende fremhævelse af lensmændenes og rigshofmesterens fortsatte indflydelse på toldens forvaltning forekommer mig irrelevant. De adelige embedsmænds overledelse havde hele tiden været en given sag. Generaltoldforvalteren var ikke en politisk topfigur, men indplaceret i det gamle, adeligt dominerede embedshierarki med rigshofmesteren som sin overordnede.

Det interessanteste i dette kapitel af bogen er derfor efter mit skøn redegørelsen for generaltoldforvalterens daglige embedsførelse, der er baseret på en bevaret protokol fra hans embedsarkiv og klart anskueliggør hans bestræbelser for at bringe bedre orden i det danske toldvæsen. I enkelte tilfælde kan der dog være tvivl om, hvem æren for fremskridtene rettelig bør tilkomme. Den flid med udarbejdelse af månedlige ekstrakter over toldindtægterne, som Müller selv fremhæver i efteråret 1652 (s. 44f.), må sikkert nok ses i forbindelse med tilsvarende bestræbelser i Rentekammeret,¹⁴ og må altså antages at skyldes et initiativ fra den overordnede finansforvaltning.

I skildringen af Henrik Müller som admiralitetsråd (kap. V) lægges der med rette vægt på, at udnævnelsen hertil fulgte kun to uger efter, at Müller havde fået bevilget sin afsked i nåde fra stillingen som generaltoldforvalter (s. 61). Dernæst genoptager forf. sin these om adelens uvilje mod Müller: »For den konservative rigsrådsreds må udnævnelsen af Klingenberg og navnlig Müller have været en personlig fornærmelse« (s. 62). En vigtig rolle spiller i denne henseende de to borgerlige admiralitetsråders andragende til kongen af 30. november 1657, men jeg kan

¹³ Johan Jørgensen aftrykker Müllers afskedsansøgning af 15. august 1655 som tillæg II (s. 239), men omtaler den kun flygtigt i sin tekst (s. 61). Müller begrundet sin ansøgning med sygdom, men med den betydningsfulde ledsagende bemærkning: »anseende jeg siden in Julio A.o 1652 iche andet haffuer kundt bemercke, end Ed. kongl. May. allerede udi samme officio haffuer muteret«. Forf. omtaler, at Müller fra 1652 begyndte at trække sig tilbage fra toldvæsenets ledelse (s. 59, jvf. også s. 46), men bemærkningen i afskedsansøgningen kommenteres ikke. Hvad var det for ændringer, kongen havde foretaget i Müllers embede fra juli 1652?

¹⁴ K. Fabricius i Den danske Centraladministration, s. 129.

slet ikke tilslutte mig forf.s fortolkning af denne kilde. Man må af Johan Jørgensens fremstilling få det indtryk, at de borgerlige admiralitetsråder handler på egen hånd, og at admiral og rentemester kritiseres for hyppig udeblivelse fra møderne. Det omtales ikke, at andragendet blev indgivet på rigsadmiral Ove Gieddes og rentemester Peder Reedtz' initiativ og bl. a. ønskede disse fritaget for alle andre forretninger, for at de kunne samle sig om Admiralitetet.¹⁵ Når der tages hensyn hertil, bliver det imidlertid umuligt med forf. at betragte andragendet som et vidnesbyrd om manglende samarbejdsvilje fra Kancelliets og Rentekammerets side, og det påståede modsætningsforhold mellem de borgerlige og adelige embedsmænd mister den vigtigste dokumentation. Derimod kan man nok give forf. ret i, at andragendet er et vidnesbyrd om centraladministrationens forældede organisation og manglende effektivitet, men dette er jo egentlig blot at gentage, hvad Knud Fabricius forlængst har sagt.

Henrik Müllers optræden under Karl Gustav krigene og det store stændermøde i 1660 (kap. VI) er af afgørende betydning for opfattelsen af hans politiske stilling. Hans uundværlighed som leverandør af krigsfornødenheder er klart dokumenteret (s. 64 ff.), og det omfattende kildestof gør det muligt at illustrere den parallelle virksomhed som erhvervsdrivende og embedsmand bedre end vel på noget andet tidspunkt. Men om Müller, som forf. mener, »spillede en vigtig rolle ved likvideringen af adelsvældens sidste rester« (s. 73), må forekomme mere tvivlsomt. Forf. lægger ikke skjul på, at der kun haves få efterretninger om Müllers færden i de afgørende dage, og hvor han dukker op, er det utvetydigt som regeringens repræsentant. Som han i februar 1659 (ikke 1658, som forf. har s. 70) fik ordre til sammen med bl. a. Mogens Høg og Otte Krag at forhandle med repræsentanter for Københavns magistrat og borgerskab om byens stabelret, ses han under konsumtionsforhandlingerne i september 1660 at fungere som Joachim Gersdorffs sendebud til Hans Svane, og under de videre forhandlinger herom i november er han ligeledes at finde »på regeringsbænken« (s. 75). Helt uforståeligt forekommer det mig, at forf. til Henrik Müllers »forberedelser til opgøret« henregner datterens ægteskab med professor Jacob Finckes søn (s. 74). Med professorernes holdning under stændermødet in mente må man dog snarest sige, at dette knyttede Müller til forsvarerne af det eksisterende privilegiesystem.

Dette rækker i sig selv ikke ved Johan Jørgensens hovedsynspunkt, at storkreditorernes holdning »måtte være af ganske afgørende betydning« i den givne situation (s. 74, jvf. s. 229), eller – skarpere – at »en væsentlig del af den politiske og administrative magt måtte tilfalde dem, der på den ene eller anden måde disponerede over rede penge eller kredit« (s. 75). Det er imidlertid betegnende, at forf. anvender formen »måtte«,

¹⁵ Jvf. K. Fabricius' udførlige referat i Den danske Centraladministration, s. 154, hvortil der passende kunde have været henvist. Originalen findes som indlæg til Sjællandske Tegnelser 1657, 7. december (RA).

når han formulerer denne opfattelse. Kilderne dokumenterer statsfinansernes betrængte stilling og afhængigheden af de borgerlige storkøbmands kredit, men bedømmelsen af disse faktorerets betydning for den politiske udvikling overlader de til historikeren, som kun kan løse problemet ved at inddrage »lovmæssigheder« i sin argumentation. Dette erkender Johan Jørgensen i virkeligheden også på dette sted, omend han sin vane tro dækker sig bag et citat. »Omtrent efter den *formel* (udhævet af mig), Christian Martfelt opstillede i 1771: »Hvad gjør høye Renter? De gjør den Rige til en Despot . . .«, skriver han s. 75 i umiddelbar fortsættelse af de ovenfor citerede linier. Når det i den afsluttende sammenfatning hedder, at storkreditorernes pris for fortsat støtte til den vaklende statsøkonomi var »en omdannelse af finansstyrelsen, således at Henrik Müller og Christoffer Gabel . . . blev rentemestre« (s. 229), må dette forhold have in mente. Om en sådan pris er blevet nævnt under forhandlingerne, vides ikke. Kilderne oplyser i det hele taget intet om politiske betingelser fra kreditorernes side.

Det forhindrer ikke, at Johan Jørgensens tolkning kan være rigtig, men jeg føler mig personlig ikke overbevist. Trods Gabels velkendte vindskiblighed må det forekomme besynderligt at se Frederik III's trofaste tjener og fortrolige som kapitalens repræsentant i det nye regime, og selv for Henrik Müllers vedkommende må der være tvivl. Hans udnævnelse til rentemester behøver vel strengt taget ikke anden forklaring, end at han havde vist sig som en overordentlig dygtig administrator og havde enstående saglige forudsætninger for at varetage netop denne opgave. Hans udnævnelse kom sent, først i december 1660, hvor finansforvaltningens omorganisation forlængst var påbegyndt, og den omstændighed, at skatmesteren den 30. november 1660 fik ordre til at prøve at »disponere« Müller til at være generaldirektør for konsumtionsvæsenet (s. 77), tyder ikke ligefrem på, at regeringen har følt sig tvunget til at give ham en indflydelsesrig stilling – men i høj grad på, at den har været interesseret i det. At der blev udnævnt to borgerlige rentemestre ved siden af de to adelige var en simpel konsekvens af det efter statsomvæltningen almindeligt gældende princip om paritet mellem adelige og borgerlige i de højere statsembeder og behøver altså ingen speciel forklaring.

Mere rimeligt end at spekulere over, hvad Müller og de øvrige statskreditorer »sikkert« havde stillet af betingelser (s. 76), er det at spørge, om Müller virkelig fik indflydelse på den sanering af statsfinanserne, som fandt sted i de følgende år, først og fremmest gennem de store krongodsudlæg. Johan Jørgensen mener det og henviser til en anonym betænkning vedrørende udlæg af krongods,¹⁶ som i to omtrent enslydende eksemplarer findes blandt Müllers afregninger, hvor også koncepten til en ansøg-

¹⁶ Betænkningen, som aftrykkes s. 78–80, betegnes s. 78 som en koncept, men Johan Jørgensen meddelte mig i slutningen af december 1966, at han var i tvivl på dette punkt, og at den »vistnok rettere må siges at foreligge i afskrift end i koncept«.

ning fra Kammerkollegiet til kongen af 24. december 1660 vedrørende behandlingen af denne sag er bevaret (aftrykt som tillæg V). At disse aktstykker ligger blandt Müllers afregninger indikerer, at planerne om udlæg af krongods har været anset for relevante i forbindelse med det finansielle mellemværende mellem Müller og staten, og i betragtning af, at det i den ovennævnte ordre af 30. november var pålagt skatmester og rentemestre at forhandle med Müller om udligning af hans fordring ved overdragelse af det gods, der var pantsat til ham (s. 77), kan dette ikke undre. Derimod siger overleveringsforholdet i sig selv intet om betænkningens ophavsmand,¹⁷ hvad forf. heller ikke direkte påstår, skønt hans præsentation af kilden (s. 78) let kan give det indtryk.

Afgørende er, hvad aktstykket selv kan oplyse. Johan Jørgensen ser i ordene »Dog dersomb dette mit vnderdanigst forslaug efter Cammer Collegij enhellig betenckende iche skulle befindis gaufflig (sic!)« et tegn på, at betænkningens forfatter ikke var medlem af Kammerkollegiet, men denne slutning er i sig selv næppe holdbar og modsiges efter min opfattelse af den umiddelbart forudgående forsikring: »Troer ey heller, att nogit schall befindis ved Cammer Collegij vnderdanigste forretning vdi mod hans ko. Ma. befalning att were behandlit eller sluttet etc.« Således vil dog kun en repræsentant for kollegiet skrive, og af den af Meidell aftrykte redaktion af betænkningen fremgår det direkte, at forfatteren havde »forretning« i Kammerkollegiet (jvf. s. 80 note 22). Hermed bliver det imidlertid meget lidt sandsynligt, at Müller kan være betænkningens ophavsmand. Efter alt at dømme må den være udarbejdet før 8. december 1660, da Hannibal Sehested fik ordre til at forberede godsafhændelsen,¹⁸ og så tidligt kan Müllers udnævnelse til rentemester ikke dateres.

Et for mig påfaldende træk peger da også i anden retning. Det gælder det sidst anførte citat fra betænkningen, som er en forsikring om Kammerkollegiets loyalitet overfor kongen, i en form, der nærmest må opfattes som et forsvar og virker højst ejendommelig på dette sted. Det har tilmed et sidestykke i Kammerkollegiets ansøgning af 24. december 1660 (tillæg V), hvori kollegiet anmoder kongen om at høre andres betænkning om sagen, »paa det alting til E. kongl. Mayt. tienistis større wished kunde forrettis og wi være uden ald mistancke vdi huis woris embeders (sic!) forrettes efter E. kongl. Mayt. naadigste befahlinger«. Her er forsvarstonen endnu tydeligere, og det er nærliggende at sætte dette ejendommelige forhold i forbindelse med den truede stilling, som kollegiets chef Hannibal Sehested befandt sig i netop ved denne tid.¹⁹ Fridericias og Carl

¹⁷ Leverandørernes fordringer hørte under rentemester Mogens Friis (C. Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie I, s. 62) og afregningerne altså til dennes embedsarkiv.

¹⁸ C. Christiansen, anf. arb. I, s. 443.

¹⁹ Jvf. C. O. Bøggild Andersen: Statsomvæltningen i 1660, s. 223.

Christiansens antagelse af, at Sehested var initiativtageren til krongodsudlæggene,²⁰ har altså herved fundet ny bekræftelse, og der kunne fra betænkningen anføres afskillige træk, som passer smukt sammen med, hvad der vides om Sehesteds indstilling. Bevisets stilling vil dog ikke forandres nævneværdigt herved, og jeg skal derfor indskrænke mig til at pege på, at der med de »rige og erfarne« købmænd, som omtales i betænkningen, udelukkende er tænkt på udenlandske købmænd, som kunne forventes at indvandre til Danmark, når de blev godsbesiddere her, og derved ville tilføre landet ny velstand – nøjagtig som det var sket i Sverige, der på så mange måder var Sehesteds forbillede. Om danske købmænd tales der ikke i betænkningen!

Fastholdes den gamle opfattelse af de store krongodsudlæg som Sehesteds idé, undgås samtidig den vanskelighed, som tydeligt nok rejser sig for Johan Jørgensen, når han skal tage stilling til Müllers beklagelser over, at Sehested, Rantzau og de tre andre rentemestre nærmest har tvunget ham til at tage jordegods i betaling for sine forstrækninger (s. 89 og 126). I kap. VIII, hvor krongodsudlæggene er hovedemnet, er forf. da også nået til, at det næppe har været med større begejstring, Müller har måttet følge »den vistnok af ham selv udtænkte fremgangsmåde, at forbinde krongodsudlæg med yderligere forstrækning« (s. 107), og ved kapitlets slutning (s. 109 note 10) synes han nærmest at være kommet i tvivl om rimeligheden af sin opfattelse. Men bortset herfra kan det næppe afvises, at Müller, som Johan Jørgensen mener, har været positivt indstillet overfor godsdriften, som blev et integreret led i hans vidtspændende erhvervsvirksomhed (s. 122 ff.). Kapitlet om godsejeren Henrik Müller (IX) anser jeg for et af bogens værdifuldeste, omend jeg savner en klar præcisering af, at Müller fremstår som et skoleeksempel på den nye kapitalistiske godsejertype, der forlanger at godset skal kunne forrente sig og ikke viger tilbage for at skærpe kursen overfor bønderne for at nå dette mål. Konjunkturerne var imidlertid ikke den nye godsejer gunstige, men førte ham ubønhørligt mod sammenbruddet, omend »afviklingen« forståeligt nok kom til at strække sig over en længere årrække.

Allerede i det første kapitel om Henrik Müllers »borgerlige erhverv« (kap. IV) fastslår Johan Jørgensen, at erhvervsvirksomheden utvivlsomt var vigtigere for Müller end det administrative arbejde (s. 50), og redegørelsen for hans erhvervelser af ejendomme i København, hans kobber-

²⁰ Christiansen, anf. arb. I, s. 443, henviser til Fridericias fremstilling i Danmarks Riges Historie IV, s. 477 som kilde ved omtalen af, at ideen antagelig skyldtes Sehested. I modsætning til Fridericia søger Christiansen imidlertid at begrunde denne antagelse, idet han gør gældende, at Kammerkollegiet havde drøftet jordegodsudlæg allerede på en af sine første mødedage i november. Denne argumentation vejer vel ikke tungt, men forf. er for hård ved Christiansen, når han s. 78 note 21 hævder, at denne »aldeles ingen argumenter« giver til støtte for sin påstand.

værker ved Mølleåen, hans skibsrederinteresser og ikke mindst hans fjernhandel på Vestindien, Island og Grønland kan nok berettigede til betegnelsen »sin tids største danske forretningsmand« (s. 55). Skildringen føres videre i senere kapitler (X-XIII), hvor det kraftige norske islæt i Müllers forretninger, især interessen i kobber- og sølvværker, fremhæves. Derimod synes Müller ikke at have interesseret sig for den norske trælast, hvad der kan synes mærkeligt, men rimeligvis står i forbindelse med, at trælasten ikke som kobber- og sølvproduktionen dannede et naturligt supplement til hans danske erhvervsvirksomhed og var egnet som basis for udvidelse af den udenlandske kredit. En egentlig opgørelse af omsætningen i dette enorme kompleks af foretagender, der som forf. træffende siger »afspejlede hele det daværende dansk-norske monarkis økonomiske struktur« (s. 233), kan naturligvis ikke foretages, men den mængde af enkeltoplysninger, som Johan Jørgensen har stykket sammen, giver dog et billede, som man måske af og til kunne have ønsket trukket op med lidt kraftigere streger, men som får præg af virkelighedsnærhed, netop ved sin nuancerigdom.

Noget tilsvarende gælder på en måde skildringen af Müllers virksomhed som rentemester (kap. VII og XIV). Også her er det den minutiøse redegørelse for de daglige forretninger, der giver fremstillingen dens særlige værdi, og det er uden tvivl berettiget at understrege Müllers indsats for at gøre administrationen mere effektiv (s. 186). Vigtig og rigtig er også betoningen af det »privat-forretningsmæssige anstrøg« (s. 83), som karakteriserede den endnu såre primitive finansforvaltning. Heri ligger måske den vigtigste forklaring på, at netop en embedsmand af Müllers type var så værdifuld for staten. Derimod har jeg vanskeligt ved at tilslutte mig forf.s forsøg på at vise, at den i 1660 gennemførte kollegieordning er blevet overvurderet i helt urimelig grad af tidligere forskere (s. 84 note 6). Den omstændighed, at attester og kvitteringer før 1660 blev underskrevet af flere embedsmænd i Rentekammeret, kan dog ikke siges at give dette »et umiskendeligt »kollegialt« præg«; det nye kollegiestyre var andet og mere. Men jeg vil gerne tro, at der i den daglige forretningsgang er mange linier, der fortsætter ubrudte af nyorganiseringen i 1660. Administrativ praksis lader sig ikke uden videre ændre. Den er både vanskeligere at følge og mindre dramatisk end de store reformer, men den er vel i virkeligheden nok så betydningsfuld.

Med dette er vi vendt tilbage til bogens hovedproblem: Henrik Müllers forhold til enevældens etablering i Danmark. For Johan Jørgensen som for andre historikere, der har beskæftiget sig med Danmarks historie i det 17. årh., har statsomvæltningen i 1660 stået som den store udfordring, der krævede forklaring, og Johan Jørgensen har givet en sådan forklaring, som er fastholdt gennem en omfattende række af arbejder: Statens afhængighed af den borgerlige kapital måtte nødvendigvis med-

føre, at repræsentanter for denne nåede frem til politisk indflydelse. Den vigtigste danske repræsentant for den borgerlige kapital ved midten af det 17. årh. var uden tvivl Henrik Müller, og hans udnævnelse til rentemester kommer under den anlagte synsvinkel til at fremstå som en nødvendig konsekvens af situationen.

På et højt generalisationsniveau kan en sådan forklaring muligvis forsvares, men i det danske mikrokosmos, hvor forf. færdes så hjemmevant, er linierne mindre klare. Det vil af det ovenstående være fremgået, at jeg ikke kan anse påstanden om, at det havde været Müllers »og hans forbindelsers« mål at få ham centralt placeret i finansstyrelsen (s. 103) for bevist, og når forf. som forklaring på den kendsgerning, at Müller ikke blev medlem af Statskollegiet, anfører »at han i almindelighed ikke var interesseret i at komme frem i første linie« (s. 87), må jeg tilstå, at jeg finder en rimeligere forklaring deri, at Müllers politiske indflydelse ikke var slet så stor som forf. antager. Værdien af »at se enevældens sejr og den dermed nøje sammenhængende fornyelse af samfundets øverste lag som en evolution« (s. 227) skal jeg ikke underkende, men »det borgerlige genembrud, som fuldbyrdes 1660« (s. 230), har for mig slet ikke de dimensioner, som forf. tillægger det, og det nye styres borgerlige element forekommer mig så heterogent, at det ikke giver megen mening at betragte det som én politisk gruppe. Ved at samle sin opmærksomhed om foretageren Henrik Müller og andre danske repræsentanter for den frembrydende kapitalisme har Johan Jørgensen på værdifuld måde belyst »det danske eksempel« på et fænomen, som spillede en overordentlig rolle i det 17. årh.s europæiske stater; men under en politisk synsvinkel er andre borgerlige grupper, ikke mindst de »lærde« kongelige råder, herved skubbet urimeligt i baggrunden.

I meget er denne meningsforskel dog et spørgsmål om fortolkning og måske endog om historiesyn. Netop den omstændighed, at Johan Jørgensen ikke standsede ved fremlæggelsen af den omfattende dokumentation, han fremdrog af arkiverne, men samlede sine synspunkter i provokerende theser – undertiden åbent, undertiden gedulgt – har gjort hans produktion til en af de mest inspirerende gevinster for udforskningen af Danmarks historie i det 17. årh., som har set lyset i vor generation. Havde han levet, ville meget mere være fulgt efter, ikke mindst en række forvaltningshistoriske undersøgelser, som han havde eminente forudsætninger for at føre igennem. Dem og ham må vi nu savne. SVEND ELLEHØJ

OLE FELDBÆK: *India Trade under the Danish Flag 1772–1808. European Enterprise and Anglo-Indian Remittance and Trade. Scandinavian Institute of Asian Studies Monograph Series. No. 2.* [Lund], Studentlitteratur, 1969. 359 s. 45,75 sv. kr. Studenterpris 38,40 sv. kr.

Denne bog, for hvilken amanuensis Ole Feldbæk i fjor vandt doktorgraden ved Københavns universitet,¹ begynder med det år da Asiatisk Kompagni mistede sit monopol på Indienhandelen og en privat dansk Indienhandel blev mulig, og ender samtidig med at den danske Indienhandel i realiteten ophørte. Inden for perioden falder den i egentlig forstand florissante danske handel under den amerikanske frihedskrig og revolutions- og Napoleonskrigene. Det er altså et kronologisk velafgrænset og vigtigt handelshistorisk emne forf. har valgt, selv om den geografiske afgrænsning til Indienhandelen skærer f. e. Asiatisk Kompagnis mere indbringende Kinahandel fra og også på anden måde bryder en naturlig handelshistorisk sammenhæng. Fremstillingen bygger på et stort dansk og udenlandsk kildemateriale, og forf. har fundet meget nyt stof i arkiverne. En del af det er udnyttet i bilagens værdifulde lister over expederede skibe, ladningernes værdi m. m. Bogen indeholder teser, som man normalt venter det af en disputats. Nogle af dem er godt underbyggede, men på visse væsentlige punkter virker argumentationen ikke overbevisende.

Fremstillingen er klar men som helhed ikke spændende. Det første kapitel, med den ikke ganske dækkende overskrift 1772–78, læser man med fornøjelse. Det er en kyndig og velskrevet oversigt over hovedtræk i handelen mellem Danmark og Indien, mest i 1770erne, men visse linier føres op til 1808. Vi får besked om såvel Asiatisk Kompagnis som den private handelsorganisation, om de forskellige typer af handelsfarer: »returexpeditionerne« der udgår fra København, sælger den danske ladning i Indien og vender tilbage med en normalt væsentlig mere værdifuld indisk ladning, som kun delvis har kunnet finansieres med salgssummen for den danske ladning, og de »direkte expeditioner« fra Indien til København, der efter den danske regerings krav i det meste af perioden var destinationshavn for skibe under dansk flag. Endvidere om i hvilke perioder kompagniet og de private måtte exportere sølv til at købe indiske varer for, og hvordan differencen mellem den hjemgående og den udgående ladnings værdi iøvrigt blev dækket. Forskellen på de varer kompagniet og de private handlede med bliver fremhævet. Endelig oplyses det hvordan de indiske varer blev solgt i København på auktioner (som det tilsyneladende lykkedes at forbeholde for danske købere (s. 95)), og vi får beregninger over hvad der i de første år blev tjent på salget.

¹ Anmeldelsen er i alt væsentligt identisk med anmelderens officielle opposition ved bogens forsvar 17. december 1969.

I dette kapitel danner kendsgerningerne et mønster, sådan som man har ret til at vente af en god historisk fremstilling hvor forfatteren har bragt orden i kaos og trukket linier op. Resten af bogen er drøj at komme igennem. Fremstillingen er i hovedsagen rent kronologisk, fornuftigt ind delt i stort set klart og ensartet disponerede kapitler, men så overlæst med enkeltheder at læseren trættes og taber overblikket. Bogstavelig talt hvert eneste skib må man følge fra København til Indien og hjem igen eller fra Indien til København. Vi skal have at vide hvordan ladningen var sammensat, og om muligt hvem den blev købt af, hvem der finansierede købet o. s. v.

Meget af dette kunde have været henvist til noterne eller til tabellari ske bilag. De indvundne sider kunde være brugt til f. e. en fyldigere dis kussion af kildernes værdi, en kort oversigt over de relevante punkter i Indiens historie, der nu trods et løfte i fortalen forudsættes bekendt, og en redegørelse for de væsentlige faktorer bag East India Company's skif tende politik overfor den private angloindiske handel – bl. a. en forkla ring på hvad »the shipping interest« (s. 221) er og på de strenge bestem melser i India Act 1784 (s. 93).

De mange enkeltheder gør det naturligvis lettere for opponent og an melder at vurdere forf.s konklusioner, men let læselig bliver fremstillingen ikke. Den har desuden den svaghed at en række vigtige oplysninger er anbragt på steder hvor man ikke venter at finde dem. Det gør savnet af et sagregister extra føleligt. Det er navnlig beklageligt at de sparsomme meddelelser om reexporten fra København af indiske varer ikke er sat ind i en samlet oversigt, men er spredt rundt om i bogen, afhængigt af fra hvilket årstal de pågældende kilder stammer (s. 95, 124f, 150, 219). De danske købmænds Indienhandel var jo hovedsagelig en transithandel. Af en bog med den foreliggendes emne venter man derfor en fyldigst mulig redegørelse for reexporten.

Afhandlingens vigtigste teser er iflg. s. 288 og 292:

1. At væsentlige sider af Asiatisk Kompagnis handel kun kan forstås på baggrund af specielle angloindiske konjunkturer som man hidtil ikke har taget i betragtning i den forbindelse. En af disse væsentlige sider er den vekslende finansiering af overskudsimporten af varer fra Indien med henholdsvis sølvforsendelser hjemme fra og angloindisk kapital. Denne kapital kom specielt fra East India Company's embedsmænd, men også fra andre angloindere som vilde til England med de formuer de havde samlet i Indien (s. 26ff.). På trods af det engelske kompagnis prohibitive foranstaltninger overførte de i flere perioder store beløb illegalt, bl. a. ved selv at sende varer til København eller ved at låne det danske kompagni eller danske købmænd penge til køb af indiske varer og få beløbet tilbagebetalt i London. Det er dette forf. kalder den angloindiske remittering.

2. At mens Asiatisk Kompagni havde andre finansieringsmuligheder, var den private handel under dansk flag – der tildels kun pro forma var dansk – fra begyndelsen til enden næsten fuldstændig afhængig af det angloindiske samfunds behov for kapitalremittering til England og handel uden om det engelske kompagnis monopol. Endvidere at fluktuationerne i den private danske handel overvejende skyldtes de skiftende faser i interessekonflikten mellem på den ene side det engelske kompagni og på den anden side engelske og specielt angloindiske privatøkonomiske frihandelsinteresser. Afgørende for om den private danske Indienhandel gik godt eller dårligt var altså iflg. forf. ikke om der var fred eller krig mellem de store søfartsnationer, således som det almindeligt hævdes, men derimod om det engelske kompagnis skiftende politik tillod eller forhindrede at angloinderne sendte varer og penge til Europa på en billigere måde end under dansk flag.

Tesen om den private danske handels afhængighed af angloindernes behov for kapitalremittering og handel opfatter jeg som bogens vigtigste, og det er den jeg fortrinsvis skal gøre nogle bemærkninger om. M. h. t. den illegale angloindiske kapitalremitterings og dermed East India Company's skiftende politiks betydning for den danske Indienhandel står forf. som han s. 11 nævner i gæld til Holden Furbers værk *John Company at Work* (1948, her citeret efter 2. oplag 1951). Furber skildrer udførligere (s. 110–29) Asiatisk Kompagnis forhold, mere kortfattet (s. 130–35) den private danske Indienhandel, begge dele i 1770erne og 1780erne. Han gør rede for de forskellige ejerforhold til private skibe under dansk flag og deres ladninger, fra et rent fremmed over et blandet dansk og fremmed til et rent dansk, men finder at »all of these voyages depended to a large extent on money supplied in India by British subjects« (s. 130). På grundlag af oplysninger om tab og gevinst ved de københavnske auktioner i den halve snes fredsår før 1793 hævder han (s. 133) at der er »no ground for thinking that these adventures ever did much more than break even . . . The figures to be found in the East India papers of the *Kommerce-collegium* tend to support the view that only under war conditions could such cargoes yield large returns. In peace time they tended to become merely a channel for the remittance of British funds from India which was essentially precarious and unreliable«. Dr. Feldbæk underbygger, supplerer og nuancerer disse Furbers resultater. Desværre har han også overtaget og svagheder i Furbers fremstilling: en tendens til at opfatte den danske Indienhandel som endt med auktionen i København (skønt dr. Feldbæk som nævnt stedvis omtaler reeksporten), og en tilbøjelighed til at forveksle handel ved hjælp af lånt engelsk driftskapital med handel for engelsk regning (se Furber s. 110f., hvor Indienhandelen på København i 1770erne og 1780erne betegnes som »for the most part British in all but name«). Fejlen stammer måske fra samtidige berettende kilder.

Bagved aner man en gammeldags forestilling om at en købmand ikke er rigtig selvstændig hvis han arbejder med lånt driftskapital, og navnlig ikke hvis kapitalen er udenlandsk.

I sin summariske omtale af tidligere danske behandlinger af emnet (s. 9, jfr. s. 11) skriver forf. at den danske Indienhandel i perioden »has hitherto been regarded as an independent Danish trade financed by Danish capital«. Det er urigtigt.

Da *Politikens Danmarks Historie* nævnes i denne forbindelse citerer jeg fra Jens Vibæks skildring af de store københavnske handelshuse under revolutions- og Napoleonskrigene, herunder også dem der handlede på Indien: »Deres papirer er forlængst forsvundet, og mange interessante spørgsmål kan derfor næppe nogensinde besvares. Det er således vanskeligt at sige, hvor selvstændige disse huse har været. Uden tvivl lokkede det danske flag udenlandsk kapital til, der kunde bidrage til hurtigt køb af skibe, f. e. i de lande, hvis handel var lammet, og til at skaffe den fornødne kredit til de kostbare expeditioner«.

Slår man op i et af de mere specielle værker som forf. henviser til, f. e. Aage Raschs og P. P. Sveistrups bog om *Asiatisk Kompagni 1772–92* (der udkom 1948, samme år som Furbers værk, og bygger på danske kilder som også dr. Feldbæk har benyttet) bliver man endnu mere forbløffet over hans karakteristik. Hos Rasch og Sveistrup får man ikke blot nøjagtige oplysninger om kompagniets omfattende udenlandske gæld 1772–92, men de to forfattere nævner både at kompagniet i 1780erne »lånte store pengesummer i Indien til indkøb af returladning«, og det rigelige tilbud af remitteringskapital som kaptajn Peter Dahl under den amerikanske frihedskrig drog nytte af. Remitteringskapitalen omtales også andetsteds i den danske litteratur. Iflg. et endnu ældre værk, Falbe-Hansens og Scharlings *Danmarks Statistik III* (1878), arbejdede »en ikke ringe del« af handelen med udenlandsk kapital, og m. h. t. det spørgsmål dr. Feldbæk rejser s. 9, i hvilken udstrækning det danske flag dækkede dansk ejendom, hævder Falbe-Hansen at en del handel foregik for fremmedes regning, men under beskyttelse af det danske flag. Han citerer en undersøgelse der skal vise at der 1780–85 blev indført for 6,5 mill. rdl. asiatiske varer til København for fremmed regning. De udenlandske skibe under dansk flag og den danske regerings liberalitet med at give fremmede købmænd og skibskaptajner indfødsret eller borgerskab i den forbindelse nævnes andre steder i den danske litteratur. Det har desuden længe været kendt at en stor del af den københavnske Indienhandel skete pr. kommission eller i konsignation og at fragtfart med fremmede varer spillede en væsentlig rolle for visse af de københavnske købmandshuse.²

² *Politikens Danmarks Historie X*, 1964, s. 123. Aa. Rasch og P. P. Sveistrup: *Asiatisk Kompagni i den florissante Periode*, 1948, s. 54, 108, 115, 187, 287. V. Falbe-Hansen

Det er uheldigt at en dansk bog på engelsk giver urigtige oplysninger om dansk historisk forskning, som er ukendt og utilgængelig for de fleste internationale læsere. Det er dr. Feldbæks fortjeneste at have undersøgt flere af de nævnte forhold ved handelen mere systematisk. Den fortjeneste bliver ikke ringere af at man lader hans danske forgængere beholde æren for at have set problemerne, endda tildels før de kunde kende Furbers værk.

Dr. Feldbæk giver en række værdifulde konkrete oplysninger om de forskellige måder på hvilke den angloindiske kapital kunde overføres til London via København ved privat handel, bl. a. således at skib og ladning ejedes af danskere, mens ladningen delvis var købt for lånte angloindiske penge. Her var altså som ved det allermeste af remitteringen gennem Asiatic Kompagni tale om handel for dansk regning med delvis engelsk driftskapital.

Men iflg. det danske resumé s. 292, jfr. den engelske konklusion s. 238 f., »opretholdt« det angloindiske samfund i hele perioden den private Indienhandel under dansk flag for egen regning og høstede de egentlige fordele af den. Risiko og gevinst ved hele remitteringen, også gennem Asiatic Kompagni, var angloindernes. Den danske regering, Asiatic Kompagni og de danske købmænd måtte nøjes med »en smuk kommission«. Endda betegnes de københavnske handelshuses kommission som »arbejdsfri indtægt« (s. 238).

Alle fire påstande, som kunde være fremsat af en angloindisk nationalist, er e. m. m. misvisende og udtryk for en undervurdering af de københavnske købmænds indsats og fortjeneste.

For det første synes forf. ligesom visse andre steder i afhandlingen at forveksle handel ved hjælp af fremmed driftskapital, hvor risiko og gevinst først og fremmest er låntagerens, med handel for fremmed regning.³

Men dernæst taler dr. Feldbæk i konklusionen og resumeet nok om »Indienhandelen under dansk flag«, men han hæfter sig her som i sine rentabilitetsberegninger i bilagene og i flere af sine almindelige bemærk-

og Will. Scharling: Danmarks Statistik III, 1878, s. 410, 419. Aage Rasch i Erhvervs-historisk Årbog V, 1953, s. 16 ff. Samme: Niels Ryberg, 1964, s. 164, 167. Samme i Vore gamle Tropekolonier, 2. udg. VII, s. 47, 50, 52 f. (her findes ligesom i bogen om Asiatic Kompagni en række oplysninger om den private handel). J. Werner: Christian Wilhelm Duntzfelt, 1927, s. 47, 50, 54, 126.

³ Et godt eksempel på sammenblandingen findes s. 72. En »well informed British source« (John Mitchell) skriver fra Kristiania 1793, at af de private ladninger til 18 mill. rdl. der blev solgt i København 1777-86 »about 10 million represented British property, while most of the remaining eight millions were Dutch«. Da dr. Feldbæk skal forklare at dette »in all essentials« er et rigtigt billede af den private danske Indienhandel under krigen, motiverer han det med at »whether the Indian cargo consisted of freight or was financed with bottomry bonds and bills, the basis was in either case, the Anglo-Indian remittance capital«.

ninger i teksten ensidigt ved det der direkte har med kapitalremitteringen at gøre, nemlig exporten fra Indien og salget af de indiske varer på auktion, der iflg. hans beregninger (bilag III og VI) gav underskud ved knap halvdelen af Asiatisk Kompagnis expeditioner og ved $\frac{2}{3}$ af de private, hvor beregning har været mulig; (for noget under halvdelen af de ca. 130 private expeditioner har rentabilitetsberegninger ikke kunnet foretages).

Men for de danske købmænd var dette kun en omend vigtig del af eet stort handelsforetagende, der ved returexpeditioner begyndte i København og som ved alle expeditioner, direkte og returexpeditioner, kompagniets og de private, danske og fremmede, først var afsluttet når de indiske varer var videresolgt eller reexporteret fra København, legalt eller ved smughandel. På alle stadier var der mulighed for fortjeneste.

Dr. Feldbæk skriver s. 73 at fem af returexpeditionerne under den amerikanske frihedskrig bragte tab ud fra et almindeligt rentabilitetssynspunkt, fordi han beregner at salget af skibenes indiske ladninger i København gav underskud. Set med danske øjne gav en returexpedition ud fra et almindeligt rentabilitetssynspunkt gevinst, hvis f. e. overskuddet på reexporten af de indiske varer mere end opvejede tabet på salget af den indiske ladning i København. Og billige priser på auktionerne har vel undertiden betydet større gevinst på reexporten (jfr. Danske Magazin 7. r. I, 1934–36, s. 182).

Dernæst var der de danske købmænds fortjeneste på salg i København af deres egne returladninger (se f. e. s. 68f.) eller deres andel af ladningerne, indtægten af fragtfart med angloindisk ejede eller andre fremmedes varer til København (en form for handel der krævede både dygtighed og kapital og medførte risiko for rederen), og andre indtægter der måske ikke alle indgår i forf.s rentabilitetsberegninger, som af handel mellem asiatiske havne eller smughandel på England inden skibet nåede København (jfr. Furber s. 134 og Feldbæk s. 142).

En stor del af de danske købmænds Indienhandel var som man ved kommissionsforretninger. De gav dog ikke en arbejdsfri fortjeneste. Professor Glamann fremhævede i sin opposition at kommissionshandelen blev drevet med betydelig selvstændighed i kommissionærens navn, krævede kapital, medførte risiko og i reglen forudsatte at kommissionæren også drev egenhandel. De københavnske storhandlende købte som det bl. a. fremgår af Aage Raschs bog om Ryberg også for egen regning på auktionerne. Den ukendte fortjeneste på videresalg eller reexport af disse varer må foruden det andet jeg har nævnt lægges til hvad de tjente på Indienhandelen som kommissionærer.

Det er muligt at den enkelte expedition som helhed, reexporten indbefattet, har givet tab til fremmede og gevinst til danske, eller at nogle danske har tabt og andre danske har tjent på den. Afgørende for vurderingen af dr. Feldbæks konklusion er om resultatet af samtlige expedi-

tioner for de danske handelsdeltagere under eet var positivt eller negativt, den eventuelle gevinst stor eller lille.

Derfor har forf. ikke ret til at sige at det angloindiske samfund høstede de egentlige fordele af den private Indienhandel under dansk flag. Det ved vi ikke, når vi ikke kender den samlede danske fortjeneste på transit-handelen. Det er endvidere forkert at det angloindiske samfund opret-holdt den private handel under dansk flag »for egen regning«, når en stor del af de indiske ladninger ejedes af danske, som blot lånte en del af driftskapitalen i Indien. Det er endelig misvisende at risiko og gevinst ved den samlede remittering under dansk flag var angloindernes, når en væsentlig del af remitteringen – iflg. forf.s beregninger næsten $\frac{1}{4}$ alene gennem Asiatisk Kompagni – skete i form af lån.

Det kan være svært på grundlag af dr. Feldbæks bog at forstå at dygtige danske købmænd længe fortsatte en handel på Indien, der ikke sjældent medførte en betydelig risiko. Selv om vi ikke ved hvor indbringende handelen var kan vi »konstatere, at de danske grossererere og heriblandt Ryberg trods alle vanskeligheder blev ved med at sejle til Ostindien, og det havde de næppe gjort, hvis farten ikke havde været rentabel«, skriver Aage Rasch (*Niels Ryberg*, s. 169).

Endnu en af dr. Feldbæks påstande må nævnes i denne forbindelse. Han skriver (s. 239, 292) at hans undersøgelse af den danske Indienhandel for hele perioden bekræfter Holden Furbers tese om at alle europæiske nationer i Indien i slutningen af 18. årh. deltog i opbygningen af et Britisk Indien. »Den danske handels vigtigste bidrag til opbygningen af et Britisk Indien var at fungere som det anglo-indiske samfunds sikkerhedsventil for remittering og handel«. Men efter forf.s fremstilling var det væsentlige i den private danske Indienhandel set fra angloindisk synspunkt remitteringen, d. v. s. at den hjalp til ulovligt at føre de kapitaler ud af Indien, som angloinderne havde samlet, hovedsagelig på East India Company's bekostning (s. 26f.). Han hævder gentagne gange at auktionerne i København oftest gav dårligt udbytte af selve handelen, men i reglen var fordelagtige for remitterterne. Remitteringen var ensbetydende med kapitalflugt fra Indien. Det er let at forstå at regulær handel har bidraget til opbygningen af Britisk Indien, og at det var behageligt for de enkelte engelske kapitalister at komme tilbage til England med deres formuer og frugtbar gøre dem i hjemlandet. Det er svært at forstå at det kunde gavne Britisk Indien at disse formuer ikke blev investeret dér hvor de var tjent. Det gør det endnu mere tvivlsomt om det angloindiske samfund høstede de egentlige fordele af den private Indienhandel under dansk flag.

Fra rentabiliteten vender jeg mig til finansieringen af den private Indienhandel under dansk flag. Dr. Feldbæk har med Furbers tese som udgangs-

punkt e. m. m. overbevisende godtgjort, henholdsvis sandsynliggjort, at den illegale angloindiske remittering spillede en meget stor rolle i den forbindelse, han har givet os mange nye oplysninger om vare- og fragthandelens og finansieringens hyppigt skiftende muligheder under veksellende økonomiske og politiske konjunkturer i Indien og andetsteds, og under varierende konkurrence fra andre nationer. Det er e. m. m. bogens hovedfortjeneste.

Men dels tror jeg at forf. undervurderer den danske kapitaldannelse og de danske købmænds muligheder for indenlandsk finansiering i perioden (jfr. Rasch og Sveistrup: *Asiatisk Kompagni*, s. 114, 117f. og Rasch: *Niels Ryberg*, s. 365). Dels må man være klar over at de danske handels-huses arkiver i modsætning til *Asiatisk Kompagnis* papirer er gået tabt (s. 287), og at kilderne til privathandelens finansiering derfor trods forf.s detektiviske samlerarbejde i danske og udenlandske arkiver er meget mangelfulde. Meget af det han siger om finansieringen må nødvendigvis være hypotetisk. Der er flere dunkle punkter som gør beregningerne over remitteringens omfang mere usikre end de samlede oversigter ved slutningen af hvert kapitel, i konklusionen og resumeet (s. 239, 292) giver indtryk af. Jeg nævner tre forhold.

Det første er den omstændighed at man iflg. forf. (s. 41) kun sjældent kan konstatere om skibene foruden varer havde søvlladninger med til Indien. Han hævder ganske vist at man i betragtning af den private handels karakter næppe kan vente at der sendes sølv ud før fredskrisen midt i 1780erne, men det er at forudsætte hvad der skulde bevises. Og at forf. mener at det er tvivlsomt om skibene medførte egentlige søvlladninger før slutningen af 1790erne gør det jo ikke sikkert, selv om han i sine beregninger over remitteringen går ud fra at det er det.

Dernæst blev de private returekspeditioner iflg. forf. normalt udrustet hjemmefra af et ad hoc »aktieselskab«. I enkelte tilfælde kender vi kapitalens størrelse, og den er betydelig, men i mange tilfælde er den ikke oplyst. Det er muligt at den har været stor nok til at skibet foruden vareladningen har taget en søvlladning med.

Endelig, hvor forf. taler om at de indiske ladninger er finansieret med angloindisk kapital, følger han flere gange i fremstillingen et formentlig »probably«, »presumably« til, men i de samlede oversigter over remitteringen i teksten, noterne, konklusion og resumé er disse forbehold forsvundet. Hvor jeg har kontrolleret det, er værdien af den indiske retur-ladning ÷ værdien af den udsendte vareladning med tillæg af en skønnet fortjeneste på 50 pct. uden videre regnet som repræsenterende angloindisk kapital.

Men hvis skibene havde en ukendt søvlladning med hjemmefra eller har haft en ukendt extrafortjeneste f. e. på fragtfart eller handel mellem asiatiske havne, må det åbenbart trækkes fra den mere eller mindre hy-

potetiske angloindiske kapital i returladningen, og remitteringen er altså ikke så stor som forf. regner med.

Et par eksempler må illustrere hvorfor jeg er utryg ved forf.s tal og hans mere summariske bemærkninger om remitteringen andre steder i fremstillingen.

S. 37 er det »doubtful« om den formelle ejer af den direkte expedition med skibet Prins Frederik, Trankebarkøbmanden Edward Stevenson, der formelt var dansker, var andet end repræsentant for anonyme angloindiske ejere. I beregningen s. 303 note 116 er det blevet sikkert at Stevenson kun var stråmand, og hele den indiske ladnings værdi regnes som remittering. Argumentet for dette synes at være at han da Prins Frederiks ladning var solgt i København og han skulde deltage i udrustningen af en returexpedition med skibet Enigheden, ikke kunde udrede »sin andel« på 56.500 rdl. af aktiekapitalen (s. 37). S. 40 oplyses det imidlertid at Stevensons andel af kapitalen var 50 pct., d. v. s. 138.000 rdl. Han kan altså have tjent i hvert fald 80–90.000 rdl. på expeditionen med Prins Frederik som han har kunnet sætte i den nye expedition. Følgelig er remitteringsbeløbet for Prins Frederiks vedkommende sat for højt.⁴

S. 303 note 116 siges at de to private returexpeditioner i perioden 1772–78 havde udgående ladninger på tilsammen ca. 34.000 rdl. Derved kommer remitteringen med de to skibe op på over 500.000 rdl.⁵ Men s. 39 får vi at vide at det ene af de to skibe, Grev Bernstorff, blev udrustet hjemmefra for 195.000 rdl. Da skibet som var på 234 kommercelæster (s. 248) næppe havde kostet mere end ca. 50.000 rdl. (om skibspriserne se bl. a. Rasch og Sveistrup, s. 136, 209) må den udgående ladning have været væsentlig mere værd end angivet s. 303, og remitteringsbeløbet er atter sat for højt.

S. 68 hedder det at de sidste meget værdifulde returladninger den dygtige købmand Peter Dahl sendte hjem under sit ophold i Indien først i 1780erne »probably« var finansieret med angloindiske lån. Igen er det usikre blevet sikkert ved beregningen af ladningernes remitteringsværdi s. 310 note 113. Dahl vendte hjem som en meget velhavende mand. Det forekommer mig urigtigt at gå ud fra at han ikke har sat en del af sine egne penge i de indiske ladninger.

‡ ⁴ Konsortiet bag Enigheden var foruden Stevenson de københavnske købmænd Niels Ryberg, Fabritius, de Coninck og Reiersen (Rasch: Niels Ryberg, s. 162 ff.). Det er karakteristisk for værdien af flere af de generelle udtalelser om engelsk infiltration i den danske handel, navnlig i den diplomatiske korrespondance, som forf. benytter lidt for tilidsfuldt, at den engelske resident i København betegnede »the owners simply as Englishmen«. »He seems to have been, at any rate partly, correctly informed«, siger forf. Ved de Conincks mellemkomst fik Stevenson nemlig – lån på 56.500 rdl. i Genève og Antwerpen (s. 40).

⁵ Iøvrigt kommer dr. Feldbæk ved at benytte den faste omregningskurs 1 rdl. = 1½ current rupee (s. 267) til større remitteringsbeløb i rigsdaler end man får ved at benytte Furbers omregningskurser (for 1783–93, Furber s. 349).

Det er også karakteristisk hvad forf. fortæller s. 67. Dahl fik på Koro-mandelkysten en stor ladning tekstiler, og det forlød (»the talk was«) at han regnede med at få dem ombord på trods af de engelske love. Dette, siger forf., indicerer unægtelig at tekstilerne var angloindisk ejendom. Bortset fra at et forlydende ikke er et sikkert grundlag at slutte fra kunde det vel lige så godt betyde at Dahl for sine egne penge købte varerne af en engelsk kompagniebedsmand.

Det er en metodisk svaghed ved afhandlingen at der adskillige steder skal lovlige lidt til før forf. med sikkerhed slutter til existensen af fremmed og især angloindisk kapital og ejendom. Hans vej fra det mulige eller det formentlig rigtige til det sikre er ofte påfaldende kort. Derfor er jeg ikke glad ved hans meget summariske og meget kategoriske beregninger af den remitterede angloindiske kapital. Jeg vilde have foretrukket en opstilling, der for hver privat expedition gjorde det muligt at se 1° hvor det med sikkerhed fremgår at angloindisk kapital er involveret samt beregningsgrundlaget for beløbets størrelse, 2° hvor det med sikkerhed fremgår at der er tale om lån i dansk ejede varer eller skibe, respektive om angloindisk ejendom, 3° hvor det med sikkerhed fremgår at der er tale om kapitalflugt fra Indien – og for alle tre punkter hvor det blot drejer sig om skøn eller formodninger. I fremstillingen ser det ud som om alle de angloindiske penge der blev sat i ladningerne til København havnede i London (jfr. s. 73). Men i handelen deltog også angloindiske handelshuse der havde brug for kapitalen igen i Indien. Her er for en gangs skyld et centralt punkt i afhandlingen hvor flere detaljer var ønskelige.

Mit indtryk m. h. t. de forhold jeg har omtalt er at forf. ud fra en indgroet forhåndsindstilling forenkler og forcerer sine konklusioner ud over hvad kilderne kan bære. Med samme resultat, nemlig i retning af at reducere de danske købmænds indsats i og fortjeneste på handelen. Det er min hovedindvending mod bogen. Det er synd, for der er i det store materiale forf. har samlet et godt grundlag for mere forsigtige og nuancerede konklusioner.

Når man læser bogen får man et stærkt indtryk af at love og regler ustandselig blev brudt af hensyn til handelen. Jeg har ikke før set det belyst med så mange nuancer, fra liberale dispensationer over myndighedernes stiltiende seen gennem fingre med lovovertrædelser til det rene snyderi. De engelske embedsmænd snød deres kompagni, de danske deres, den danske regering førte »en realistisk politik« til gavn for den danske handel, uden hensyn til at den derved kom på tværs af den engelske lovgivning.

På den anden side er den danske Indienhandel et eksempel på at fortsat forretningsforbindelse kræver tillid mellem parterne. Så vidt jeg kan forstå overholdt de engelske embedsmænd i Indien stort set deres ulovlige, undertiden blot mundtlige aftaler om levering af lærred og andre varer

til de danske købmænd, og danskerne var nøjeregnende med at opfylde deres forpligtelser.

Forf. tager i en note (202 s. 322) afstand fra Holden Furbers bemærkning, at der til skade for angloinderne var »much double-dealing and chicanery« ved salget af de indiske varer i København. Forf. siger at intet i hans materiale underbygger denne påstand om uredelighed og dobbeltspil fra de danske debitors, kommissionærers og konsignatorers side. Den note burde være flyttet ind i teksten.

Det er ikke lykkedes forf. at rokke den traditionelle opfattelse at det især var under stormagtskrigene de danske købmænd havde chance for at tjene virkelig store penge. Det er klart at man skal have penge og varer at handle med hvis man skal drive forretning, og forf. viser at det engelske kompagnis politik foruden andre lokale indiske forhold som for eks. de indiske fyrsters krige spillede en væsentlig rolle for tilbud af både varer og kapital, og fremkaldte variationer i handelskonjunkturerne uafhængigt af den internationale politik. Det ramte hele den ikke-engelske Indienhandel. Men det fremgår ligeså klart af bogen at det danske flag blev mere tiltrækkende for angloinderne når Danmark var neutralt under en storkrig og konkurrencen fra andre nationer blev mindre følelig. Af de øvrige faktorer som spillede en rolle for den danske Indienhandel omtaler forf. bl. a. danske købmænds mere eller mindre gode personlige forbindelser i Indien. Derimod kunde man ønske at få flere oplysninger om konjunkturbevægelserne på salgsmarkedet i Europa.

Dr. Feldbæk har heller ikke rokket ved existensen af den florissante periode i dansk handel, det halve århundrede hvor en begrænset kreds af københavnske købmænd, støttet af den danske regering, deltog for alvor i oversøiske forretninger og skabte store formuer – samtidig med at de naturligvis gav arbejde og fortjeneste til en bredere kreds i monarkiet, vareleverandører, skibsbyggere og andre håndværkere, søfolk og handelsmænd. Fænomenet er vel bevidnet. Vi kender de rige boer efter flere af hovedmændene, deres fyrstelige boliger står den dag i dag. Vi ved ganske vist ikke hvor stor en del af deres formuer der skyldtes Indienhandelen, men vi ved at et par af denne handels centrale skikkelser, de Coninck og Duntzfelt, trods store tab endnu var rige mænd da de døde få år efter katastrofen 1807.

Skildringer af den florissante handel er undertiden ledsaget af let moraliserende bemærkninger. Den hvilede på et økonomisk usundt og kunstigt grundlag, på rent forbigående konjunkturer, hvad der førte til kriser som 1783 og 1799, siger man. Det forekommer mig at være en anakronistisk vurdering. Den florissante periode varede lige så længe som de gode konjunkturer for landbruget i kornhandelstiden efter 1828, og de europæiske produktions- og handelskriser i det 19. årh. var hyppigere og

voldssommere end de danske i det 18. Der er snarere grund til at beundre de danske købmænd der i en tid med hurtigt skiftende politisk klima, hvor verdenshandelen normalt blev domineret af mægtige fremmede handelselskaber og stater med mere eller mindre merkantilistisk handelspolitik, var dygtige og smidige nok til at udnytte mulighederne for en international dansk handel så godt som de gjorde. Og der er grund til med Axel Linvald (*Schultz Danmarkshistorie IV*, 1942, s. 223) at tænke på hvad det betød for udviklingen af den danske borgerstand. Den private danske Indienhandel var afhængig af forhold som Danmark var uden indflydelse på, siger dr. Feldbæk. Det har dansk udenrigshandel altid været.

Men selv om dr. Feldbæks bog ikke indeholder sensationer om den florissante handel, bringer den meget nyt om dens baggrund. På visse punkter giver fremstillingen de nuancer som mangler i konklusionerne. På andre punkter er der intet eller lidet at indvende mod hans resultater. Det gælder f. e. hvad han kan oplyse om Kommercekollegiets handelspolitik og om de begivenheder og forhold i Indien der gjorde Asiatisk Kompagnis handel på Koromandelkysten mere og mere afhængig af de angloindiske kompagniembedsmænds vareleverancer, og tilsidst tvang det danske kompagni til at koncentrere sin handel i Bengalen. I det hele taget indeholder bogen meget om indiske forhold, ikke mindst hentet fra danske kilder. Det vil interessere indiske historikere. De vil formentlig også skønne på de mange detaljer som irriterer en dansk læser.

POVL BAGGE

JENS ENGBERG: Det slesvigske spørgsmål 1850–1853. Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 37, 1968. Med engelsk resumé. I kommission hos Danske Boghandleres Kommissionsanstalt, København. 401 s. 57,50 (30,00) kr.

Emnet for Jens Engbergs Århusdisputats¹ er et af de centrale i nyere dansk historie. Bogen handler om hvordan den danske regering efter freden med Preussen i Berlin 1850 prøvede at redde så meget som muligt af det vi havde ført treårskrigen for, det som var den nationale danske bevægelses og martsministeriets mål: Sønderjyllands eller Slesvigs nære tilknytning til Danmark konstitutionelt, administrativt og kulturelt – og om hvordan dette program blev opgivet i hvert fald for de to første forholds vedkommende inden der var gået halvandet år.

Emnet er fuldt af problemer. I sin tid efterlyste jeg en dyberegående

¹ Anmeldelsen indeholder anmelderens officielle opposition ved bogens forsvar 18. marts 1968, men er på et enkelt punkt mere detaljeret.

behandling af de sidste gådefyldte måneder inden helstaten i januar 1852 var en kendsgerning (*J. N. Madvig. Et Mindeskrift I*, 1955, s. 178). I *Helstatens Fald* (II, 1958, s. 213) meddelte Erik Møller at han var begyndt på en undersøgelse af disse måneders historie, der utvivlsomt skulde have omfattet den internationale politiske udvikling. Den nåede han desværre ikke at føre til ende. Da hans bog udkom forelå allerede et værdifuldt bidrag i Holger Hjelholts afhandling om Carl Moltke og dannelsen af helstatsministeriet i januar 1852 (*Hist. Tidsskr. 11. r. V*). Men hele Ejderpolitikens afvikling efter Berlinfreden, som Erik Møller behandler meget kortfattet, har længe trængt til en grundig udforskning med benyttelse af det store danske og udenlandske kildemateriale som nu er tilgængeligt.

Det er en sådan undersøgelse dr. Engberg har villet give os. Han har gjort studier i danske, tyske og engelske utrykte og for manges vedkommende hidtil uudnyttede kilder, såvel statslige som private, i danske og udenlandske kildepublikationer samt – i mindre grad – i litteraturen. Den russiske diplomatiske korrespondance mellem København og St. Petersborg har han kunnet benytte i kopi i det danske rigsarkiv, og dele af de øvrige russiske og af de østrigske kilder er tilgængelige på tryk. Det havde nok været en fordel for hans fremstilling og vurdering af stormagternes politik, hvis han havde besøgt russiske, østrigske og måske også franske arkiver. Det utrykte stof han har gennemgået er imidlertid omfattende og væsentligt. Og han har ikke blot undersøgt den danske regerings overvejelser og forhandlingerne med stormagterne om monarkiets ordening, men også væsentlige sider af det danske styre i Slesvig i disse år, særlig forholdet til den tyske befolkning og dennes holdning.

Dr. Engberg har et naturtalent for historisk forskning. Han kan se et problem og argumentere for sin løsning, undertiden dygtigt, undertiden mindre overbevisende. Han viser ikke sjældent politisk *flair* ved at fortolke det der bliver sagt så man synes man forstår hvad der ligger bagved. Tillige skriver han oplagt og levende, ikke uden lune, og han har anlæg for personkarakteristik, selv om hans sprogfølelse ikke altid er sikker og ikke alle hans portrætskitser er lige træffende. Men hans talent er ikke plejet. Hans sans for nuancer er lidet udviklet. Hans problembehandlinger og vurderinger er ofte påfaldende håndfaste. Desuden indeholder bogen en lang række fejl, unøjagtigheder og mere end tvivlsomme fortolkninger, ikke alle uvæsentlige. En del af dem skyldes tilsyneladende at forf. ikke er tilstrækkelig fortrolig med tidens historie i almindelighed, dens begrebsverden og sprogbrug, men mange er rene sjuskefejl. Forf. har haft for travlt. Det gør læseren noget utryg ved hans referater og fortolkninger af kilder som ikke er tilgængelige her i landet.

Som disputats har bogen den formelle og reelle svaghed at den mangler såvel en kritisk oversigt over tidligere behandlinger af emnet som formulerede hovedteser. Det konkluderende slutningskapitel er i den hen-

seende ikke til synderlig hjælp, selv om det indeholder interessante betragtninger. Det er derfor vanskeligt for læseren at se hvor forf.s synspunkter og resultater afviger fra andre forskeres. Der er kun få og ikke altid rammende polemiske bemærkninger herom i fremstillingen, f. e. den som generel dom misvisende at de nationalliberales uforstående holdning til helstatsmændene »ret ukritisk [er] blevet overtaget af danske historikere« (s. 81). Det gælder bl. a. ikke Niels Neergaard, hvis opfattelse i *Under Junigrundloven* forf.s på flere punkter minder om. Kritikken af Povl Engelstofts fint afbalancerede karakteristik (i *Biografisk Leksikon*) af L. N. Scheele (s. 81) er misforstået. Det skyldes åbenbart at dr. Engberg ikke er klar over hvad Engelstoft lægger i ordet »national«, jfr. at han s. 245 tager dr. Japsens påvisning af en helstatspatriotisme i Åbenrå omkring 1800 (forskellig fra den senere nationalsfølelse) til indtægt for existensen af en særlig »helstatsnationalitet«. Det er heller ikke »den almindeligt antagne forklaring« at den nye udenrigsminister Bluhme oktober 1851 først efter at have forelagt notabelprojektet for magterne og fået det afvist skiftede til helstatssynspunktet (s. 206; jfr. Neergaard I, s. 561 og *Biografisk Leksikon* III, s. 313; *Schultz Danmarkshistorie* IV, s. 672f.; J. N. Madvig. *Et Mindeskrift* I, s. 96f.; *Politikens Danmarks Historie* XI, s. 323).

Der er imidlertid meget nyt i bogen, mindre i hovedlinierne end i enkeltheder. Jeg nævner eksempelvis forf.s dokumentation af at den danske amnesti efter oprøret kun takket være stormagternes pres blev så udstrakt, en del bidrag til belysning af notabelprojektets historie – den plan for monarkiets ordening der med nogle modifikationer vedblev at være de danske regerings officielle program i det meste af 1851 – samt den interessante men ikke helt klare redegørelse for udenrigsminister Reedtz' og de to gesandter H. Bille-Brahes og C. H. Billes private helstatspolitik i efteråret 1851. Det værdifuldeste resultat af undersøgelsen af den storpolitiske side af det slesvigske spørgsmål forekommer mig at være, at visse konservative helstatsmænd i og uden for regeringen og diplomatiet i en række tilfælde illoyalt modarbejdede de skiftende ministerier Moltkes officielle nationale politik ved under hånden at forhandle med og påvirke de fremmede gesandter og politikere. Erik Møller har påvist et tilsvarende forhold i tiden efter 1852, og i den af forf. behandlede periode har det ikke været upåagtet af forskningen (se bl. a. *Helstatens Fald* I, s. 56, 62), men nu er det udførligere dokumenteret. Nogle af de handlinger som de pågældende helstatsmænd uden tvivl anså for patriotiske vilde formentlig falde ind under bestemmelsen i straffelov 1939 § 99 (fængsel indtil 8 år for den der træder i forbindelse med en fremmed stats regering for at formå den til at krænke den danske stats bestemmelsesfrihed) eller § 103 (fængsel indtil 16 år for den der handler mod statens tarv under varetagelsen af et ham overdraget hverv til på statens vegne at forhandle

eller afgøre noget med en fremmed stat). Diplomaternes illoyale optræden efter 1848 er et skoleeksempel på de vanskeligheder et nyt politisk regime kan komme ud for, inden det har nået at gennemsyre embedsstanden.

Kapitlerne om det danske styre i Slesvig handler især om forholdsreglerne overfor den tyske eller antidansk sindede del af befolkningen: belejringstilstanden i det sydlige område af hertugdømmet, udrensningen blandt embedsmændene, sprogordningen i de sprogligt blandede distrikter (hvor forf. kan bygge på dr. Hjelholts disputats) og andre sider af Tillisch's civile administration, den tyske befolknings reaktioner og det tyske flertals politik i den slesvigske stænderforsamling 1853. Jeg fremhæver undersøgelsen af den danske hærs optræden og af konflikterne mellem den civile og militære administration, som har givet mig mest nyt, men også redegørelsen for den slesvigsk-tyske modstand mod »dani-seringen« og kapitlet om stænderforsamlingen, der er inspireret af Johan Plesners afhandling i Sønderjyske Årbøger 1925, indeholder adskilligt værdifuldt. Et forsøg på at forstå og vurdere den tyske befolkningsdels holdning i disse år så nøgternt som forf. gør det, bør være velkomment i dansk historieforskning. I det hele viser dr. Engberg i afsnittene om de indre slesvigske forhold e. m. m. megen sund dømmekraft. Han lægger ikke skjul på at det danske styre, ikke mindst det militære, begik ukloge handlinger og måtte fremkalde reaktion, men han understreger at det kommer særdeles godt fra en sammenligning med stormagternes samtidige fremfærd i oprørske områder og Preussens behandling af de danske sønderjyder efter 1864. Det er et interessant, men næppe tilstrækkeligt underbygget synspunkt, at stænderforsamlingen i Flensborg 1853 afbrød en udvikling i retning af større gensidig forståelse og villie til samarbejde mellem danske og tyske sydslesvigere, fordi forsamlingen blev midtpunkt for den ellers uorganiserede modstand mod det danske styre (s. 320).

Man vil måske finde at undersøgelsen af de lokale slesvigske forhold hist og her føres så vidt at det går ud over afhandlingens enhed, men sammenhængen med de storpolitiske afsnit er i reglen tydelig nok. Det var ikke blot set fra dansk synspunkt en vigtig side af det slesvigske spørgsmål efter hvilke retningslinier Slesvig skulde styres. Stormagterne blandede sig jævnligt i hvad der skete i hertugdømmet, og Danmark blev ustandselig beskyldt for at undertrykke den tyske befolkning. Forf.s undersøgelser tillader os med større sikkerhed end før at vurdere i hvilken grad anklagerne var berettigede. Det kommer klart frem at stormagterne som oftest blev misinformede om disse forhold (se bl. a. s. 138).

Der er visse af forf.s vurderinger som jeg ikke uden videre kan godkende. Når han skriver at ingen af de ejerdanske i tiden før oprøret vilde indrømme den tyske nationalitet »nogen ret« i Slesvig (s. 1 f.) glemmer han bl. a. de moderate nationalliberale og det fjerde punkt i Kasino-

mødets resolution 20. marts 1848 (»Slesvigs nuværende provinsielle selvstændighed og de deri værende tvende nationaliteters lige ret bør betrygges ved en egen provins-landdag og tilsvarende provinsielle indretninger i forvaltning og retspleje«). Han tager e. m. m. også for lidt hensyn til at der var forskellige grader af ejderdanskhed i den »nationale« fløj af ministeriet. Det er f. e. ikke sandsynligt at et flertal i regeringen ved nytår 1851 »hellere end gerne havde givet slip på Holsten for at kunne beholde Slesvig« (s. 125, jfr. 188), hvis det skal betyde at de fleste ministre med glæde vilde betale en konstitutionel forbindelse mellem kongeriget og Slesvig med at afstå Holsten fra monarkiet. Han undervurderer efter mit skøn den toneangivende offentlige meningsmodstand mod en deling af Slesvig; han synes iøvrigt at opfatte denne som ensbetydende med at Sydslesvig og Holsten ligefrem skulde afstås, hvad der i hvert fald ikke gælder om Madvigs delingsforslag 1850, som nævnes i den sammenhæng (s. 317f.). Han giver også folkerepræsentationen for ringe plads når han (s. 140) siger, at det vilde være muligt at skrive denne tids udenrigspolitiske historie uden at komme ind på hvad der skete i rigsdagen. Det gælder enkeltheder, men rigsdagen var det mest prægnante udtryk for den offentlige mening, og den var der i hvert fald nogle i ministeriet som fandt det nødvendigt at tage hensyn til, bl. a. Sponeck (J. N. Madvig. Et Mindeskrift, s. 96f.; Engberg s. 200, 208). Dr. Engberg nævner da også blandt Reedtz' svagheder at han ikke forstod at han »i udenrigspolitikken begrænsedes af indenrigspolitikken« (s. 194).

Dr. Engberg har et godt øje til de nationalliberale og kalder dem »aristokratiske og bornerte« (s. 81). Nogle af dem var det vel, men samme egenskaber kan man jo nok finde hos en del helstatsmænd, ikke mindst diplomaterne. Forf.s antipati får ham i hvert fald til undertiden at læse kilderne med en splint af troldspejlet i øjet. Man kan f. e. sammenligne hans referat af statsrådsforhandlingerne september 1851 om den tidligere regeringspræsident i hertugdømmerne L. N. Scheeles forhold (s. 82–85) med den trykte kilde (Statsrådets Forhandlinger III, s. 421–25, 427–31). Scheele havde overfor bl. a. den østrigske gesandt kritiseret Tillisch's styre i Slesvig og havde nu bebudet et skrift på tysk med et lignende indhold (jfr. straffeloven 1939 § 100 om straf for den der ved offentlige udtalelser tilskynder til eller fremkalder øjensynlig fare for fremmed magts indblanding i den danske stats anliggender). En del af monarkiet var besat af fremmede tropper, situationen var ekstraordinær og farlig for regeringens officielle politik. Det tager forf. ikke hensyn til. Sagen var meget pinlig for »de herrer ministre«, skriver han. »Man var nationalliberale og frihedsvener« – jeg kender på det tidspunkt ikke andre nationalliberale i hvert fald blandt de civile ministre end Madvig – og grundloven forbød censur. »På den anden side havde man dog ikke tænkt sig, at man ligefrem selv skulle kunne angribes, eller at trykkefriheden skulle

kunne bruges til at skade »den gode sag« i Slesvig«. Finansminister Sponneck ønskede en kgl. resolution der med trudselse om at Scheele ellers vilde miste sine vartpenge (som forf. et sted kalder pension, skønt pointen er at Scheele ikke var afskediget) forbød ham at udgive noget skrift om vore politiske forhold. Trudselen gik altså ud på at Scheele eventuelt vilde blive afskediget med pension. Resolutionen skulde mundtligt meddeles ham af premierministeren. »Også Madvig fandt Sponnecks forslag anvendeligt«, skriver forf., men glemmer at tilføje at Madvig ikke vilde følge det; forf. forstår ikke at han af politiske grunde ikke kunde optræde for skarpt mod Sponneck. »Carl Moltke, der ikke var nogen frihedsvæn, men gerne en mand af rene linjer«, fandt det ikke klogt at anvende Sponnecks middel mod Scheele, hvad der åbenbart efter forf.s mening var udtryk for en ren linie. »Flertallet af statsrådet var imidlertid mod Carl Moltke, og det vedtoges at lave et udkast til en skrivelse til Scheele« (skal være: til en forestilling til kongen), skriver forf., uden at nævne at vedtagelsen af Sponnecks forslag skete med bl. a. Carl Moltkes stemme og mod bl. a. Madvigs, og at Madvig ved 2. behandling af sagen et par dage efter selvanden stemte for justitsminister Scheels forslag om foreløbig at nøjes med uden kgl. resolution og uden ledsagende trudselse at give Scheele en officiel advarsel mod at udgive et skrift der kunne skade regeringens politik over for udlandet. Hvis han sad advarslen overhørig kunde man da afskedige ham, hvilket naturligvis ikke stred mod junigrundloven, jfr. dennes § 22. I november udkom Scheeles skrift, og Sponneck rejste påny spørgsmålet om hans vartpenge i statsrådet. Sagen blev imidlertid »trods Sponnecks og Madvigs iver stillet i bero«, siger dr. Engberg, skønt Madvig var blandt dem der stemte for dette og imod Sponneck (Statsrådets Forhdl. III, s. 569f.).

Det refererede stykke illustrerer forf.s løse brug af betegnelsen »de nationalliberale«. Man kunde ønske at han havde skelnet skarpere mellem dem og de dansk-nationale konservative der fortsætter traditionen fra P. C. Stemmanns og Otto Moltkes tid, ikke mindst fordi det var mænd fra den sidste gruppe der bar et hovedansvar for det mest ukloge der skete i retning af »danisering« i Slesvig i disse år – Tillisch, Regenburg, C. F. Wegener. Men eksemplet illustrerer navnlig den mangel på almindelig akribi der altfor hyppigt karakteriserer forf.s benyttelse af kilderne og hans ordvalg.

Af de oplagte fejl i bogen er to grupper så hyppigt repræsenterede at de må skyldes huller i forf.s viden. Skønt en stor del af fremstillingen drejer sig om internationale forhandlinger, farer han vild i den diplomatiske terminologi og taler mange gange om »noter« hvor han skulde bruge betegnelser som »depecher«, »indberetninger«, »breve« e. l. »Noter« er efter den også i datiden vedtagne diplomatiske sprogbrug skrivelser vekslet mellem en udenrigsminister og en fremmed diplomatisk repræsentant

i hans land og skal være stilet til modtageren. Forf.s sprogbrug vildleder læseren. Endnu mere uheldige er de fejl som skyldes forf.s ringe kendskab til statsretlige begreber og udtryk, selv de elementære. Kilderne og ikke mindst de trykte statsrådsprotokoller bliver under hans behandling til grobund for en hel lille skov af misforståelser.

Forf. kalder det censur (d. v. s. kontrol af manuskripter før de trykkes) når politiet i Slesvig får ret til at beslaglægge trykte skrifter med strafbart indhold (s. 55, 61). Den fejlagtige fremstilling giver bl. a. læseren det indtryk at den danske administration var så tåbelig at den i et cirkulære som indførte censur skrev at censur var ulovlig. S. 55 er forf. åbenbart forbavset over at civile og militære ubetinget skulde efterkomme de slesvigske gendarmers ordrer og først derefter kunne klage over dem (jfr. junigrundlovens § 77). S. 166 bliver Carl Moltkes kritik maj 1851 af at slesvigske love manglede »allerhøjeste sanktion« til en påtale af at der blev lovgivet uden om stænderforsamlingen (jfr. Statsrådets Forhdl. III, s. 286f., Carl Moltkes ord sst. s. 359 om at kongens ret til at give provisoriske love i hertugdømmerne ligger i sagens natur, og hans betragtninger sst. II, s. 534f.). Det går endnu mere ud over Carl Moltke s. 180. Her opfatter dr. Engberg fællesskabet mellem hertugdømmerne i »bestyrelse« (altså administration) før 1848 som gældende stænderforfatningen. Derved lykkes det ham (sikkert meget mod hans ønske) at kaste et skær af uvederhæftighed over den hæderlige mand og få ham til at indtage stik modsatte standpunkter med 10 dages mellemrum (se Statsrådets Forhdl. III, s. 359).

Det er interessant hvad forf. s. 27 får ud af premierminister A. W. Moltkes kontrasignatur på kongens proklamation til Slesvig 14. juli 1850: »På denne måde blev der dog alligevel angivet, at Slesvig måtte betragtes som en del af Danmarks rige, da nemlig konseilspræsidenten ikke havde anden myndighed til at kontrasignere kongens udfærdigelser angående Slesvig end den, som kunne findes i grundloven«. Men med eller uden kontrasignatur var Slesvig del af Danmarks Rige, som efter gammel sprogbrug omfattede de lande der ikke hørte til Det tyske Rige eller Forbund. Og grundloven gjaldt ikke i Slesvig og gav ikke premierministeren nogen myndighed dér. Det var man naturligvis klar over i statsrådet, men Madvig mente at kongen kunde gøre »sin premierminister udenfor statsrådet« til mellemed mellem sig og den provisoriske administration i Slesvig (Statsrådets Forhdl. II, s. 527, jfr. Engberg s. 140). Kontrasignaturen var tradition før grundloven. Da der kort tid efter proklamationen blev udstedt et kgl. reskript til H. Reventlow-Criminil om hans udnævnelse til og opgave som statssekretær for holstenske og lauenborgske sager, blev det efter koncipenten Carl Moltkes ønske også paraferet af A. W. Moltke (Statsrådets Forhdl. II, s. 549). Begge var fra deres ministertid før 1848 fortrolige med denne praxis. Formentlig har

ingen i samtiden opfattet det som tegn på at Holsten og Lauenborg nu hørte til Danmarks Rige.

En af bogens mest generende svagheder inden for det statsretlige område er forf.s uklare forhold til begrebet Slesvigs inkorporation i Danmark. Det har en central plads i forhandlingerne, fordi regeringen både fra visse sider inden for monarkiet og af stormagterne hyppigt blev anklaget for at ville inkorporere Slesvig. Det nævnes mange gange i fremstillingen, uden at forf. nogetsteds klart tilkendegiver hvad der efter hans mening ligger i ordet (se bl. a. s. 27f., 112, 129, 140, 170ff., 178, 180, 185, 197f., 389f., 393). I rigsrådet 1863 indrømmede helstatsmanden Bluhme at novemberforfatningen ikke i sig selv betød Slesvigs inkorporation, fordi både kongeriget og hertugdømmet beholdt en særlig forfatning (Neergaard II, 1, s. 771f.), og en moderne statsretslærer som Poul Andersen har samme mening (Dansk Statsforfatningsret I, 1949, s. 48). Men hvis novemberforfatningen ikke var ensbetydende med Slesvigs inkorporation kan martsministeriets program formentlig heller ikke være det, og endnu mindre notabelprojektet, som gav Slesvig større selvstændighed.

I Kongens manifest til holstenerne 14. juli 1850 blev der givet »fornyet tilsagn« om at Slesvig ikke vilde blive inkorporeret i Danmark. Forf. nævner ikke at tilsagnet kaldes fornyet og diskuterer ikke hvad det betyder (jfr. s. 28). Men kunde det ikke fra dansk side fortolkes som sigtende til Slesvigs provinsielle selvstændighed i martsministeriets og novemberministeriets program og til kongens tilsvarende proklamation af 27. marts 1848, selv om Clausen, Madvig og Sponneck var utilfredse med manifestet og med grund kunde frygte stormagternes fortolkning?²

I det engelske resumé hævder forf. (s. 393) at de ejerdanske ministre i efteråret 1850 »insisted on the incorporation«. For denne »insisteren« er der ikke belæg i fremstillingen, hvor det s. 93 hedder at de »ønskede den nærmest mulige forbindelse mellem kongeriget og Slesvig«, men ikke turde fremsætte dette som program af hensyn til udlandet. De nationalliberale ministres forestillinger om den for tiden ønskelige forbindelse gik såvidt vides ikke ud over martsministeriets program, bl. a. fordi de var klare over at der måtte tages hensyn til den slesvigske »særfølelse«, et forhold som forf. ikke tager i betragtning. Man må imidlertid formode at forf. ikke her anser notabelprojektet for ensbetydende med inkorporation, da han betegner det som et kompromisforslag fremsat af Sponneck over for ejerdanskernes »insisteren«. Men når han f. e. s. 185 uden kommentar taler om at de tyske magter vilde hindre inkorporeringen,

² Jfr. bemærkningerne om begrebet »provinsiel« i forbindelse med Slesvigs selvstændighed i den danske delegations memorandum af 22. marts 1850 under fredsforhandlingerne i Berlin (Den dansk-tyske Krig i Aarene 1848–50, udg. af Generalstaben. III, 1880, tillæg s. 46).

må det efter sammenhængen gælde også notabelprojektet. Her som visse andre steder i bogen synes han at være påvirket af de udenlandske diplomaters vurdering af danske forhold.

Når der mod den danske regerings politik bruges et slagord som inkorporation, burde forf. e. m. m. for den historiske retfærdigheds skyld og af hensyn til læserne have drøftet betydningen af ordet og have gjort det klart at det kan have forskelligt indhold for de forskellige, og for de samme i forskellige situationer. Det gav utvivlsomt anledning til misforståelser. Der var jo også inden for monarkiet afvigende fortolkninger af begrebet, se f. e. statsrådsforhandlingerne 13. august 1851 (III, s. 388), hvor Reventlow-Criminil hævder at notabelprojektet betyder inkorporation og Sponneck protesterer. Hvis dr. Engberg havde behandlet disse problemer vilde vi måske også have fået mere klarhed over hvor meget stormagternes og andres anklager for statsretlig inkorporation hang sammen med »daniseringen« i Slesvig, først og fremmest sprogpolitikken.

En stor del af bogen handler som rimeligt er om notabelprojektet. Til forhistorien hører Pechlins sendelse til Wien i eftersommeren 1850 for bl. a. at få Østrigs hjælp til pacifikationen af Holsten (s. 100f.). Her må man igen konstatere at dr. Engberg læser statsrådsprotokollen (II, s. 565 ff.) som en vis mand bibelen. Han påstår at Clausen og Madvig protesterede mod Reedtz' forslag til instrux for Pechlin, men at det blev vedtaget med Sponnecks stemme. Det er urigtigt. Sponneck og de to nationalliberale ministre protesterede mod Reedtz' forslag om foruden den nævnte instrux at give Pechlin og gesandten i Wien en udvidet fuldmagt til at gøre Østrig indrømmelser som kunde sikre det mod at miste sin »popularitet i Tyskland«, og det blev forkastet. Resultatet af at Pechlin fik frie hænder vilde blive »et fuldkomment Slesvig-Holsten«, mente de to nationalliberale. Instruxforslaget blev derimod vedtaget uden at nogen protesterede. Det indeholdt foruden en forsikring om ikke-inkorporation af Slesvig og et løfte om alsidig sammensætning af den notabelforsamling fra kongeriget og de to hertugdømmer, som iflg. manifestet af 14. juli skulde udtale sig om Slesvigs stilling i monarkiet – begge dele omtalt af forf. – bl. a. et pålæg til Pechlin om at afvise »Tysklands« kompetence til at blande sig i slesvigske anliggender.

På det tidspunkt havde Sponneck allerede udarbejdet en plan til monarkiets ordning, det såkaldte notabelprojekt, som fik sin form under H. N. Clausens medvirkning. Den er med flere tildels meningsforstyrrende fejl gengivet af forf. s. 95f., og trykt på fransk, således som den blev præsenteret af Sponneck i Wien og Berlin, i *Actstykker henhørende til Ministeriets Meddelelse (til rigsdagen) af 28. Octbr. 1851 om Rigets politiske Stilling*. Planen havde både ejderdanske og helstatstræk. Hertugdømmerne skulde have selvstændige landdage, Slesvig selvstyre m. h. t. rets-, kirke- og undervisningsvæsen, og ved behandling af de anliggender som

var fælles for kongeriget og Slesvig, herunder en dansk-slesvigsk hær, skulde rigsdagen og den slesvigske landdag forenes. Planen fik tilslutning fra statsrådets flertal, og januar 1851 rejste Sponneck til Wien og Berlin for at forelægge den for de to tyske magters udenrigsministre Schwarzenberg og Manteuffel og den indflydelsesrige russiske gesandt i Wien baron Meyendorff.

I bogen om J. N. Madvig har jeg (især s. 90–96) indenfor biografiens rammer kort omtalt Sponnecks rejse og notabelprojektets historie. Da forf.s fortolkning af kilderne afviger fra min, og hans fremstilling desuden e. m. m. i visse henseender er misvisende, benytter jeg lejligheden til at supplere argumentationen for min opfattelse, som i det væsentlige er den samme som for 15 år siden. Den må nødvendigvis for en stor del være hypotetisk og – så længe de russiske og østrigske utrykte kilder ikke er undersøgt³ – tillige provisorisk. Uenigheden gælder navnlig tre punkter: 1. Østmagternes og særlig Østrigs og Ruslands holdning til projektet på dette tidspunkt. 2. Hvad statsrådet fik at vide om resultatet af rejsen. 3. Hvad man i den følgende tid inden for ministeriet mente om projektets chancer for i hovedsagen at blive realiseret.

Ad 1. Inden afrejsen gjorde Sponneck i statsrådet (Statsrådets Forhdl. III, s. 121 f.) rede for hvad han betragtede som sine opgaver. Den første var at få Østrig til at forstå at spørgsmålet om monarkiets ordening burde stå åbent indtil notabellerne havde udtalt sig; derved vilde man vinde tid til underhandlinger. Dernæst måtte han prøve at gøre statsrådsflertallet anskuelse om monarkiets ordening – altså notabelprojektet – »så vidt muligt gældende, navnlig ligeoverfor den russiske gesandt«. Da Sponneck frygtede at Schwarzenberg vilde afvise projektet eller at pacifikation af Holsten vilde blive forhalet, fik han statsrådets tilladelse til først at forhandle med Meyendorff, som blev hans rådgiver i Wien. På foranledning af Bardenfleth blev han tillige bemyndiget til at stille en »for Slesvig fuldkommen betryggende« forfatningsmæssig ændring af grundloven (d. v. s. i konservativ retning) i udsigt i forbindelse med den endelige ordening af Slesvigs forhold. Det benyttede han sig af både overfor Schwarzenberg og Meyendorff, og russeren udtalte sin tilfredshed (Statsrådets Forhdl. III, s. 169 f.).

Under forhandlingerne, først med Meyendorff og Schwarzenberg i Wien, derefter med Manteuffel i Berlin, og tilsidst igen i Wien, fremhævede Sponneck desuden mundtligt eller skriftligt bl. a. at hans regering ønskede at skabe national forsoning og give danske og tyske lige ret i Slesvig (projektets § 4 sidste stykke, en vigtig bestemmelse som dr. Eng-

³ De østrigske diplomatiske akter er delvis trykt i Johann Albrecht v. Rantzau: *Europäische Quellen zur Schleswig-Holsteinischen Geschichte im 19. Jahrhundert. I, Akten aus dem Wiener Haus- Hof- und Staatsarchiv 1818–1852, 1934*, men dér mangler åbenbart flere af kilderne om notabelprojektet.

berg ikke har med i sit resumé), endvidere at den spinkle konstitutionelle forbindelse mellem kongeriget og Slesvig ikke betød inkorporation, og at projektet var foreløbigt og kunde ændres under hensyn til notablenes ønsker (projektets § 7). Resultatet af forhandlingerne blev diplomatisk korrekt nedfældet i en officiel noteudveksling – enslydende noter fra Sponneck til Manteuffel og Schwarzenberg af resp. 4. og 6. februar, ledsaget af projektet samt et forklarende memorandum (begge dele havde Schwarzenberg fået allerede 22. januar), og de to udenrigsministres svar af resp. 4. og 8. februar.⁴ Alle disse dokumenter er trykt i den ovennævnte samling Actstykker.

I sine noter bad Sponneck om Østrigs og Preussens godkendelse (Billigung) af regeringens »udgangspunkt for notablenes forhandlinger«. Han havde også efter Schwarzenbergs ønske og med statsrådets billigelse (Engberg s. 132f.) indføjet en passus om hvad der skulde ske hvis notablene ikke kunde enes: hvis uenigheden ikke gjaldt spørgsmål som Forbundet efter sagens natur skulde afgøre, »dürfte die ganze Angelegenheit . . . der Erwägung der europäischen Grossmächte, nach dazu von dem Könige von Dänemark zu ergreifender Initiative, zu unterbreiten sein«. Det er den erklæring som dr. Engberg s. 133 synes at mene aldrig er blevet afgivet. De slutninger han drager af denne antagelse er derfor uden vægt.

De to udenrigsministres noter var ikke meget forskellige i hovedsagen. Begge afslog utvetydigt at tage stilling til indholdet af projektet nu, og navnlig Schwarzenberg understregede at Østrig i den henseende havde fuldstændig frie hænder i fremtiden. Nogle få enkeltheder berørtes dog, den vigtigste at den enhed m. h. t. handel, skibsfart og told for kongeriget og de to hertugdømmer som projektet forudsatte, kunde komme i strid med den fremtidige forbundslovgivning vedr. Holsten. Altså et forbehold der stik imod de tyske magters protester mod Ejdertoldgrænsen senere i april gik ud fra at det kunne være i tysk interesse at afbryde forbindelsen mellem Slesvig og Holsten på dette vigtige punkt. Det var imidlertid klart at projektet blev godkendt som basis for notablenes forhandlinger. Sponneck havde løst den første opgave han inden rejsen havde påtaget sig. (Det mest detaljerede trykte referat af Sponnecks forhandlinger findes i A. Thorsøe: Kong Frederik den Syvendes Regering II, 1889, s. 124ff. Koncepter til Sponnecks 7 indberetninger til udenrigsministeren med en række bilag findes i udenrigsministeriets arkiv, pk. »Gesandtskabsarkiver. W. Sponnecks arkiv fra sendelsen til Berlin og Wien 1851« (R.A.). Dr. Engberg har kun fundet 2 af de 7 indberetninger, se s. 357 note 19).

Før Schwarzenberg vilde give sit endelige svar ønskede han at kende

⁴ I et brev af samme dag til Sponneck, trykt Rantzau s. 287, lovede Schwarzenberg at Østrig i Forbundsdagen vilde fortolke forbundsbeslutningen 17. sept. 1846 meget snævert, ɔ: som ikke vedrørende Slesvig? Jfr. Statsrådets Forhdl. III, s. 163.

Preussens mening for at de to magter kunde handle i enighed, og Sponneck rejste derfor til Berlin. Han fik som han senere antydede i statsrådet (Statsrådets Forhdl. III, s. 163) det indtryk at Schwarzenberg vilde lægge ansvaret for at skabe vanskeligheder for projektet over på Manteuffel. Samme dag Sponneck tog til Berlin sendte den østrigske udenrigsminister iflg. den trykte aktsamling (Rantzau s. 281–84) sin gesandt dér to forholdsordrer, som forf. i sit referat s. 128 blander sammen. Begge indeholder argumenter både for at acceptere projektet som basis og for at søge det ændret i konservativ retning. Den ene depeche synes egnet til at vise f. e. Manteuffel.⁵ Den anden er mærket *geheim*, en klausulering der i den trykte samling kun findes på dette ene dokument fra Berlin-freden til januar 1852, og i den finder vi altså snarest Schwarzenbergs mening. I ordren siges at gesandten let kan se hvad der anbefaler projektet til preussisk godkendelse, bl. a. at Preussen under forhandlingerne med Danmark 1849–50 var meget tilbøjelig til at slutte fred på betingelser der fuldkommen lignede Sponnecks forslag. Schwarzenberg mener ganske vist at en mere konservativ statsmand vilde have nærmet sig mere til status quo m. h. t. ligestilling mellem statsdelene og fælles forvaltning og retspleje for hertugdømmerne som i forfatningsreskriptet januar 1848. »Wenn in dieser hier angedeuteten Richtung auf eine Modifikation des Entwurfs hingewirkt werden könnte, so wäre dies nicht zu versäumen. . . « Dette refererer forf. i skærpet form som ubetingede krav. Så kommer imidlertid en afgørende tilføjelse som dr. Engberg ikke nævner: »auf keinen Fall aber dadurch das Zustandekommen eines endlichen Abschlusses zu gefährden« (jfr. J. N. Madvig. Et Mindeskrift, s. 177 note 80).

Så kan man e. m. m. ikke som forf. (s. 128) hævde at Sponnecks plan allerede på dette tidspunkt var faldet som følge af Schwarzenbergs forbehold, eller at rejsen var resultatløs (s. 317). Dr. Engberg går ud fra at Østrig til enhver tid vilde og kunde sætte sine ønsker m. h. t. monarkiets ordning igennem. Det er en uberettiget tilbageslutning fra hvad der senere skete. Det er også forståeligt hvis Schwarzenberg da vilde have ende på sagen, og jeg tør ikke udelukke at han af den grund for sit eget vedkommende – hvad vi kun kan gisne om – var rede til under visse omstændigheder at acceptere projektets bortset fra hærordningen meget beskedne fællesskab mellem kongeriget og Slesvig, navnlig når grundloven blev ændret i konservativ retning. Ellers kunde han have afvist

⁵ Schwarzenberg er »im allgemeinen einverstanden« med Sponnecks forslag. Han vilde dog foretrække at Danmark inden notabelforsamlingen enedes med Østrig og Preussen om grundtrækkene i monarkiets ordning, og som sådanne vilde Østrig bl. a. anerkende »status quo ante als rechtlichen Ausgangspunkt, zu welchem zurückzukehren wäre, insofern nicht einerseits in dem Übergange zu inneren neuen Verfassungszuständen (kurs. af P. B.), andererseits in der Revision der deutschen Bundesverfassung Gründe zu Änderungen anzuerkennen sein werden«.

projektet strax. Såvidt jeg kan se var det først flere måneder senere han i sine depecher betegnede det som udtryk for inkorporation af Slesvig. Schwarzenberg var i begyndelsen af 1851 fuldt optaget af sit forsøg på at reformere Det tyske Forbund og få hele det habsburgske monarki optaget deri. Dertil behøvede han Ruslands støtte og iøvrigt også Danmarks stemme (jfr. bl. a. Rantzau s. 293f.). Desuden ønskede han at slippe for at have de østrigske besættelsestropper stående i Holsten. Først i marts blev det klart at hans forbundsplaner ikke kunde gennemføres. Dr. Engberg omtaler ikke dette forhold. Her som visse andre steder i bogen savner man en mere indgående og nuanceret analyse af den skiftende internationale baggrund for det slesvigske spørgsmål.

For vurderingen af Meyendorffs holdning har vi et holdepunkt i det brev til Manteuffel af 21. januar 1851 hvormed den russiske diplomat støttede Sponnecks forhandling i Berlin (Otto Hoetzsch: Peter von Meyendorff II, 1923, s. 369 ff.; jfr. Engberg s. 129). I brevet opregnes som Sponnecks oprigtige mening hvad denne i sine skriftlige, delvis i samråd med Meyendorff affattede indlæg under forhandlingerne brugte til at anbefale projektet, herunder også at dette ikke var et ultimatum, men kun angav de grænser indenfor hvilke der vilde blive taget hensyn til notabernes ønsker. Uanset hvad Meyendorff siden påstod (Engberg s. 125f.) kan der næppe være tvivl om at han er gået langt for at hjælpe Sponneck, og at denne har haft grundlag for det indtryk at Rusland var planen ret gunstigt stemt. Nesselrode var tilfreds med Sponnecks optræden (s. 130). Tilsyneladende havde Sponneck også løst anden del af sin opgave, at gøre projektet »så vidt muligt gældende, navnlig ligeoverfor den russiske gesandt« (jfr. Thorsøe II, s. 125).

Jeg mener altså at den østrigske holdning til projektet i begyndelsen af 1851 i realiteten var gunstigere end den senere blev, og Preussen fulgte i hvert fald en tid Østrig. Erik Møller har en lignende opfattelse: »Umiskendeligt synes det . . . at være, at de tyske ministres holdning overfor grev Sponneck var afgjort velvillig, men at deres indstilling ændrede sig hurtigt og afgørende i løbet af foråret«. Erik Møller giver de »usalige« sprogreskripter for Mellemslesvig (7. og 8. februar og 4. marts) skylden (Helstatens Fald I, s. 55f.). Og det er rigtigt at de national-konservative Tillisch og Regenburg med dem tog en væsentlig del af grunden bort under projektet, som byggede på lige ret for tyske og danske i hertugdømmet. I marts kom de første indsigelser fra de tyske magter, i april klagede Schwarzenberg til Nesselrode over danske forholdsregler m. h. t. Slesvig, som stred mod »le sens des communications que dans le temps nous a faites Mr. le Comte de Sponneck«, og Nesselrode gjorde hans protest til sin (Rantzau s. 294f., 304–312; Actstykker nr. 13).

Ad 2. Som det også fremgik af dr. Engbergs mundtlige forsvar går han ud fra at statsrådet ikke kendte den preussiske og den østrigske afslut-

tende svarnote til Sponneck, da denne 18. og 21. februar aflagde mundtlig rapport til sine kolleger. Det er urigtigt. Schwarzenbergs utvetydige note blev endda, sammen med hans ovenfor nævnte skrivelse af samme dag, oplæst umiddelbart før Sponneck begyndte sin beretning, Manteuffels allerede 7. februar (Statsrådets Forhdl. III, s. 148, 160). Ministrene har derfor vidst at Schwarzenberg og Manteuffel kun havde accepteret projektet som udgangspunkt for notabelforhandlingerne (den præcise Madvigs udtryk, sst. s. 181). Således må man altså – modsat dr. Engberg – forstå hvad statsrådsprotokollens referat af beretningen kalder enighed med de tyske magter om basis e. l. Det overflødiggor dr. Engbergs argumentation på andet grundlag for at Sponnecks kolleger tidligt må have forstået at de to magter ikke havde godkendt projektets indhold. Hvad ministrene yderligere kunde få ud af Sponnecks rigtignok efter protokollen at dømme noget højstemte beretning, var at de to udenrigsministre ikke havde lagt stærkt pres på ham for at få ændret projektet, og navnlig at dette skyldtes hensynet til Rusland. Meyendorffs støtte blev fremhævet og på et enkelt punkt illustreret med en kraftig udtalelse af ham. Samtaler med den russiske gesandt havde, hedder det, overbevist Sponneck om at hans regering ikke havde fæstet sig ved »nogen bestemt afgørelsesmåde« m. h. t. monarkiets ordning, men blot ønskede spørgsmålet afgjort hurtigt og så godt som muligt. Til gengæld havde Sponneck stillet konservative valglove i udsigt i hertugdømmerne og – som statsrådet havde tilladt – i kongeriget. Når Sponneck mente at de to tyske magter »egentlig havde opgivet det slesvigske spørgsmål« for at få Ruslands støtte til nyordningen af Forbundet, fremgik det jo klart at der ikke var tale om en formel opgivelse.

Nogle citater (med moderne retskrivning, opløste forkortelser og kursivering af P. B.) fra koncepterne til indberetninger i Sponnecks gesandtskabsarkiv kan yderligere belyse hans opfattelse. Nr. 3, Wien 20/1: Sponneck har gennemgået projektet med Meyendorff og udeladt et par uvæsentlige detaljer. »Baron Meyendorff har tilsagt at ville hos fyrst Schwarzenberg virke hen til, at Østrig og senere Preussen erklærer sig beroligede ved, at Hans Majestæts regering som *udgangspunkt for notablernes forhandlinger forelægger den ommeldte basis* (∴ projektet), *hvis slutningsartikel forbeholder eventuelle modifikationer efter rådslagninger med de nævnte notabler.*« Sponneck kom til Wien uden synderligt håb, »men jeg kan ej nægte, at det indtryk sagernes nærværende stilling gør på mig, er det, at vi dog muligen kan opnå, at Østrig og Preussen, under baron Meyendorffs påvirkning, som han også har tilsagt mig i Berlin, vil, *uden formelig at antage vor basis, dog samtykke i (eller love at tie til) at vi vælger samme som udgangspunkt for notablernes forhandlinger.* Den moralske betydning af, at dette resultat, hvis det kommer i stand, nås under baron Meyendorffs auspicer og med hans tilskyndelse til at bevirke, at de holstenske notabler giver møde, behøver jeg ej at fremhæve.« – Nr. 4, Wien 22/1: Meyendorff har »billiget den meget sammentrængte memoire, som jeg efter hans råd har udarbejdet til fyrst Schwarzenberg. Iflg. samme gode råd sender jeg fyrsten

memoiren og basis . . . i eftermiddag.« – Nr. 5, Berlin 28/1: Sponneck har fortroligt givet Schwarzenberg projektet og memoiren, mod hvilke han »har erklæret intet at ville erindre, når jeg ligeledes kunde opnå baron Manteuffels billigelse af, at regeringen vælger det således betegnede udgangspunkt for forhandlingen med notabernerne«. Schwarzenberg og Meyendorff har tilsagt Sponneck deres understøttelse, »så at der måske kan være noget håb om at få baron Manteuffel til at gå ind på sagen«. For at få »noget autentisk« for at Østrig og Preussen billiger »den danske regerings fremgangsmåde«, uden at indskrænke den danske konges suverænitet og uden at »bringe de nævnte 2 magter i en stilling som var lige uholdbar for dem selv og for os«, har Sponneck efter samråd med den danske gesandt i Wien Bille Brahe og Meyendorff tænkt sig at »slutte den officielle form for min forhandling med en note som vedlagte udkast, som jeg dog først skulde afgive, når jeg af vedkommende udenrigsminister har modtaget tilsagnet om et bekræftende svar«. Udkastet er i alt væsentligt overensstemmende med Sponnecks noter af 4. og 6. februar. – Nr. 7, Berlin 4/2: Sponneck er tydeligt opstemt efter det positive resultat af forhandlingerne i Berlin og glad for at have fået Manteuffel til at udelade nogle ubehagelige punkter som fandtes i den oprindelige formulering af den preussiske svarnote. Sponneck beder om at der intet må komme ud om »den vundne sejr og dens detail« for ikke at ophidse stemningen i Tyskland, og at sagen offentligt blot omtales ganske kort omtrent således: at den aftale der var blevet truffet i Berlin angående forskellige punkter, og som forhåbentlig vilde blive billiget i Wien, gav »håb om at en endelig løsning af det danske spørgsmål i dets forskellige bestanddele ikke længere vilde være fjern, og at navnlig notabernerne vilde for deres forhandlinger kunne gives en af de to Tyskland repræsenterende, såvel som af de øvrige stormagter billiget basis for monarkiets fremtidige orden«. Efter alt hvad Sponneck iøvrigt har indberettet er det usandsynligt at han med dette skulde mene at projektet i Berlin var, resp. i Wien vilde blive godkendt som andet end udgangspunkt for notabelforhandlingerne. Om oplæsning i statsrådet af Sponnecks rapporter med bilag, se Statsrådets Forhdl. III, s. 138, 144, 147, 148. Opmærksomme tilhørere blandt medlemmerne kan lige så lidt som udenrigsminister Reedtz have fået det indtryk at projektets indhold var accepteret af Østrig og Preussen.

Ad 3. Dr. Engberg mener såvidt jeg forstår at de andre ministre i løbet af få dage efter Sponnecks hjemkomst blev klar over at notabelprojektet i realiteten var forkastet. Han bygger på hvad han antager de vidste eller sluttede om Schwarzenbergs og Manteuffels svar og om diplomaternes vurderinger. I modsætning til dr. Engberg tror jeg at nogle af regeringens medlemmer temmelig længe var optimistiske m. h. t. chancen for at gennemføre projektet i hvert fald i hovedtræk (om argumenterne for dette henviser jeg til J. N. Madvig I, s. 90 ff.). Det fremgår allerede af planen for Sponnecks ophold i Wien at han og formentlig statsrådsflertallet lagde afgørende vægt på Meyendorffs støtte og Ruslands holdning. Det har dr. Engberg ikke rigtig blik for. Hvad der i Sponnecks beretning især kunde virke opmuntrende var derfor det han sagde om Ruslands stilling og indflydelse; det opvejede tilsyneladende Østrigs og Preussens

forbehold. At de to tyske magter havde accepteret forhandlinger med udgangspunkt i Slesvigs konstitutionelle forbindelse med kongeriget var også et positivt resultat. Det har næppe påvirket optimisterne synderligt at helstatsmænd i monarkiet og blandt diplomaterne – som dr. Engberg anfører – vurderede udsigterne til projektets gennemførelse anderledes.⁶ Det var hvad man kunde vente. Så meget mere måtte det gøre indtryk, da den konservative udenrigsminister Reedtz juni 1851 kom hjem fra Warszawa med den besked, at »navnlig den russiske regering [havde] tilsagt ham sin bestemteste understøttelse« til at gøre projektet gældende, forudsat at Danmark gav garantier mod inkorporering og danisering af Slesvig. Dr. Engberg nævner ikke dette eller andre af udenrigsministerens bemærkninger i samme retning, som var egnede til at styrke optimismen hos projektets tilhængere (J. N. Madvig, *Et Mindeskrift I*, s. 91; jfr. Statsrådets Forhdl. III, s. 328f., 551f. og Engberg s. 167–73). Forf. er optaget af at fortælle hvad Reedtz foretog sig bag sine kollegers ryg, men hvad de ikke vidste kunde jo ikke påvirke deres opfattelse.

Derimod er jeg enig med dr. Engberg (s. 134) i at de »nationale« ministres hensigt med at sikre et kongerigsk-slesvigsk flertal i notabelforsamlingen formentlig var at gøre det vanskeligere for stormagterne at påtvinge Danmark en væsentlig mere helstatspræget ordening end projektet. Hvis notabellerne blev uenige, hvad regeringen åbenbart ventede, havde Sponnecks noter til Schwarzenberg og Manteuffel stillet i udsigt at projektet vilde blive forelagt de europæiske stormagter. Det er klart at de »nationale« ministre i så fald håbede på russisk støtte.⁷

Tilliden til Rusland, der havde hjulpet Danmark med råd og dåd under treårskrigen og havde vist sin urokkede styrke i revolutionsårene, kan bidrage til at forklare at ministeriets flertal så længe holdt fast ved projektet som program. Efter at det var blevet klart at Rusland havde stillet sig på linie med de to tyske magter, talte Madvig og Sponneck på et af de hemmelige møder i november 1851, hvor Bluhme forberedte rigsdagen på helstaten. Madvig sagde at udlandet efter notabelforsamlingen optrådte ganske anderledes mod projektet end man havde haft anledning til at formode. Såvidt jeg kan se har Madvig tidligere troet at

⁶ H. N. Clausen sagde i en offentlig tale for Sponneck efter hans hjemkomst, at vi nu turde håbe på en heldig afgørelse af vore ydre forhold. Dr. Engberg mener (s. 132) at han dårligt offentligt kunde sige noget andet. Det er muligt, men han kunde vel have tiet stille. Jfr. Sponnecks ovenfor omtalte indberetning af 4. febr. – I et cirkulære af 22. febr. fra udenrigsministeren til de danske gesandter, bilagt kopier af de udvekslede noter, betegnes Sponnecks mission som en succes (Udenrigsministeriets arkiv, dossier-sager. Almindelige sager vedr. monarkiets ordening 1. Korrespondance 1848–52 (R.A.)).

⁷ Jeg beklager at jeg (J. N. Madvig I, s. 92) har brugt det vage udtryk, at statsrådsflertallet ved at sikre projektet majoritet i notabelforsamlingen ventede at nå »et praktisk brugbart resultat«. Jeg kan dog næppe have ment at man ventede at nå det uden forhandling med stormagterne.

Ruslands støtte til projektet kunde købes med en konservativ regering og grundlov, og det var han villig til at betale for en nationalt nogenlunde tilfredsstillende løsning. Sponneck fortalte om Meyendorffs hjælp til at få projektet anerkendt som basis for notabelforhandlingerne. Projektets kongerigsk-slesvigske rigsdag, som for ni måneder siden fik understøttelse i Wien,⁸ betegnedes nu som inkorporation og danisering, og deri lå beviset for det store omslag også i Ruslands politik overfor Danmark, sagde han. Den dybere grund fandt han i reaktionens fuldkomne sejr, som ikke dengang kunde forudses (jfr. Bluhmes udtalelse om Ruslands ændrede holdning, Helstatens Fald I, s. 61).

Hvorfor endte det som det gjorde? Det er ikke helt let at se hvad dr. Engberg mener. Flere steder i fremstillingen går han ud fra at Østmagternes indstilling på forhånd dødsdømte selv de spædeste forsøg på at etablere en konstitutionel forbindelse mellem Danmark og Slesvig, jfr. at han opfatter notabelprojektet som faldet allerede med Schwarzenbergs forbehold februar 1851, og slutningsbemærkningen på s. 321. Men s. 179 skriver han: »Afgørelsen på det slesvigske spørgsmål kom ikke i stand som følge af, hvad der blev drøftet i statsrådet, endsige i rigsdagen, men som et resultat af de forhandlinger, som Reedtz og hans nærmeste medarbejder havde i gang i udlandet«. Han forklarer (s. 184f.) at de konservative danske ministres og gesandters meddelelser påvirkede den østrigske og preussiske beslutning om at kræve stænderne indkaldt i Slesvig, og slutter en liste over Reedtz' illoyale handlinger med den konklusion at han »havde ledt den danske slesvigpolitik ind på et spor, som det viste sig umuligt at komme ud af« (s. 196). I slutningskapitlet skildrer han hvordan alle fordelene under forhandlingerne med udlandet var på

⁸ Iflg. Sponnecks indberetning nr. 1 af 17. januar havde Meyendorff overfor ham indrømmet, at da Danmark hverken kunde drage Holsten ud af Det tyske Forbund eller træde ind i Forbundet med hele monarkiet, »var Danmark både i sin gode ret og tillige i den nødvendighed at måtte forlange en større garanti for Slesvigs tilslutning til Danmark end til Holsten, og at ligeledes Slesvigs forhold til Holsten naturligvis væsentlig måtte betinges af Holstens stilling til Tyskland«. På dette tidspunkt var Forbundets organisation, og dermed Holstens stilling, som ovenfor nævnt endnu i støbeskeen. I Berlin og Wien regnede man åbenbart med at Holsten kunde blive knyttet nærmere til Forbundet ved at indgå i et stortysk toldområde, jfr. forbeholdet i den preussiske og østrigske svarnote, ovenfor s. 605. Se også Meyendorffs indberetning til Nesselrode 9/21 januar: Sponneck har svaret tilfredsstillende på nogle spørgsmål: Han anerkender Londonprotokollen og manifestet af 14. juli ubetinget, og forbundsbeslutningen af 17. sept. 1846 med det forbehold at der ikke indrømmes Forbundet nogen kompetence m.h.t. Slesvig. Han vil imorgen give Schwarzenberg projektet og en memoire om den danske regerings motiver; »et s'il y reproduit ceux, qu'il a énoncés dans ses conversations avec le président du conseil et avec moi, il est permis d'espérer un rapprochement sur cette base entre les cours de Copenhague et celle de Vienne et de Berlin« (Kopi i Udenrigsministeriets arkiv, dossiersager. Alm. sager vedr. monarkiets ordning 1. Korrespondance 1848-52 (RA)). Om Meyendorffs godkendelse af memoiren se ovenfor s. 608.

de konservative helstatsmænds side, »og de forstod at udnytte dem til eller ud over grænsen af det angribelige« (s. 317).

Hvad dr. Engberg siger om de danske konservatives betydning kan altsammen være rigtigt. Jeg er også enig med ham og en del andre historikere i at »ejderdanismen måtte falde« og i at Slesvigs deling – af flere grunde – ikke lod sig gennemføre. Jeg er mere usikker overfor de muligheder som en beskednere konstitutionel forbindelse mellem Slesvig og kongeriget efter notabelprojektets principper kan have haft. Den kunde ikke med rette betegnes som ejderdanisme eller inkorporation. Østmagterne fik 1852 ikke opfyldt alle de krav de i disse år stillede. Rusland forstod overhovedet ikke hvorfor man i København modsatte sig den gamle administrative forbindelse mellem Slesvig og Holsten, der knyttede monarkiet tættere sammen, siger dr. Engberg (s. 319), men den blev ikke genoprettet, lige så lidt som sprogreskripterne blev ophævet. Kongeriget fik også lov at beholde sin demokratiske valglov, som var Rusland en torn i øjet. De tre stormagter anså åbenbart ikke alle deres krav for lige vigtige, og de var ikke altid enige om hvad der skulde kræves af Danmark. Det er et forhold som dr. Engberg interesserer sig meget lidt for. Havde det været muligt for en stærkere og mindre helstatssindet dansk regering at bevare det for de dansk-nationale væsentligste træk i notabelprojektet i nogle år? P. Vedel mente det. Han troede at den danske regering i efteråret 1851 forhastede sig: Havde den ventet, vilde de tyske magter sikkert være blevet trætte af at holde deres tropper i Holsten og havde været til at forhandle med (Helstatens Fald I, s. 61 f.).

Helstaten blev gennemført ved hjælp af en dansk udenrigsminister som anså det for bevist at den tyske enhed var uigennemførlig, og som indtil 1863 stolede på Europas interesse i at opretholde det danske monarki. Hans værk fik ikke nogen lang levetid. De »naive« nationalliberale, som dr. Engberg behandler så nedladende, havde ikke mere held med deres nationale politik. Men, skriver Erik Møller (Hist. Tidsskr. 11. r. IV, s. 105), »de forstod i hvert fald en af tidens stærkeste folkebevægelser, og derfor var der, trods nederlaget, alligevel fremtid i deres stræben; efter 1864 kom 1920«.

POVL BAGGE

Nyt fra historisk videnskab

HJÆLPEMIDLER

Litteratur om Søllerød Kommune. En bibliografi (Udarbejdet af J. B. FRIIS-HANSEN under medvirken af FINN SLENTE). Udgivet af Søllerød Kommunebiblioteker 1968. Bd. 1-2. 372 + 122 s. Ill. 54 kr.

Det er ikke mange bibliografier, der udmærker sig ved et tiltrækkende ydre; som regel har man ved trykningen udelukkende tænkt på deres nytteværdi. Ovennævnte værk, der er besørget af Thejls bogtryk, danner i så henseende en undtagelse og blev på Forening for Boghaandværks udstilling af ca. 3500 bøger trykt i 1968 udpeget som en af de smukkeste. Bogen har virkelig atmosfære over sig, bl. a. takket være de valgte illustrationer, der dog uden skade kunne være tydeligere i gengivelsen.

Også med hensyn til indholdsmæssig fuldstændighed og akkuratse har der været stilet højt ved Søllerødbibliografiens tilrettelæggelse. Man har i virkeligheden tilstræbt »fuldkommenhed« (side 5). Side 360 medtager bogen under Tillæg og rettelser endog sig selv som »fremkommet efter redaktionens afslutning«. Tillige er det karakteristisk, at selv ganske korte omtaler (undertiden på mindre end en side) af sognet og dets enkelte lokaliteter m. v. også er anført. Med en interesse og omhu, som påkalder respekt, har man her uden hensyn til den medgåede tid søgt tilnærmelsesvis at realisere enhver ægte lokalhistorikers og -patriots drøm om en komplet fortegnelse over litteratur om hjemstavnen. Det må betragtes som udelukket på amts- eller landsplan at gennemføre, hvad der her har været muligt for en enkelt velstående kommunes vedkommende.

Og selv i dette tilfælde har man måttet udelade følgende: leksikonartikler (bl. a. i Dansk biografisk Leksikon, eksempelvis Aksel Milthers' artikel om Hanne Nielsen på Havarthigården), interne publikationer, illegale tidsskriftartikler fra årene 1940-45, avisartikler (der ikke tillige foreligger i bogtryk), samt manuskripter (som der dog forskellige steder henvises til). Om småtryk og rotaprintede og stencilerede tryksager erkendes det i Vejledning ved benyttelsen (side 11) generelt, at de ikke har kunnet opspores i fuldt omfang, hvilket naturligvis ikke kan bebrejdes medarbejderne.

Kort sagt: Opgaven er formentlig uløselig, hvilket vel må accepteres. Ved planlægningen af nye – især større – lokalhistoriske bibliografier bør man sætte sig realisable mål og til gengæld sørge for, at det væsentlige medtages, hvilket her trods alle anstrengelser ikke altid er sket.

Bogen består af en systematisk del (bind 1) med indholdsfortegnelse og af et omfattende alfabetisk register (bind 2).

SVEND GISSEL

MORTIMER LEVINE (Ed.): *Tudor England, 1485–1603. Conference on British Studies, Bibliographical Handbooks.* Cambridge University Press 1968. xii + 115 s. 25 sh.

Denne bibliografiske håndbog i Tudortidens historie er den første i en serie på fem, dækkende engelsk historie frem til 1901, der er planlagt af den amerikanske organisation Conference on British Studies i samarbejde med Cambridge University Press. Med sine 2360 bibliografiske numre er dette arbejde naturligvis mindre udtømmende end den allerede foreliggende standardbibliografi: Conyers Read (Ed.), *Bibliography of British History: Tudor Period, 1485–1603*, 2. ed., Oxford 1959; til gengæld er det à jourført til september 1966. Naturligvis kan enkeltheder både med hensyn til det foretagne udvalg af titler og med hensyn til de kommentarer, der er knyttet til en del af numrene, diskuteres, men der er ingen tvivl om forfatterens omfattende litteraturkendskab og sikre judgement. Den lille håndbog bør have sin naturlige plads ved siden af Conyers Read's store bibliografi.

NIELS STEENSGAARD

Excerpta Historica Nordica. Vol. I-V. Published under the auspices of The International Committee of Historical Sciences. Copenhagen, Rosenkilde and Bagger, 1955–68. 38,50 kr. pr. bind.

Excerpta Historica Nordica offentliggøres under auspicierne af de nordiske Komiteer for historikernes internationale samarbejde og med offentlig støtte fra finske, norske, svenske og danske fonds og forskningsråd, for Danmarks vedkommende Rask-Ørsted Fondet. Til de første bind blev der ydet støtte af Unesco. Værket begyndte at udkomme i 1955, indtil nu er der blevet udsendt 5 bind, hvis sidetal er øget fra bind til bind, det ligger nu på godt 300 sider.

Formålet med *Excerpta Historica Nordica* er at meddele en løbende oversigt over de vigtigste historiske arbejder, der er blevet offentliggjort i Finland, Norge, Sverige og Danmark. Der registreres såvel selvstændige publikationer som vægtigere artikler og kildeudgaver. For større historiske arbejders vedkommende sker præsentationen i form af forfatterresumeeer, der trykkes navnlig på engelsk, men også på tysk eller fransk.

Oprindelig var det meningen, at bindene skulle udsendes hvert andet år og – efter en overgangsperiode – indeholde meddelelser om to års historisk produktion i de fire nordiske lande. Der er imidlertid kun blevet udsendt 5 bind i løbet af 15 år, og som følge heraf er der opstået en ret stor afstand i tid mellem de pågældende værkers og resumeernes fremkomst. Bd. IV, der udkom i 1965, behandlede således årene 1959 og 1960. Redaktionen af *Excerpta* søger at modvirke denne udvikling – der bl. a. beror på de rent praktiske vanskeligheder, der opstår når fire nationalredaktioners arbejde skal koordineres – ved indtil videre at lade bindene omfatte 3-årsperioder. Bd. V, der udkom i 1968, spændte over årene 1961–63, og bd. VI, der vil udkomme i 1970, vil dække perioden 1964–66.

Excerpta Historica Nordica redigeres af en skandinavisk fællesredaktør i samarbejde med redaktører i de enkelte lande. Fællesredaktør for bd. I-III har været

professor, dr. phil. Povl Bagge, for bd. IV og V landsarkivar Jens Holmgaard, og er nu lektor, amanuensis Lorenz Rerup. De nationale redaktører er for tiden fil. dr. Olli Vehviläinen, Finland, universitetslektor Adler Holmboe, Norge, og fil. dr. Signe Carlsson, Sverige.

LORENZ RERUP

KNUD PRANGE: Heraldik og Historie. Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger. Viborg 1962. 74 s. Ill. 16.00 kr.

Heraldisk Tidsskrift. Udg. af Societas Heraldica Scandinavica. Ekspedition: Sigmundsvej 8, 2880 Bagsværd. Medlemskontingent 40 kr. årlig.

De historiestuderende i København havde det for fyrretyve år siden i mange henseender nemmere end nutidens. Knud Fabricius læste over Orienten og Hellas, Erik Arup over Rom og økonomisk historie, Kr. Erslev havde skrevet lærebøger om historisk teknik og metode, om middelalderen og om det 16. årh., J. A. Frideicia om det 17., 18. og 19. årh. op til 1848 og Aage Friis om den nyeste historie. Fædrelandshistorien dækkedes af de samtidige, Arups og Det danske Folks. Og endelig arbejdede Johs. Steenstrup længe efter sin afgang videre med sine nyttige håndbøger inden for hjælpevidenskabernes, bl. a. om historieskrivning, etnografi, kronologi, geografi, statsret, sted- og personnavne, skriftarterne og diplomatiken samt våbenmærker, segl og mønter.

I det seneste tiår har Dansk Historisk Fællesforening ladet udarbejde en lang række håndbøger, som erstatter og supplerer Steenstrups nu forældede. Der er foreløbig fremkommet orienteringer i kronologi, ikonografi, numismatik, kartografi, folkloristik, genealogi, palæografi, toponomastik, metrologi, epigrafik, partitionografi, agrararkitektur, militaria og heraldik, alle med mere menneskelige titler end her terminologisk anført.

I 1959 udsendte Knud Prange sin »Heraldisk Nøgle« til Thisets og Wittrups »Nyt dansk Adelslexikon« fra 1904. Nøglen har en ganske særlig opgave og løser denne på en særdeles praktisk, om end til tider nødvendigvis meget indviklet måde. Pranges »Heraldik og Historie« er derimod den brede og inspirerende orientering, man har savnet siden Steenstrups korte redegørelse fra 1915 og Poul Bredo Grandjeans meget tekniske »Dansk Heraldik« fra 1919. Våbenlærens opståen og udvikling gennemgås, der gøres rede for skjoldmærkernes symbolik og rettlige betydning, og der indføres i den omfangsrige litteratur. Overalt er fremstillingen præget af soberhed og kritisk sans inden for en emnegruppe, der som få har indbudt til og er blevet misbrugt af hul romantik. Man erindre blot modsætningsvis Arups, af hans samtidspolitiske stude prægede, men litterært mesterlige skildring af Erik Menveds ridderfest ved Rostock i 1311. Prange har formået at vise, hvor værdifuld en hjælpe-disciplin heraldikken kan være for den politiske og sociale historieforskning, og med sin håndbog har han givet studenterne et læremiddel og de mange interesserede et hjælpemiddel.

Samtidig med Pranges arbejder har det fællesnordiske Heraldisk Selskab og dets »Heraldisk Tidsskrift« befæstet sin stilling. Selskabet blev stiftet 1959 og stillede sig fra starten på et rent historisk og beskrivende grundlag, i modsætning til flere tidligere foreninger, hvor der appelleredes til, at heraldik skulle være

noget særligt »fint« eller æstetisk. Selskabets første formand blev amtsdirektør Ernst Verwohlt, Roskilde, hvis undersøgelser over herold-væsenet synes at åbne nye perspektiver for den diplomatiske historie. Tidsskriftets redaktionsudvalg har siden starten haft de kgl. ordeners historiograf, dr. phil. Albert Fabritius som medlem, og dets første nummer åbnedes med en artikel af statens heraldiske konsulent Paul Warming. Tidsskriftet har naturligvis i det forløbne tiår bragt en del redegørelser af overvejende personalhistorisk interesse, men det er forbavsende, hvor mange veje til dybere historisk forståelse heraldikken kan anvise på en del felter. Eksempelvis har nuværende professor i Århus, dr. theol. Troels Dahlerup kunnet give tankevækkende bidrag til dansk feudal- og godshistorie. Den utrættelige redaktør af tidsskriftets første 20 numre, Sven Tito Achen, har her som gennem sin indsats ved Politikens Forlag kunnet yde dansk historieforskning mange og inspirerende tjenester.

JØRGEN TVEVAD

Danske Historikere 1965. Redigeret af H. K. KRISTENSEN, KNUD PRANGE og JOHAN HVIDTFELDT. Udgivet af Dansk Historisk Fællesforening. 1966. viii + 175 s. 54,00 (36,00) kr.

Siden 1930 har den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse nogle få gange uddelt sin prismedalje til »belønning af fortjenester, udvist af mænd og kvinder, der ikke henhører til de faglærte historikers kreds, men som af uselvisk interesse har virket til fremme af fædrelandets historie«. Blandt de hædede er Ribe amts førende lokalhistoriker, fhv. førstelærer H. K. Kristensen. I direktionen for den gamle dansk-norske stiftelse, som økonomisk har bidraget til nærværende håndbog, sidder rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt.

Hovedformålet med biografisamlingen har da også været at meddele oplysninger om historikere, som ikke hører til de faglærtes kreds. De videnskabeligt uddannede i fortid og nutid kan man oplede hos »F. E. Hundrup: Biographiske Efterretninger om dem, der ved Københavns Universitet have erholdt de høieste akademiske Værdigheder. 1859« og i »Danish Theses for the Doctorate 1836–1957. 1–2. 1929–62«, hos »F. E. Hundrup: Biographiske Efterretninger om de Candidater, der ved Københavns Universitet have underkastet sig philologisk Embedsexamen. 1849« og videreført op til »Magister-Staten. 6. udg. 1967« samt i »Den danske Bibliotekarstand. 2. udg. 1963« og »Det danske Arkivvæsens personale. 1965«. Danske forskere med international position kan bl. a. findes i »Répertoire International des Médiévistes. Poitiers 1965«. Også dyrkerne af de historiske discipliner inden for andre faggrupper er biografisk tilgængelige gennem staterne over teologer, læger, jurister, økonomer og ingeniører m. fl. Men over de mange ikke-akademiske forskere og skribenter i det sidste hundredår er der ingen fortegnelser. Ehrencron-Müllers og Erslews forfatterleksika rækker officielt kun op til 1853, og med Jyske Samlinger 1866 og Sønderjydske Aarbøger 1889 begynder en stedse mere omfangsrig historieskrivning uden for laugene. Det er i de seneste år lykkedes Den danske historiske Forening at få videreført den danske historiske bibliografi. Man må ønske, at Dansk Historisk Fællesforening en

gang kan få samlet de tiltrængte biografiske oplysninger om fortidens mange, navnligt lokalhistoriske forfattere.

Anmeldere af håndbogen har anket over manglende biograferinger af forskellige personer og grupper. Som yderligere eksempler kunne nævnes savnet af en række samfundsvidenskabelige forfattere, således juristen Ernst Andersen, andelshistorikeren Aage Axelsen Drejer og økonomerne Holger Gad, Poul Milhøj og Hans Chr. Johansen. Netop den nære sammenhæng mellem de lokalhistoriske undersøgelser og den økonomisk-social forskning er på det seneste blevet fremhævet af Erhvervsarkivets leder og vil manifestere sig, hvis det lykkes at virkeliggøre planerne om et institut for lokalhistorie. Men den manglende omtale af specialister, som alligevel vil kunne findes andet steds, er et ringe minus i forhold til den meget store hjælp, som »Danske Historikere 1965« vil kunne yde i mange år.

JØRGEN TVEVAD

ALMINDELIG HISTORIE

Einführung in das Studium der Geschichte. Herausgegeben von WALTHER ECKERMANN und HUBERT MOHR. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1966. xii + 535 s.

Dette østtyske værk er med sine 44 forfattere så altomfattende i sin emnekreds at det trods sit omfang – over 500 tættrykte sider i næsten kvartformat – virker som een lang opremsning af definitioner, bogtitler og institutioner. Kun eet emne får en udtømmende behandling, både i sammenhæng og i alle mulige forbindelser, nemlig historiens og historieforskningens marxistisk-leninistiske grundlag. Nogle prøver:

»Der Student muss *vordringlich* einen guten Überblick über die *marxistische Literatur* gewinnen. Erst wenn er die Methoden des historischen Materialismus kennt und anwendet und sich einen festen ideologischen Standpunkt erarbeitet hat, kann er sich kritisch durch Vergleich und Gegenüberstellung mit solchen Werken der *vormarxistischen und bürgerlichen Historiker auseinandersetzen*, deren Materialreichtum genutzt werden kann bzw. in denen einzelne Seiten des historischen Prozesses richtig dargestellt und einzelne gesetzmässige Erscheinungen erkannt werden. Hierbei sind die *kritischen Hinweise des Hochschullehrers* besonders zu beachten. Bei dem Studium bürgerlicher Literatur wird der Student häufig feststellen, dass die verwendeten Begriffe einen anderen Inhalt als den objektiven haben. Hierdurch wird ein unerfahrener Leser leicht verwirrt. Durch die Anwendung des marxistisch-leninistischen Begriffssystems müssen die unwissenschaftlichen Begriffsformen der bürgerlichen Historiker auf ihren klassenbedingten Inhalt zurückgeführt werden. Dadurch wird die Wertung der von bürgerlichen Autoren vermittelten Fakten möglich« (s. 227 f., udhævelserne er tekstens egne).

Videre: »Die fundamentalste – und in allen weiteren Erklärungsweisen immanent enthaltene – Erklärungsweise historischer Erscheinungen ist die kausale. Sie wird immer dann verwendet, wenn die historische Aussage so formuliert wird, dass sich aus einer bestimmten Ursache eine bestimmte Wirkung ergibt.

Ein Beispiel möge dies verdeutlichen: »Die Volksmassen konnten den Druck und das Elend des imperialistischen Krieges und der durch ihn verschärften Ausbeutung nicht mehr ertragen. Deshalb erhoben sie sich unter der Führung der Bolschewiki und stürzten den Imperialismus«.

Aus der Ursache A (Lage der Volksmassen) ergibt sich die Folge B (ihre Erhebung unter der Führung der Bolschewiki). Die kausale Erklärungsweise ist die elementarste Form der Erklärung eines historischen Ereignisses, eines historischen Zusammenhanges. Jede einigermaßen komplizierte historische Erscheinung muss als Wirkung mehrerer Ursachen oder auch eines Ursachenkomplexes angesehen werden. Dabei spielen die einzelnen Ursachen eine durchaus unterschiedliche Rolle. Einige von ihnen sind wesentlicher Natur und wirken über einen längeren Zeitraum, andere sind zufälliger Natur und wirken nur zu einem bestimmten historischen Zeitpunkt. Wenn wir das obige Beispiel näher untersuchen, dann muss u. a. berücksichtigt werden: die soziale Struktur der Massen, die Formen ihrer Ausbeutung, die Wirkungsweise des imperialistischen Staatsapparates, die Vorbereitung der Revolution durch die organisatorische und ideologische Arbeit der Kommunistischen Partei, das Kräfteverhältnis zwischen den Klassen zu diesem Zeitpunkt. Alle diese Untersuchungen greifen über die bloße Kausalerklärung hinaus. Die kausale Erklärung in ihrer einfachen Form ist daher ein notwendiges, aber nicht ausreichendes Moment der Erklärung historischer Erscheinungen und Prozesse. In diesem Zusammenhang muss noch auf eine andere Form der kausalen Erklärung hingewiesen werden. Es handelt sich um die kausale Erklärung vermittels eines Modells. Diese Erklärung wird darauf aufgebaut, dass die zu untersuchende Erscheinung C eine bestimmte Ähnlichkeit mit der Erscheinung A besitzt. Bei der Erscheinung A ist aber bereits festgestellt, dass aus ihr die Erscheinung B als Wirkung folgt, d. h., dass zwischen A und B ein bestimmter Kausalzusammenhang besteht. Die Kausalbeziehung A-B, die bereits bekannt ist, dient jetzt als Modell gegenüber einer Beziehung C-D, von der nicht bekannt ist, ob deren Glieder in einem Kausalverhältnis zueinander stehen oder nicht. So wird z. B. die Überwindung der Spaltung der Arbeiterklasse, die Existenz einer marxistisch-leninistischen Kampfpartei als eine der Ursachen für den Sieg der Grossen Sozialistischen Oktoberrevolution betrachtet. Zwischen der Erscheinung A (der Existenz einer einheitlichen marxistisch-leninistischen Kampfpartei) und der Erscheinung B (dem Sieg der Grossen Sozialistischen Oktoberrevolution) besteht also ein Kausalzusammenhang. Er dient jetzt als Modellfall für die Beurteilung anderer historischer Zusammenhänge. Dabei ist es nicht erforderlich, dass die Erscheinung D mit der Erscheinung B übereinstimmt. Sie kann von ihr differieren, sie kann sogar im Gegensatz zu ihr stehen, sie wird aber nach der Modellbeziehung A-B beurteilt« (s. 243 f.)

Når jeg har tilladt mig to så forholdsvis lange citater skyldes det udelukkende en vis følelse af sproglig uformuenhed ved med egne ord at give et indtryk af f. eks. den sophisticatede stil som kendetegner tonen i det første citat, og hvad det andet citat angår har jeg ment at kun selve grundteksten kan gengive den finhed i nuancerne, som er så karakteristisk for den logiske analyse af kausalbegrebet og reglerne for dets anvendelse.

Af praktiske oplysninger er der mange: der er vejledning for studenterne både

m. h. t. hvorledes studiet er lagt tilrette, eksamensformen og hvad uddannelsen kan bruges til efter eksamen, i form af gennemgang af arkivers, museers og bibliotekers indretning og opgaver. Der er forholdsvis fyldige bibliografier også over vestlige værker, de sidste forsynet med passende kritiske kommentarer, foruden en regulær studievejledning med anvisning på hvorledes en skriftlig afhandling udformes.

Hvis man efter denne bog er i tvivl om hvad der i Østtyskland forventes af historikerne er det i hvert fald ikke forfatterens skyld! JAKOB PASTERNAK

ALEXANDER GERSCHENKRON: *Continuity in History and other Essays*. Cambridge, Mass., The Belknap Press of Harvard University Press, 1968. x + 545 s. § 10.00.

Det foreliggende værk afrunder og supplerer forf.s første essaysamling fra 1962, »Economic Backwardness in Historical Perspective«, ved at behandle de samme emnekredse. De enkelte artikler har alle tidligere været offentliggjort enkeltvis, men ved at samle dem opnår forf. at åbne bemærkelsesværdige perspektiver ved at være i stand til at belyse givne problemstillinger fra flere sider. Den russiskfødte Gerschenkron er professor i økonomisk historie ved Harvard universitetet, og, som denne og foregående essaysamling viser, ydermere en meget alsidigt interesseret og orienteret forsker.

Forf.s vigtigste arbejdsområde er industrialiseringens gennembrud i Europa og særligt i Rusland. I sin metodik og sine hovedsynspunkter tager han afstand fra den Rostovske opfattelse af industrialisering som en trinvis, og i hvert land sig gentagende udvikling. Han hævder heroverfor, at hvert enkelt lands økonomiske udvikling er et unikt fænomen, som må betragtes i sammenhæng med graden af dets tilbagestående. Det er da nærliggende at vurdere denne fase ud fra dette udgangspunkt, eftersom de enkelte landes økonomiske niveau er uens før og under industrialiseringsgennembruddets indtræffen. Forf. kan således i artiklen »The Typology of Industrial Development as a Tool of Analysis« opstille 8 parvis kontradiktoriske typer på industrialisering alene i det 19. århundrede, ligesom han påviser, at industrialiseringsprocessen bliver vanskeligere, jo mere tilbagestående et land er.

Gerschenkron har ved sin publikation placeret sig som en kritisk økonomisk historiker, der vender sig mod brede generaliseringer ved metodisk at isolere og udhæve deres ikke reducerbare elementer. Nogle indgroede forestillinger indenfor økonomisk litteratur tager han livet af, det gælder således myten om en egalitær jordreform som fremmede for industrialisering. I værkets længste essay, »Russia: Agrarian Policies and Industrialization, 1861-1914«, vises, at livegenskabets ophævelse 1861 ikke betød nogen stimulans for industrialiseringen i Rusland; det var først ved Peter Stolypins reformer 1906-10, at der blev skabt et købekraftigt og produktionsdygtigt lag af større bønder. I perioden 1906-14 opnåedes der en årlig vækstrate på 6 % for industrien, hvilket sammenlignet med den Witteske periode, hvor staten havde optrådt særdeles aktivt, ikke var noget ringe resultat, og det skønt staten nu førte en udpræget deflationspolitik.

I Frankrig, hvor revolutionen 1789 havde konsolideret bondestanden på bekostning af de større jordbesiddere, vanskeliggjordes industrialiseringen og foregik betydeligt langsommere end i England og Tyskland trods lige så gode naturlige forudsætninger («Economic Aspects of Revolutions»), og i Sovjetunionen, hvor alle større brug udstykkedes ved jordreformen 1917, opstod »saksekrisen«, et stadig mere udpræget misforhold i prisen på industrivarer og landbrugsvarer, og blev en væsentlig årsag til kollektiviseringen («An Analysis of Soviet Agriculture«).

Alsidigheden hos forf. viser sig i de essays, der behandler sovjetisk litteratur og kulturpolitik, hvilke i hvert fald med en historikers øjne er rene perler af indsigt og velskrevethed, ofte med overraskende indhold. For anmelderen var således politisk litteraturomskrivning et ukendt fænomen. At litteraturen i Sovjetunionen skrives i snæver forbindelse med de herskende politiske strømninger, er velkendt, men Gerschenkron viser ydermere i »The Changeability of a Dictatorship«, hvorledes sovjetiske forfattere omskriver deres bøgers handling og ændrer personkarakteriseringer i nye udgaver i takt med de i mellemtiden indtrufne politiske forandringer.

Essayformen hos Gerschenkron forekommer tiltalende, dels fordi de enkelte artikler og anmeldelser ikke synes at stå isoleret, og dels fordi det gennem denne form er lykkedes forf. at fremhæve tanker og betragtninger prægnant uden at være tvunget til at støbe dem indenfor monografiens afstukne rammer. De Gerschenkronske synspunkter virker således ekstra stimulerende og synes velegnede som udgangspunkt for parallelle undersøgelser, f. eks. indenfor dansk industrihistorie, og værket i sig selv kan anvendes som et fremragende argument i den standende debat herhjemme om egnetheden af den traditionelle disputats.

MARTON DE HARTYANI

AIRA KEMILÄINEN: *Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification.* Jyväskylä Kasvatustieteiden Korkeakoulu. Jyväskylä Yliopistoyhdistys. Jyväskylä 1964. 252 s.

Kemiläinen tager sit udgangspunkt i en leksikografisk gennemgang af begreberne »nation« og »folk« på latin, og i fransk, engelsk og tysk, og i en undersøgelse af begrebet »nationalisme«, som han først finder anvendt i større målestok fra 2. halvdel af det 19. århundrede. Han følger derefter artikuleringen af en national bevidsthed hos enkelte tænkere i det 18. århundrede – i første række Rousseau og Herder – og lægger i et følgende kapitel specielt vægt på ideudviklingen i Tyskland som en forudsætning for en analyse og en vurdering af »the Kohn Dichotomy«, skellet mellem »Western« og »Non-Western Nationalism« og af Carlton Hayes' og dennes elevs klassifikationsforsøg. Hans hovedkonklusion er, at de hidtidige klassifikationsforsøg har været for enkle og især, at det er fejlagtigt at forsøge som Kohn at opstille en principiel forskel mellem en rationel, demokratisk vestlig nationalisme og en irrationel, autoritær tysk eller tysk-inspireret nationalisme. Der er i højere grad tale om en ensartet bølge af tanker, der omfattede hele Europa.

Kemiläinen har utvivlsomt ret i, at mange historikere har været tilbøjelige til at fortolke Tysklands historie i det 19. århundrede i lys af nazismen – et oplagt eksempel herpå er Lewis Namier i »the Revolution of the Intellectuals« – og at der i den engelske imperialisme var et tydeligt element af racistisk nationalisme. Men han kommer i en vis forstand til at kaste barnet ud med badevandet. I hans version bliver begrebet »nationalisme« for konturløst, og de forskelle i fx. det tyske og det franske politiske og sociale system, der nødvendigvis måtte afspejle sig i disse samfunds ideologiske overbygning, negligeres.

Bogens væsentligste værdi ligger i dens glimrende oversigt over den hidtidige forskning inden for området, og i dens påpegelse af de vanskeligheder, der er forbundet med at give emnet en nogenlunde klar afgrænsning. Kildematerialet er så umådelig stort, at det er umuligt for en enkelt forsker at overskue det. Men det forekommer velegnet til en kvantificerende behandling. Her er et område, hvor en EDB-behandling ville være naturlig.

JOHNY LEISNER

DERIC REGIN: Freedom and Dignity. The Historical and Philosophical Thought of Schiller. Haag, Martinus Nijhoff, 1965. x + 153 s. 18 fl.

Udviklingen af Schillers frihedsbegreb fra dets negative af Rousseaus inspirerede i »Die Räuber« til dets positive af antikken og Kant påvirkede i Kalliasbrevene til Körner og i »Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen« til prins Frederik Christian af Augustenborg, hvor friheden er blevet en moralsk kvalitet, hvis ydre form er den harmoniske værdighed, er themaet i denne idehistoriske afhandling. Forf. påpeger den Schiller-renaissance, der har gjort sig gældende inden for forskningen i de senere år, og han mener, at en hovedårsag hertil har været, at det var Schiller, der lancerede den forestilling om »Entfremdung«, der via Hegel og Marx er kommet til at indtage en så central placering i den politisk-filosofiske debat.

Forf. er M. A. fra Yale og hans Ph. D. drejer sig om europæisk historie, men hans hovedinteresse er litteraturhistorien. Dette mærkes i denne afhandling, hvor hans historiske uddannelse mest fornemmes i hans tydelige, omend uformulerede afvisning af den ny kritik. En strukturalistisk tankegang forekommer ham fremmed, og resultatet er blevet en traditionel tankearkæologisk studie, der lægger større vægt på at spore forbillederne for Schiller – foruden Rousseau og Kant peges med vægt på bl. a. Ferguson og Herder – end på at analysere den ny helhed, de har fået hos Schiller. I sammenhæng med, at forf. tydeligvis ofte kun har et andenhåndskendskab til disse forbilleder, forekommer metoden betænkelig, og resultatet er blevet skuffende. Der bliver i ringe grad tale om meddelelse af ny viden. Historien om Schillers og andre tyske idealisters gradvise venden sig fra den ydre til den indre verden er jo blevet fortalt før. Og i visse tilfælde fremstilles noget velkendt som epokegørende, fx. når det fremhæves at Schiller arbejdede med en triadisk dialektik. Det havde været mere interessant, hvis han ikke havde gjort det. I den kristne kulturkreds har den hellige treenighed på det nærmeste gjort triaden til en nødvendig tankekategori, som man møder hos talrige af Schillers europæiske samtidige af såvel revolutionært som kontrarevolutionært tilsnit.

Pudsigt virker det, at Regin tilsyneladende ikke har kunnet holde styr på sit citatkartotek under udarbejdelsen af bogen. Et enkelt eksempel: s. 32 læses om Schellings betydning for Schiller bl. a.: »The structure of »attraction and rejection, magnetic poles, negative and positive electricity, the contrasting relations of acids and alkalis in chemistry, the irritability of muscles and sensibility of nerves in physiology, the cosmic contrast between light and weight, as well as that between the sexes« – citatet er fra Paul Kluckhohn: *Das Ideengut der deutschen Romantik*, Tübingen 1953, s. 25 – lies at the basis of Schelling's entire system. It is not surprising to find Schiller in full agreement with this, and in fact he was much closer to Schelling than to Fichte, especially after Schelling's appointment as professor of philosophy at Jena. Schiller's own dualistic approach was naturally in complete accord with Schelling's development of synthesis from the subjective ideal and the objective real, and the phrase »The beginning and end of all philosophy is freedom« could have been formulated by both«. Og s. 116: »On the whole Schelling's work of that time with the stress on the force of creativity in polarity, was most important to Schiller. The structure of – her kommer Kluckhohn-citatet igen – lies at the basis of Schelling's entire system. It is not surprising to find Schiller in full agreement with this, and in fact, he was much closer to Schelling than to Fichte. The phrase »the beginning and end of all philosophy is freedom« could have been formulated by both Schelling and Schiller«.

Man sidder tilbage med en uafrystelig tvivl med hensyn til forf.s arbejdsmetode og indsigt.

JOHNY LEISNER

OLDTID OG MIDDELALDER

ULF ERIK HAGBERG: *The Archaeology of Skedemosse. I-II. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Antikvariska serien. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1967. 133 s., 20 pl. + 150 s. Ill. 80 + 80 sv. kr.*

Med Ulf Erik Hagbergs publikation af de arkæologiske undersøgelser i Skedemosse på Öland foreligger det første monumentale vidnesbyrd om den udgravningsaktivitet, hvormed nordiske jernalderforskere i de seneste årtier påny har engageret sig i offermosernes mystik og problematik. Det begyndte i 1950 i Illerup ådal ved Skanderborg, og det fortsatte indtil 1964 i Ejsbøl mose ved Haderslev og i Skedemosse. Resultaterne af disse udgravninger og efterfølgende studier har hidtil kun antydningvis været fremlagt i foredrag og foreløbige meddelelser, og først med Hagbergs store bog gives der mulighed for mere dybtgående at vurdere et sådant funds faktiske indhold og muligheder. Lad det være sagt straks, at denne endelige publikation fuldt ud bekræfter, hvad forfatteren ved tidligere lejligheder har antydnet: Skedemossefundet kommer os ved, fordi det alsidigt belyser et problemkompleks, der gennem generationer har beskæftiget nordeuropæisk og ikke mindst dansk arkæologi. Ligesom de nævnte danske udgravninger tager Skedemossestudierne nemlig arven op efter Conrad Engelhardts berømmelige virksomhed i midten af forrige århundrede, hvor en række

store våbenofre – fra Torsbjerg og Nydam i Slesvig, Vimose og Kragehul mose på Fyn – udgravedes og publiceredes, og med eet åbenbarede hidtil ukendte indblik i oldtidens officerskikke og jernalderens hele militære udrustning. Hagberg siger det selv ganske enkelt: Skedemosse er et modstykke til de store danske mosefund og det første nordiske offerfund af den størrelse, der gøres til genstand for sammenfattende studium, siden Engelhardt hastigt fremlagde sine udmærkede materialepublikationer for mere end 100 år siden.

At det ikke er manglende interesse for fundgruppen, der har dikteret denne 100-årige pause i den primære forskning, fremgår med tydelighed af Hagbergs sjette kapitel, der kort redegør for den omfattende mosefundslitteratur og derigennem for den tolkningsdebat, som de klassiske fundsteder stadig har givet anledning til. Mystiske er de jo, disse afgrænsede mosedrag, hvor tusinder af oldsager – og især våben og andet militært udstyr fra jernalderens århundreder – tilsyneladende er spredt vilkårligt ud over sø og sump. Selvom fundbilledet hos nogle forskere har vakt mindelser om Tacitus' beskrivelse af valpladsen i Teutoburgerskoven, og andre lærde har talt om »marodørers bortgemte bytte«, vandt det dog hurtigt vid tilslutning, at fundene måtte betragtes som vidnesbyrd om vældige offerhandlinger på de pågældende steder. Andre forklaringer harmonerede heller ikke med summen af de iagttagelser, der indeholdtes i Engelhardts beskrivelser: de utilgængelige fundpladser, tingenes vældige spredning, en vis irrationel orden i genstandenes fordeling, talrige spor af forsælig ødelæggelse af de nedlagte genstande o.s.v.; men inden for rammen af en offerfundstolkning har meningerne også nok kunnet brydes. Allerede i 1865 formulerede Worsaae den helhedsopfattelse af »de fire store mosefund«, der i så mange år skulle blive stående. Med henvisning til et velkendt sted i Cæsars bog om gallerkrigene tolkede han fundene som krigsbytteofre, og opfattede dem som hele hæres på en gang henlagte våbenudstyr. Altså samtidig et fængslende religionshistorisk vidnesbyrd og en mindelse om stedfundne kampe, »stammekrige«, i de pågældende områder. For en historieforskning, der konventionelt foretrak at beskæftige sig med politisk-militære begivenheder, kunne denne »kampzone« i de østjyskfynske landskaber (yderligere fremhævet af de senere fund fra Illerup og Ejsbøl) identificeres med eksempelvis Danernes østfrakommende invasion eller Herulerens tilbagevendning til deres nordiske hjemstavn. Tid efter anden måtte Worsaaes farverige tolkning imidlertid drages i tvivl, idet det simpelthen kunne påvises, at der i hvert enkelt fund indgik genstande af så forskellig alder, at de næppe kunne repræsentere samme og samtidige nedlægning, og i 1940 måtte Brøndsted i Danmarks Oldtid fastslå, at fundene i hvert fald afspejler en række store, hinanden følgende krigsbytteofre på de pågældende steder. Det var for såvidt et kompromis mellem den hævdvundne tolkningsmodel og arkæologiens kritisk-kronologiske resultater, og vejen var faktisk åbnet for en mere radikal tolkningsrevision, som Herbert Jankuhn og Gustav Behm-Blancke først formulerede. Her opgives tanken om krigsbytteofre ganske, idet det enkelte fundkompleks betragtes som resultatet af årlig tilbagevendende ofringer i en lokal, hellig mose. Også det er en helhedsopfattelse, hvor de store mosefund ansues i sammenhæng med talrige andre, tidligere og samtidige moseofre, og offerhandlingernes art og indhold bliver for den moderne kulturhistoriker vidnesbyrd om skiftende samfunds sociale og økonomiske struktur. De store mosefund opfattes således som central-

helligdomme i afgrænsede stammeområder, og deres indhold af kostbart våbenudstyr repræsenterer den martialske overklasse, der i 3.-4. århundrede formidler overgangen fra landsbysamfund til høvdingesamfund. Det er denne ret teoretiske tolkningsdebat, der tegner baggrunden for de nyere udgravninger i Sverige og Danmark, idet de gamle mosefund ikke selv i tilstrækkelig grad kunne bidrage til diskussionen. Dertil var de for hastigt udgravede, for lidt dokumenterede, og det måtte erkendes, at et nøgternt valg mellem de divergerende tolkningsforslag alene afhang af, om man kunne besvare det simple spørgsmål: hvor mange og hvor store nedlægninger er repræsenteret i det enkelte fundkompleks? Det spørgsmål kunne kun belyses gennem nye gravninger, og lejlighed hertil – den lykkelige kombination af forskningsbehov og -muligheder – frembød sig først i 1950'erne.

Den foreliggende bog skulle da omsider give et begrundet svar på det spørgsmål, som forskningen forgæves har stillet til de store, gamle mosefund, og et svar gives også så fyldestgørende, som forfatterens intentioner og fundomstændighederne nu tillader det. Fundområdet opdyrking siden århundredets begyndelse og mosesyrens voldsomme angreb på alle genstande af jern har kun efterladt et fragmentarisk billede, men af fragmenterne vokser dog en helhed frem gennem bind I's dokumenterende beskrivelse og bind II's ræsonnerende studier. Det resultat kan næppe bestrides, at Skedemosse – dette store, flade engdrag midt på Öland, liggende på grænsen mellem tre sogne og to herreder – må opfattes som en central helligdom, hvortil øens folk igennem mere end et halvt årtusind har bragt deres ofre. De nuværende agre var dengang en åben sø, i hvis vand offergaverne er udkastet eller nedlagt; selv midt i det 400 m brede søbassin er fund kommet for dagen. De enkelte nedlægninger tegner sig som afgrænsede fundgrupper, omfattende dyreknogler og oldsager, og i et antal, der i hvert fald må angives med et trecifret tal, fordeler de sig vidt ud over det 20 ha store moseområde, som undersøgerne har gennemgået. Mere detaljeret viden om nedlægningsforholdene fås gennem en række systematisk udgravede felter, der ialt omfatter 3500 m², og arkæologer, zoologer, geologer og botanikere har arbejdet intimt sammen om at fravriste fund og landskab dets hemmeligheder. Skuepladsen for de rituelle handlinger tager detaljeret form gennem beskrivelser af flora og fauna, og knogledyngerne på søbunden fortæller ikke blot om valget af offerdyr: hest, ko, får og svin – og lejlighedsvis menneske – men viser tillige en række forskelligartede nedlægningsformer, der har det faste rituals præg. Gennem C 14-dateringer er det fastslået, at dyreofringer begynder allerede omkring Kristi fødsels tid; omkring år 200 suppleres de animalske offergaver med våben: sværd, spyd og skjolde, med remgarniturer, mønter, guldringe m. v., og nedlægninger af denne art fortsætter i hvert fald ind i det 6. årh. Disse genstande, der aldrig omfatter egentlige kvindesager, er forsætligt ødelagt: forbrændte og forhuggede, før de kom ud i søen, og ofte er tingene fundet i tæt sammenbundtede dynger.

Såvel oldsagsmaterialets art og alder som hovedtræk i offerhandlingernes forløb svarer til velkendte forhold i de store, danske mosefund, og fristende er det da nu at tillægge Skedemosseundersøgelsens resultater almen gyldighed og at betragte dem som et sidste og afsluttende indlæg i den refererede tolkningsdebat. Mange læsere vil kunne opfatte »The Archaeology of Skedemosse« på denne

måde, og der er da grund til at påpege, at Hagberg i sit arbejde ikke direkte sigter imod en uvildig analyse og bedømmelse af de foreliggende tolkningsforslag, men snarere har sat sig som mål at illustrere en helhedsopfattelse af de store mosefund, som han i forvejen har accepteret. Hagberg er en moderne forsker, der anskuer sit materiale ud fra social-økonomiske synspunkter, og offermønstrene er for ham lokale fænomener, der gennem kontinuerlig brug afspejler de omboende befolkningers skiftende samfundsstruktur. Medens tolkningsdiskussionen først refereres i 2. bindes 6. kapitel, kan det allerede i indledningen læses, at de store danske mosefund i almindelighed er blevet til »ved gentagne nedlægninger gennem længere tid«, og at »offerfundet fra Skedemosse er et lignende fund«, og i gennemgangen af en række klassiske forfatters optegnelser om germanske kultskikke – denne omhyggeligt bundne buket af religionshistoriske kildesteder – betones det stærkt, at kulten i almindelighed er knyttet til bestemte årstider og dage. Tendensen i det foreliggende arbejde er altså åbenbar og præger selvsagt dets tilrettelæggelse. Om dateringsproblemerne hedder det eksempelvis, at de i denne sammenhæng kun har interesse til bestemmelse af en bred tidsramme, indenfor hvilken offerhandlingerne har fundet sted, medens et mere skeptisk forhold til spørgsmålet om kultkontinuitet nok kunne have gjort krav på alvorligere kronologiske overvejelser. Kontinuitet i et handlingsforløb dokumenteres jo ingenlunde gennem angivelsen af en sådan tidsramme, men kun gennem specificerede dateringer af de enkelte handlinger, d. v. s. fundgrupper. På samme måde savnes der svar på de essentielle spørgsmål om antallet og omfanget af de enkelte nedlægninger, og selvom fundets fragmentariske overlevering i sig selv udelukker eksakte opgivelser, kunne den kritiske læser nok ønske sig en mere bevidst stillingtagen til spørgsmålene. Forfatteren betragter a priori enhver fundgenstand som et løsfund, og antyder kun i få tilfælde, at visse grupper af genstande må eller kan være nedlagt på eengang. Det er muligt, at fundomstændighederne ikke tillader sikrere bestemmelser af eksempelvis de mange våbengendstandes nedlægning, men bare muligheden af, at betydelige dele af dette materiale kan være nedlagt på eet og samme tidspunkt, svækker i nogen grad tilliden til en tolkning, der uforbeholdent betragter fundet som et resultat af stadigt gentagne, årstidsbestemte offerritualer. Denne usikkerhed overfor Skedemossefundets egen tolkning kunne vel med fordel have været stærkere fremhævet, og det er i hvert fald for dristigt, når dette ølandske fundbillede umiddelbart sidestilles med rækken af jyske og fynske offerpladser. De gamle mosefund er her utilstrækkeligt oplyste til at retfærdiggøre en sådan sammenligning, og de nyere gravninger i Illerup ådal og Ejsbøl mose har leveret vidnesbyrd om handlingsforløb, der synes væsensforskellige fra tildragelserne i Skedemosse. Selvom Skedemossefundets tolkning nok som helhed må accepteres – vi har jo her vished for en vid spredning i tid og rum af mange, mange afgrænsede nedlægninger – leverer fundet og dets behandling ikke det sidste ord i debatten om de store mosefundes historiske indhold.

Den ensidige målbevidsthed, hvormed Hagberg gennemfører sine studier – og som altså kan give anledning til kritik – skal imidlertid ingenlunde frakendes positiv værdi. Uden den er det nok tvivlsomt, om publikationsarbejdet allerede i dag var bragt til en afslutning, og den nøgterne gennemgang af fund og fundomstændigheder, der hermed foreligger, åbner jo i sig selv rige muligheder for

at anskue stoffet ud fra andre synspunkter end det foreskrevne. Dertil kommer, at de målbevidste studier umiddelbart fører frem til en kulturhistorisk skildring af Öland i den ældre jernalder, der rækker langt ud over diskussionen af en enkelt fundgruppes tolkning. Med de afsluttende kapitler om dyreofre og hestekult, om bosættelsen i hele Skedemosseområdet og om den økonomiske baggrund herfor samles alle værkets tråde i een fængslende helhed, der er beskrevet med overbevisningens styrke.

I de mange dyreofringer, hvor hesteknogler er stærkt dominerende, ser Hagberg et vidnesbyrd om den primitive hesteavl, der både på Gotland og Öland har været baseret på hjerde af løsgående, halvville småheste – »skogsbyggarna« på Gotland, »damparna« på Öland. På lignende måde mener han, at ungkreaturer og får har færdedes frit, og en årlig sammendrivning af disse hjerde med efterfølgende slagtinger og udvælgelse af bedst egnede avlsdyr, har på Öland naturligt fundet sted ved de vandrige mosedrag midt på øen, hvor offerhandlingerne lige så naturligt følger sig ind i dette billede: takofre for årets udbytte – indvielsesofre for det kommende år. Udvalget af hingste til den fortsatte avl omfatter op i historisk tid både kapløb og hingstekampe (der iøvrigt findes gengivet på billedsten fra den yngre jernalder), og navnet »Skedemosse« forbinder sig herigennem med det svenske »Staffansskede« og det norske »annandagskeid«, der netop betegner anden juledags traditionelle hestekapløb. Sikkerhed for disse identifikationer er der ikke, men udgravningerne leverer i hvert fald tilstrækkelig dokumentation for husdyravl og -kult i forhistorisk tid. Vidnesbyrd om dyrenes betydning for øens økonomi finder Hagberg endvidere i tidens grave, hvor en række knive, beslægtet med grønlændernes »ulo«, og andet værktøj, velegnet for skindarbejde, er almindeligt udstyr, og handel med huder og skind er da en rimelig baggrund for den voksende velstand, der i Skedemosse illustreres af de rigere offergavers dominans i 3.–4. årh. Det er især romersk inspirerede våbenformer, guldringe og mønter, der ligesom andre romerske produkter i grav- og bopladsfundene viser hen til handelsforbindelser med den store kontinentale verdensmagt. Dens behov for læder har ikke kunnet tilfredsstilles af nogen lokal produktion. Alene hærens udrustning må have forudsat regelmæssigt handels-samkvem med skindproducerende områder: soldaterne var klædt i skind, bar skjolde af skind, sov i telte af skind (sub pellibus) og brugte læder til allehånde bæltter, remme og seletøj, og på Septimius Severus' tid anslås størrelsen af den romerske hær til 450.000 mand, hvis feltmæssige indkvartering skete i 8-mands skindtelte! Velstandsstigningen i det ølandske samfund falder sammen med de romerske legioners tilstedeværelse langs limes, og en drastisk tilbagegang indtræder i det 5. årh., hvor det vestromerske militær har mistet sin betydning som storaftager på verdensmarkedet. Med udgangspunkt i Skedemossefundet antydes der således en forklaring på den »katastrofe«, der åbenbart rammer de to store østersøer ved overgangen mellem ældre og yngre jernalder – og som i tidens løb har givet anledning til en ligeså alsidig tolkningsdebat som den, de store mosfund er blevet til del. Også det klarer Hagberg da i denne bog, der spænder vidt – og måske for vidt. Men et uhyre værdifuldt fundmateriale stiller den til vor disposition, og meget spændende læsning byder den på.

MOGENS ØRSNES

HELMUT BERVE: Die Tyrannis bei den Griechen. I-II. München, C. H. Beck, 1967. xii + xii + 796 s. 85 DM.

Som slutstenen på et livs arbejde med græsk historie offentliggør B. nu sin monumentale fremstilling af det græske tyranni fra den arkaiske tid og ned i den hellenistiske periode. Værket er delt i to bind med fortløbende paginering, hvoraf det første rummer den egentlige historiske fremstilling, mens bind 2 (s. 511–796) optages af litteraturhenvisninger, noter, sagregister samt to registre over person- og stednavne. Den fremstillende text har ingen notehenvisninger, idet noterne, der ofte fylder en hel trykside, er samlet om de vigtigere problemer. Fra notebindet henvises så til sidetallene i bind 1. Det skal strax siges, at noterne klart vidner om forfatterens massive lærdom og fuldstændige beherskelse af den tidligere litteratur om emnet, men samtidig ved deres kompakte form virker ret vanskelige, for ikke at sige afskrækkende på læseren.

Selve teksten i bind 1 virker undertiden også ret massiv, med talrige paranthetiske indskud og underordnede sætninger, således at man ofte føler sig som deltager i et sprogligt forhindringsløb og udstøder et suk af lettelse og glæde, når hovedverbet i en lang periode omsider dukker op. Disse formelle indvendinger er naturligvis af underordnet betydning, og jeg vil gerne understrege, at det absolut er umagen værd at forfølge tankerne bag det knudrede sprog og fordybe sig i noternes talrige henvisninger.

Værket er naturligt disponeret i fire kronologiske hovedafsnit: (1) det ældre tyranni før 480 f. C. (på Sicilien 466 f. C.); (2) det femte århundrede; (3) det yngre tyranni i 4. årh. f. C.; og endelig (4) tyranniet i hellenistisk tid. Afsnittene er ordnet geografisk med de vigtigste landskaber behandlet først. 2. afsnit indtager en særstilling, idet det omfatter de tyranfrie to generationer, som adskiller det ældre og det yngre tyranni. Hovedvægten ligger her på en behandling af forholdsreglerne mod indførelse af tyranni (f. x. ostrakismen i Athen) og af den teoretiske forfatningsdiskussion hos en række græske forfattere og filosoffer. De tre andre afsnit rummer en gennemgang af alle kendte forekomster af tyrannerdømme, så udførlig som kilderne i hvert enkelt tilfælde tillader det. Det kan ikke nægtes, at vor viden ofte indskrænker sig til det absolutte minimum, og B.'s i og for sig anerkendelsesværdige stræben efter fuldstændighed gør visse sider i hans værk til en katalogagtig opremsning af person- og stednavne. Læseren lades i hvert fald ikke i tvivl om, at på den valgte arbejdsmark har B. kikket bag hver enkelt lille sten. Også i disse afsnit findes kapitler, som behandler tyrannens rolle i den teoretiske forfatningsdiskussion og tyranniets historiske funktion i de forskellige perioder.

Med spørgsmålet om tyranniets funktion til forskellig tid berører vi den helt centrale problematik, som opstår for læseren af B.'s værk. Er der indenfor de fire kronologiske afsnit tale om et så ensartet historisk fænomen, at det berettiger til en monografisk behandling? B. må selv indrømme, at i den sidste periode, den hellenistiske, er det uhyre vanskeligt at sondre mellem tyranni og andre former for enmandsvælde, idet monarkiet jo var den fremherskende statsform. Lidt overraskende virker det således, at kong Hieron II af Syrakus får en udførlig behandling (s. 462–471), til trods for, at hans virksomhed har så mange lighedspunkter med andre hellenistiske herskeres, som ikke omtales i værket. Også mel-

lem det ældre og det yngre tyranni gør store forskelle sig gældende. For at samle hele materialet må B. benytte en meget vid og vag definition af tyranniet, nemlig »die ungesetzliche, einem Gemeinwesen aufgezwungene Alleinherrschaft« (s. 6). Det er indlysende, at en historiker af B.'s format er ganske klar over de meget forskelligartede økonomiske og sociale faktorerets betydning for tyranniets opståen og udvikling i de forskellige tidsafsnit, og i afsnittene om tyranniets historiske funktion behandles disse forhold naturligvis. Men for B. er den historiske problematik først og fremmest knyttet til de enkelte tyranners personligheder. I et magtskyt og herskelystent individs stræben efter lovløs magtudfoldelse ser han den primære årsag til indførelse af ethvert tyranni, og først ud fra denne konception opnår hans værk den nødvendige tematiske enhed.

Hvad enten man godtager B.'s grundopfattelse eller stiller sig skeptisk overfor den (hvad måske de fleste historikere vil gøre), må man anerkende, at B. med sin enorme, kritisk bearbejdede materialesamling har skabt det længe savnede standardværk over et af de vigtigste fænomener i den græske politiske historie.

OTTO MØRKHOLM

LEO STRAUSS: *On Tyranny*. Revised and enlarged. Ithaca, N. Y., Cornell University Press, 1968. xii + 228 s. 19 sh.

Denne »paperback«-udgave af en bog, som først udkom i 1963, indeholder et i og for sig sympatisk forsøg på at inddrage en oldtidsforfatter i den moderne politiske diskussion af diktaturet og dets væsen. Xenophons lille dialog »Hieron« oversættes og kommenteres af Leo Strauss (s. 1–142); endvidere aftrykkes et diskussionsindlæg af Alexandre Kojève (baseret på Hegels politiske teorier) og Strauss' svar på dennes og andres kritik (s. 142–226).

Selv om man altid er tilbøjelig til at kippe med flaget for de forskere fra andre discipliner, som er villige til en seriøs konfrontation med antikkens teorier, må man beklage, at S. ikke har fundet et værk, som i højere grad var umagen værd. Trods alle påstande om det modsatte er Xenophon ikke så betydelig og relevant en politisk tænk, som S. gerne vil gøre ham til. Den foretagne sammenligning med Machiavelli kan han slet ikke leve op til. Hans værk er snarere tidstypisk og derfor velegnet for den historiske interpretation, som S. afviser med foragt.

OTTO MØRKHOLM

JOHAN HENRIK SCHREINER: *Aristotle and Perikles. A Study in Historiography*. Symbolae Osloenses fasc. supplet. XXI. Oslo, Universitetsforlaget, 1968. 138 s.

Siden hin januardag i 1890, da man i British Museum fandt en papyrusrulle med størstedelen af Aristoteles' værk om »Athenæernes statsforfatning«, er meget blæk og megen forskeraktivitet blevet anvendt på forklaringen og analysen af denne historiske kilde. På grund af Aristoteles' almindelige omdømme måtte et historisk skrift fra hans hånd betragtes som noget nær en sandhedsåbenbaring.

Det vakte derfor en forståelig skuffelse at skriftet meget vanskeligt kunne leve op til forventningerne, og enkelte forskere gik så vidt som til at argumentere, at sådan noget sludder kunne Aristoteles ikke have skrevet, og at værket derfor måtte henføres til een af hans mindre begavede elever. Ved en kedelig, men forståelig fejltagelse var dette umodne elevarbejde så smuttet ind blandt mesterens skrifter.

I sin doktordisputats, der trods sin indsnævrende titel må betragtes som en kildeanalyse af hele den historiske del af »Athenæernes statsforfatning«, levner Schreiner ikke Aristoteles megen ære som historiker. Vi har for os et overfladisk hastværksarbejde, hvis manglende logik og indre modsigelser hovedsageligt skyldes en ubehændig sammenflikning af indbyrdes modstridende versioner. Schreiner anser Aristoteles for værkets forfatter og gennemfører sin »afsløring« af den store mand med stor behændighed og demonstrativ tilfredshed. I hovedtrækkene er denne kritik sikkert rigtig og tjener til at vise, hvor farvet og fordrejet billedet af Athens forfatningsudvikling i de ældre tider var blevet i løbet af 4. århundrede f. Kr.

Men når det kommer til detailanalysen virker Schreiners metode mærkelig mekanisk og højt problematisk. Han arbejder ud fra to grundsætninger, som ikke bevises og som næppe er beviselige: 1) Aristoteles bygger udelukkende på tre attiske lokalhistorikere, Kleidemos, Androtion og Phanodemos, som repræsenterer henholdsvis det radikale demokrati, det moderate demokrati og oligarkiet. 2) »It is almost a law of Athenian historiography that each historian opposes his predecessor« (s. 19). Vanskelighederne opstår fordi Aristoteles ikke citerer sine kilder ved navn, men anvender begreber som »de folkelige« (for Schreiner lig Kleidemos) og »nogle« (for Schreiner lig Androtion!). Og mens det er muligt at få et indtryk af Kleidemos og Androtion som politiske skribenter, er og bliver Phanodemos en tåget figur. Det eneste, vi kan sige med sikkerhed ud fra hans fragmenter, er, at han var positivt indstillet overfor Kimon. Ifølge Schreiners analyse var han negativt indstillet overfor Theseus (s. 22), Solon (s. 33), Peisistratos (s. 45), Alkmaioniderne inklusive Kleisthenes (s. 52) og Perikles (s. 90 f.). I sandhed en mærkelig lokalhistoriker! Betænkeligt virker det også, at Schreiner frit bruger Isokrates' udsagn til at supplere vor magre viden om Androtion, til trods for at de to forfattere havde stik modsat opfattelse af en så vigtig historisk skikkelse som Themistokles.

Schreiners bog rummer mange interessante iagttagelser. Den er skrevet i en tiltalende frisk stil, men er ikke ligefrem letlæselig, med mindre man har et godt kendskab til emnet. Og det er beklageligt, at så meget af argumentationen hviler på ubevelige og højt tvivlsomme forudsætninger.

OTTO MØRKHOLM

MARY E. SMALLWOOD: Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian. Cambridge University Press 1966. xii + 208 s. 42 sh.

MARY E. SMALLWOOD: Documents Illustrating the Principates of Gaius, Claudius and Nero. Cambridge University Press 1967. xii + 148 s. 40 sh.

Kildesamlinger er utvivlsomt nyttige. De foreliggende føjer sig ind i rækken af overskuelige engelske håndbøger – cf. Ehrenberg/Jones: Documents Illustrating

ting the Reigns of Augustus and Tiberius (1954) og McCrum/Woodhead: Select Documents of the Principates of the Flavian Emperors (1961). Det drejer sig om gengivelse af ofte ganske korte kildecitater, ordnet under forskellige grupper som f. eks. consularfasti, historiske begivenheder, kejserfamilien, kejserkulten, senatorer, riddere, hær og flåde osv. Nærværende samlinger udmærker sig – som deres forgængere – ved streng opstilling og fortrinlige indices. Det drejer sig jo om oftest vanskeligt tilgængelige kilder – indskrifter fra imperiets fjerneste dele, papyri og møntlegender. Kun den faghistoriker, der råder over et komplet bibliotek – og det gør næppe nogen i Danmark – har mulighed for at arbejde med samtlige primære kildeudgaver. Derfor er det meget påskønnelsesværdigt, at Cambridge University Press foranstalter sådanne billige og let overskuelige udgaver, der gør det muligt at verificere kilder under læsningen af moderne sekundærlitteratur.

Enkelte længere tekster bringes i forkortet form, således de to vigtige indskrifter vedrørende Alimenta fra Veleia og Beneventum, hvor enkeltheder er bragt i tabelform. Her som i enkelte andre tilfælde er det nødvendigt at gå til originaludgaven for at få egentlig besked. Ved vigtige kilder er der desuden ofte en kort bibliografi med henvisning til de vigtigste moderne behandlinger.

For en ordens skyld bør det måske bemærkes, at kilderne naturligvis bringes på deres originalsprog uden kommentar eller oversættelse. Den angelsaksiske verden har ikke brug for sådanne genveje, der som bekendt ofte bliver til omveje eller blindveje. Det lader sig nu ikke gøre at oversætte f. eks. en restitueret indskrift dækkende, endsige da foretage kildeanalyse på grundlag af en oversættelse. Den slags dilettanteri har ikke sin plads i international oldtidshistorie.

JENS ERIK SKYDGAARD

DONALD R. DUDLEY: *The World of Tacitus*. London, Secker & Warburg, 1968. 271 sider incl. noter og index. 45 sh.

Denne bog er ikke i første række beregnet for specialisternes snævre kreds, men henvender sig også til den almindeligt interesserede historiker. Forfatteren, der er professor i latin i Birmingham, pointerer i sit forord, at læseren bør have sin Tacitus ved hånden, evt. i en engelsk oversættelse, hvor der foreligger en komplet Tacitus ved forfatteren selv, men endnu bedre på latin. Formålet med bogen er altså at give en introduktion til Tacitus' verden, hans litterære kunst og historiske metode. Dette gøres i en række kapitler, der omhandler følgende aspekter: Life and Writings, The Writing of History, Narrative, Characters, Emperors and Court, The Senate, The Army, Rome – City and People, The Provinces, Beyond the Frontiers of the Roman World, Conclusion. Dette sidste omhandler nærmest Tacitus' »Nachleben«. Metoden er stort set den samme overalt: at lade Tacitus selv tale og sætte hans beretninger og vurderinger i relief – blandt andet ved at supplere med det, som han ikke meddeler. Den antikke historieskrivning så det jo ikke som sit mål at drive historieforskning og fremlægge forskningsresultater. Historikerne var ofte – som Tacitus selv – politisk trænede mænd, der havde beklædt vigtige militære og/eller administrative poster. Fremstillingen kunne få et

meget personligt farvet skær, således som det netop er tilfældet i Tacitus' skrifter. Skønt han vel ved, at historikeren bør være retfærdig over for fortidens mennesker, lader han f. eks. sine egne erfaringer under Domitians styre være bestemmende for sine vurderinger af de tidligere kejsere. Hans livssyn er bittert og hans stil »harsh and truculent« for at citere Symes gengivelse af det latinske »atrox«. Skønt spanier af fødsel og »homo novus« har han arvet hele den republikanske indstilling til herskeren, og karakteristisk nok har hans stil mange træk fælles med Sallustius', der af romerne selv oftere nævnes som pendent til Thucydides.

Læsningen af Dudleys bog vil sikkert være en glimrende indfaldsvej til denne spændende forfatter. Kyndigt og sikkert ledes læseren ind til væsentlige træk af hans forfatterfysiognomi, samtidig med at ingen side af romersk politik i 1. årh. e. Kr. lades uberørt. Noterne er i al væsentlighed henvisninger til Tacitus' eget forfatterskab, mens oplysningerne om den nyere historiske og historiografiske litteratur er sparsommere. Dette gør imidlertid ikke noget, da vi besidder Ronald Symes brillante monografi: Tacitus I-II, Oxford 1958. Her finder den læser, der vil ind til centrum af den videnskabelige litteratur, herunder naturligvis også diskussionen om kilderne, et hjælpemiddel af meget høj karat, men omvejen via Dudleys bog kan i høj grad anbefales.

JENS ERIK SKYDSGAARD

RAMSAY MACMULLEN: *Enemies of the Roman Order. Treason, Unrest, and Alienation in the Empire.* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1966. xii + 370 s. 5 plancher. \$ 7.95.

Roms historie er ingen undtagelse fra den bekendte regel, at den historiske tradition skabes af og for sejrherrener; men som i så mange andre tilfælde har den senere tids forskning også for Roms vedkommende søgt at rette skævheden op. Det er imidlertid først med dette værk af den amerikanske historiker R. Mac Mullen, at de mange spredte fænomener inden for, hvad forfatteren kalder »Un-Roman Activities«, har fået en samlet behandling, og det er fristende for en anmelder at afstå fra enhver kritik for udelukkende at anbefale historisk interesse at læse den klare, sobre og velunderbyggede fremstilling.

Kronologisk har forf. indskrænket sig til kejsertiden, og i de seks kapitler gennemgås først den republikanske tradition i senatet, som fandt udtryk i Cato- og Brutusdyrkelsen. Videre skildres filosofers, magikeres, spåmænds og profeters betydning som udtryk for ideologisk opposition; når disse kapitler overlapper hinanden noget, er grunden den enkle, at de nævnte funktioner i løbet af kejsertiden forenedes mere og mere. Endelig handler de to sidste kapitler om uro i byerne og om »The Outsiders«, hvormed forf. sammenfatter urobevægelser i landdistrikterne fra røverbander og lokale oprør over kætteri og munkevæsen til de førklassiske kulturtraditioners genoplivelse i senantikken. Konklusionen, der måske er det mindst interessante i bogen, går ud på, at oppositionen – ganske ligesom statsmagten – udgik fra stedse lavere sociale lag. »Protest originated within whatever classes were dominant at different periods. Perhaps this is what we should expect« (s. 242).

Det skal indrømmes, at det er en broget samling fænomener, der her betegnes som »Un-Roman activities«, fra artikuleret politisk opposition over lokal uro til alle de kultursvingninger, der kan samles under det vage begreb »fremmedgørelse«. Fælles for dem er netop kun, at de frembød en fare for det romerske system. For så vidt kunne man sige, at hele fremstillingen er ensidig, idet der savnes nærmere forklaring på, *hvorfor* de forskellige protesterende grupper følte sig fremmedgjorte over for imperiet. Men det måtte blive en ny bog, og der er næppe nogen idag, der er så kompetent til at skrive den som R. MacMullen.

TORBEN DAMSHOLT

JOHN W. BARKER: Justinian and the Later Roman Empire. Madison and London, The University of Wisconsin Press, 1966. xviii + 318 s., 8 plancher, 4 kort. \$ 5.00.

Bogen henvender sig til et bredt publikum og giver en meget god første orientering om Justinians regeringstid set i sammenhæng med den forudgående og følgende periode. For historikere, der har læst de samme standardværker som forf., bringer den intet nyt. Tværtimod forekommer fremstillingen uhyre traditionel, f. eks. når forf. samler Justinians religionspolitik og langtrukne opgør med Perserriket under overskriften »The Old Problems«, medens erobringerne i Afrika og Italien betegnes som »The New Projects«.

Det giver ikke ringere mening at se fordrivelsen af vandalerne fra det strategisk uhyre vigtige Karthago som en genoptagelse af det 5. århundredes politik og goterkrigene som en lang kæde af følgevirkninger heraf. Til gengæld rummer netop denne periodes østpolitik en række nye momenter, ikke mindst i forbindelse med stormagternes stigende engagement i Rødehavsområdet, således som det dristigt og provokerende er skildret i Franz Altheims bog *Entwicklungshilfe im Altertum* (Hamburg 1962).

TORBEN DAMSHOLT

SIBYLLE MÄHL: Quadriga virtutum. Die Kardinaltugenden in der Geistesgeschichte der Karolingerzeit. Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, Heft 9. Köln, Böhlau Verlag, 1969. x + 190 s. Ill. 28 DM.

I middelalderens didaktiske og homiletiske litteratur har de fire kardinaldyder – *prudentia*, *justitia*, *fortitudo* og *temperantia* – spillet en ganske væsentlig rolle, men deres endegyldige indpasning i de moralske læresystemer er af forholdsvis sen dato. Skolastiken og tiggermunkeordenene kunde dog også i denne henseende bygge videre på eller omforme traditioner fra ældre tid, først og fremmest fra karolingertiden. Forfatterinden har i sin bog, en omarbejdelse af en dissertation, forfulgt disse fire kardinaldyders vej fra antik morallære via kirkefædrenes, Gregor I.s og Isidor af Sevillas bibelegese og opbyggelige skrifter til Alcuin, i hvis *ethica philosophica* de fik en bevidst og fastere funktion.

Trods det tilsyneladende meget snævre emnevalg har bogen en meget betydelig

principiell interesse. For det første udmærker den sig ved sin skarpe og metodiske stringens, ved sin meget klare placering af emnet og de reservationer, der må pålægges undersøgelsens rækkevidde. For det andet – og mere afgørende – analyserer Sibylle Mähl meget indgående den moralteologiske funktion, som karolingertiden og da især Alcuin tillagde kardinaldyderne i tidens reformvirksomhed. Undersøgelsen bliver derved et ikke uvæsentligt bidrag til diskussionen om 'den karolingiske renaissance'.

E. LADEWIG PETERSEN

CLAUDE CAHEN: *Der Islam I. Vom Ursprung bis zu den Anfängen des Osmanenreiches*. Fischer Weltgeschichte, Band 14. Frankfurt a. M. und Hamburg 1968. 376 s. Ill. 4.80 DM.

ROBERT MANTRAN: *L'Expansion musulmane (VIIe-XIe siècles)*. Nouvelle Clio 20. Paris, Presses universitaires de France, 1969. 334 s. 28 F.

I 1954 beklagede Claude Cahen, professor i nærorientalsk historie ved Sorbonne, at om man skulde tro de da gangbare fremstillinger af Islams historie, havde Orienten i middelalderen været befolket af fyrster og lærde; et islamisk samfund og dets dynamik var endnu da forholdsvis ukendte størrelser. Og med rette; først den sidste generations kritiske, historiske forskning har for alvor lagt fundamentet for en videnskabeligt begrundet behandling af dette område. Philip K. Hitti's *History of the Arabs* (London 1937 og senere) blev nok allerede ved sin fremkomst karakteriseret som traditionel og ukritisk, men først nu kan denne hidtidige standardbog uden videre overlades til en velfortjent glemsel.

Flere af de Islamfremstillinger, som er fremkommet siden da, må imidlertid helt eller delvis dele skæbne med Hitti's. Det gælder bl. a. Bertold Spulers *Geschichte der islamischen Länder* (Leiden 1952; jf. Historisk tidsskrift 11. r. V, s. 152) og J. J. Saunders' *A History of Medieval Islam* (London 1965), som begge må anses for delvis *passés*. Alene Bernard Lewis' *The Arabs in History* (London 1953 og senere) har kunnet hævde sin position i kraft af sine lidet traditionsbundne synspunkter og sit forsøg på at frigøre Islams historie fra de hævdvundne statiske, kulturhistoriske rammer. Af de to her anmeldte fremstillinger er Robert Mantrans uden tvivl den svageste. Som seriens øvrige forfattere har også han været bundet af en tredeling af stoffet, en indledende – og ganske værdifuld – bibliografisk oversigt, en kort fremstilling af Islams historie indtil de seljukiske tyrkers erobringer ved midten af det 11. århundrede og endelig en diskussion af den aktuelle forskningssituation. Mantran har i sin fremstilling i en vis udstrækning indarbejdet resultaterne af de seneste årtiers forskning; meget savner man dog trods jævnlige henvisninger til den nyeste litteratur, og forfatterens forskningsdebat i bogens afsluttende trediedel forekommer mig mod forventning lidet givtig. I praksis står da også både opbygningen af Mantrans bog og dens synspunkter i meget stærk gæld til Bernard Lewis; den kan derfor heller ikke gøre krav på helt den samme position som mange af seriens øvrige bind.

Den grundlæggende fornyelse har først Claude Cahens behandling af Islams historie bragt. Forfatteren står selv helt centralt i den revision, som for øjeblikket finder sted i Islamforskningen, og han har i sin fremstilling langt mere organisk

end Mantran formået at indarbejde resultaterne af den sidste generations historiske forskning. Fremfor alt har Cahen sigtet mod at skabe en dynamisk og logisk sammenhængende tolkning af kalifatets historie. Specielt har de senere århundreder af Abbassidtiden (750–1258), som hidtil har været overmåde stedmoderligt behandlet, her fået den plads, der naturligt tilkommer denne urolige periode. Cahen har i denne forbindelse kunnet støtte sig til den lange serie af monografier, som er fremkommet i de seneste år, men hans systematisering lægger for første gang fastere rammer om periodens konflikter mellem det ortodokse kalifat (og det tavse flertal bag dette) og den revolutionære aktivitet, som yderligtgående shi'itiske grupper udfoldede med støtte fra Fatimidekalifatet i Cairo.

Mest originalt er vel Cahens opgør med Julius Wellhausens klassiske tolkning af Abbassidernes revolution mod det syriske Umayyadkalifat i årtierne frem mod 750. Wellhausens metodiske standard er håbløst forældet, men Cahen vender sig først og fremmest mod hans tilbøjelighed til – under indflydelse af den samtidige tyske historikerskoles uniformering af et samfunds udviklingsfaser – at forklare den abbassidiske revolution som resultat af nationale og beskatningsmæssige modsætninger mellem de arabiske erobrere og de bosiddende folk. Selv tillægger Cahen de meget markante religiøse konflikter, som opstod i borgerkrigenes spor i 7. århundrede, den afgørende betydning. Det er sandsynligt, at hans revision her har været lovlig drastisk, først og fremmest fordi Abbassidetidens mange politiske og religiøse modsætningsforhold vanskeligt lader sig tolke uden nøje sammenhæng med samfundets sociale struktur. Forklaringen ligger formentlig i, at Cahen nok har kunnet præsentere grundlæggende og meget nuancerede analyser af det islamiske samfunds opbygning, men – måske fordi dette område trods alt endnu er utilstrækkeligt udforsket – ikke helt har kunnet overvinde den statiske beskrivelse. Trods dette forbehold repræsenterer Cahens værk dog et afgørende brud med gammel tradition; det er for første gang lykkedes at skabe en bevægelig og konsistent fremstilling af Islams historie og med det islamiske samfund som centrum.

E. LADEWIG PETERSEN

T. S. R. BOASE: *Castles and Churches of the Crusading Kingdom*. London, Oxford University Press, 1967. xiv + 121 s. Ill. 75 sh.

Bogen behandler det egentlige kongerige Jerusalem, fyrstendømmet Antiochia samt grevskaberne Tripolis og Edessa. Den kan hovedsagelig karakteriseres som en fyldig rejsefører med et særdeles smukt illustrationsmateriale. Teksten er rent bygningsbeskrivende og tidshistorisk refererende (bortset fra enkelte stil- og fortificationshistoriske betragtninger i det afsluttende kapitel). Ind i teksten er flettet talrige uddrag af rejsebeskrivelser fra forskellige tider, fra senantikken op til det 19. århundrede, men der er ikke gjort noget forsøg paa at vurdere dem som historiske kilder; kun to steder i bogen er der sat spørgsmaalstegn ved en kildes troværdighed, og da er det gjort med ord som *It was not so simple a question as it seems in this account* (s. 21) og *No doubt the memories of this golden age are overcharged, but the immense prosperity of Acre . . . is well established . . .* (s. 97) – men nogen uddybning af baggrunden for forfatterens tvivl, evt. belagt med hen-

visning til andre kilder eller til specialværker, forekommer ikke. Forfatteren er i den grad gaaet uden om den videnskabelige problematik, at afsnittet om Jerusalem ikke rummer den ringeste hentydning til den livlige debat om Gravkirkens oprindelige udseende.

Historikerens interesse vil følgelig koncentrere sig om bogens billedmateriale. Meget nyt faar man ikke ud af afsnittene om Jerusalem og kirkerne uden for Jerusalem. Det er borgene, der har staaet i centrum for forfatterens og fotografens interesse. Afsnittet om borgene er da ogsaa rigt paa dejlige farvefotos (ialt 17). Det øvrige billedmateriale er kun i ringe udstrækning originalt – samtlige grundplaner er saaledes hentet fra andre værker (dog synes rekonstruktionerne at være forfatterens egne).

Sammenfattende kan det siges, at bogen giver en oversigt over det latinske Syriens og Palæstinas lokalhistorie og bygningshistorie, noget tung og detail-overlæst, samt et indtryk af rejsebeskrivelser fra det hellige land. Dertil kommer for borgenes vedkommende et tiltalende billedmateriale, som med fordel ville kunne anvendes som illustrationsmateriale ved en gennemgang af korstogstiden fx i gymnasiet. Men noget specialværk om bygningskunsten i den latinske orient er der ikke tale om.

KARSTEN FLEDELIUS

DENYS HAY: *Europe in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. A General History of Europe*, edited by DENYS HAY. London, Longmans, 1966. x + 421 s. 35 sh.

Den der har ønsket at få et bredt kendskab til senmiddelalderens historie, har hidtil som de bedste anvendt nogle værker, der var ca. 30 år gamle. Det gælder bd. VII-VIII af *Cambridge Medieval History*, G. Glotz: *Histoire Générale* bd. VI-VIII og bd. VII i L. Halphen og P. Sagnac: *Peuples et Civilisations*.

Med det værk, der her skal omtales, er ganske vist ingen af de foran nævnte overflødiggjort, fordi det drejer sig om langt bredere fremstillinger, men bortset herfra er det nye værk en hård konkurrent til sine forgængere.

Professor Hay indleder med et velkomment afsnit om kildematerialet til periodens historie, noget der alt for tit savnes i historiske oversigtsværker. Derpå introduceres dramatiske personæ med en indgående omtale af samfundslagene og befolkningsudviklingen i tilknytning til den økonomiske krise. Før skildringen af den politiske udvikling er placeret et stort og givende kapitel med titlen: »The Theory and Practice of Government«. Med fordel er her statsteoriene placeret i umiddelbar tilknytning til administrationshistorien og ikke som vanligt i et særskilt afsnit. Skildringen af, hvordan der faktisk blev regeret, gennem hvilke institutioner og organer det skete, illustreres storartet med hyppig anførelse af ligheder og forskelle landene imellem. Speciel vægt lægges på styret i Frankrig, England og bystaterne.

Den politiske historie skildres i særskilte afsnit om Vesteuropa, Italien, Tyskland med Skandinavien, de centrale monarkier (af R. R. Betts), Østeuropa (d. v. s. Byzans, Osmannerriget og Rusland) samt det pavelige monarki. De skandinaviske lande har tilsammen kun fået tildelt 5½ side, så mere end nogle

hovedlinier og generalisationer er der ikke blevet plads til. (Et par skønhedspletter: København havde ikke i slutningen af 13. årh. udviklet sig til et regeringscentrum, og Erik af Pommern blev ikke valgt til konge i Norge i 1389, men hyldet, hvad der også harmonerer bedre med forfatterens skildring af Norge som et arverige).

Efter gennemgangen af den politiske historie, der ifølge sagens natur må give et disparat billede af Europa, helliger forfatteren sig i de sidste kapitler de bånd, der bandt verdensdelen sammen. I afsnit om religion, uddannelse, litteratur, kunst og handel får han disse fænomener skildret, så bestandigt det fælles, det der knytter folkene sammen, understreges. En sjælden gang føles detaljen presset ind under hovedsynspunktet – at fremkomsten af litteraturer på folkesprogene ligefrem skulle have fremmet det kulturelle fællesskab, går det dog vist ikke an at hævde – men det tæller kun lidt.

Uden på nogen måde at negligere et alment, historisk interesseret publikum bærer professor Hays bog præg af at være skrevet af en erfaren universitetslærer til brug for hans studenter. Til dette formål har den store kvaliteter. Det indledende afsnit om kilderne er nævnt. I tilknytning til hvert kapitel gives en kommenteret bibliografi, der i høj grad letter læserens vej til den videnskabelige litteratur, og som viser, hvad teksten også bekræfter, at bogen bygger på et bredt kendskab til den nyeste forskning. Foruden at være beskrivende er teksten reflekteret, og altid gives et nuanceret billede af de fænomener, der kan være forskellige meninger om. Fremstillingen støttes af 7 kort og adskillige slægtstavler.

Med professor Hays bog har vi fået en alsidig, i sine synspunkter afbalanceret og up-to-date fremstilling af Europas historie i senmiddelalderen.

ESBEN ALBRECHTSEN

HENRYK SAMSONOWICZ: *Późne średniowiecze miast nadbałtyckich. Studia nad dziejami Hanzy nad Bałtykiem w XIV-XV w. (Østersøbyerne i Senmiddelalderen. Studier over Hansaens historie ved Østersøen i 14.-15. årh.).* Engelsk resumé. Warszawa 1968. PWN. 335 s., 4 kort. 56 złoty (5.60 \$).

Docent H. Samsonowicz (Warszawa universitet) har med lærdom og fantasi forsøgt at belyse nogle temaer fra Østersøbyernes økonomiske historie i 13- og 1400-tallet samt at give en historisk og kulturgeografisk baggrund for begivenhederne. Han gennemgår i otte kapitler begyndelse og udvikling af Hansa-forbundet, det geografiske miljø og dets forandringer, Østersø-byernes befolkning, det baltiske økonomiske område og dets forandringer i 13- og 1400-tallet, de forskellige former for økonomisk aktivitet i Hansa-byerne, købmændenes virksomhed, borgerskabets levestandard samt dets kulturelle forbindelser i senmiddelalderen.

Disse vidtspændende emner er behandlet ud fra et omfattende kendskab til moderne europæisk litteratur samt Samsonowicz' egne tidligere arbejder, til hvilke der hyppigt henvises, ligesom elevforholdet til professor M. Małowist markeres. Mange emner belyses ud fra kilder i arkiverne i Gdańsk (Danzig) og

Toruń, og en række af resultaterne er fremlagt i tabelform (30 nummererede samt en del unummerede) eller kurver.

Anmelderen skal nøjes med at gøre opmærksom på lidt af denne rigdom. Således den vigtige liste (nr. 16) over forskellige by-embeder (kancelli, kæmneri, pæle- og pundtoldforvaltning m. v., embeder der bestyrede byens lån eller produktion (teglværker og møller), registrerede grundstykkerne i byen, bestyredens ejendomme, fæstningsværker eller forsikringsvæsen). Derefter gennemgås kildematerialets art, dets hovedindhold og i hvilke byer embederne kendes; i noter gøres der rede for udgaver og arkiv-proveniens. En morsom opstilling (nr. 23) er foretaget over borgernes udgifter på grundlag af forskellige testamenter og inventarier. Kilderne rækker fra 1336 til 1503, og Samsonowicz deler dispositionerne op i investeringer, opsparing og forbrug, hvorefter han analyserer de respektive andele på forskellige formuestrin. Mere uprætentiøs er tabellen s. 299, hvor Samsonowicz har indholdsanalyseret en række kroniker fra 1460-1480 for at få et indblik i borgerstandens interesser. Horisonten har ofte været snæver, de store politiske begivenheder i Europa har ikke gjort noget særligt indtryk, medens fortiden har optaget sindene i forbløffende grad (nemlig med 19 %!).

Kun et enkelt afsnit røber manglende gennemarbejdning, det er de sider der er viet transporttid (s. 217-221). Forfatteren forklarer ikke, hvorfor landtransport skulle være hurtigere end søtransport i Middelhavsområdet, medens det omvendte var tilfældet i Hansa-området. Hans tabel 20 over afstanden mellem Gdańsk og forskellige byer virker forbløffende, hvad enten det drejer sig om eksempler på 1 dags sejlads mellem Visby henholdsvis Tallinn og Gdańsk eller 10 dage mellem Edinburgh og Gdańsk. For slet ikke at tale om, at han forsøger at få os til at tro, at nyheder skulle kunne nå Gdańsk fra London eller Brügge på 4 dage og fra Baie de Bourgneuf på 5-6 dage. Endelig er der uoverensstemmelser mellem resumeets og tekstens oplysninger om marchhastighed både til lands og til vands!

Bogen vil formentlig også for danske historikere være nyttig at konsultere på grund af de talrige henvisninger endog til meget speciel litteratur. Den er kommet i et til de mange tabeller og omfangsrige noter lidet praktisk paper-back format og er kun trykt i 1.000 eksemplarer. Indeks har navne og visse begreber samt citerede forfattere. Engelsk resumé findes s. 326-331.

JØRGEN STEEN JENSEN

KONRAD FRITZE: Am Wendepunkt der Hanse. Untersuchungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte wendischer Hansestädte in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1967. 272 s. 38 Mark.

De østlige af hansebyerne ved Østersøens kyst har efter anden verdenskrig været genstand for en intensiveret historisk udforskning. Det gælder f. eks. Stralsund, hvortil forfatteren af det foreliggende værk har bidraget med *Die Hansestadt Stralsund* (Schwerin 1961), men det gælder også disse byers placering i en større sam-

menhæng og dermed væsentlige træk af den almindelige hanseatiske historie, der f. eks. bliver behandlet i den samling af *Hansische Studien*, der udkom som festskrift til Heinrich Sproemberg (Berlin 1961). Hertil skrev Konrad Fritze en afhandling om Lübecks finanspolitik i den krig med Danmark, der også beskæftiger ham i det foreliggende værk.

Årsagerne til det almindelige opsving er sikkert flere; dels er der i disse hansebyers arkiver bevaret et meget betydeligt materiale, dels førte 2. verdenskrigs tilfældigheder en væsentlig del af Lübecks arkiv til Østtyskland, dels nyder den økonomiske og sociale historie utvivlsomt gode kår under en marxistisk samfundsopfattelse. Mange østlige hansehistorikere af marxistisk observans har kunnet bidrage med resultater, der fortjener at bemærkes overalt, hvor denne særprægede økonomiske og sociale dannelse er genstand for forskningens opmærksomhed. For hanseforskningen i de to Tysklande efter krigen synes det at være lykkedes at holde kontakt mellem stærkt divergerende opfattelser, og dette forskningsområde er blandt de få, hvor egentlig samtale mellem traditionel østlig og traditionel vestlig historieforskning i øjeblikket synes mulig og føles relevant. Det foreliggende værk er en dokumentation heraf og har værdi alene herved. Tillige illustrerer det på udmærket måde nogle elementære kommunikationsproblemer, der kan opstå i denne forbindelse, og hvoraf jeg navnlig skal fremhæve et.

Bogen handler om begyndelsen til, hvad der plejer at betegnes som hansaens nedgangsperiode, 'vendepunktet' som forfatteren har valgt at kalde det. Som det fremgår af en interessant indledning med stillingtagen til nogle hovedtræk af forskningens diskussion om hanseforbundets oprindelse og beskaffenhed, forholder det sig for en marxistisk betragtning således, at den hanseatiske virksomhed – der først og fremmest består i fjernhandel – ikke i sig selv kan anses for samfundsnyttig. I det højeste er der tale om et nødvendigt onde, alene begrundet i utilstrækkeligheden af den stedlige produktion over for den stedlige efterspørgsel, hvorved det bliver muligt at tjene penge på at føre varer fra et sted, hvor de er mange og billige, til et, hvor de er få og dyre – en fortjeneste, der i sin grund er illegitim. Når en handelsorganisation af denne beskaffenhed overflødiggøres på grund af fremgang i produktionen, er der efter denne tankegang entydigt tale om et fremskridt. Er årsagsforholdet (som her) noget mere uklart, vil det netop forekomme rimeligt at bruge ordet 'vendepunkt'.

Det forekommer mindre velanbragt, at historikeren forlods ud fra samfundsetiske (og frem for alt ganske nutidige) normer beskæftiger sig med den moralske værd af de fænomener, der skal undersøges. Men det får i denne sammenhæng være. Afgørende er det, at for en marxistisk præget hansehistorie må produktionen i sig selv og i dens forhold til fjernhandelen (både økonomisk og socialt, og meget konkret forstået) spille en rolle, som det ikke ville have foresvævet den ældre og den traditionelle vestlige forskning at tillægge den. Herved underkastes hansehistorien en betragtning, som ikke kan undgå at tilføre os ny viden, uanset om de grundbegreber, der har betinget problemstillingen, kan akcepteres eller ikke.

Forfatteren placerer begyndelsen til hansaens nedgang i første halvdel af 1400-tallet, og han forklarer den med et samspil mellem indre sociale og befolkningsmæssige kriser i de vendiske stæder og en ydre politisk situation (krigen med Danmark under Erik af Pommern), der manifesterer en interesseforskel mellem Lübeck og de øvrige, navnlig de østlige hansebyer – en forskel, der netop kan an-

skues på social og økonomisk baggrund. Splittelsen mellem øvre og nedre befolkningslag i de forskellige hansebyer er et fænomen, som forskningen i stigende grad er blevet opmærksom på, og som må inddrages i en tolkning af hansaens situation omkring 1400 til trods for, at der ingenlunde råder enighed om den vægt, den skal tillægges – for slet ikke at tale om, i hvilken udstrækning den kan tolkes som klassekamp i moderne forstand. Dette endvidere til trods for, at kildematerialet til hansestædernes sociale og befolkningsmæssige historie naturligvis er af stærkt problematisk natur m. h. t. dets repræsentativitet og indbyrdes sammenlignelighed og dermed m. h. t. dets egnethed for statistisk behandling. Men medens det i denne forbindelse ikke er ualmindeligt at se en økonomisk og socialt orienteret historieforskning placere sig i et vist modsætningsforhold til den politiske historie, så er forholdet her mere tiltalende anskuet som et både-og. Hovedtanken er netop, at den politiske udvikling og de sociale kriser i denne situation virkede sammen, og her lykkes det efter min mening forfatteren at kaste lys over den isolerede position over for det øvrige forbund, hvori Lübeck på dette tidspunkt befandt sig.

Undgås kan det ikke – og det er ikke forsøgt undgået – at en sådan fremstilling bliver domineret af helt moderne og til dels stærkt værdiladede begreber. En tilfældigt udvalgt side udviser følgende eksempler på terminologien: »die reaktionären Kräfte«, »Parteigänger«, »die gestürzten Machthaber«, »Druck der Volksmassen«, »die Machtorgane der neuen Ordnung«, »der radikale Flügel der Opposition« (s. 208). Der synes at være tale om en bevidst nutidiggørelse, der lejlighedsvis kan virke forhastet. Forf. mener (s. 178), at hansestædernes tilbagegivelse af de skånske slotte fandt sted på det tidspunkt i 1385, som var forudsat i traktaten, og ønsker bl. a. at se dette i lys af et helt moderne statsligt prestigebegreb: »Auch die Tatsache, dass Vertragstreue die politische Reputation erhöht, konnte man sicher bei der Rückgabe auf der Gewinnseite verbuchen«. Havde forfatteren været opmærksom på, at tilbagegivelsen fandt sted senere på sommeren, men at kvitteringen antedateredes til Kr. Himmelfart af hensyn til hanseaterne (se f. eks. Kr. Erslev, *Dronning Margrethe*, s. 117f.), ville den anførte konklusion ingenlunde være svækket, men præmisserne ville have kunnet yde situationen mere retfærdighed.

Bogen er et spændende og indsigtfuldt forsøg på at kombinere den foreliggende (vestlige som østlige) sociale og økonomiske forskning med en politisk analyse af hansestædernes krig mod Erik af Pommern, men dens resultater ligger unægtelig under for påvirkning af moderne, til dels stærkt værdiladede synspunkter.

KAI HØRBY

NYERE TID

FREDERIC C. LANE: *Navires et constructeurs à Venise. Oeuvres étranges. École pratique des hautes études – VIe section.* Paris, S.E.V.P.E.N., 1965. viii + 298 s.

FREDERIC C. LANE: *Venice and History. The collected papers of Frederic C. Lane.* Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1966. xxi + 560 s. \$ 10.

Frederic C. Lane's bog fra 1934, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, er en klassiker; den har naturligvis længe været udsolgt, og det er derfor glædeligt, at den nu er genudsendt i fransk oversættelse, revideret af forfatteren selv.

Det venetianske statsarkiv, »Frariarkivet« har siden Rankes dage været kendt som en guldgrube til Europas politiske historie. Lane var én af de første, der opdagede, at republikkens fremragende administratorer også havde efterladt sig et forbilligt materiale til studiet af økonomisk historie. Der er næppe noget andet sted i Europa, hvor det bevarede materiale ville tillade en så detaljeret rekonstruktion af skibsbygningsindustrien i det 15. og 16. århundrede som i Venezia, ja, der er vel ingen byindustri i disse århundreder, der lader sig belyse mere indgående. Et lille regnestykke kan illustrere skibsbygningsindustriens plads i venetiansk økonomi. Arsenalet, d. v. s. republikkens eget værft, beskæftigede o. 1560 ca. 2000 mand. Byens indbyggertal var ca. 160.000, d. v. s. at mindst 5 % af befolkningen var direkte økonomisk afhængig af statsværftet; hertil kom de private værfter og de tilknyttede industrier.

I 12 kapitler gennemgår Lane skibsbygningen i alle dens tekniske og økonomiske aspekter, skibstyper, konstruktører og konstruktion, lavsorganisationen, private og offentlige værfter, finansieringen, arbejdskraften og forsyningen med råmaterialer. Det er en bog, der ikke lader sig referere, den har ingen hovedtese, men er tæt pakket med oplysninger, og på næsten hver eneste side findes der originale iagttagelser, der har spillet en betydelig rolle for den sidste menneskealders forskning af Middelhavsområdet historie, ikke mindst for Fernand Braudel. Karakteristisk for Lane's arbejdsmåde er hans troskab mod sin arbejdsplan. Han lader sig aldrig forlede af en enkelt kilde eller kildegruppens systematisering, men følger altid nøje sin egen strukturering af stoffet, selv om det indebærer, at han inden for den samme side eller det samme afsnit må hente sin oplysninger fra vidt forskellige kilder.

Denne ejendommelighed gør hans bøger vanskelige at læse, men er til gengæld en styrke i de korte arbejder. Det er en æstetisk oplevelse at læse Lane's bedste afhandlinger. Problemet er klart formuleret, sproget præcist, og forholdet til kilderne er båret af en ubesværet lærdom, der ved inddragelse af helt uventet stof tillader ham at supplere eller kritisere hævdundne forestillinger på helt centrale punkter. De berømteste af Lane's afhandlinger er vel »*Venetian Shipping during the Commercial Revolution*« fra 1933 og »*The Mediterranean Spice Trade: its Revival in the Sixteenth Century*« fra 1940. I disse to artikler gennemførte han en overbevisende revision af det traditionelle syn på opdagelsernes betydning for Middelhavslandenes økonomi. Senere undersøgelser har fuldt ud bekræftet hans iagttagelser: senest 1560 havde krydderihandelen ad

karavanevejene atter et omfang, der var på højde med eller overgik handelen i slutningen af det 15. århundrede før opdagelsen af søvejen til Indien.

Lane beundres først og fremmest som den store tekniker. Han tilhører den generation af økonomiske historikere, der i mellemkrigstiden gjorde sig fri af den ældre økonomiske historieforsknings stræben efter store afsluttede systemer og med udgangspunkt i den traditionelle historiske teknik satte sig for at undersøge, hvad der egentlig var sket. Som tekniker er han da også formidabel. Han behersker de venetianske arkivers dunkle labyrinter, og han er i besiddelse af den teoretiske viden, der sætter ham i stand til at udnytte kildernes oplysninger, hvad enten det drejer sig om skibsbygningskunstens finere detaljer eller den venetianske forretningsverdens komplicerede organisationsformer.

I ejendommelig kontrast til denne forkærlighed for det konkrete og det kilde-mæssigt sikkert funderede står Lanes dristigste og originaleste afhandlinger, nemlig afhandlingerne om beskyttelsesomkostninger og beskyttelsesrente. Hovedsynspunkterne i disse artikler, af hvilke den vigtigste er »Economic Consequences of Organized Violence« fra 1958, er refereret andetsteds i dette hefte (s. 500), men der kan være grund til her at komme nærmere ind på Lane's indledende betragtninger til »Economic Consequences«, fordi det er et af de få steder, han lægger teknikeren bort og afslører lidt af sine personlige synspunkter. Han tager her afstand fra den fremherskende tendens inden for den økonomiske historieforskning, der ser målingen af produktionens omfang til forskellige tider som forskningens centrale opgave. »In the past a major concern in economic history – from Adam Smith and Karl Marx to Gustav Schmoller and Richard Tawney – has been dissecting the forms of justice and injustice in economic life. Many of its most enthusiastic students were attracted to economic history by this concern, sometimes passionately avowed, sometimes calmly assumed. They expressed it through indignation and satire, for as historians they wrote mainly about injustice, searching for more perfect justice by elimination, by examining alternatives. I hope we continue the search«. Det er stilfærdigt sagt, men det er skarpt, når det ses på baggrund af den fine moderation, der præger alt, hvad Lane har skrevet. Jeg læser denne afhandling som et opgør, og måske et selvopgør, rettet mod en økonomisk historieforskning, der ikke blot har mistet sin humanistiske inspiration, men også tabt sin videnskabelige balance ved alene at interessere sig for godernes produktion og ignorere deres fordeling. NIELS STEENGAARD

G. GRIFFITHS: Representative Government in Western Europe in the Sixteenth Century. Commentary and Documents for the Study of Comparative Constitutional History. Oxford, Clarendon Press, 1968. xviii + 622 s. 5 £.

The International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions har siden 1937 udsendt henvend 30 bind indeholdende studier over de repræsentative forsamlings historie. Griffiths' bog er det første bind i en ny serie med kommenterede kilder til dette emne og ventes fulgt af et bind for det øvrige Europa. »The purpose of this book is to bring together for the convenience of professors and their students the original texts of documents on the

working of representative institutions in the sixteenth century« (s. xiv). Der er altså her tale om et oplæg til videre studium.

Det 16. århundrede må forekomme velegnet til en sammenlignende betragtning af disse institutioners funktionsmåde og indflydelse. Deres skæbne var ved århundredets udgang endnu uafgjort de fleste steder. Det engelske underhus havde den afgørende styrkeprøve i 17. århundrede tilbage. For de fleste af Europas andre repræsentative forsamlinger blev den følgende periode en kampens og nederlagets tid, der endte med, at de ophørte med at fungere eller i hvert fald mistede deres indflydelse. Kun i Nederlandene afsluttedes kampen endnu i 16. århundrede med det resultat, at institutionernes overlevelse sikredes.

Der er unægtelig problemer nok at tage fat på i forbindelse med det 16. århundredes forfatningshistorie, og den komparative metode, som bogen lægger op til, er indlysende frugtbar for mange af dem. Et nøglespørgsmål er dette: I hvilket omfang formåede forsamlingerne at udnytte deres bevillingsret til at opnå indflydelse på lovgivningen? De franske generalstænders effektivitet i denne henseende er blevet draget i tvivl under henvisning til, at de ikke som det engelske parlament udviklede den praksis at forelægge enkelte, separate lovforslag, men vedblev med at samle disse i mere omfattende *cahiers*, der normalt forelagdes kongen ved sessionens slutning. I Kastilien kæmpede *cortes* for det princip, at kongen skulle tage stilling til deres petitioner, før de stemte om skatter, men i realiteten altid forgæves. På Sicilien gjorde parlamentet sine bevillinger betinget af opfyldelsen af visse krav, men opkrævningen af skatterne begyndte altid, før kongens stilling til disse blev kendt. Religionen var et vigtigt element i forholdet mellem kronerne og de repræsentative forsamlinger. I England blev reformationen af største betydning for parlamentets indflydelse på lovgivningen, skønt den også øgede kongens magt. I Frankrig stod den protestantiske bevægelse over for et fjendtligt monarki, men hvordan var dens forhold til de forskellige stænderforsamlinger? Hvilken rolle spillede de religiøse styrkeforhold for den stadige strid mellem generalstænderne og parlamentet i Paris om sidstnævntes ret til at revidere stændernes afgørelse? Huguenotterne skabte deres egne repræsentative forsamlinger – i hvilket omfang var rebellerne i Nederlandene påvirket af deres franske trosfællers tanker om sådanne institutioners stilling i staten?

Det skal i høj grad påskønnes, at Griffiths også har interesseret sig for provinsstændernes status. For England havde de forsamlinger, der fandtes i Irland og på kanalerne ringe betydning, men på kontinentet spillede de en vigtig rolle som erstatning for nationale institutioner eller som rivaler til dem. I Frankrig synes deres indflydelse på bevillingerne at have været af en karakter, der leder tanken hen på parlamentets i England. I Spanien oprettedes ingen *cortes generales*, de enkelte »rigers« *cortes* insisterede på bevarelsen af det eksisterende system.

Hvordan var forsamlingernes indflydelse på de bevilgede midlers anvendelse i tiden mellem samlingerne i de forskellige lande? Hvilken rolle spillede en habsburgsk herskers erfaringer med stænderne i ét af hans lande for hans politik over for dem i et andet? Mange spørgsmål er endnu helt eller delvis uløste, i mange tilfælde kun behandlet på rent nationalt plan. Som ledemotiv gennem hele problemstillingen går dette: Hvilke særlige træk ved den almindelige historiske udvikling i de enkelte lande betingede de repræsentative institutioners forskelligartede situation?

Det er studiet af problemer og sammenhænge som de her antydede, Griffiths' bog tager sigte på. Den har først og fremmest karakter af en kildesamling, men for hvert land eller provins er der foruden dokumenterne også en indledning, en selektiv bibliografi og en kronologisk fortegnelse over vedkommende forsamlingsmøder i århundredet, og bogen kan således – i betragtning af mangelen på en samlet fremstilling af emnet – også tjene som håndbog. I indledningerne til de enkelte kildegupper gives der en kort og klar redegørelse for forskningsresultater og problemer, undertiden således at forskellige opfattelser stilles op over for hinanden, uden at forfatteren tager stilling, øjensynlig i den hensigt at animere læserne til at gå videre med problemerne ved hjælp af de efterfølgende kilder. De sproglige vanskeligheder ved disse er lettet ved, at de tekster, som ikke er på engelsk eller fransk, er ledsaget af en engelsk oversættelse. (Dette princip, som meddeles i forordet, er dog ikke fulgt konsekvent; de to katalanske kilder på latin og spansk er ikke oversat).

Hvor langt kan man nu komme i studiet ved hjælp af det materiale, Griffiths har samlet? Bogen behandler Kastilien, Katalonien, Sicilien, de franske generalstænder, et udvalg af de franske provinsstænder (udførligst Languedoc), huguenotforsamlinger, Nederlandene (generalstaterne og nogle provinsstater) samt England. Kilderne er beskrivelser af institutionernes ydre form, journaler, petitioner (*cahiers*), taler, lovforslag og korrespondance, der belyser regeringernes politik over for forsamlingerne. Disse kilder er udvalgt med stor omtanke og tydeligvis af en mand, der er godt hjemme i emnet. Et par indvendinger mod bogens disposition kan dog nok forekomme berettigede.

Griffiths gør selv opmærksom på, at ovennævnte institutioner er valgt, fordi de er »particularly inviting to comparison and contrast«. Det er klart, at rammerne: Vesteuropa i kun ét bind sætter ret snævre grænser, men i det nævnte kriterium for udvælgelse ligger en fare, som i øvrigt nok altid er til stede ved komparative studier. Det, der ikke er særlig »inviting«, det, der falder uden for »mønsteret« af ligheder og forskelle, må naturligvis tages med i betragtning, hvis en virkelig helhedsopfattelse skal nås.

Der er imidlertid et andet og mindre principielt forhold, der synes at have influeret på udvælgelsen. Næsten alle dokumenterne er trykt i forvejen. Det gælder de kastilianske kilder, mens derimod de aragonske er uudgivne. Det er svært at se begrundelsen for, at Griffiths i Archivo de la Corona de Aragón i Barcelona har valgt at hente to korte og ikke meget talende kilder til de katalanske *cortes*, mens Aragoniens egne lades uomtalt. Det var Aragonien, der tidligst udviklede en rigsdag, som i 16. århundrede adskilte sig fra Kastiliens ikke blot ved sin deling i fire *brazos*, men også ved sin langt større indflydelse. I modsætning til parlamentet i England var *cortes* her allerede ved århundredets begyndelse et nødvendigt led i forfatningen. Filip II's kamp mod den aragonske selvstændighed er velkendt, men om udfaldet af denne kamp for *cortes'* betydning hersker der stik modstridende opfattelser i de nyeste fremstillinger (f. eks. Hassinger, *Das Werden des neuzeitlichen Europa 1300–1600*, 1966, s. 288, og *The New Cambridge Modern History*, III, 1968, s. 139). Det var fra Aragonien, erobringerne mod øst var udgået, og de italienske provinser hørte helt til 1555 under *consejo de Aragón*. Har institutionerne i Italien, herunder Siciliens parlament, som er med i bogen, fået deres præg fra moderlandet? Det er mærkeligt, at en så varm

fortaler for den komparative metode som Griffiths ikke har undt sine tilhængere den glæde at sammenligne her! For Siciliens vedkommende henter han sine kilder hos Mongitore (Parlamenti Generali del Regno di Sicilia dall'anno 1446 sino al 1748, 2. udg. 1749). Men Mongitores formål med denne udgivelse var at bringe sin tids parlamentsmedlemmer et historisk indblik i institutionens procedure, ikke at tilvejebringe materiale til studiet af dens indflydelse på lovgivningen, og de kilder, han trykker, oplyser derfor intet om betingelser, der eventuelt knyttedes til bevillingerne, ej heller kan det ses, om regeringen har krævet mere, end der ydes. Griffiths kunne her med fordel have suppleret Mongitores materiale, eventuelt på bekostning af nogle af de engelske dokumenter, der på baggrund af de gode udgaver og undersøgelser (Neale, Elton) ikke i samme grad kan siges at have nyhedens interesse.

Bogen henvender sig med andre ord ikke til specialister. Den er, som forfatteren selv siger i sit forord, en introduktion til studiet, og som sådan vil den uden tvivl vise sig meget værdifuld.

ALEX WITTENDORFF

Institutum Historicum Polonicum Romae: Elementa ad fontium editiones. Vol. IX & XX: Res Polonicae ex Archivo Regni Daniae. I pars. Coll. L. KOCZY. 1964. xii + 184 s. § 9,50. II pars. Ed. CAROLINA LANCKOROŃSKA et GEORGIUS STEEN JENSEN. 1969. vi + 324 s. § 9,50.

Det polske historiske Institut i Rom udfolder en udgiveraktivitet, der er så meget desto mere imponerende, som instituttet udelukkende drives for private midler, idet det ikke anerkendes af den polske stat. Serien Elementa ad Fontium Editiones indeholder en samling hidtil utrykte Polonica dækkende 14.–17. årh. fra forskellige europæiske arkiver, bl. a. Vatikanet, Orsini-arkivet i Rom, Public Record Office og British Museum, Simancas-arkivet og Rigsarkivet i København.

Serien imødekommer utvivlsomt et behov hos mange historikere, som længe har følt savnet af trykte polske kilder, idet sådanne nok findes, men ofte kun i udgaver fra 18. årh., og den nye serie indeholder nok fortrinsvis kilder til Polens historie, men fortæller naturligvis samtidig meget om europæisk politik i denne periode.

I det danske Rigsarkiv har instituttet udgivet arkivgruppen »Tyske Kancellis Udenrigske Afdeling. Speciel del: Polen A I (Brevveksling mellem fyrstehusene)«, som dog kun indeholder breve fra polske til danske konger og enkelte koncepter til svar. L. Koczy udgav i 1964 »Polen A I, 1« omfattende tiden 1526–72, og Karla Lanckorońska og museumsinspektør Jørgen Steen Jensen har fortsat med »Polen A I, 2 og 3« frem til 1696. De sidstnævnte har fordelt arbejdet mellem sig, således at Jørgen Steen Jensen har taget sig af de breve, der er på svensk (Sigismund 3.'s) og tysk, medens K. Lanckorońska har forestået de latinske breve.

Værket gengiver hvert enkelt dokument in extenso efter moderne principper med udførlige tekstkritiske noter. Derimod vil det sikkert ærgre mange benytttere, at realkommentarer næsten kun findes i de af Jørgen Steen Jensen udgivne stykker og endda yderst kortfattet. Fremmede historikere vil måske have vanskeligt

ved f. eks. at identificere: »Monsieur le Grand Maitre d'Hotel du Rauyaume de Danmarc«, som der står på dorsalen til et brev fra 1657. Bogens person- og stednavneregister giver ingen hjælp i dette tilfælde. Det havde kun været ringe ulemphed for udgiverne at anføre navnet Joachim Gersdorff i en note, mens det for andre kan blive til et stort arbejde. Registrrets anvendelighed mindskes af, at man som oftest kun angiver stednavne i den form, der forekommer i teksten (Ottensehe, Ottoniensis) og sjældent anfører den moderne skrivemåde, noget der specielt for de polske stednavne havde været nyttigt. En enkelt af de sparsomme kommentarer i registret er tilmed forkert: Paul Wirtz forklares som »dux exerc. reg. Pol.«; han var dog på den tid (1657) svensk kommandant i Kraków og har aldrig været i polsk tjeneste.

Bogen er forsynet med et »Index Chronologicus« over de enkelte akter, og 50 sider bruges til at gengive de regester, som udgiverne har lavet til hvert enkelt brev, noget der forekommer temmelig overflødig.

Endelig skal anmelderen driste sig til at rejse det principielle spørgsmål, om denne form for udgivelse af kilder til den nyere tids historie nu også er hensigtsmæssig. Det er vel meget få historikere, der har brug for den fuldstændige tekst til hver enkelt kilde, og med den moderne kopiteknik er det jo nemt at skaffe sig en sådan, når blot man ved, hvor originalen findes, og hvad den handler om. Derfor forekommer det mig, at det havde været mere hensigtsmæssigt, om man havde brugt en form som den, der anvendtes i den i 1930'erne standsede tyske serie: *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg*, hvor man gav et fyldigt referat af hver enkelt kilde, med aftryk in extenso af de vigtigste. Man ville dermed ikke blot have kunnet få en oversigt over breve fra polske konger i Rigsarkivet, men også på samme antal sider have kunnet medtage de breve fra danske konger til polske, der findes i kopibogen »Latina«, samt de kilder, der findes i grupperne A II (»Akte og dokumenter vedr. det politiske forhold til Polen«) og B (»Gesandtschaftsrelationer«). Dermed ville man have fået et mere praktisk arbejdsredskab for historikerne. Men man kan jo håbe, at Det polske historiske Institut i Rom også vil udgive de andre nævnte grupper *Polonica* i Rigsarkivet.

KARL-ERIK FRANSDEN

BERTOLD PICARD: *Das Gesandtschaftswesen Ostmitteleuropas in der frühen Neuzeit. Beiträge zur Geschichte der Diplomatie in der ersten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts nach den Aufzeichnungen des Freiherrn Sigmund von Herberstein. Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas. Band VI. Graz-Wien-Köln, Hermann Böhlau Nachf., 1967. 192 s. 24 DM.*

Først og fremmest i kraft af sit værk om det russiske rige, »*Rerum Moscovitarum commentarii*« (1549) betragtes den østrigske friherre Sigmund von Herberstein som en af det 16. århundredes betydeligste diplomater. I hvert fald blev han hyppigt anvendt af sine habsburgske herrer; i løbet af 38 år deltog han i ikke mindre end 70 missioner, fortrinsvis til Østeuropa. Danmark besøgte han

i forbindelse med et forsøg på at overtale Kristian II til at sende Dyveke tilbage til Nederlandene.

Bertold Picard interesserer sig for Herberstein både som menneske og diplomat, og den foreliggende bog er en forstudie dels til en moderne biografi af Herberstein, dels til en fremstilling af det østrigske diplomati i det 16. årh. Forfatteren har stillet sig spørgsmålet: Hvad kan vi ud fra Herbersteins Ruslandsberetning, hans selvbiografi og korrespondance slutte om organisationen af det østrigske diplomati i første halvdel af det 16. årh.?

På dette grundlag undersøger Picard diplomaternes herkomst og uddannelse, han følger gesandtskabernes sammensætning og gennemgår de instrukser m. v., som gesandterne bragte med sig ud i det fremmede, han beskæftiger sig med rejsernes længde, gesandternes retslige stilling i udlandet, forhandlingerne med den fremmede fyrstes råder, gesandternes indberetninger o. m. m.

Skønt Picard har en tendens til at overdrive Herbersteins fortjenester som diplomat, er der ingen tvivl om, at Herberstein i flere henseender var meget velkvalificeret. F. eks. beherskede han foruden sit tyske modersmål latin, italiensk og slovensk og talte desuden noget russisk, fransk og spansk. Sammenligner vi disse kvalifikationer med de krav, som Kristian III ved århundredets midte stillede til en diplomat i dansk tjeneste, forekommer de sidste meget beskedne: En dansk diplomat burde så nogenlunde kunne tale og nødtørfigt skrive tysk og latin.

For benyttelsen af diplomatisk materiale som historisk kilde er det væsentligt at kunne fastslå, om f. eks. en instruks var bestemt udelukkende for vedkommende gesandt, eller om den kunne udleveres til den fyrste, som gesandten skulle forhandle med. Picard konkluderer s. 68, at instrukser kun sjældent blev forevist eller udleveret. Det er tvivlsomt, om denne antagelse slår til i de områder, hvor dansk diplomati bevægede sig på dette tidspunkt. Desværre er forholdet som bekendt det, at vi savner en fremstilling af den danske udenrigstjenestes historie, således at en mere indgående sammenligning mellem den danske og den østrigske gesandtskabsinstitution ikke lader sig gennemføre. Picard har i denne bog givet et skema, som med udbytte kunne anvendes ved et dansk forsøg i lignende retning.

KNUD RASMUSSEN

AUGUST LORENZ: Ein halbes Jahrtausend Kieler Umschlag. Kiel, Walter G. Mühlau Verlag, 1965. 87 s. Ill.

Skønt Richard Ehrenberg (Das Zeitalter der Fugger I, 1. udg. Jena 1896, s. 265 ff.) for næsten 75 år siden fastslog Kieler-omslagets betydning som nordvest-europæisk pengemarked, har mærkværdigvis ingen for alvor taget tråden op. Den her anmeldte bog har udelukkende populært sigte; den bringer derfor heller ingen nyheder, men sammenfatter solidt og underholdende, hvad der fra tysk side hidtil – meget spredt – er skrevet om emnet; man savner dog et så vigtigt bidrag som Hermann Kellenbenz, Der Konkurs des Peter und Thomas Ahlefeld, Rastloses Schaffen, Festschrift für Friedrich Lammert, Stuttgart 1954, s. 45–55, hvor ustabiliteten omkring 1600 for første gang fremhæves.

Bogens hovedvægt ligger naturligvis på skildringen af Kieleromslaget som kapitalmarked, krammarked, forlystelsesetablissement o. s. v., men visse hovedlinier fremtræder dog også. Forf. fremhæver sikkert med rette sammenhængen mellem den holstenske adels økonomiske ekspansion og pengemarkedets opståen i sidste halvdel af 15. århundrede. Derimod er skildringen af glansperioden i 16. århundrede næppe tilstrækkeligt nuanceret, og når det – med et citat – hedder, at danske lånere forsvandt fra kapitalmarkedet efter Karl Gustavskrigen er det nok i hovedsagen korrekt, men bruddet ligger snarest en generation tidligere (jf. Fortid og Nutid XXII, 1965, s. 458 f.). Og endelig: Hvor stor en rolle spiller Hamburgs økonomiske vækst i 1600-tallet for Kielermarkedets nedgang? Bogen vil utvivlsomt kunne gøre sin nytte, men den kan – og skal – ikke være noget surrogat for den monografiske behandling af Kieler-omslaget, som i så høj grad savnes.

E. LADEWIG PETERSEN

ERNST WALTER ZEEDEN: *Das Zeitalter der Gegenreformation*. Herder-Bücherei. Grossband 281. Freiburg im Breisgau, Herder Verlag, 1967. 303 s. 3,95 DM.

I sin billigbogsserie har Herder Verlag gjort sig fortjent ved at udgive en række vigtige kirkehistoriske værker. I 450-året for Luthers these-opslag kom i denne serie ovennævnte bog, skrevet af professor i historie ved universitetet i Tübingen Ernst Walter Zeeden, der har en betydelig produktion om det 16. årh. bag sig.

Den, der tiltrukket af titlen åbner bogen, vil blive overrasket ved at se indholdsfortegnelsen, hvor det viser sig, at kun en mindre del af bogen handler om modreformationens tidsalder i almindelig forstand, medens resten skildrer det, der tydeligt nok har forfatterens særlige interesse, nemlig de forskellige trosretningers opståen og udvikling, noget Zeeden tidligere har behandlet i bogen »Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe«, München-Wien 1965.

Hovedvægten lægges på Calvin og calvinismen og dernæst på Loyola og jesuitterne. Begge bevægelser analyseres grundigt både med hensyn til ideologi og praktisk udformning. Derimod ofrer forfatteren kun 10 sider på lutheranerne, hvad der nok kan undre i en bog om modreformationens tidsalder, hvor lutheranerne ganske vist ikke optrådte særlig aktivt, men så meget desto mere bemærkelsesværdigt dog var i stand til at overleve de andre konfessioners stormløb.

Mange vil sikkert finde bogens sidste afsnit om religionskrigene det mest interessante. For medens man nok i den eksisterende litteratur kan finde lignende fremstillinger af de reformatoriske bevægelser og den katolske kirkes indre reformer, så er Zeedens skildring af religionskrigene i det 16. årh.s anden halvdel præget af mange nye betragtninger og synspunkter. Han sætter kampene ind i deres politiske sammenhæng og forsøger at skitsere et svar på det vanskelige spørgsmål, om krigen virkelig drejede sig om religiøse spørgsmål, eller om disse blot var et dække for klassisk magtpolitik.

Hans hovedsynspunkt er: »Fast überall begegnen wir einer konfessionell überdeckten rücksichtslosen Macht- und Sozialpolitik« (s. 210), men dette markante standpunkt modificeres dog betydeligt ved understregningen af, at for

mange politiske ledere var den konfessionelle tanke ikke kun skinmotiv, men virkelig den grundlæggende idé bag politikken. Dette illustreres ved en gennemgang af udviklingen i de forskellige lande, dog koncentreret om det 16. årh. således at 30-årskrigen slet ikke behandles, hvilket man dog kunne have ventet efter bogens titel.

I indledningen skriver Zeeden, at han har bestræbt sig på, ikke at se den kirkelige udvikling isoleret, men i sammenhæng med den almindelige politiske og sociale historie. Det første er også nok lykkedes, men de sociale og økonomiske forhold forbigår han (på nær afsnittet om Nederlandene) næsten helt. I betragtning af de mange nye specialstudier på dette felt havde det været nyttigt, om de vigtigste resultater på denne måde kunne være blevet mere tilgængelige.

Bogen kan i høj grad anbefales både som hovedværk og som opslagsbog for alle, der beskæftiger sig med Europas historie i det 16. århundrede.

KARL-ERIK FRANSDEN

DAVIS BRITTON: *The French Nobility in Crisis, 1560–1640*. Stanford Univ. Press 1969. xii + 178 s. \$ 6,50.

Titelen lover mere end bogen holder. Det er forfatterens fortjeneste at have påvist, at der i det 16. og 17. århundredes Frankrig pågik en debat om adelens afgrænsning, pligter og rettigheder, men stort dybere er han i realiteten ikke nået i sit emne. Hans kilder er udsagn fra systematikere eller jurister eller fremsat i tilknytning til stænderforsamlinger, men han har ikke ment at kunne klassificere sine kilder i relation til deres ophavsmænds sociale, politiske eller religiøse holdning eller placering. Da han heller ikke kan påvise en klar udviklingslinje i den behandlede periode, bliver bogens seks kapitler kun løst sammenhængende opremssninger af synspunkter hos samtidige forfattere. Kun 6. kapitel om adelsens retslige status er af en vis nytte, fordi det på interessant vis afslører samtidens tøvende holdning over for sondringerne mellem begreber som noblesse de robe, – d'épée, – de cloche, anobli o. s. v.

Bogen er udstyret med bibliografi og noter. Forf. har tilsyneladende et udmærket kendskab til både den samtidige litteratur og nyere forskning. Så meget mærkeligere, at han har villet offentliggøre en idéhistorisk notatsamling under en så misvisende titel.

NIELS STEENGAARD

FERDINAND GRÖNEBAUM: *Frankreich in Ost- und Nordeuropa. Die französisch-russischen Beziehungen von 1648–1689. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa*. Bd. 2. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1968. xvi + 234 s. DM 48.–.

Denne nye serie af bøger til Østeuropas historie lover godt. Den består af værker udarbejdet ved afdelingen for østeuropæisk historie ved Westfälische Wilhelms-Universität i Münster. Seriens første bind var Carsten Goehrke: *Die Wüstungen*

in der Moskauer Rus (Studien zur Siedlungs-, Bevölkerungs- und Sozialgeschichte) 1968, omhandlende en række fundamentale og stærkt omdiskuterede problemer i Ruslands indre historie i 14.–18. årh.

Serius andet bind er skrevet af den i 1967 afdøde, kun 28 år gamle, højt begavede tyske historiker og filolog Ferdinand Grönebaum. Allerede i sin studietid havde Grönebaum behandlet de fransk-russiske forbindelser i det 17. årh. som specialeopgave, og efter sin embedseksamen udvidede han den med dybtgående arkivstudier i Paris. Han nåede at gøre afhandlingen færdig og forsvare den som dissertation ved universitetet i Münster, og efter hans død foranledigede prof. Manfred Hellmann, at værket blev trykt.

Det var et næsten uopdyrket felt, Grönebaum kastede sig over. Siden forrige århundrede var der ikke i Vesteuropa skrevet om emnet, og i Sovjetunionen havde nok forskellige forfattere (B. F. Poršnev, G. Žordanija) behandlet det, men kun for tiden frem til 1648. Den traditionelle opfattelse er, at for Frankrig var Rusland en nærmest asiatisk magt, som man ikke interesserede sig synderligt for.

Grönebaums vigtigste resultat er, at denne opfattelse ikke kan holde. Han har ved en gennemgang af de afdelinger af det franske udenrigsministeriums arkiver, der omhandler Polen og Rusland, fundet, at der i denne periode var mange kontakter mellem de to lande, og at hensynet til Rusland så afgjort spillede en rolle ved udformningen af den franske udenrigspolitik. Når tidligere forskning har negligeret dette, er årsagen nok, at de diplomatiske forbindelser mellem Frankrig og Rusland ikke så meget skete ved direkte udveksling af gesandtskaber som ved de forhandlinger, de franske gesandter i Polen førte.

Forfatteren giver en detaljeret fremstilling af de enkelte faser i udviklingen af forholdet mellem Frankrig og Rusland. Der kan gennem hele den undersøgte periode ses visse konstante træk: Frankrig bestræber sig på at få Rusland som partner i ryggen på Habsburgerne, og Rusland forsøger til gengæld at få Frankrigs støtte i kampene mod Tyrkiet. At ingen af disse projekter lykkes, er ikke så mærkeligt, eftersom Frankrig traditionelt er allieret med både Tyrkiet og Ruslands anden modstander Polen, som for Frankrig endnu langt op i det 17. årh. er vigtigere end Rusland som støtte mod Habsburgerne.

Hovedkildematerialet til Grönebaums undersøgelser er indberetninger fra og ordrer til de franske gesandter i Polen. Russiske arkivalier har han ikke haft adgang til, hvilket naturligvis giver en skævhed i fremstillingen, som ikke helt kan opvejes af, at han er særdeles fortrolig med den russiske (og polske) litteratur og de tilsvarende kildeudgaver.

Læseren får let en fornemmelse af, at forholdet til Rusland var det dominerende i den franske udenrigspolitik. Dette har selvfølgelig på ingen måde været forfatterens mening, men han gør ikke noget for at sætte forbindelserne mellem de to lande ind i deres europæiske sammenhæng, noget han med sin omfattende viden nemt kunne have gjort, og som ville have gjort bogen mere læseværdig.

Men Ferdinand Grönebaums bog, med dens fyldige noteapparat (der fylder halvdelen af bogen) og up-to-date bibliografi, rummer en mængde stof, som de historikere, der i fremtiden vil beskæftige sig med europæisk politik i anden halvdel af det 17. årh., ikke kan forbigå.

KARL-ERIK FRANDSEN

A. D. FRANCIS: *The Methuens and Portugal, 1691–1708*. Cambridge University Press, 1966. xv + 397 s. 9 plancher. 1 kort. 80 sh.

John Methuen og hans søn Paul Methuen virkede som engelske ambassadører i Lissabon i perioden fra 1691 til 1708; og med udgangspunkt i de to diplomaters aktivitet sætter forfatteren sig som mål at give »a general account of Anglo-Portuguese relations« (s. xii) omkring 1700 samt at sætte begivenhederne på den iberiske halvø ind i en større europæisk sammenhæng. Perioden domineres af den spanske arvefølgekrig, og skuepladsen af det traditionelle spansk-portugisiske modsætningsforhold. På grundlag af et meget omfattende arkivmateriale søger A. D. Francis at udfylde en lakune i engelsk og europæisk historie; og mod en baggrund af groteske militære operationer frem og tilbage over den spansk-portugisiske grænse skildrer forfatteren den diplomatiske aktivitet, der medførte en afgørende ændring i det engelsk-portugisiske forhold. Det lykkedes John Methuen at få Portugal til først at trække sig ud af den spansk-franske alliance og derpå at gå aktivt ind i krigen på den store anti-franske koalitions side. For samtiden var dette kronen på John Methuens værk i Lissabon; og først senere i 1700-tallet opnåede han en – posthum – berømmelse med Methuen-traktaten af december 1703, som for mere end hundrede år skulle regulere handelen imellem England og Portugal og sikre engelsk tekstilindustri et marked i Portugal og dets oversoiske besiddelser.

Der er ingen tvivl om, at A. D. Francis – der selv har haft en karriere i det engelske udenrigsministerium – på flere områder har nået det mål, han har sat sig. På traditionel vis giver bogen en meget indgående og detaljeret skildring af det diplomatiske hændelsesforløb; og uden at miste den store europæiske politik af syne får læseren en detaljeret indføring i periodens diplomatiske irgange, ligesom han efterlades med et solidt kendskab til portugisiske vine dengang og nu. Man kan anke over, at forfatteren ikke har nænnet at skære i den store mængde af interessante, men ikke altid lige væsentlige detaljer. En nok så væsentlig, principiel anke gælder imidlertid selve værkets form og sigte. Ved at gribe opgaven an så traditionelt, som tilfældet har været, har forfatteren i virkeligheden nået væsentligt mindre, end den betydelige arbejdsindsats umiddelbart skulle betinge. Bogen er et karakteristisk eksempel på en materialedirigeret forskning, hvor referat og fortælling generelt er blevet anvendt på bekostning af analysen. I stedet for en analyse og en prioritering af væsentlige udenrigspolitiske faktorer som sikkerhedspolitik og økonomisk politik har forfatteren indskrænket sig til at give et overfladerferat af forhandlinger og begivenheder. Og i stedet for en frestilling, hvori aspekter som det økonomiske, det militære og det diplomatiske er integreret, må læseren lade sig nøje med en genfortælling af det diplomatiske hændelsesforløb, mens de økonomiske faktorer enten blot meddeles isoleret i teksten eller forvises til ekskursioner bagest i bogen.

Ved sin materialerigdom bidrager værket til at udfylde en væsentlig lakune i europæisk historie omkring 1700. Metodisk er afhandlingen en efterkommer af den forskning i udenrigspolitisk historie, som blev grundlagt omkring midten af det 19. århundrede, og som sine steder endnu lever i bedste velgående. Ved sin alt for snævre og alt for unuancerede opfattelse af begrebet 'forholdet imellem stater' opfylder denne skole imidlertid kun i begrænset omfang moderne krav; og betragtet som en helhed må 'The Methuens and Portugal' derfor karakteriseres som utilfredsstillende.

OLE FELDBÆK

LAVENDER CASSELS: *The Struggle for the Ottoman Empire 1717–1740*. London and Southampton, The Camelot Press Ltd, 1966. xiii + 226 s. Ill. 35 sh.

Titlen på denne bog er temmelig vildledende. En tredjedel af fremstillingen består i en nærmest kulturhistorisk beskrivelse af dagliglivet ved hofferne i Wien, St. Petersborg og Konstantinopel, og de udenrigspolitiske afsnit omfatter kun en lille del af den stipulerede periode, nemlig Tyrkiets krig med Rusland og Østrig 1735–39, herunder særlig den franske diplomat Villeneuves mæglingsbestræbelser i forbindelse med fredsforhandlingerne ved Belgrad 1739.

Forf. har i en årrække været tilknyttet det britiske diplomati, fortrinsvis i Østrig og i Orienten, og det er derfor ikke uforståeligt, at hun har næret en professionel interesse for »det østlige spørgsmål« i det 18. århundrede, der jo sædvanligvis – og med rette – betegnes som diplomatiets »guldalder«. Det bedste ved bogen er netop den indgående beskrivelse af diplomaternes arbejdsvilkår ved de forskellige hoffer, og i særdeleshed ved det tyrkiske.

Bogens problemstilling er lidet original: Den franske regering frygtede som bekendt, at de østrigske og russiske hære skulle sønderlemme Osmannerriget, hvorved dens traditionelle sikkerhedspolitiske system, »la barrière de l'est«, ville bryde sammen. Derfor blev den franske ambassadør i Konstantinopel, Villeneuve, instrueret om at søge anerkendelse som mægler, og under fredsforhandlingerne ved Belgrad 1739 lykkedes det ham virkelig at skaffe Porten fred på betingelser, der ikke blot var ugunstige for Østrig og Rusland, men også uretfærdige, hvis man tager stilling på slagmarken i betragtning.

I sin panegyriske beretning om Villeneuves bedrift, der betegnes som enestående i Frankrigs og det 18. århundredes diplomatiske historie, er forf. stærkt afhængig af Albert Vandals monografi fra 1887 om samme emne. Vandals – og dermed Lavender Cassels' – kildegrundlag består hovedsagelig i Villeneuves egne depecher, og det må vække mistanke, da diplomatisk repræsentanter jo er kendt for at overdrive egne fortjenester i deres indberetninger til de hjemlige regeringer, og da der i den foreliggende bog ikke findes det ringeste tilløb til kildekritik. Umiddelbart synes det rimeligere at antage med de østrigske historikere, at den ugunstige fred først og fremmest skyldtes den omstændighed, at Østrigs befuldmægtigede fredsforhandler faktisk befandt sig i fangenskab i storvesirens lejr ved Belgrad, således at han var afskåret fra al kommunikation med omverdenen og nærmest blev terroriseret til at undertegne fredstraktaten, som den østrigske – og dermed den russiske – regering var nødt til at ratificere, fordi den stærke fæstning Belgrad blev rømmet af de østrigske tropper straks ved undertegnelsen. Under disse forhold havde den franske mægler altså let spil.

Cassels' bog kaster ikke nyt lys over den diplomatisk kamp om magten til at afgøre Osmannerrigets skæbne. Hun har ikke benyttet værker af russiske og tyrkiske historikere, og hendes begrænsede arkivstudier af engelske gesandtskabsindberetninger i Public Record Office i London har blot taget sigte på at skaffe eksemplifikationsmateriale til beskrivelsen af det diplomatisk miljø i de forskellige hovedstæder. Der savnes netop en redegørelse for Englands holdning til »det østlige spørgsmål« i 1730'erne, bl. a. fordi det engelske diplomati havde relativt stor indflydelse i Persien, der under den dynamiske Nadir Shah udgjorde en nok så stor trussel mod det tyrkiske statslegeme som Rusland og Østrig. Nadir Shah førte på denne tid erobningskrige skiftevis mod Tyrkiet og Indien, og da

disse krige således kunne berøre britiske handelsinteresser i en stor del af Asien, kan man vanskeligt forestille sig, at den engelske regering ikke skulle have ført en aktiv politik i det nævnte spørgsmål.

HANS BAGGER

IAN GREY: Katarina den Store. På dansk ved LOTTE ESKEKUND. Fremads biografier. Kbh., Fremad, 1968. 304 s. Ill. 32,75 kr. Indb. 42,75 kr.

Den foreliggende bog, der første gang udkom på engelsk i 1961, skildrer først og fremmest Katarina den Stores personlige livshistorie, fra hun i 1744 som en femtenårig tysk prinsesse kom til St. Petersborg for at ægte den russiske tronfølger. Fortrinsvis på grundlag af ældre memoire- og anekdotelitteratur gives der ikke blot en almindelig karakteristik af Katarinas rigt facetterede personlighed, men også en nærgående redegørelse for hendes intimeste privatliv og hendes færden i det eksotiske miljø. Ifølge forordet har Grey »forsøgt at tegne et nyt portræt« af kejserinden. Portrættet er blevet levende og nuanceret, men synes dog som helhed ikke at afvige meget fra de seneste karakteristikker, der har lagt vægt på at fremhæve det hykleriske og kyniske ved hendes væsen.

Forfatterens ambitioner rækker imidlertid videre end til det rent biografiske, han vil foretage en ny vurdering af Katarina den Stores regeringstid »som et kapitel i Ruslands historie«. Forbindelsen mellem Katarinas person og Ruslands historie fremstilles dog alt andet end organisk. Grey undlader ganske at tage stilling til den standende debat om kejserindens rolle i beslutningsprocessen. Nok omtales alle de vigtigste begivenheder i Katarinas regeringstid, men de fungerer kun som mere eller mindre velanbragte kulisser til kavalkaden af elskere og hoffballer. Den fragmentariske fremstilling af Ruslands historie bygger næsten udelukkende på russiske standardværker fra slutningen af forrige århundrede, og de fleste af de konklusioner vedrørende indenrigs- og udenrigspolitikken, der fremlægges i forordet, bærer præg af at være »lånte fjer« fra disse værker. Forfatterens egne ræsonnementer angår fortrinsvis kuriøse forhold, og kun hvor talen er om periodens finkulturelle historie, synes han at have benyttet nyere monografier. Ruslands sociale og økonomiske forhold, der på denne tid undergår så store forandringer, behandles yderst stedmoderligt.

Det kan derfor ikke undre, at Grey i slutningen af sin bog om Katarina den Store kommer til følgende resultat: »Set som et kapitel i en stor nations historie var hendes regime en periode af overdådig, men i grunden overfladisk og forbigående herlighed«. Bogen må karakteriseres som populær, og den foreliggende danske oversættelse, der udelader litteraturhenvisningerne og slækker på en række andre videnskabelige krav, betegner en yderligere popularisering.

HANS BAGGER

WILLIAM E. WRIGHT: *Serf, Seigneur, and Sovereign. Agrarian Reform in Eighteenth-Century Bohemia*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1966. 217 s. \$ 6.00.

Den amerikanske professor William E. Wright har studeret udviklingen indenfor Habsburg-monarkiets lande og specielt bøhmiske landboforhold i perioden 1740–90. Han opridser hovedlinjerne i Bøhmens bondehistorie fra 1400'erne til 1740. De bøhmiske storbesiddere havde under hussiterkrigene fået mere magt over bønderne, men først efter 1550 begyndte godsejerne til dyrkning af deres forøgede hovedgårdsarealer at kræve større arbejdsydelse (*robot*), mod vederlag i form af græsning i skovene og ret til hugst, altså visse tømmer- og brændselsrettigheder. Tredivåarskrigen og i det hele udviklingen i 1600-tallet indvirkede katastrofalt på de landbosociale forhold, mener Wright, og han anser bondeundertrykkelsen i Bøhmen og Mæhren for tungere end i Schlesien. Det såkaldte *robotpatent*, som Leopold I udstedte i 1680, satte normalt hoveri til i det højeste 3 dage pr. uge, men desuden måtte bønderne udføre ekstraordinær robot. Karl VI.s *robotpatent* af 1717 indførte visse lettelser, og ved et tredje patent udstedt 1738 blev den nævnte 3 ugedages robot bekræftet og arbejdsdagens længde fastsat. For en dansker er det interessant at se, hvorledes de to principper for hoverifastsættelse, som i århundredets sidste trediedel brydes i dansk lovgivning, her synes kombineret: godsejeren kunne vælge mellem hoveri efter sædvane og overenskomst med bønderne om hoveriets art og omfang.

Maria Theresia viste som regent 1740–80 en særlig interesse for Bøhmen med dens ca. 3½ million indbyggere, overvejende tjekkiske bønder og håndværkere. Blandt godsejerne var der spaniere, italienerne, franskmænd m. fl., der var indvandet under tredivåarskrigen. Til leder af reformarbejdet valgte dronningen den dygtige og erfarne grev von Haugwitz. Reformerne skulle gøre bønderne til bedre skatteydere, men samtidig lette deres kår, idet de blev mindre afhængige af godsherrerne. På krongods lod reformer sig bedst gennemføre; domænebøndernes arveunderdanighed blev ophævet. Dronningen søgte dog også at beskytte bønderne mod godsejeres overgreb og virkede for frie overenskomster til fremme af naturalydelsers afløsning med penge. Hendes søn Joseph II, der blev medregent 1765, var en rastløs og yderst reformivrig regent uden moderens respekt for nedarvede rettigheder. Han var i princippet bondevenlig og tilhænger af godsudstyknig. Hvis hovedgårdsjorden overalt på krongodset blev udstykket til små bondebrug, ville det fremme en befolkningstilvækst og øge statens økonomiske og militære styrke. – Voldsomme regnskyl ødelagde i 1770 og 71 høsten, og da regeringen søgte at hindre prisspekulation i Bøhmen, udnyttede godsejerne inflationen i Sachsen og Prøjsen og eksporterede korn til disse nabolande. Resultatet blev en hungersnød, der bortrev 1/10 af Bøhmens befolkning.

Reformer syntes nu mere nødvendige end nogensinde, og Maria Theresia fik nedsat en landbokommission, der skulle undersøge forholdene. Men de bøhmiske stænder modsatte sig gennemgribende reformer, og da regeringen tillod »frie« overenskomster mellem godsejere og bønder, viste begge parter sig uvillige til at forhandle. I stedet rejste bønderne i Øst- og Nordbøhmen sig i januar 1775 mod godsherrerne, som de mente havde hindret en lovgivning, der ville fritage hovbønderne for al robot; den økonomisk motiverede rejsning havde også et

religiøst (protestantisk) islæt. Opstanden blev undertrykt, men de fleste oprørere fik amnesti; Joseph så i sin mors ubeslutsomhed en hovedårsag til bondeuroen. Robotpatentet af 13. aug. 1775 tilsagde bønderne store hoverilættelser, men det var – efter Joseph II.s udsagn – »utroligt sjusket og uforståeligt« skrevet. Det afgørende var, at regeringen ikke kunne hindre godsejerne i at sætte sig ud over lovbestemmelserne.

Diskussionen om hoveriets ophævelse var begyndt i 1760'erne, men førte kun til små resultater. På krongodset søgte regeringen at gennemføre visse reformer: ophævelse af livegenskabet, hoveriafløsning og udstykning af jord til husmænd og inderster (Inleute), men den stødte på modstand hos embedsmændene. Langt større vanskelighed voldte godsejernes absolutte uvilje mod reformer, der ville medføre mindre indtægter og ophæve adskillige godsejerprivilegier.

I »Conclusions« fremhæver William E. Wright, at godsejeradelens opposition ikke var den eneste faktor, der hindrede agrarreformer i Bøhmen i 2. halvdel af det 18. årh. »Massive social inertia is the quietest but strongest enemy of reform«, fastslår han (s. 159). Maria Theresia og Joseph havde for få hjælpere og magtede ikke en dybtgående samfundsomdanning. Ved sin utålmodighed og hensynsløshed vakte kejseren mistillid og stødte reform-sympatisører fra sig. Ophævelsen af livegenskab (stavnsbånd) og indskrænkning af hoveriet var dog ikke blot til gavn for bondestanden, men ville også kunne blive det for samfundet som helhed. Wright lader det spørgsmål ubesvaret, om Joseph II ved større varsomhed, resignation og evne til at overtale kunne have vundet godsejere for sig og samarbejdet med dem. Det ville dog være urealistisk at vente adelens medvirken til reformer, der skadede deres interesser. Ganske vist *kunne* godsejerne have klaret sig økonomisk, men at acceptere reformerne ville have været en indrømmelse af politisk nederlag og social degradering. De adelige godsejere var historisk og psykologisk dårligt forberedt på at fortsætte som de politisk, socialt og økonomisk ledende under ændrede samfundsforhold (som det skete i Danmark, hvor regeringens samarbejde med godsejerne var tilsigtet og stort set lykkedes i reformperioden omkring 1800).

For Bøhmens bønder blev Joseph II en helgenlignende beskytter, der havde ladet dem ane mere end just opleve friheden. Mørk reaktion fulgte efter kejserens død. Bønderne fik dog nogen økonomisk fremgang og vandt selvrespekt i reformperioden – det tjente til at opretholde og styrke de reformønsker og krav, som skulle blive opfyldt i 1848. – Skildringen af de to overordentlig forskellige reformregenter, Maria Theresia og sønnen Joseph, og af deres indsats er givet med mange detaljer, men få overraskende træk. Forholdene i landbosamfundet belyses – foruden af talrige publikationer – navnlig gennem arkivalier, der skyldes de nedsatte kommissioner og lovgivningsarbejdet. Unægtelig savnes der – som så ofte, når fortidens sociale problemer behandles – indgående oplysninger om fæstebøndernes forhold, især på de private godser. Findes der ikke godsarkiver? Ukendskab til bøndernes indstilling viser sig f. eks., når Wright kalder det dybt ironisk (»a crowning irony of the agrarian reforms in Bohemia«), at de bønder, som regeringen ene af alle ville hjælpe, var mistænksomme og tilbøjelige til at finde mangler ved reformerne, ja ofte diskuterede i det uendelige med kommissærerne om specielle, undertiden underordnede, problemer. Hvis talen var om danske fæstebønder på samme tid, ville dette nærmest være en selvfølge. Et

reformvenligt medlem af hoverikommisionen af 1795 har således anerkendende ord om bøndernes holdning, men lejlighedsvis også en bemærkning om, at de »vrevlede« forfærdeligt! Og det er overvejende sandsynligt, at de josephinske reformbestrebelse indeholdt enkeltheder af mere upraktisk og derfor mere irriterende natur end de reventlow-colbjørnsenske i Danmark.

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

JOAN McDONALD: *Rousseau and the French Revolution 1762–1791*. The University of London. Historical Studies. London, The Athlone Press, 1965. x + 190 s. 35 sh.

Joan McDonald, en af den nyligt afdøde Alfred Cobbans mange elever, forsøger i sin analyse af Rousseaus indflydelse under den franske revolution, der af de fleste historikere har været accepteret som en given sag, nærmere at konkretisere denne indflydelses art og omfang. For at kunne gøre dette, hævder hun, er det nødvendigt at fremdrage træk, der er specifikt rousseauske og ikke blot er fælles tankegods for hele perioden. Derfor accepterer hun ikke de revolutionæres blotte henvisning til Rousseau, men søger at finde frem til konkrete påvirkninger fra hans skrifter, i første række fra *Contrat social*. Hendes metode er kvantitativ. Hun konstaterer, at der ved gennemgang af katalogerne over 500 privathiblioteker i Paris' nærhed i tiden op mod revolutionen kun fandtes 1 eksemplar af bogen, og at der i en gennemgang af 1.114 pamfletter fra revolutionens første år kun fandtes 39 henvisninger til Rousseau, hvoraf de 20 var ganske generelle, og kun 12 var til *Contrat Social*; ligeledes finder hun ved en gennemgang af revolutionstidens mange *éloges* over Rousseau kun få og uvæsentlige henvisninger til hans politiske teorier. Og Mallet du Pans påstand: »J'ai entendu, en 1788, Marat lire et commenter le Contrat Social dans les promenades publiques, aux applaudissements d'un auditoire enthousiaste« maner hun ganske i jorden.

I og for sig forekommer dette ikke McDonald overraskende, heller ikke, at der er langt flere kontrarevolutionære forfattere og politikere, der konkret påberåber sig Rousseau, fordi han, efter hendes opfattelse, i politisk forstand var konservativ: »Essentially, Rousseau was a conservative, imbued with classical philosophy, free from the idea of progress and looking to the past rather than to the future«. Derfor bliver hendes bog til et velmotiveret opgør med J. L. Talmons opfattelse af ham som »the precursor of the totalitarian state«. Ikke Rousseaus ideer, men Rousseau-myten gjorde ham til revolutionens hero.

Joan McDonald har givet et fornemt eksempel på, hvorledes en kvantificering også på et idehistorisk materiale kan give frugtbare resultater. Nærliggende ville det være at efterprøve hendes these gennem EDB-behandling af den umådelige stofmængde, som forf. i denne bog kun har foretaget – forhåbentlig repræsentative stikprøver i.

JOHNY LEISNER

JEFFRY KAPLOW (Ed): *New Perspectives on the French Revolution. Readings in Historical Sociology*. New York and London, John Wiley & Sons, 1965. x + 354 s. 30 sh.

»Anyone who has taught a course in the history of the French Revolution to undergraduates knows how difficult it is to surmount the language barrier« skriver udgiveren i sit forord som forklaring på udsendelsen af denne revolutionsantologi, der udelukkende omfatter oversættelser af en række fransksprogede artikler af bl. a. Georges Lefebvre, Albert Soboul, Jacques Egret og Georges Rudé – der ganske vist ikke er franskmænd, men elev af Cobban og kendt som forfatter til »The Crowd in the French Revolution«. Udvalget forekommer rimeligt, men dets propædeutiske anvendelighed svækkes noget ved at der ikke er taget hensyn til den meget righoldige engelske revolutionsforskning. Det vil muligvis kunne dække samme behov hos danske studerende som hos amerikanske.

Det virker iøvrigt ret besynderligt at finde Delacroix' berømte billede fra juli-revolutionen 1830 anvendt som smudsomslag.

JOHNY LEISNER

ALBERT SOBOUL: *Le Directoire et le Consulat (1795–1804)*. »Que sais-je?« no. 1266. Paris, Presses Universitaires de France, 1967. 128 s. 3 F.

Soboul begrundet sin sammenkædning af direktoriet og konsulatet med at kuppet XVIII Brumaire »malgré l'éclat de la légende consulaire, toujours vivace dans notre historiographie, ne pouvait rompre la continuité«. Tværtimod voksede Bonapartes militærdiktatur logisk ud af »le régime des notables«. Grundstammen blandt thermidorianerne vurderes som den del af bourgeoisiet, der ved at erhverve jord havde høstet det materielle udbytte af revolutionen, og som derfor nu ønskede uroen bragt til ophør ud fra slagordet: »Un pays gouverné par les propriétaires est dans l'ordre social, celui où les non-propriétaires gouvernement est dans l'état de nature«. Dette betød imidlertid, at regimet fik et meget spinkelt grundlag. Masserne blev udelukket fra indflydelse gennem en valgretscensus, men også aristokratiet og den royalistiske sindede del af bourgeoisiet lukkedes ude fra indflydelse. Derfor blev direktorietiden en stadig mere usikker balanceakt mellem revolutionen og kontrarevolutionen, og derfor blev de politiske ledere i stigende grad henvist til at søge hjælp hos de politiserende generaler, som revolutionstiden selv havde fostret: Hoche, Bonaparte.

Den senere kejser begyndte således sin karriere som bourgeoisiets kreatur, og selv om han som andre militærdiktatorer før og siden politisk tog magten fra dem, der i ham kun havde set et redskab, vedblev han dog i dybere forstand at være fange af bourgeoisiet. Opretholdelsen af de borgerlige proprietærers materielle status var en betingelse for at Napoleon kunne bevare sin magt.

Derfor bliver ikke Napoleon, men dette af revolutionen skabte klassesamfund, der i sine virkninger kom til at dominere Frankrig hele det 19. århundrede igennem, centrum i Sobouls fremstilling. Hans gæld til Lefebvre og hans marxistiske inspiration er tydelig, men han er et fornemt eksempel på, at ideologisk

engagement og »objektiv« historieskrivning ikke er inkommensurable størrelser. På den begrænsede plads, der har stået til hans rådighed, har han skabt den vel hidtil klareste og mest inspirerende fremstilling af især direktorietidens historie.

JOHNY LEISNER

ADA POLAK: *Wolffs & Dorville. Et norsk-engelsk handelshus i London under Napoleonskrigene.* Oslo, Universitetsforlaget, 1968. xvi + 240 s. Ill. 48 no. kr.

Forf., der er knyttet til et norsk museum, men i mange år har boet i London, har dér fået inspiration til at beskæftige sig med det i titlen nævnte handelshus, der gennem årtier var den betydningsfuldeste handelspartner i England for de norske trælasteksportører, og som i kraft af indehavernes stilling som danske konsul i London også kom til at få stor betydning for handlende og søfarende i tvillingrigernes sydlige del.

Nærmest beskedent har forf. forsynet bogen med undertitlen »en kulturhistorisk skildring« og undskylder i forordet, at emnet er grebet an på denne måde. Ganske vist optager det »kulturhistoriske« en god del af pladsen i bogen, men der er dog blevet en anden god del tilovers til handelshistorien, som vel ikke kan regnes med til det, man sædvanligvis forstår ved kulturhistorie.

Også på anden vis er titlen nærmest for beskeden, idet skildringen går tilbage til 1767, da firmaet grundlagdes af brødrene Georg og Ernst Wolff fra Christiania. Den første havde i alt fald allerede i 1759 været assistent hos en norsk købmand i London, hvor han i det nævnte år 1767 lod sig naturalisere og sammen med broderen stiftede firmaet. Det voksede hurtigt op ved sin handel, og i 1787 blev Georg Wolff udnævnt til dansk konsul, hvad der i de gode år bragte firmaet store fordele i form af konsulatsafgifter.

Forf. ser i Georg Wolff (f. 1736) den egentlige opbygger af firmaet og skildrer ham som en dygtig og gennemhæderlig købmand, en god ven af John Wesley, metodistkirkens stifter. Han trak sig tilbage fra den daglige ledelse i 1804, men levede helt til 1828. Broderen Ernst synes ikke at have været så betydelig som handelsmand, men kom dog til at gavne det dansk-engelske samkvem ved i 1779 at udgive en dansk-engelsk ordbog og senere at skildre den danske Londonkirkes historie. – 1792 optoges Georg Wolffs søn Jens og hans svigersøn John Dorville i firmaet, som herefter førte navnet Wolffs & Dorville. – Faderens voksende velstand havde tilladt, at Jens havde fået en uddannelse, der var en engelsk gentleman værdig, men hverken han eller svigersønnen var tilsyneladende af samme format som købmænd som Georg Wolff.

Firmaets virkeområde var kommissionshandel mellem England og Norge. Dels opkøbte det engelske varer, råvarer som luksus- og brugsgenstande, til salg i Norge, dels og især tjente det på handel med norsk trælast, der i århundredets sidste halvdel havde en stordid i England på grund af det store behov for træ til skibsbyggeri og ikke mindst til boligbyggeri. Forf. påviser, at i 1787–88 havde firmaet mere end 50 faste leverandører i Norge. Tømmeret gik videre til engelske grossister, som betalte med vekslere eller måske fik kredit på anden vis. På den anden side måtte firmaet give forskud til de norske leverandører, og det ser

derfor efter forf.s mening ud til, at det må have haft en meget stor egenkapital at arbejde med. Samtidig omtaler forf. dog, at Bank of Englands regnskaber viser, at firmaet i hele sin levetid fik store vekselposter diskonteret; i dets første år drejede det sig om titusinder af £ årligt, senere om hundredtusinder, hedder det. Desværre har forf. ikke foretaget en analyse af bare et par årgange af disse vekselregnskaber, hvad der vel kunne have tjent til nærmere belysning af firmaets omsætning og forbindelser i England, og det havde været så meget mere ønskværdigt, som dets egne regnskaber ikke er bevaret. – Forf. påviser desuden, at ikke alle de norske leverandører trak alle deres indtjente midler hjem, men at huset også virkede som mægler for de norske kunder, som ønskede at placere penge i engelske statsobligationer eller at lade dem stå som forrentet kapital i selve firmaet. Den største kunde i begge henseender var iøvrigt grev F. A. Wedel Jarlsberg, dansk gesandt i London 1789–1806, som i 1807 havde 30.000 £ stående i engelske statspapirer og 15.000 £ i firmaet.

Forf. mener, at dets hovedindtægt var de $2\frac{1}{2}\%$, der sædvanemæssigt betaltes for kommissionsforretninger, men at også valuta- og varespekulationer kan have bidraget til indtægterne sammen med konsulatsafgifterne, der både i fredstid og i krigsårene indbragte anselige summer, under krigen især p. gr. af de utallige prisesager, som forf. også ofrer en indgående omtale, der dog ikke bringer meget nyt. Det ser ud til, at det var Jens Wolff, der tog sig af alle konsulatsforretningerne, der åbenbart krævede det meste af hans arbejdskraft, hvad der måske har været til skade for firmaets handel, selv om konsulatshvervet virkede som en god anbefaling for det.

Jens Wolff, der af uddannelse og levemåde var blevet helt engelsk, levede i den elegante stil med landsted, stor selskabelighed og samkvem med kunstnerkredse. Han havde litterære og kunstneriske interesser, var således meget interesseret i studiet af nordens oldtid og var en nær ven af Grímur Jónsson Thorkelin. Men blandt de dansk-norske søfolk og senere blandt krigsfangerne var han alt andet end afholdt, og det ser ud til, at han af en eller anden grund ikke var estimeret i danske regeringskredse, selv om han bl. a. udrettede et stort arbejde for krigsfangerne.

Krigen 1807–14 blev imidlertid husets skæbne. Handelen med Norge standse, man fik derfor i England mistillid til dets soliditet, tilgodehavender kunne ikke trækkes hjem fra Norge og Danmark, og også engelske tilgodehavender var vanskelige at få ind. I 1812 måtte firmaet indstille sine betalinger og kom under en fallitbehandling, der kom til at stå på i 30 år, men til gengæld gav kreditorerne næsten 100 % dækning, skønt husets gæld ved standsningen synes at have været næsten 400.000 £. Både Georg og Jens Wolff reddede dog en del af deres formue. – Gentagne forsøg på at redde de 19.000 £, der under krigen var konfiskeret af den danske stat, gav intet resultat, da firmaet rent legalt var at betragte som engelsk. Dog gav den engelske stat så sent som i 1835 erstatning for det meste.

Bogen er forsynet med et engelsk resumé, udførlige noter og en fortegnelse over både danske, norske og engelske forretningsforbindelser. Den er desuden smukt udstyret med gode illustrationer.

Det spores i hele værket, at forf. er mest fortrolig med det kulturhistoriske, og der er i den overhovedet meget velskrevne og letlæste bog fortrinlige afsnit om

de milieuer i London, hvor firmaet virkede, havnen, børsen, banken og kaffe-husene, ligesom der er ofret megen omtale af Wolff'ernes kulturelle interesser. Noget svagere er skildringen af handelen, som også hæmmes af savnet af et firmaarkiv, og svagest er forf. i skildringen af vekseltransaktioner og andre finansielle anliggender. Men trods denne indvending er bogen særdeles læseværdig, bygger på et stort og meget grundigt arkivarbejde og bringer megen ny viden om et interessant kapitel i den dansk-norske stats handelshistorie. AA. RASCH

HARALD WINKEL: Die Ablösungskapitalien aus der Bauernbefreiung in West- und Süddeutschland. Höhe und Verwendung bei Standes- und Grundherren. Stuttgart, Gustav Fischer Verlag, 1968. xi+176 s. 38 DM.

I et »Geleitwort« fremhæver dr. Antonio Montaner, Mainz, at navnlig historikeren Friedrich Lütge gennem sin mangesidige forskning har belyst den tyske bondebefrielses forhistorie, har påvist, hvad der var dens formål, og behandlet reformlovgivningen. Men i dette helhedsbillede savnede man dog adskilligt, fremfor alt indgående kendskab til de økonomiske transaktioner i forbindelse med pengeafløsningerne og ganske særlig anvendelsen af disse midler. Såvel historikere som nationaløkonomer måtte beklage denne økonomisk-historiske manko. Når industrialiseringen foregik langsommere i Tyskland end i England, har man gang på gang henvist til mangelen på kapital. I et værk, der fremtræder som bind XIX i »Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte«, har nu dr. Harald Winkel, Mainz, undersøgt grundbyrde-afløsningens indflydelse på fremskaffelsen og anvendelsen af kapital indenfor nogle tyske enkeltstater.

I to relativt korte kapitler fastslår dr. Winkel, overvejende på grundlag af nyere økonomisk litteratur, at en industrikapitalistisk udvikling af betydeligt omfang først begyndte o. 1850 i Tyskland. Han kommer til det resultat, at hindringen ikke så meget var kapitalmangel som adelige og borgerlige kapitalisters tilbageholdenhed m. h. t. investering i industrielle foretagender. Hertil bidrog den endnu kun utilstrækkeligt udviklede kredit- og kapitalmarksorganisation og den længe alt for restriktive lovgivning. Vigtigere er dog dr. Winkels undersøgelser af, hvilke konsekvenser bondebefrielsen har haft for de afløsningsberettede, især de adelige grundejere. Det præjssiske edikt af 9. okt. 1807 indledte en friere udvikling, med gradvis overgang til mere rationel landbrugsdrift, pengeafløsning af hoveri m. v., pengeøkonomiens fremtrængen og ændring af hele grundbesiddelsesforholdet. Hovedafsnittet er kapitel III: »Höhe und Verwendung der Ablösungskapitalien«, hvor meget nyt stof er fremdraget fra arkiverne til belysning af spørgsmålet.

Dr. Winkel fremlægger resultatet af omfattende kildestudier vedrørende afløsningsprocessen set fra såvel lovgivnings- som forvaltningsmæssigt og finansielt synspunkt – det gælder afløsningen i kongeriget Würtemberg, storhertugdømmet Baden og hertugdømmet Nassau – samt afløsningskapitalens størrelse og hvad den er anvendt til i en række tyske fyrstendømmer og et par grevskaber. Det fastslås, at kun en begrænset del af afløsningskapitalen blev investeret i industrielle virksomheder (dog danner storbesiddere med bjergværksdrift en

undtagelse), men afløsningerne påvirkede uden tvivl i flere henseender kapitalmarkedet, og bl. a. var det af betydning, at grundherrerne blev i stand til at overtage statsobligationer i forbindelse med de talrige statslån som følge af de politisk-militære begivenheder i året 1848-49.

F. SKRUBBELTRANG

HANS-JOACHIM SCHOEPS: *Neue Quellen zur Geschichte Preussens in 19. Jahrhundert*. Berlin, Haude & Spenersche Verlagsbuchhandlung, 1968. 487 s. 24,80 DM.

I sit forord beklager udgiveren, at »die Forschungen auf dem Gebiet der brandenburgisch-preussischen Geschichte, die früher in hoher Blüte standen, seit 1945 stark zurückgegangen sind«. Han peger selv på årsagen hertil. 85 % af det tidligere preussiske statsarkiv er nu i Merseburg, og østtyske historikere har af nærliggende årsager ikke følt sig fristede til at fortsætte den preussiske historikertradition. Dette forhold har fået Schoeps til at føle det som en »Ehrenpflicht« for historikeren, »die bisherige Quellenbasis nach seinen Kräften und Möglichkeiten zu verbreitern«, og indholdet af denne kildesamling er resultatet af hans studier i de i Vesttyskland tilbageblevne privatarkiver, først og fremmest i fyrst Wittgensteins, hvorfra bl. a. er hentet en række hidtil ikke offentliggjorte Metternich-breve fra 1830'erne, der belyser den østrigske statsmands syn på de samtidige revolutionære uroligheder i Tyskland.

Udvalget er gennemannoteret og de enkelte tekster er af forfatteren sat ind i en større sammenhæng. Uundgåeligt er hovedparten af teksterne »petite histoire«, men de genopliver på en ganske charmerende måde en række træk fra Biedermeiertidens Tyskland.

JOHNY LEISNER

FRANCIS G. HUTCHINS: *The Illusion of Permanence. British Imperialism in India*. Princeton, Princeton University Press, 1967. xv+217 s. \$ 6.50.

Denne undersøgelse af det engelske herredømme i Indien i det 19. årh. drejer sig om et vigtigt, men også vanskeligt problem. Den søger nemlig at klarlægge den engelske »holdning« over for Indien og de ændringer, der finder sted i denne holdning. Forfatterens tese er, at Indien i de første årtier af det 19. årh. blev betragtet som *tabula rasa* med alle muligheder for at få udviklet det rigtige og retfærdige samfund. Der var mulighed for i Indien at gennemføre de reformer, mange liberale ønskede realiseret i England, men ikke var i stand til.

Fra omkring midten af århundredet svandt denne reformindstilling bort, og Indien tiltrak sig i højere grad opmærksomhed hos de mennesker, der var modstandere af den voksende demokratisering i England. Og nu drejede det sig ikke om at gennemføre reformer i Indien, men om at fastholde den givne samfundsstruktur. At dette skulle kunne lade sig gøre permanent, var imidlertid en illusion.

Forfatteren har gennemgået et stort og meget spredt materiale (bl. a. rejsebeskrivelser, dagbøger, breve, avisartikler, parlamentsdebatter), men det er en

svaghed, at han ikke gør sig tanker om, hvor repræsentative de personer, han citerer, egentlig er. Heller ikke bliver »holdningerne« sat i relation til den engelske politik over for Indien. Det havde også været nærliggende at sammenstille holdningsanalysen med andre forklaringer på, at England betragtede sit herredømme i Indien som permanent. Økonomiske og strategiske overvejelser har her utvivlsomt spillet en rolle, der er så betydelig, at den burde være medtaget. Undersøgelsen arbejder derfor nok med en ganske interessant problemstilling, men den må siges at have en ganske foreløbig karakter.

NIELS AMSTRUP

D. C. M. PLATT: *Finance, Trade and Politics in British Foreign Policy 1815–1914*. London, Clarendon Press: Oxford University Press, 1968. xl + 454 s. 84 sh.

Imperialismen har i snart mange år været blandt de emner, som af mange grunde kan kaldes centrale i historieforskningen. Alene i denne bogs bibliografi er opregnet ca. 400 bøger og artikler, og listen omfatter tilmed kun de fremstillinger, som har fundet vej til bogens noter. På trods af den livlige forskning og debat er man endnu næppe nået til enighed om, hvorledes man skal definere begrebet »imperialisme«, og under alle omstændigheder er der lang vej igen, førend man når til enighed om begrebets indhold. Snart sagt hver ny fremstilling fører til nye diskussioner, til nye indlæg; der er ingen grund til at antage, at D. C. M. Platts undersøgelser over den engelske deltagelse i den spegede proces i denne henseende vil adskille sig fra mængden.

Når dette er sagt, må det samtidig konstateres, at »Finance, Trade and Politics in British Foreign Policy 1815–1916« i henseende til både emnevalg og behandling hæver sig over gennemsnittet. Som så mange andre har Platt ladet sig inspirere af de gængse teorier om imperialism; det er imidlertid hans fortjeneste, at han ikke lader sig nøje med at vandre ad stier, som allerede er be-trådt, men bidrager til den fortsatte diskussion med nyt materiale og nye synsvinkler. Som mange af sine forgængere erkender han, at en væsentlig forudsætning for en politik af dimensioner som imperialismen må være den statslige aktivitet: uden statslig initiativ eller støtte ingen imperialism. Men som noget nyt påtager han sig det trælsomme arbejde at undersøge, hvilke forudsætninger der fandtes hos de mennesker, som i det daglige var sat til at forvalte Englands udenrigspolitik.

Fremstillingens ene hovedpunkt er derfor et forsøg på at kortlægge det engelske udenrigsministeriums og de ansvarlige engelske politikeres muligheder for og eventuelle ønsker om at fremme en imperialistisk politik. Der søges et »departmental view« gennem en konfrontation mellem finans- og handelsverdens ønsker og FO's reaktion herpå. Detaillerede undersøgelser fører frem til den konklusion, at »H. M. Government was guided not by pressure from the city, but by the standards of international law accepted at the time. Positive action depended, time and again, on the opinion of the Law Officers«. Embedsmændene var eller følte sig som aristokrater, der så ned på finansverdenen, og som

derfor ikke uden videre var modtagelige for pression. Også selv om der i kredsen skulle være brådne kar, som kunne være objekter for bestikkelse, var disse muligheder for at øve indflydelse begrænset af »the departmental view«, som gjorde de enkelte embedsmænd til led i et kollektiv. Hertil kom, at de kontorer i ministeriet, som beskæftigede sig med handel, gennem det meste af perioden havde dårlige vilkår, samtidig med at konsulerne havde en lav prestige: éngang konsul – altid konsul; virkelige diplomater beskæftigede sig med storpolitik, og storpolitikken udspillede i de store europæiske hovedstæder, ikke i Cairo, Istanbul, Peking eller Montevideo.

Kunne FO og politikerne således temmelig suverænt afgøre, hvilken politik der skulle føres, og i det konkrete tilfælde: hvilke initiativer der skulle tages for at varetage engelske interesser, så melder sig spørgsmålet om, hvorledes man faktisk handlede i givne situationer. Bogens anden del er derfor en række studier over engelsk politik i områder, hvor der fandtes eller opstod økonomiske interesser. Ægypten, Tyrkiet, Persien, Det fjerne Østen, Afrika og Latinamerika inddrages i undersøgelsen, og Platt finder frem til et destillat af hovedlinierne i den engelske politik. To primære mål søgtes fremmet: 1. Varetagelse af Englands sikkerhed, 2. Sikring af den engelske handel. Varetagelse af sikkerheden indebar et forsvar af det bestående, d. v. s. England og imperiets faste bestanddele: settlerkolonierne og Indien. Sikringen af handelen indebar etablering af bedst mulige handelsvilkår, hvadenten det betød lige vilkår for englændere på etablerede handelspladser eller åbning af hidtil lukkede markeder som f. eks. Kina.

De to mål ændrede sig ikke i perioden fra 1815 til 1914, men de ydre vilkår blev andre. Platt godtager, at England var blandt 'les satisfaits', som alene ønskede sikkerhed for det bestående. Det mål kunne relativt omkostningsfrit opfyldes indtil 1870'erne. Derefter skærpedes konkurrencen mellem de europæiske stater, og følgelig måtte England tage skrappe midler i anvendelse for at bevare f. eks. den sikre forbindelse til Indien. I handelspolitikken bestod laissez-faire-doktrinen frem til tiden efter 1. verdenskrig, men med den øgede internationale konkurrence blev free trade til fair trade: den engelske stats forpligtelser steg. Kombinationen af sikkerhedspolitik og handelspolitik drev England over i den position, hvorfra man var tvungen deltager i de forskellige 'delinger', hvadenten disse rummede etablering af protektorater, skabelse af interessesfærer eller oprettelse af kolonier. Bogens konklusion ligger da et sted mellem Robinsons og Gallaghers accentuering af sikkerheden som den drivende kraft i imperialismen og Fieldhouse's tese om, at imperialismen var et spejlbillede af et nyt diplomatisk mønster i Europa.

Der er som sagt næppe grund til at antage, at Platt får det sidste ord i den standende debat. Det bliver nok vanskeligt at bestride de indvundne resultater, men vanskeligere bliver det at nå til enighed om resultaternes gyldighed. Undersøgelsen baseres på den implicitte antagelse, at udenrigspolitik alene føres af et lands udenrigsministerium – dets administration og politikere. Men netop på en tid, hvor laissez-faire var den herskende politiske filosofi, åbnedes der muligheder for at mennesker, der ud fra formelle synspunkter ikke var repræsentative, kunne medvirke i udenrigspolitikken. Hvadenten udenrigsministeriet kunne lide det eller ej, så kunne engelske finansfolk og handlende med held foregive, at de repræsenterede England. Platt har foretaget en indsnævring af be-

grebet udenrigspolitik, således at han er i overensstemmelse med ministeriets egne idealforestillinger, men det er tvivlsomt, om disse forestillinger deltes af alle dem, der handlede med englændere i 'imperialismens tidsalder'.

KNUD LARSEN

SHELTON H. SHORT: *British Attitudes to the Schleswig-Holstein Question, 1848-50*. 245 maskinskrevne sider. Kopi i Det kgl. Bibliotek.

I maj 1969 opnåede en yngre amerikansk historiker, *Shelton H. Short* (fra Virginia), den filosofiske doktorgrad ved Edinburghs universitet for sit arbejde om »British Attitudes to the Schleswig-Holstein Question, 1848-50«. Som bekendt kræves det i lande som bl. a. England og Amerika ikke, at disputatser trykkes.

Udover en indledning og slutning indeholder *Shorts* velskrevne og godt disponerede arbejde følgende fem kapitler: Economic Considerations; The Court, Cabinet and Parliament; Newspapers; Periodicals og Men of Letters. De 3 sidste kapitler, altså skildringen af »den offentlige mening«, udgør med deres ca. 150 sider værkets hovedbestanddel.

Den engelske offentlige mening var, som bekendt, prodansk, og *Short* illustrerer dette ved talrige citater fra aviserne. Man sørgede, når det gik danskerne ilde, og frydedes over deres sejr ved Fredericia og Isted og afværgelsen af stormen på Frederiksstad. Forbigående kritik mødte Danmark dog ved dets opsigelse af Malmø-våbenstilstanden i foråret 1849, og visse klager over den for handelen på Nordtyskland generende danske blokade gav sig til kende i bladene.

Shorts fremstilling har nok stort set en oversigtsmæssig karakter. Men han har benyttet en omfattende litteratur – foruden de talrige aviser og tidsskrifter – og adskillige af værkets oplysninger har sikkert interesse for danske historikere, der sysler med nævnte tidsrum. Arkivalisk materiale har han brugt meget lidt og ingen avisarkiver. Jeg skal dog nævne, at han fra Richard Cobdens papirer i British Museum citerer flere breve fra Cobden, der viser dennes tyskvenlige indstilling og forbindelser med den tyske gesandt i London, Bunsen.

Skønt *Short* er i stand til at læse dansk, godtager han – som mange andre engelske forskere – tilsyneladende uden kritik de slesvig-holstenske dogmer om Slesvigs og Holstens statsretlige forhold og om Sydslesvigs befolkning som »ethnically« tysk. Den tysk-propagandistiske terminus »the Elbe Duchies« om Slesvig og Holsten løber ham også let i pennen såvel som den u-engelske form »Schleswig«. – En del mindre errata skal jeg lade uomtalt.

HOLGER HJELHOLT

GÜNTER RICHTER: *Friedrich von Holstein. Ein Mitarbeiter Bismarcks*. Lübeck und Hamburg, Matthiesen Verlag, 1966. 188 s. 20 DM.

Bismarck har haft en så dominerende stilling i den offentlige bevidsthed og i den historiske forskning, at hans medarbejdere og deres indsats som oftest er blevet glemt. Richters hensigt har været at råde bod herpå gennem en case study

af Friedrich von Holstein, der var knyttet til Bismarck næsten uafbrudt fra han i december 1860 blev ansat ved gesandtskabet i St. Petersburg til han knap tredive år senere overværede kanslerens fald.

Valget af Holstein er for så vidt nærliggende. I det wilhelmske Tyskland opfattedes han som den tyske udenrigspolitik grå eminence. Hans indflydelse var ubestridelig om end myterne om den »dæmoniske« Holstein har medført mange overdrivelser. Det er imidlertid ikke denne senere fase i Holsteins karriere, der beskæftiger Richter, men netop den periode, hvor han kan opfattes som en »Mitarbeiter«. Og ud fra denne betragtning forekommer valget uheldigt, fordi bogens tyngdepunkt – hvad der næsten uundgåeligt måtte ske – er forskubbet: I stedet for en analyse af Holsteins evt. indflydelse og indsats er opgøret med tidligere opfattelser af forholdet mellem Bismarck og Holstein kommet i centrum, og bogen meddeler meget lidt, der kan kaste lys over baggrunden for og tilrettelæggelsen af tysk udenrigspolitik på Bismarcks tid. Så meget grundigere er gennemgangen af en række intriger og kabaler i den tyske udenrigstjeneste, der har haft Holstein som midtpunkt eller centralt placeret bifigur.

Det Holstein-portræt, der på denne måde er blevet tegnet, er nok blevet mindre »dæmonisk«, men ikke mere tiltalende end det traditionelle. Man får indtrykket af en aggressiv, til det latterlige militaristisk strugler, der har været udstyret med en sygelig mistænksomhed over for sine omgivelser, og som det må have været umuligt at nå til en fordragelig samarbejdsform med. At han overhovedet har kunnet gøre karriere skyldtes at han tidligt vandt Bismarcks bevågenhed, og af denne blev anvendt til ofte uortodoxe opgaver, som han løste tilfredsstillende, således forhandlingerne med kommunard lederne i 1870. Dette har åbenbart givet Holstein en position hos Bismarck der gjorde det muligt for ham, dels at plage sig til en ansættelse i Auswärtiges Amt i 1876, dels at få mistænkeliggjort og stækket kolleger, der kunne være farlige for hans egen karriere. Placeringen i Berlin anvendte han til at opbygge et »informationssystem«, der – sammen med det venskab, han bevidst og uoprigtigt dyrkede med Herbert v. Bismarck – i 1880'erne skabte ham en indflydelse, der gik langt ud over hans formelle embede.

På dette tidspunkt var en »Entfremdung« imidlertid allerede igang mellem ham og kansleren, der i sit udspring synes at have været mere af personlig end af politisk karakter. Allerede i 1869 havde rygter om, at familien Bismarck ønskede Holstein som svigersøn, bevirket, at han havde fjernet sig fra personlig omgang med kansleren og i 1880'erne søgte han, uden åbenlyst at bryde med kansleren, at skaffe sig andre forbindelser: til grev Hatzfeld, først leder af Auswärtiges Amt og senere gesandt i London, og til grev Radolinski, der var attachéet kronprinsen. Da denne i 1887 blev uheldredeligt syg søgte Holstein kontakt med skikkelser som Eulenburg og Waldersee, der stod den senere Wilhelm II nær, kontakter, der vanskeligt kan ses som andet end udslag af en konsekvent opportunisme, der skulle sikre hans position uden hensyntagen til det politiske vejr. Privat bliver han stadig skarpere i sin vurdering af Bismarck, og 1885 konkluderer han: »Dass der alte Bismarck als Mensch eine gemeine Natur ist, wusste ich leider schon lange«, samtidig med at han mener at den gamle, svækket af fremadskridende forkalkning har mistet grebet om tingene.

Bulgarien krisen 1885 og Bismarcks deraf følgende balanceakt mellem det

engelske og russiske alternativ førte samtidig til en politisk modsætning mellem kansler og medarbejder, idet det var Holsteins opfattelse, at et brud med Rusland var uundgåeligt, og at man derfor i alliance med England, Østrig-Ungarn, Italien og Tyrkiet skulle »das Prävenire spielen«, medens det netop var Bismarcks hovedformål at undgå et definitivt brud med Rusland. Holsteins undsigelse af den såkaldte »Rückversicherungsvertrag« i 1890 er således en konsekvens af hans i 1885 erhvervede opfattelse. Denne krise er samtidig den eneste udenrigspolitiske begivenhed, Richter kommer ind på i sin bog, og i behandlingen af den kan han egentlig ikke siges at bryde nyt land.

Dette rejser spørgsmålet om berettigelsen af en bog som denne. Det må konkluderes, at den kun i mådeligt omfang kaster lys over det problem, den rejser, nemlig forholdet mellem Bismarck og hans medarbejdere. Vi får intet at vide om arbejdsgangen i det tyske udenrigsministerium; vi får intet – eller meget lidt – at vide om de principper, der var gældende for ledelsen af udenrigspolitikken, der føjes intet nyt stof til det allerede kendte undtagen på uvæsentlige punkter, men der leveres en tilbundsgående, omend ofte ufrivillig, dokumentation af Holstein som et patologisk tilfælde. Resultatet er blevet en prototype på, hvad professor Lindhardt engang kaldte »historien som sladder«. Richters afhandling kan ses som en uheldig konsekvens af princippet »publish or perish«, der desværre har en tendens til at overfodre det historiske marked med lige gyldige detailstudier.

JOHNY LEISNER

ROBERT BLAKE: *Disraeli*. London, Eyre and Spottiswoode, 1966. xxiv + 819 s. Ill. 90 sh.

Disraeli, det engelske konservative partis »indispensable liability« har ikke siden Monypenny og Buckles 6-binds udgave (1910–20), været genstand for et forsøg på en samlet karakteristik ud fra en fornyet gennemgang af det umådelige utrykte kildemateriale. Robert Blake, hvis foretrukne genre er den historiske biografi – han har tidligere skrevet »The Unknown Prime Minister: The Life and Times of Andrew Bonar Law 1858–1923« – har skabt et værk, der i stil og anlæg helt tåler sammenligning med de store viktorianske forgængere. Til trods for sit store omfang er det en letlæst bog. Blake har i fuldt omfang levet op til den engelske tradition, der kræver litterær kvalitet af historiske fremstillinger. Hans Disraeli fængsler som helten i en af det 19. århundredes store udviklingsromaner. 1830'ernes frivole dandy, 1840'ernes frustrerede, men vittige og skarpe karrierenjæger, 1850'ernes og 1860'ernes blændende leder af den konservative opposition imod de dominerende whig-dynaster og 1870'ernes ældre statsmand, der lagde Victoria for sine fødder, er skildret med en intensitet og en indlevelse, som kun få historikere kan konkurrere med. Også romanforfatteren har Blake underkastet en omfattende analyse. Han fremhæver med rette Disraeli som skaberen af den politiske roman, men også at ihvertfald »Coningsby« og »Sybil« stadig er særdeles læseværdige, og at de alene ville have sikret deres forfatter en plads i Englands historie, både p. gr. af deres analyse af den samtidige engelske politiske arena, af deres forståelse af de af industrialismen skabte sociale problemer –

Disraeli er ophavsmand til udtrykket »the two Nations«- og af deres vid, der gør Disraeli til en tydelig forløber for Oscar Wilde.

Det er imidlertid ikke blot Disraeli selv, men også hans hele milieu, Blake har formået at genskabe, i stort som i småt. Vi får glimrende analyser af de herskende trends hos den politiske overklasse, og vi bliver præsenteret for menuen ved mere end én middag hos det bedre selskab. Man kan næsten ikke undlade at ærgre sig over, at Blake selv er så meget viktorianer, at han foreholder læseren de mere saftige dele af Disraelis korrespondance, der karakteriseres som »unprintable even in this liberal era«.

Blakes indfølelse og forstående holdning fører ikke til skønmaleri. Tværtimod gør han hvad han kan for at affive en række af de stadig i vide kredse accepterede myter om Disraeli, bl. a. ved at fremhæve, at hans oprindelse ikke var helt så beskeden som ofte hævdedet, og hans efterfølgende karriere derfor ikke helt så svimlende og »romantisk« som han af og til selv yndede at give det udseende af. Disraeli som tory-demokrat bliver der heller ikke meget tilbage af, idet Blake ganske afviser, at der skulle være sammenhæng mellem hans rejkning af det sociale spørgsmål som leder af »Young-England«-bevægelsen i 1840'erne, hans medansvar for valgretsudvidelsen i 1867 og den konservative regerings sociale politik 1874-76. I stedet citerer han Disraelis bemærkning til Bright: »we came here for fame« som den egentlige drivkraft bag hans politiske karriere. Hans oprør imod Peel 1845-46 ses først og fremmest som et udslag af desperation over endnu ikke som fyrreårig at have opnået blot det mindste politiske embede, og spaltningen af det konservative parti på kornlovsspørgsmålet, der fik Peel og næsten samtlige andre konservative ledere til at udvandre, vurderes som den begivenhed, der alene gav Disraeli muligheden for at nå frem i første række. Ikke fordi han vakte tillid hos de tilbageblevne konservative »back-benchers«, men fordi de simpelt hen ikke blandt deres egne talte en politiker, der havde format til at overtage lederskabet af partiet. Disraelis personlige sejr var da også på det nærmeste ødelæggende for det konservative parti. Først i 1874 fik underhuset på ny et konservativt flertal. Disraeli blev 70, før han nåede sikkert op på »the top of the greasy pole«, og da ironisk nok fordi den peelske koalition af samfundets moderate kræfter på ny midlertidigt sluttede sig til de konservative, p. gr. af den angst Gladstones tilsyneladende stadig mere radikale indstilling havde skabt hos det velbjergede borgerskab. Det store konservative nederlag i 1880 viste sejrens tilfældige karakter, og først Gladstones brud med whiggerne 1885-86 – altså efter Disraelis død – gav de konservative den stilling som Englands dominerende parti, som de i det store og hele har kunnet bevare siden.

Blake afviser således, at der var nogen essentiel forskel mellem Peels og Disraelis konservatisme, og tilskriver modsætninger mellem dem i 1840'erne personlige faktorer. Lidt mere tilbøjelig er han til at anerkende en udenrigspolitisk »Beaconsfieldism«, hvis kerne var en aktiv fremhævelse af Englands stormagtstilling og en betoning af imperiets – i første række Indiens – betydning for England. Gælden til Palmerstons »gun-boat-diplomacy« er dog tydelig, og det er vel rigtigt at betragte Disraeli som formidleren, der gjorde imperialismen til en konservativ shibboleth, end som en egentlig nyskaber. Da Disraeli i 1852, 1858-59 og 1866-68 var finansminister i Derbys vaklende minoritetsregeringer, var han næsten demonstrativt påholdende over for de militære udgifter. Men i

1870'erne var Gladstone »Little Englander«. Hadet mellem disse to mænd, der hos begge antog patologisk karakter, er næsten tilstrækkeligt til at forklare Disraeli som imperialist, og det er udenrigspolitisk lige så umuligt at finde en langsigtet politik hos ham, som det er indenrigspolitisk. Det er imidlertid tydeligt at Blake ikke er på hjemmebane, når man beskæftiger sig med udenrigspolitik, og det er vanskeligt at tage hans vurdering af Disraeli som Bismarcks diplomatiske jævnbyrdige helt højtideligt, selv om han fører Bismarck selv som vidne for sin påstand: »Der alte Jude, das ist der Mann«. Hans behandling af Berlinerkongressen og dens problematik røber, at han ikke er fortrolig med baggrunden for Bismarcks forsøg på at optræde som ærlig mægler.

»Disraeli never was a grave statesman« er Blakes konklusion, med tilføjelsen »perhaps this was why he was so often in opposition and so seldom in power«. Det er måske også derfor man trods alt efter læsningen af Blakes bog stadig ikke føler sig i stand til at forklare, hvori Disraelis storhed egentlig bestod. At han var en formidabel parlamentariker er ubestrideligt, at hans veltalende og vid, hans excentricitet og hans byronske manerer gør ham til en spændende personlighed er givet. Men det er vist lige så givet, at han var uden noget egentligt politisk ståsted, at han var gennemført opportunist. Som premierminister var han uden planer og ofte usikker og rådvild, måske i virkeligheden mere optaget af magtens ydre attributter end af magten selv. Uden Disraeli ville engelsk politik i det 19. århundrede have været en mere grå affære, men den ville næppe have formet sig væsentlig anderledes. Man får indirekte af Blakes bog den fornemmelse, at Disraeli til syvende og sidst blot var det engelske aristokratis villige hofnar, tålt, fordi han forekom uundværlig, men alligevel undværlig, fordi han var tom.

JOHNY LEISNER

PAUL SMITH: *Disraelian Conservatism and Social Reform. Studies in Political History.* London, Routledge & Kegan Paul, 1967. ix + 358 s. 60 sh.

Hvorfor overlevede det engelske konservative parti de mange økonomiske og sociale omkalfatringer, der har ramt det engelske samfund siden Liverpools langlivede kabinet i begyndelsen af det 19. århundrede? Hvordan kan det være, at »the Tory or Conservative party furnishes a classic case of succesful adaption to a changing environment«, når på kontinentet så mange af de konservative partier faldt samtidig med det feudalt-aristokratiske samfund, hvis eksponenter de var?

Denne problemstilling er udgangspunktet for Paul Smiths analyse af den konservative socialpolitik 1866–80, altså stort set i den periode, da Disraeli var partiets leder, og derfor kommer fremstillingens videre forløb på mange måder til at forme sig som et opgør med myten om Disraeli som tory-demokrat. Smith kan lige så lidt som fx. Blake acceptere Dizzy som den konsekvente talsmand for konservatismen som »the national party«, der ved at tale arbejderens sag skulle forene de to nationer og bringe whiggernes snævre klassebestemte oligarki til ophør. Han betoner de disraeliske ideers principielle irrationalitet og mangel på sammenhæng: »Original and bizarre, brilliant and meretricious, fanciful and vulgar,

mingling the true coin with the false, like the man himself, their value lies in insights, not in conclusions. They are a personal extravaganza, not an intellectual system. Their author »believed« in them as an artist in the artifact, not as a mathematician in the theorem«. Smith erkender, at det engelske konservative parti altid siden 1867 har formået at fastholde en del arbejderstemmer, måske bl. a. i kraft af Disraeli-myten, men han betoner og argumenterer overbevisende for, at den koalition, der efter 1867 – Smith vil i modsætning til Blake snarere lægge det afgørende skel her end i 1886 – gengav konservatismens dens gamle styrke, essentielt var den peelske alliance mellem »the landed and the commercial property«. Derfor måtte det i 1870'erne p. gr. a. den økonomiske krise på ny aktuelle condition-of-the-people-spørgsmål snarere sætte en afværgereaktion end en reformimpuls igang hos de konservative.

Man kan ganske vist spore en paternalistisk tradition over for arbejderne hos visse konservative som fx. Shaftesbury og Oastler, og partiets kærne af mindre landaristokrater kunne i perioder vindes for en aktiv fabrikslovgivning, fordi en sådan kunne genere de bycentrerede whigger og radikale, men deres sympati for arbejderne var snæver og klart taktisk afgrænset. En diskussion af landarbejdernes vilkår betragtedes som utilladelig, og en reform af arbejdernes forhold i kulminerne vendte selv Disraeli sig imod, fordi en række af partiets støtter bl. landaristokratiet var mineejere. Og hævder Smith: »Paradoxically, it was the second Reform Act of 1867, at first sight the coup by which Disraeli committed his party to the pursuit of »Tory Democracy« that in the long run did the most to establish the conditions necessary for the assimilation of the bourgeoisie. While it gave the urban working class man a substantial instalment of political power, and made the consideration of working class interests vital to politicians, it intensified the pressures and fears which tended to drive the elements of the middle class into the Conservative party, as the only reliable agency of resistance to the advance of Radicalism and labour«.

Smith må derfor afvise, at der bag den omfattende konservative sociallovgivning specielt 1874–76 lå nogen udarbejdet konservativ ideologi. Der var tale om »semi-enforced responses« på uafviselige udfordringer; de konservative gik ikke længere end absolut nødvendigt, og i en række tilfælde ikke langt nok; de byggede ofte på forlæg fra de liberale forgængere eller på udkast udarbejdede af parti-neutrale eller neobenthamitiske embedsmænd. Kun arbejderloven af 1875 kan siges at gå videre end hvad øjeblikket krævede, og netop denne lovs genesis er dunkelt oplyst, især hvad angår Disraelis eventuelle betydning som inspirator.

Smiths bog er en særdeles velargumenteret og veldokumenteret fremstilling, og dens væld af detaljer gør den til en udmærket håndbog i tidens hele socialpolitik. Men dens største værdi ligger i, at den definitivt har – eller ihvertfald bør have – affivet begrebet »Disraelian Conservatism« ved at have dokumenteret, at Disraeli, da han i 1870'erne havde ledelsen af de konservative og deres regering, reelt var talsmand for Peels politik.

JOHNY LEISNER

NYESTE TID

LISE TOGEBY: Var de så røde? Tekster og dokumenter til belysning af Socialdemokratiets gennembrudsår. København, Fremads Fokusbøger, 1968. 190 s. 17,75 kr.

Der er mange huller i udforskningen af Danmarks nyeste historie. Et af de dybeste er problemerne omkring arbejderbevægelsens organisatoriske, politiske og idémæssige udvikling. Den efterhånden meget omfattende udenlandske historiske forskning i de nationale og internationale socialistiske bevægelser har indtil nu kun afsat ubetydelige spor i Danmark. Det er derfor værdifuldt, at der nu foreligger en kommenteret udgave af en række centrale dokumenter og tekster, der belyser det danske socialdemokratis politisk-teoretiske udvikling fra den spæde, men farverige start til det begivenhedsrige år 1920.

Den ringe interesse for arbejderbevægelsens historie herhjemme kan skyldes, at udviklingen i det danske socialdemokrati for den almindelige bevidsthed tegner sig som en ret problemløs proces, der er forløbet efter den traditionelle europæiske udviklingsmodel: idémæssig og politisk konfusion – marxisme – revisionisme. Det illustreres tydeligt af de publicerede tekster og af Lise Tøgebys korte, men klare indledning og kommentarer, at helt så enkelt har udviklingen i Danmark ikke forment sig. L. T. besvarer her selv det spørgsmål, der er rejst i bogens titel med et »nej« – de var ikke så røde. Socialdemokratiet har altid, trods en oprindelig »socialistisk farve«, været »et pragmatisk arbejderparti« (s. 10). L. T. er tydeligvis positivt indstillet over for den udvikling, partiet har gennemløbet, men dette har imidlertid, så vidt det kan skønnes, fået den virkning, at dets pragmatiske nutid i for høj grad projiceres bagud, med det resultat, at fortiden i L. T.s fremstilling bliver mindre rød, end den i realiteten var.

Det er rigtigt, at socialdemokratiet i de første årtier ikke var så rødt eller revolutionært, som det almindeligvis fremstilles i partiets egen mytologi og i populære historiske værker, men det var dog nok, især i 1880'erne, betydelig mere radikalt socialistisk, end L. T. synes at mene. Når L. T. i sin kommentar kan afvise, at partiet på noget tidspunkt skulle have været et revolutionært parti, så skyldes det, så vidt jeg kan skønne, dels at L. T. har et meget snævert revolutionsbegreb, som hun nærmest synes at identificere med en blanquistisk voldelig magtovertagelse, dels en manglende forståelse af forholdet mellem reform og revolution i marxistisk teori. L. T. synes at have den opfattelse, at der er tale om et enten – eller, mens der vel snarere opereres med et både – og, således som det også glimrende kommer til udtryk i den s. 47–48 citerede tale af P. Knudsen fra 1889. Den revolutionsopfattelse, som de socialdemokratiske ledere opponerede imod under striden med »de revolutionære« på dette tidspunkt, må vel nærmest betegnes som en besynderlig blanding af protoleninisme og anarkisme, hvilket muligvis forklarer den distance, nogle socialdemokrater i denne sammenhæng lægger til revolutionsbegrebet. Da denne strid var et af de meget få tilfælde for århundredeskiftet, hvor socialdemokraterne søgte at klargøre deres opfattelse af forholdet mellem reform og revolution, må det medgives, at det er overordentligt vanskeligt at danne sig et utvetydigt billede af de ledende social-

demokraters strategiske opfattelse i 1880'erne og 90'erne. De havde næppe selv helt klare forestillinger herom.

Det er en af udgiverens fortjenester, at P. Knudsens rolle i opbygningen af partiet fra ca. 1880 er blevet understreget så kraftigt. Han har hidtil stået i skyggen af de senere i offentligheden mere kendte skikkelser, Borgbjerg og Stauning. Det er sikkert helt korrekt at fremhæve P. Knudsens indsats på Stau-nings bekostning ved udformningen af det, som L. T. kalder »det bedste i den socialdemokratiske tradition«, hvortil regnes »en politisk realisme, der er lige langt fra principløs opportuniste og dogmatisk principrytteri« (s. 9). Derimod er det mere diskutabelt, om Gustav Bang, der fra omkring århundredeskiftet dominerede det teoretiske billede, var »en betydelig socialistisk teoretiker« (s. 9 og 107). Han var ganske vist en af de få teoretisk bevidste socialister, der har været i det danske socialdemokrati, men set i et internationalt perspektiv må han vel blot betegnes som en dansk Kautsky-epigon. I originalitet stod efter min opfattelse venstrefløjens førende talsmand efter århundredeskiftet, Gerson Trier, fuldt på højde med Gustav Bang.

Bangs analyser af det danske samfund var vel i det store og hele realistiske, men de blev ikke grundlaget for partiets strategi. Hans strategiske opfattelse var tydelig præget af den tyske centristiske holdning, der resulterede i det tyske socialdemokratiske afmagt i tiden indtil 1914. Det der karakteriserede det danske socialdemokrati var imidlertid, at det ikke fulgte denne kautskyske linje, men helt konsekvent, med Borgbjerg som den drivende kraft, førte en reformistisk politik, der var i modstrid med Gustav Bangs oprindelige holdning. At han, som senere Kautsky i Tyskland, accepterede dette, gør ham ikke til denne politikens teoretiker.

Socialdemokratiets opræden under påskekrisen i 1920 har været genstand for mange misfortolkninger. Det er velgørende, at generalstrejketruslen her i L.T.s dokumenterede kommentar utvetydigt karakteriseres som en defensiv handling. Generalstrejken indgik i socialdemokratisk teori som et legitimt middel til at afværge reaktionære anslag mod revisionismens *raison d'être*, den almindelige valgret og parlamentarismen, og blev ikke betragtet som et anvendeligt redskab til at fremkalde en revolutionær situation, således som enkelte teoretikere på den internationale bevægelses venstrefløj agiterede for.

Lise Togeby påpeger meget rigtigt, at der skete en afgørende ændring i socialdemokratiet under og umiddelbart efter første verdenskrig. Det afgørende var vel imidlertid ikke, som påstået, at partiet ophørte med at beskæftige sig med sit eget idéindhold – det gjorde man også – men at den socialistiske målsætning, som indtil da havde været en levende realitet, blev opgivet. Konsekvensen var, at målet for den pragmatiske politik mere og mere indskrænkedes til spørgsmålet om opnåelse af magtpositioner i det bestående samfund.

De ovenfor anførte bemærkninger har væsentligst været koncentreret om de diskutabile punkter i L.T.s kommentarer. Men netop det forhold, at der er ret vide fortolkningsmuligheder inden for hele problemområdet, gør udgivelsen af teksterne særdeles nyttig. Kildeudvalget dækker udover prøver på tekster til belysning af den almindelige idéudvikling partiets politik på særlige områder som landbrugs- og forsvarspolitik, venstreoppositionens synspunkter, partiets stilling til den første verdenskrig og den russiske revolution og en række prøver på enkelte teoretikers skrifter. Udvalget af artikler, taler og manifeste giver et

glimrende billede af partiets udvikling, og den vægt, der er lagt på de forskellige emneområder og grupperinger i partiet, forekommer rimelig. Det afsluttende genoptryk af partiprogrammer fra 1876 til 1913 forøger i høj grad bogens anvendelighed, hvorimod valget af titler i litteraturlisten virker noget tilfældigt.

NIELS FINN CHRISTIANSEN

De gamle Byfoged-, Birke- og Herredsfuldmægtige. Erindringer fra Retslivet i Tiden før Retsreformen af 1919. Redigeret og med Indledning af JEP LAUESEN FROST. København, G. E. C. Gad, 1967. 360 s. Ill. 66,00 kr.

I 1931 udsendte tidligere dommer i Søndre Landsret Kaj Fr. Hammerich »Den Danske Dommerstand under Enevælden«. Men bortset fra det store festskrift »Højesteret 1661–1961. Redigeret af Povl Bagge, Jep Lauesen Frost og Bernt Hjejle. 1–2. 1961« har indtil de senere år litteraturen om domstolenes og den juridiske embedsstands historie været sparsom. I 1958 gjorde Johan Hvitfeldt i Sønderjyske Årbøger rede for »Den nordslesvigske Embedsstand 1700–1848«, og i 1963 redigerede Advokatsamfundets sekretær, Detlef Thomsen, m. fl. »Min far var sagfører«. I de sidste år er der udkommet to væsentlige værker, J. L. Frosts om retsbetjentsfuldmægtigene – med meget mere – før 1919 og dr. jur. Axel H. Pedersens om »Birketing i Gl. Københavns Amt 1521–1965« – ligeså med meget mere.

Nu afdøde højesteretsdommer Frost samlede som redaktør en række selvbiografiske og meget menneskelige bidrag fra dommer- og politifuldmægtige i den, trods alt ikke så fjerne fortid, da retsbetjenten samtidigt var kgl. borgmester, byfoged, byskriver, byrådsformand og kommunaldirektør i købstaden og herredsfoged, herredsskriver, birkedommer og birkeskriver i landjurisdiktionen samt politimester, politiadvokat, foged, auktionsdirektør, skifteforvalter, notar, civil- og kriminaldommer begge steder. I indledningen redegøres, for første gang på historisk grundlag, for forholdene ved underøvrigheden og by- og herredstingene i det 19. årh. Fremstillingerne har ikke blot juridisk, men i allerhøjeste grad også social interesse og vil derfor sikkert ofte blive benyttet og citeret i fremtidig historieskrivning.

Fra arkivernes side foreligger også nu en række vigtige arbejder til belysning af rets- og administrationshistorien. Begyndelsen blev gjort i Åbenrå, hvor Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt i 1944 udsendte »Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. Vejledende Arkivregistraturer Bind VI«. I 1964 udsendte det Viborgske arkiv »Forskellige arkiver. X-arkiver. Ved Poul Rasmussen«, 1966 fulgt af »Jyllands Brevkiste. Landsarkivet for Nørrejylland 1891–1966« og 1967 af »De nørrejske landdistrikters rets- og politikredse indtil 1956«. 1966 kom Harald Jørgensens oversigt »Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og Hjælpebidragene til dets Benyttelse«, og fra 1964 løber serien af »Retsbetjentarkiver indtil 1919«, foreløbigt for Bornholm, Falster, Lolland, Gl. Københavns og Frederiksborg amter, suppleret af oversigter vedrørende brandforsikring, fængselsvæsen og lægdsruller. Fra landsarkivet for Fyn ventes snart en vejledning, og i 1968 har Dansk Historisk Fællesforening udgivet »Manuskripter og arkivalier i danske samlinger. Ved Helle Linde og Anker Olsen«.

JØRGEN TVEVAD

CARL GEORGISSON FLEETWOOD: Från studieår och diplomattjänst. Dagböcker, brev och skrifter 1879–1892. Vol. I: 1879–1887. Vol. II: 1888–1892. xxii + 1549 s. + 65 s. personregister. 42 ill. Utgivna av GWENDOLEN FLEETWOOD med inledning och kommentar redigerade av WILHELM ODELBERG. Stockholm, P. A. Norstedt & Söners Förlag, 1968. 145 sv. kr.

Friherre Carl Fleetwood døde af en dobbelsidig lungebetændelse 9. januar 1892, kun 32 år gammel. Han havde i flere år været kansliråd og chef for utrikesdepartementets politiske afdeling. I samtiden regnedes han for kandidat til udenrigsministerposten.

Ved sin død efterlod Fleetwood sig en samling breve og brevkoncepter, en del manuskripter til afhandlinger om politiske forhold i samtiden og en dagbog, der fyldte godt 5000 håndskrevne sider. Dette omfattende materiale opbevaredes først i en årrække af hans enke og gik derefter i arv til datteren Gwendolen Fleetwood. En enkelt af afhandlingerne publiceredes 1939 i Ord och Bild under titelen »Corps diplomatique i Stockholm för femtio år sedan«. Men ellers lå materialet stort set ubenyttet, indtil Gwendolen Fleetwood i 1953 begyndte at gennemgå det systematisk. Dele af det blev publiceret i de følgende år, »S:t Petersburg, hösten 1888. Utdrag ur efterlämnade dagboksanteckningar« i Svensk Tidskrift 1954, »Diplomaten Carl Fleetwoods karakteristik av Oscar II« i Historisk Tidskrift 1956 (optrykt i samleværket Majestädet i närbild, 1960). To afhandlinger om unionspolitikken, begge skrevet 1888, fremkom i Historisk Tidskrift 1957 under titelen »Carl Fleetwood och den norska frågan vid 1800-talets slut. Två uppsatser«. Dagbogen er blevet udnyttet af kanslirådet Einar Hedin i hans omfattende studie »Diplomaten Carl Fleetwood och hans dagbok«, publiceret i Personalhistorisk Tidskrift 1956–59 (en sammenfatning af afhandlingerne samt en bibliografi findes i Hedins artikel om Fleetwood i Svenskt biografiskt lexikon bd. 16, 1965).

I betragtning af dagbogens kvalitet måtte det være ønskeligt at få publiceret i hvert fald det meste af manuskriptet. Det er nu sket i et samarbejde mellem Gwendolen Fleetwood og Wilhelm Odelberg, overbibliotekar ved Vetenskapsakademien; sidstnævnte har redigeret udgaven, forsynet den med noter og en instruktiv indledning. Der er foretaget enkelte udeladelser, men alle optegnelser, der behandler offentlige personer eller politiske begivenheder er medtaget. I perioden august 1885 til maj 1887 synes Fleetwood ikke at have ført dagbog. Til komplettering af selve dagbogen er der i udgaven medtaget enkelte af Fleetwoods mindre artikler og en del brevkoncepter.

Da Fleetwood som ung juridisk student i Uppsala begyndte at skrive sin dagbog, var han sig bevidst, at den kunne blive en kilde for den selvbiografi, han formodentlig ville skrive senere i livet. Den tro på en smuk og interessant karriere, der lå bag ræsonnementet, var ingenlunde ubegrundet. Gennem sin slægt havde han forbindelser med de bedste kredse, også hofkredse, han var højt begavet, og han havde en betydelig arbejdskraft; dertil kom, at han var uhyre belæst og var stærkt optaget af tidens politiske og sociale spørgsmål. Dagbogen vidner om en stor, men ikke ukritisk, interesse for Henrik Ibsen, Georg Brandes, Strindberg og Zola.

Dagbogens største værdi ligger nok i de mange indblik, den giver i 1880ernes

politiske og diplomatiske milieu i Stockholm, som en ung, skarpsynet aristokrat så det. Til belysning af danske forhold bringer den ikke egentlig nyt, men dog en del vurderinger af personligheder, som han traf under besøg i København 1883 og 1887, f. eks. Estrup, Peter Vedel og en del af kongefamiliens medlemmer. Faderen havde som officer deltaget i det svenske hjælpekorps til Danmark i 1848 og været indkvarteret på fynske herregårde; her var der knyttet kontakter, der kom sønnen til gode. – Interessante er hans refleksioner over skandinavismen under opholdene i Danmark. Han var kritisk over for den svensk-norske politik i 1864 og fandt, at den forudgående skandinavisme ikke havde været den »galningspolitik den gavs ut«. En sammenslutning af de skandinaviske lande kunne blive nødvendig for at undgå en »germanisering«. De eksisterende modsætninger ville om 50 år være forsvundet – »och, om så vore, har jag kanhända icke heller så orätt i at peka på skandinavismen . . . såsom framtidstanke och framtidsdröm, det tillkommer starka händer att överflytta på verklighetens mark«.

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN

MARTIN FRITZ: Gustaf Emil Broms och Norrbottens järnmalm. En studie i finansieringsproblematiken under exploateringen 1891–1903. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 5. Göteborg 1965. 63 s. 7 sv. kr.

MARTIN FRITZ: Järnmalmproduktion och järnmalmemarknad 1883–1913. De svenska exportföretagens produktionsutveckling, avsättningsinriktning och skeppningsförhållanden. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 11. Göteborg 1967. 74 s. 10 sv. kr.

MARTIN FRITZ: Svensk järnmalmsexport 1883–1913. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 12. Göteborg 1967. xvi+172 s. 30 sv. kr.

Den svenske jernmalms betydning for den europæiske, især for den tyske jernindustri i moderne tid er velkendt. Den svenske økonomiske historiker Martin Fritz har i ovenstående tre publikationer behandlet denne vigtige industris økonomiske udvikling indtil første verdenskrig.

I den første af de tre bøger redegøres for de finansieringsforhold, hvorunder den industrielle udnyttelse af Sveriges to største malmfelter blev sat i gang i årene 1891–1903. Efter et strandet engelsk forsøg i 1880'erne dannedes i 1891 det svenske Aktiebolaget Gellivare Malmfält (AGM) for at udnytte Gellivares rige malmforekomster. G. E. Broms, der var en af aktieselskabets stiftere og efterhånden indehaver af aktiemajoriteten, blev en central figur i selskabets udvikling. I 1893 erhvervede AGM tillige aktiemajoriteten i Luossavaara-Kiirunavaara Aktiebolag (LKAB), som med etableringen af Kiruna-Narvik forbindelsen stod over for en ekspansion, der stillede store kapitalkrav. De to selskabers egenkapitaler var beskedne, og man byggede på uholdbart store indlånte kapitaler i form af virksomhedslån og især obligationslån. Dette bragte selskabet i afhængighed af svenske banker, især Stockholms Enskilda Bank. I 1902 var situationen så kritisk, at Broms måtte sælge, og i 1903 overdroges aktiemajoriteten i de to Norrbotten

gruber til Sveriges tredje store mineselskab Trafikaktiebolaget Grängesberg-Oxelösund (TGO).

Forfatteren har i sin første bog præsenteret hovedaktørerne i de følgende binds fremstilling af branchens historie. Han har haft et enestående godt materiale til rådighed. Jernmalmsproduktionen blev taget op af få, store og kapitalstærke virksomheder, hvis arkiver han har benyttet, og dette har muliggjort fremlæggelsen af et stort statistisk materiale vedrørende de enkelte grubers og virksomheders produktion og afsætning, og på konsumentensiden over områders og enkelte konsumenters import af den svenske malm. Dette materiale fremlægges i den førstnævnte publikation. Materialet viser, i overensstemmelse med den officielle svenske produktionsstatistik, hvis kvalitet altså hermed fastslås, produktionens og eksportens opkomst og vældige ekspansion fra 1890'erne til 1913. Det fremgår, at eksporten efterhånden får en helt overvældende betydning, at Grängesberg, Gellivara og Kirunagruberne dækker den helt overvejende del af eksporten (fra begyndelsen af 1890'erne over 80% heraf), og at Tyskland (især de store Thomasværker i Ruhr) efterhånden aftog 70–85% af totaleksporten. Den kraftige stigning i afskibningen fra svenske havne, som malmeksporten fremkaldte, gav stødet til en voldsom vækst i den svenske handelsflåde, som i tiden efter 1908 transporterede omkring halvdelen af malmeksporten. Der fremlægges tabeller, der belyser denne udvikling.

Værket om den svenske jernmalmsport giver en analyse af branchen i en europæisk sammenhæng, beskriver opdelingen i Bessemermarkeder og Thomasmalmmarkeder og behandler Sveriges betydning for den internationale jernmalmshandel – Sverige leverede efter århundredskiftet nær 50% af Thomasmarkederne forbrug. Den internationale jernmalmsproduktion og -handel var domineret af storkapitalistiske foretagender både i produktions-, handels- og skibsfartsleddet. Den svenske produktion var som nævnt væsentligst koncentreret om tre store virksomheder. Afsætningen af malm skete fortrinsvis gennem to store udenlandske agenthuse. Konsumenterne var oftest som i Ruhr store jernindustriforetagender (i Ruhr aftog 8 jernværker halvdelen af den svenske eksport hertil). Konsumenternes interesser i at sikre sig tilstrækkelige forsyninger med malm – der var en vis træghed i forsyningsmulighederne i forhold til behovet – til lavest mulige priser medførte bestræbelser fra de meget store virksomheder på vertikal integration d. v. s. opkøb af malmgruber. I Sverige var malmgruberne indtil 1890'erne for 80% vedkommende på udenlandske (engelske) hænder, herefter overtoges de største gruber gradvis af svensk kapital, men konsumenternes forsøg på vertikal integration medførte efter århundredskiftet udenlandske opkøb af mindre gruber. Den udenlandskejede eksportmalm udgjorde i 1913 13% af totaleksporten. De største producenter og handelsagenthusene tenderede på lignende måde mod at integrere jernbaner og rederier p. g. a. transportfaktorens store betydning for omkostningsniveauet. Forfatteren redegør for skibsfartsforholdene i et specielt kapitel. Også på dette område var der en udtalt koncentration om få, med henblik på malmtransport specialiserede, rederier. På grund af disse forhold og p. g. a. afhængighed af specielle produktionsformer (Bessemer eller Thomas proces), geografisk placering m. v. var den internationale jernmalmshandel præget af en betydelig træghed og fastlåset i visse baner, men konkurrencen mellem giganterne var i alle tre led klart udtalt.

Flere forsøg på sammenslutninger brast, en undtagelse herfra er dog Grängesbergsbolagets betydningsfulde erhvervelse af de store Laplandsgruber i 1903.

Forfatteren kan på grundlag af sit fortrinlige materiale belyse drifts- og finansieringsforhold m. v. i detaljer. Branchens fob indtægter var stærkt stigende mellem 1892 og 1913, mens omkostningerne kun steg ubetydeligt i forhold hertil – bl. a. transportudgifterne faldt – og en stærkt stigende lønsomhed for branchen som helhed kan konstateres. Forholdene var forskellige fra grube til grube, med svingende omkostninger alt efter produktivetsforholdene. Afkastningen af egenkapitalen var bedre end i nogen anden på denne tid undersøgt branche. I sin behandling af finansieringsforholdene beskæftiger forfatteren sig især med den udenlandske kapital indflydelse. Det volder især for obligationslånenes vedkommende vanskeligheder præcist at fastslå den udenlandske kapital størrelse, men forfatteren kan dog vise, at den udenlandske kapital i svensk grubeindustri var stærkt stigende op til 1914, hvor den udgjorde næsten 40 mill. kr. I årene 1902–07 var op mod $\frac{1}{3}$ af tilgangen af kapital udenlandsk, mens andelen derefter svandt til o. 20 %. Den udenlandske kapital i svensk malmproduktion var således i modsætning til i andre svenske industrier af betydeligt omfang.

Det ganske imponerende materiale, som forfatteren har haft adgang til, har han anvendt til en, som det synes, skudsikker analyse af denne erhvervsgrens forhold og udvikling.

BIRGIT NÜCHEL THOMSEN

J. A. S. GRENVILLE: *Lord Salisbury and Foreign Policy. The Close of the Nineteenth Century.* London, The Athlone Press, 1964. x + 451 s. 50 sh.

Kronologisk spænder Grenvilles bog over Salisburys sidste ministerium 1895–1902, tematisk behandler den overgangen fra, hvad der traditionelt opfattes som »the policy of splendid isolation« til hvad Grenville kalder »the policy of partial-commitment«, som han opfatter som en på mange måder uheldig mellemfase i engelsk udenrigspolitik, der først i 1940 med Churchills magtovertagelse afløstes af »the policy of full commitment«, som efter 2. verdenskrigs afslutning fandt udtryk i en institutionalisering af Englands forpligtelser over for og forbindelser med kontinentet, manifesteret i deltagelsen i Vestunionen og NATO og forsøgene på at blive optaget i EEC.

I sit forord erklærer forf. sig som elev af Charles Webster og af dennes efterfølger som professor ved London School of Economics and Political Science, W. N. Medlicott, og dette elevforhold har da også på afgørende måde sat sit præg på fremstillingen. Som Webster skildrede Castlereaghs politik ved at søge dens motiver såvel i udenrigsministerens idéverden og hele milieu som i den objektive yderverden og redegjorde for hans muligheder ved at undersøge den engelske udenrigstjenestes organisationsapparat og – omend i mindre grad – ved at afveje Englands økonomiske og militære styrke i forhold til den europæiske koncerts øvrige deltagere, således søger Grenville at belyse Salisburys udenrigspolitik ved at analysere hans person, ved at bedømme hans forhold til og styrke over for de øvrige personer, der havde indflydelse på den udenrigspolitiske beslutningsproces: kolonimisteren Joseph Chamberlain, Arthur Balfour, hans nevø,

der fungerede som en art vicepremierminister, Lansdowne, udenrigsminister siden 1900, og visse af embedsmændene i udenrigsministeriet og ambassadørerne i stormagtshovedstæderne, og ved at give en analyse af Englands udenrigspolitiske muligheder som de fremtrådte for samtidens aktører og som eftertiden har vurderet dem.

Det må med det samme fastslås at Grenville ikke når sit forbillede. Hans skildring af Salisbury tenderer mod det clichéagtige og udarter stedvis til panegyrik. Hans gennemgang af den engelske udenrigstjeneste er for løs og og for impressionistisk; og medens man hos Webster kan acceptere tilbøjeligheden til at operere med helte og skurke som et eftervictoriansk kuriosum, virker det besynderligt at finde de samme former for forenkledede moralske værdidomme i en bog fra 1960erne.

Dette er imidlertid svagheder, der mere synes at stamme fra trykket af en ydre autoritet end fra egen overbevisning. I sin analyse af det diplomatiske spil og i sin samlede vurdering af omslaget i Englands udenrigspolitik yder Grenville fremragende og velargumenteret historieskrivning.

Forf. tager sit udgangspunkt i forestillingen om den engelske udenrigspolitik som isolationistisk, en forestilling, han ikke ubetinget anerkender, idet han mere ser Salisbury som talsmand for den europæiske koncert. I denne spillede England traditionelt en styrkens rolle, og derfor var alternativet til den fuldttonende koncert ikke en delalliance med nogle andre magter, men videreførelsen af Palmerstons magtpolitik. Forudsætningerne for at opretholde en sådan politik var imidlertid bristende i 1890erne, hvor især USA's og Tysklands stærke økonomiske vækst og Ruslands stadig mere udtalte demografiske overlegenhed bevirkede en relativ svækkelse af England. For de ledende statsmænd stod det klart, at England i sig selv var ved at blive agtersejlet. Derfor kom imperiet, primært Indien, til at indtage en stadig mere fremtrædende plads i deres bevidsthed, og da det efterhånden blev den fremherskende opfattelse, at England ikke længere var i stand til at modvirke Rusland i Tyrkiet, hvilket opfattedes som afgørende for forsvaret af England, opstod hos Salisburys rådgivere om end ikke hos ham selv tanken om at genvinde den tabte styrke ved at søge faste alliancer med andre stater, helst i form af den alliance mellem den angelsaxiske og den teutoniske racer, hvis fortaler Joseph Chamberlain blev i offentlighedens øjne.

Modsætningen mellem Salisbury og kabinetsfirtallet i dette spørgsmål betød at den engelske udenrigspolitik i denne overgangsfase kom til at mangle konsekvens. Salisbury var tilbøjelig til at betragte sin egen ælde og skrøbelighed som identisk med Englands, og hans udenrigspolitik prægedes i stigende grad af passivitet. Hans stadig hyppigere og stadig længere sygdomsperioder gav imidlertid aktivisterne mulighed for at forsøge sig med selvstændige initiativer. Resultatet blev en zig zag kurs, der svækkede tilliden til England i udlandet, ikke mindst i Tyskland, hvor Bülow følte sig bekræftet i den frie hånds politik, og Holstein i sin traditionelle opfattelse af »perfid Albion«. Dette blev mere afgørende i det korte løb for sammenbruddet af de engelsk-tyske allianceplaner end kejserens extravagancer. I det lange løb mener Grenville ikke, at alliancen havde mange muligheder, fordi styrkeforholdene i Europa trods alt var mere afgørende for England end udviklingen i de fremmede verdensdele. Det virker i øvrigt besynderligt at Grenville overhovedet ikke omtaler betydningen af den tyske

flådeoprustning for udviklingen af de engelsk-tyske relationer. Betyder det, at han forkaster den traditionelle opfattelse, og i så fald, at han har kildebelæg herfor? I bekræftende fald ville det have været nærliggende at præsentere læseren for det.

I opgøret mellem Salisbury og Chamberlain/Lansdowne ligger Grenvilles sympati hos den første: »Until his retirement from the Foreign Office in the autumn of 1900, Salisbury had identified himself with the Victorian tradition of entering into no alliances in time of peace . . . His successors Lansdowne and Grey set Britain on the questionable course of »partial-commitment« – a policy fraught with danger and, moreover, one which failed to arrest in time those developments which eventually led to the two world wars. It was not until March 1939 that Neville Chamberlain, the last exponent of the school of »partial-commitment«, also became against his inclinations the first British Prime Minister to accept the proposition that the fate of Britain was not only linked to, but depended on, the fate of continental Europe«.

I det lange løb har Grenville naturligvis ret, men i det lange løb er vi alle døde. Trods for.s nuancerede og velgennemførte argumentation for sin these, synes det trods alt, at hans hovedkonklusion i for høj grad er dikteret af bagklogskabens overblik. Dels er det et hårdt forlangende, at det 20. århundredes omvæltning af det internationale system skulle kunne forudses endnu inden Victoria var død, dels savner man dokumentation for, at tilhængerne af »partial-commitment« havde nogen egentlig valgfrihed. Til besvarelsen af dette sidste spørgsmål er den traditionelle diplomatiske historieskrivning imidlertid utilstrækkelig. Man kunne ønske at se omsvinget i den engelske udenrigspolitik omkring århundredskiftet behandlet som en case study af en political scientist.

JOHNY LEISNER

PETER CALVERT: *The Mexican Revolution, 1910–1914. The Diplomacy of Anglo-American Conflict.* Cambridge Latin American Studies, vol. 3. Cambridge University Press, 1968. x + 331 s. 60 sh.

RICHARD GRAHAM: *Britain and the Onset of Modernization in Brazil, 1850–1914.* Ibid. vol. 4. Cambridge University Press, 1968. xvi + 385 s. Ill. 70 sh.

Cambridge Latin American Studies er en serie af monografier, som skal behandle emner fra latinamerikansk historie, geografi og økonomi. At dømme efter de fire bind, der indtil nu er udkommet, vil historiske undersøgelser komme til at indtage en fremtrædende plads i den nye serie.

Peter Calvert behandler i det første af de to bind, der her skal omtales, de modsætninger, som opstod mellem USA og England i Mexico efter revolutionen i 1910. Disse modsætninger kulminerede i, at USA ikke diplomatisk anerkendte Huerta-styret i 1913, hvad England gjorde. Den kronologiske afslutning på Calverts undersøgelse ligger i begyndelsen af 1914, umiddelbart før den krise som førte til den amerikanske besættelse af Veracruz i april 1914.

Undersøgelsen bygger på en omhyggelig gennemgang af den diplomatiske korrespondance i State Departments og Foreign Office's arkiver, og Calvert er herved i stand til nøje at følge den amerikanske og engelske gesandts vurdering

af den politiske situation i Mexico. Men den stærke afhængighed af dette kilde-materiale har på den anden side også givet fremstillingen en drejning i retning af, at det er disse diplomater, som er hovedpersonerne i udviklingen af den engelsk-amerikanske konflikt eller interessemodsatning. Det fremgår imidlertid af Calverts egne undersøgelser, at f. eks. den engelske udenrigsminister Edward Grey havde helt klare – og af de diplomatiske indberetninger ret uafhængige – mål. For det første ønskede han at varetage engelske økonomiske interesser i Mexico, og for det andet ville han undgå en egentlig konflikt med USA. Dette fremgår bl. a. af hans memorandum af 17. oktober 1913 (s. 225). Ved den minutiøse redegørelse for diplomaternes aktivitet slører Calvert i nogen grad spørgsmålet om opfattelsen af interessemodsatningen hos de to landes regeringer, der dog må betragtes som det væsentlige.

Richard Graham behandler i sin undersøgelse »moderniseringen« i Brasilien 1850–1914 og Englands rolle i denne proces. Han påpeger på en overbevisende måde Englands indflydelse på en række af de omfattende ændringer, der skete i Brasilien i anden halvdel af det 19. årh. Det drejer sig om så forskellige områder som transportsystemet, bankvæsenet og byeliternes forestilling om fri konkurrence.

Mindre overbevisende er skildringen af Englands betydning for industrialiseringen i Brasilien. Her burde i hvert fald den brasilianske toldpolitik have været behandlet mere indgående, da importvilkår for færdigvarer naturligvis har en afgørende indflydelse på den hjemlige industris afsætningsmuligheder. De indrepolitiske brydninger, som toldpolitikken rejste i 1890'erne, bliver kun strejft (s. 300f.).

Graham belyser således mange sider af de samfundsmæssige ændringer i Brasilien i sidste halvdel af det 19. årh. Men en samlet vurdering af disse ændrings karakter og omfang når han ikke frem til. Her er det en stor svaghed, at han ikke præciserer, hvad han lægger i begrebet »modernisering«, skønt han anvender udtrykket mange steder i sin bog.

NIELS AMSTRUP

JOHN M. THOMPSON: *Russia, Bolshevism and the Versailles Peace*. Studies of the Russian Institute of Columbia University. Princeton University Press 1966. vii + 429 s. 2 kort. \$ 11.50.

Thompsons bog behandler spørgsmålet om Rusland og bolschevismen, således som problemet blev opfattet af fredsforhandlerne i Versailles 1919. Han beskæftiger sig ikke med spørgsmålet om Ruslands grænser. De vestlige ledere fik nemlig ingen faktisk indflydelse på dette spørgsmål, og forf. anser det overhovedet for sekundært i forholdet mellem Rusland og Vesten. Det primære spørgsmål var den politiske ordening. Bogens emne er derfor kampen om magten i selve Rusland, d. v. s. de allieredes holdning til borgerkrigen samt spørgsmålet om bolschevismen som en ideologisk udfordring til Vesten på et tidspunkt, hvor de vestlige samfund befandt sig i en kritisk tilstand.

Bogen indbyder til en sammenligning med A. J. Mayer: *Politics and Diplomacy of Peacemaking*, 1968. Mayer har ikke kunnet nå at benytte Thompsons

bog (jvf. Mayer, s. 902). I vid udstrækning behandler de de samme problemer: forholdet generelt mellem de allierede og Rusland, spørgsmålet om Rusland skulle have repræsentation på fredskonferencen, Prinkipoforslaget, Bullitt-missionen, Hoover-Nansenplanen, betydningen af den ungarske revolution, Foch-Churchills planer om en stor intervention i Rusland og spørgsmålet om anerkendelsen af admiral Kolczak i Sibirien som hersker i Rusland. Yderligere behandler Thompson også kort den allierede politik fra sommeren 1919 til februar 1920 med tilbagetrækningen fra Rusland.

I redegørelsen for forløbet af disse begivenheder er der ringe uoverensstemmelse mellem de to, men grundsynet er forskelligt. Thompson behandler godt nok udelukkende det russiske spørgsmål på fredskonferencen, men han placerer ganske klart dets stilling på konferencen. Det var ikke det primære spørgsmål. Han mener, at de vestlige statsledere selv opfattede Tyskland og Folkeforbundet som det vigtigste. Det russiske spørgsmål blev nok ofte diskuteret, men i visse faser gled det helt i baggrunden og blev behandlet på et lavere niveau. Han frakender ikke bolschevismen som ideologi en vis indflydelse på forhandlingerne, dog især angående ønsket om at afslutte en hurtig fred. Men han mener ikke, at bolscheviktruslen rent faktisk fik større følger for resultaterne, og han er meget opmærksom på, at en række stater (bl. a. Tyskland, Polen og Rumænien) og grupper i de enkelte forhandlingsdelegationer bevidst brugte bolschevikkrækken som et pressionsmiddel. Mayer forsøger derimod at vise, at spørgsmålet om Rusland var meget centralt i fredskonferencens beslutninger. Endelig er bøgerne metodisk forskellige, idet Mayer meget kraftigt udvider studiefeltet til bl. a. også at omfatte parlamenternes, pressens og fagforeningernes holdning ud fra sin opfattelse af samspillet mellem indenrigs- og udenrigspolitik. Thompson koncentrerer sig om selve de diplomatiske forhandlinger i Paris, men er enig i at tillægge pressen og den offentlige mening stor betydning for afgørelserne om Rusland.

Forfatteren finder, at de allierede i 1919 svingede mellem to ekstreme muligheder: en stor, direkte intervention til fjernelse af Sovjetstyret – eller forhandling og fred med Sovjetunionen. Uenighed mellem de allierede forhindrede begge muligheder. Snart gik man lidt mere i den ene retning, snart i den anden. Resultatet var en halvhjertet politik i form af for det meste indirekte intervention. Midlerne – i form af soldater og penge – var ikke til stede til en fuld intervention, lysten ofte heller ikke. For der var også uenighed om, hvilket Rusland man ønskede efter en heldig intervention, især med hensyn til dets territorielle omfang. I polemik mod sovjetiske historikere fremhæver Thompson, at USA og Italien klart gik ind for Ruslands territorielle integritet (Finland og Polen undtaget); en vigtig side af fransk politik var et udeleligt og stort Rusland. Vesten ville altså ikke sønderlemme Rusland i småstater. Hans påstand om den engelske politik i dette spørgsmål virker dog ikke overbevisende (s. 380, note 8).

I forbindelse med våbenstillandsforhandlingerne fremhæver Thompson med rette den interessante artikel 12, der påbød, at de tyske tropper i Rusland skulle forblive, indtil de allierede bad dem evakuere. Foch fik dette tilføjet uden de allierede civile regerings mellemkomst og vidende. Meningen var, at de tyske tropper skulle standse bolschevikernes fremmarch mod vest. Sagen havde store politiske perspektiver, for Tyskland kunne herved få et pant i forhandlingerne med de allierede, og det kunne muliggøre en fortsættelse af den tyske østpolitik.

Thompson anser Wilson for den centrale skikkelse i de allieredes Ruslands-politik: USA havde soldaterne og de økonomiske ressourcer. Derfor blev også Wilsons usikkerhed over for problemets behandling afgørende. Principielt var han mod intervention. Russerne måtte ordne deres indre sager selv. Han håbede på en mildnelse af bolschevismen og skabelsen af et liberalt, demokratisk Rusland, der skulle indtræde i Folkeforbundet. Som en af de få i Versailles forstod han, at bolschevismen fremstod af reelle årsager. Skulle man derfor hindre bolschevisme, måtte man fjerne dens årsager. Dette kunne afgjort ikke ske ved militære midler, men ved en retfærdig fred og reformer. Forfatteren fremhæver her, at Wilson ikke interesserede sig for de økonomisk-sociale sider af fredstraktaterne. Han så alt politisk. Alene Lloyd George delte i nogen grad Wilsons syn på bolschevismen og dens delvise berettigelse i Rusland og Ungarn.

Forfatteren tolker Sovjetunionens politik i lyset af Leninudtalelser og mener, at Sovjetunionen var rede til at betale en ret høj pris for at få fred. Lenin sigtede mod et nyt Brest-Litovsk, der skulle give styret et pusterum. Provisorisk ville man indgå en fred, der senere skulle gøres ugyldig bl. a. ved at fremme revolutioner i de lande, den var indgået med. Forfatteren mener, at Sovjetunionens svar på de allieredes forslag om at mødes med alle russiske parter i borgerkrigen på Prinkipøerne var forsonligt og forretningsmæssigt. Modsat interventionisternes påstand allerede i samtiden ville bolschevikkerne nok være kommet. Men spørgsmålet var, om der var noget at forhandle om. En borgerkrig kan ikke standses ved velvillige ord. Thompson finder tillige, at hele sagens behandling fra vestlig side var dårlig.

Forfatteren overvurderer nok betydningen af Churchills virke (s. 135, 138). Thompson og Mayer er enige om, at Bullitt selv overvurderede betydningen af sin rejse til Moskva marts 1919. Thompson mener dog, at Sovjetunionen gerne ville have akcepteret Bullitts tilbud som et forhandlingsgrundlag. Men sidst i marts under den øvrige krise på konferencen afviste man både Foch og Bullitt. Man fulgte i stedet for en ineffektiv og forvirret kurs midt imellem. En tid arbejdede man med tanken om, at levnedsmiddelforsyninger til Sovjetunionen skulle være det middel, der standsede bolschevismen. Det resulterede i Hoover-Nansenplanen. Forfatteren vil gøre McCormick til denne plans fader i den amerikanske delegation. Hans bevisførelse virker dog meget svag (s. 233) og svækkes yderligere af, at McCormick senere mistede enhver interesse for sagen. Under alle omstændigheder blev Hoover hurtigt den ledende mand i det praktiske forsøg. Mayer omtaler ikke McCormicks rolle her.

Thompson mener, at den allierede Ruslandspolitik efter Versaillestraktatens underskrivelse ikke blev udformet på selve konferencen, men i de enkelte lande. Heraf kom øget forvirring og manglende koordinering. Ullmans undersøgelse af den engelske politik tyder dog på, at Thompsons opfattelse af konferencen som koordinationsorgan er overvurderet. Også før 28/6 1919 blev beslutningerne truffet af hvert land for sig.

Til sidst redegøres der for de Hvides nederlag efteråret 1919 og den ny allierede politik, der var dobbelt: genoptagelse af handel med Sovjetunionen – og cordon sanitaire: støtte til randstaterne (især Polen og Rumænien) som en defensiv barriere. Begge sider var en følge af interventionens fiasko. Bolschevismen var ikke udryddet, men skulle inddæmnes. Thompson anser iøvrigt ikke handelsmotivet for afgørende for Lloyd George i første fase.

Forfatterens kilder hidrører for det meste fra de amerikanske offentlige og private arkiver samt fra visse Hvides arkiver i USA. Derfor får man nøje besked om den amerikanske delegations holdning til de enkelte spørgsmål. Det engelske og franske arkivmateriale har Thompson ikke haft adgang til. Man mærker iøvrigt tydeligt, at de 8 første kapitler er baseret på hans doktorafhandling fra 1960. Skildringen efter s. 309 er væsentlig mindre detaljeret, og der sker også et skift i brugen af kilder: efter 28/6 1919 kommer den engelske politik i centrum baseret på de trykte dokumenter.

Fremstillingen er i det væsentlige kronologisk. Materialet fremlægges udmærket i en mere bearbejdet form end hos Mayer, og alligevel belyses de enkelte emner mere udførligt, fordi Thompson har koncentreret sig om de diplomatiske begivenheder. Medens Mayer har en tendens til at nøjes med referater, giver Thompson vurderinger, der er velovervejede og afbalancerede. De er ikke så meget præget af skarp kritik som af forståelse for de handlendes meget vanskelige beslutningssituation. Det er muligt, at han går for vidt i sin aksept af den allierede politik – eller mangel på samme – som den eneste mulige ud fra det givne sæt af faktorer. Men han har på sober og grundig måde gjort rede for de politiske overvejelser hos de allierede. Bogen vil utvivlsomt blive grundlaget for videre forskning inden for dette emne. Man kunne bl. a. især ønske en undersøgelse af, hvad de allierede statsmænd og forhandlere egentlig forstod ved den bolschevisme, som de talte så meget om.

KAY LUNDGREEN-NIELSEN

JOHN BRADLEY: *Allied Intervention in Russia, 1917–20*. London, Weidenfeld and Nicolson, 1968. xix + 251 s. 7 kort. 55 sh.

Forfatteren er Senior Lecturer i statsvidenskab ved Manchesters universitet og har med sin bog givet endnu et bidrag til dette omfattende og problemfyldte emne. De beskrevne begivenheder fik væsentlige konsekvenser for den følgende tid, og dette ses også genspejlet i litteraturen om emnet, hvor opfattelserne stadig står mod hinanden, i høj grad præget af politiske synspunkter.

Dette gør forfatteren udmærket rede for i sin interessante oversigt over sit kildemateriale og over den hidtidige forskning om emnet. Man må her især fremhæve, at han har haft adgang til de franske arkiver, både udenrigsministeriets og krigsministeriets. Disse er ellers normalt ikke tilgængelige. Han har også brugt arkiver efter de Hvide, der nu især befinder sig i USA. Fra England har han brugt Milner Papers, men har åbenbart ikke kunnet nå at drage fordel af åbningen af de øvrige engelske arkiver i 1968. Også amerikanske, (vest-)tyske, østrig-ungarske, tsekoslovakiske, polske og sovjetiske kilder er benyttet. Meget interessant er det at se, hvor der stadig er mangler. Det drejer sig om sovjetiske kilder, men også om materiale fra de Hvide, der stadig er i Sovjetunionens, Bulgariens og Jugoslaviens besiddelse. Hans oplysninger om de polske kilder er derimod mindre heldige, idet det er muligt at studere de polske arkiver i Warszawa. Hans liste over polske dokumentsamlinger og litteratur om emnet er også meget tilfældig og mangelfuld. Selv værker fra 1958–59, der har benyttet de omtalte arkiver, nævner han ikke. Følgelig er han heller ikke inde i den diskussion, der

er om en række af de ting, han beskriver i sit afsnit om Polens rolle i den allierede Ruslandspolitik.

Forfatterens koncentrerede fremstilling af dette komplicerede emne er klar og overskuelig. Der gives ingen unødige detaljer, og han formår at reducere de mange rapporter og memoranda overvejelser og enkeltheder ned til meget få linjer. Hans egne vurderinger og konklusioner formuleres knapt og fyndigt, ofte med en elegance, der gør det til morsom og provokerende læsning.

Han bekræfter ud fra de franske kilder det generelle indtryk af de allieredes politik i Rusland, som før G. Kennans og R. Ullmans bøger har givet: den manglende enighed mellem de allierede om, hvad målet var efter november 1918; den store usikkerhed hos de centrale besluttende myndigheder i hjemlandene om, hvad der rent faktisk skete i Rusland; de gode muligheder for lokale, uautoriserede initiativer på grund af de kaotiske tilstande og de dårlige kommunikationsforhold; vekselvirkningen mellem disse lokale beslutninger og regeringens holdning; den manglende forståelse mellem de allierede og dem, de ville støtte eller bruge som redskaber – det være sig den tsekoslovakiske legion, Polen eller de Hvide. Ofte blev noget besluttet centralt, men lokalt og i praksis blev det ikke efterlevet. Hvert land og hver gruppe handlede alene ud fra egne interesser.

Forfatteren behandler de allieredes politik fra november 1917 og beskæftiger sig især med Englands og Frankrigs ønske om at opretholde en østfront mod Tyskland. Hertil overvejede man en tid at opnå Sovjetstyrets støtte; senere ville man opnå det ved hjælp af japansk intervention. Dette rejste igen spørgsmålet, om Japan var villig til at spille den rolle, som Frankrig og især England havde tiltænkt det. Det var det ikke. Og det rejste også spørgsmålet om USAs indstilling. Bradley beskæftiger sig meget med det engelsk-franske pres på USA for at få det til at gå ind for en japansk intervention. Han finder det typisk for den ukoordinerede allierede politik, at da USA til sidst i sommeren 1918 besluttede at intervenere, var det uden at rådføre sig med de øvrige og med et andet sigte, end de havde tænkt sig, nemlig til beskyttelse af den tsekoslovakiske legion mod angreb fra centralmagtskrigsfanger.

Forfatteren omtaler forholdene i Nordrusland meget lidt, men bruger næsten halvdelen af bogen til at skildre begivenhederne i Sibirien. I 1965 skrev han et værk på fransk om den tsekoslovakiske legion og også her står dens skæbne i centrum. Denne legion, der var oprettet af krigsfanger i Rusland, kæmpede mod tyskerne, men Brest-Litovskfreden skabte her nye problemer. Hvad skulle den nu gøre? Formelt stod den under fransk overkommando, og forfatteren påviser, at Frankrig i 1918 klart var interesseret i hurtigst muligt at få legionen til Europa, til kamp på den truede vestfront. Men England havde de skibe, der skulle klare denne transport, og England var ikke så interesseret i at få legionen ud af Rusland, idet man anså den for den eneste pålidelige antityske kraft i Rusland. Legionen selv ville hjem og ikke i kamp med bolschevikkerne, men den blev altså tvunget til en tid at forblive i Sibirien. Frankrig så så en mulighed for en ny østfront og fremsatte en plan om evakuering via Nordrusland i stedet for via Vladivostok – og så kunne legionen bekæmpe tysk indflydelse på vejen! I Paris og London lød den slags måske godt, men hos legionen, der var på vej mod Vladivostok, vakte de ændrede marchplaner ringe glæde.

Forfatteren viser nu, hvorledes det kom til den tsekoslovakiske legions revolte maj 1918 mod bolschevikkerne, som den efterhånden anså for tyske agenter. Han vurderer revolten som værende et udslag af uerfarne og politisk kortsynede tsekoslovakiske officerers handlinger. Og han påviser de storpolitiske følger, det fik: USA interverner endeligt, men støtter ikke faktisk legionen, fordi amerikanerne ikke ville rykke til Vestsibirien. England og Frankrig måtte derfor selv yde støtten. Den allierede intervention fik nu en klarere antibolschevikisk tendens, fordi legionen gik i opløsning og herunder søgte samarbejde med de Hvide i Sibirien. Meget tydeligt viser Bradley, hvor lille den franske indflydelse rent faktisk var i Sibirien, skønt general Janin formelt i efteråret 1918 blev øverstkommanderende over legionen. Men da var den allerede ingen kampfaktor mere. Reelt havde det været sovjetstyret, der gav legionen forsyninger. England havde via indflydelsen på Kolczak mest at skulle have sagt i Sibirien.

Også Bradleys skildring af de allieredes politik i Sydrusland vidner om engelsk-fransk uenighed og deres dårlige forhold til de hvide tropper. Forf. omtaler de franske planer om direkte intervention, der blev fremlagt af Foch på Versailleskonferencen, og anser dem – sikkert med rette – for politisk uheldige. Nøje følger han den franske landgang i Odessa 1918 og den franske politiks fiasko dér med den afsluttende evakuering april 1919 og med belysning af de lokale konflikter, som Frankrig blev indblandet i. Talende vidnesbyrd om de franske klassebevidste officerers foragt for de russiske hvide officerer og deres uduelighed bliver givet. Bradley gør opmærksom på, at den engelske politik i Sydrusland over for Denikin var indirekte, idet man begrænsede sig til råd og militær støtte. Da England i efteråret opgav sin støtte til Denikin, så Clemenceau igen en chance for at øge den franske indflydelse, og i 1920 optrådte Foch-planen (nu udformet af Weygand) med nye variationer: Frankrig gav nu sin støtte til Denikins efterfølger Wrangel og til Polen. Målet var stadig at ødelægge bolschevismen med militære midler. Endnu engang og som en dramatisk kulmination ses i 1920 krisen forskellene mellem den engelske og den franske politik over for Sovjetunionen i den polsk-sovjetiske krig. I polemik mod den sovjetiske historieforskning fremhæver Bradley – hvilket utvivlsomt er rigtigt – Polens selvstændige rolle og dets uvilje mod blot at være et led i Frankrigs planer. Pilsudski havde sin egen opfattelse af Polens politik og lod sig ikke diktere. Svagheden var blot den polske stats begrænsede aktionsbasis.

Hvad man kunne ønske sig af fremstillingen er ikke et bredere referat af kilderne eller flere detaljer, men en dybere og mere nuanceret analyse. Den meget koncentrerede form og de korte vurderinger rummer i sig selv en fare for forenklinger. Noterne giver kun sparsomme oplysninger og mangler i visse passager helt, desværre ofte hvor der fremsættes påstande, man gerne ville efterprøve.

Afsnittet om Polens egen opfattelse af sin rolle i det storpolitiske spil viser i hvert fald tydeligt, hvor farlig en for kort fremstilling kan være. Komplicerede forhold skildres så forenklet og unuanceret, at resultatet bliver forkert. Bradley starter med fuld ret med en skildring af de interne polske magtforhold november 1918-januar 1919, men hans opfattelse af de forhandlinger, der førte frem til dannelsen af Paderewski-regeringen giver slet ikke noget indblik i de mange spændinger, der eksisterede. F. eks. var aftalen mellem Pilsudski og Paderewski, der førte frem til Paderewskis overtagelse af regeringen januar 1919, i sit indhold

helt imod Dmowskis hensigter, men han akcepterede den som en fuldbyrdet kendsgerning. Statskuppet mod Pilsudski fra højrekredse kan ikke tillægges Dmowski. I bedste fald er det usikkert, og efter al sandsynlighed blev det udført mod Dmowskis vilje (s. 187). Bradleys omtale af Dmowskis syn på den polske østpolitik (s. 188 og 192) er misvisende. Også Dmowskis planer ville give Polen ikke-polske befolkningsgrupper. Forfatteren gør iøvrigt ikke rede for, at forskellen mellem Pilsudski og Dmowski angående Polens østgrænser ikke alene drejede sig om omfanget af det territorium, man ønskede, men også om den måde, det skulle styres på. Forfatteren, der ellers overalt i bogen påpeger engelsk-franske konflikter, ser ikke, at det samme i nogen grad var tilfældet angående Polen på et tidligt tidspunkt. For England var Dmowskigruppen i Paris simpelthen franske redskaber – og det var ikke noget plus i Lloyd Georges øjne. Heller ikke i 1919 kan man over for Polen tale om en allieret politik – der var en engelsk og en fransk.

Det er sikkert rigtigt at opfatte Pilsudski-Paderewski-Dmowski enigheden sådan, at Dmowski skulle sørge for Polens vestgrænser, Pilsudski for østgrænserne. Men man burde vel stille det spørgsmål, om denne adskillelse af problemerne var mulig i praksis? En nærmere undersøgelse vil sikkert vise, at det ikke var tilfældet. Polske aktioner i øst påvirkede i de allieredes opfattelse også de polske muligheder i vest. Side 188 er der smuttet en fejl med, idet Pilsudski afgav sin magt og fik den igen af Sejmen ikke 1920, men 20/2 1919.

Bradleys bog bekræfter på værdifuld måde ud fra franske kilder Ullmans syn, at Frankrig talte højest om en indsats i Rusland, men at det reelt var England, der bar den største byrde og derved fik mest indflydelse både i nord, i Sibirien og i Sydrusland (R. Ullman: *Britain and the Russian Civil War*. Jvf. nedenfor). Hvad man kan beklage er, at forfatteren har koncentreret sig så meget om den militære side af de allieredes Ruslandspolitik, at den politiske forsonnes. Wilsons afgørelse om intervention gøres meget kort af, og i det hele taget lades USAs politik hurtigt ude af betragtning. En afgrænsning af emnet til den militære intervention er naturligvis legitim. Spørgsmålet er bare, om de militære aktioner uden den bredere politiske forklaring ikke fremstilles mere planløse og meningsløse, end de var? For Bradley var den allierede intervention en fiasko. Spørgsmålet er, om også den allierede Ruslandspolitik var en fiasko? Det får vi for lidt at vide om.

Bogen afsluttes af en omfattende bibliografi, der især er grundig angående de tsekoslovakiske kilder.

KAY LUNDGREEN-NIELSEN

RICHARD H. ULLMAN: *Anglo-Soviet Relations, 1917–1921. Vol. II: Britain and the Russian Civil War, November 1918–February 1920*. Princeton University Press 1968. xix + 396 s. Ill. Kort. \$ 10.00.

Det første bind af professor Ullmans planlagte trilogi om den engelske politik overfor Sovjetunionen i årene efter den russiske revolution udkom i 1961 med undertitlen »Intervention and the War«. I det nu foreliggende andet bind behandles tidsrummet fra våbenstilstanden i november 1918 over Versailleskon-

ferencen til sammenbruddet af de allieredes intervention i den russiske borgerkrig. Et sidste bind vil følge udviklingen frem til den engelske de facto anerkendelse af sovjetstyret i 1921 samt – hvad ikke mindst lyder spændende – forsøge en vurdering af Lloyd Georges udenrigspolitiske stil og metoder.

Forfatteren har under udarbejdelsen af andet bind kunnet drage fordel af indførelsen af 30 års forældelsesfristen i de engelske offentlige arkiver, og han er derfor i stand til at supplere de eksisterende mere generelle behandlinger af de allieredes forhold til den russiske revolution, sidst af J. M. Thompson og John Bradley, med en virkelig detaljeret redegørelse for overvejelserne i ledende engelske regeringskredse om det russiske problem, sammenholdt med begivenhedsforløbet på de russiske fronter. Et stort materiale i kabinettets, udenrigsministeriets, krigsministeriets og forskellige privatpersoners arkiver er bearbejdet, og resultatet er blevet en velafbalanceret og velskrevet bog, hvis værdi ikke formindskes af, at England, som Ullman stærkt fremhæver, var den stormagt, hvis involvering i den russiske borgerkrig var af størst omfang såvel økonomisk og militært som geografisk.

Med sine verdensomspændende interesser kunne England ikke forholde sig passivt til begivenhederne i den asiatiske stormagt Rusland. Der var ideologiske hensyn at tage til følgerne af den bolschevikkiske propaganda ikke alene i Vesteuropa, men også i de engelske dele af Asien og Afrika, hvor den anti-imperialistiske agitation betragtedes som russisk inspireret. Hertil kom, at mange engelske politikere så en strategisk fordel for England i at bevare et svækket og splittet Rusland som nabo til Indien. Selvstændige stødpudestater i Kaukasus ville beskytte den engelske position i Mellemøsten og Persien; oprettelsen af selvstændige baltiske randstater ville gavne engelske handelsinteresser. Dilemmaet var, at disse ideologiske og strategiske hensyn alt for ofte krydsedes. Det var således tydeligt, at flertallet af de anti-revolutionære generaler, som fik støtte fra de allierede, stræbte efter genoprettelse af det gamle kejserrige i dets fulde udstrækning.

For englænderne som for de øvrige stormagter var det store problem efter våbenstilstanden med Tyskland, at fortsat tilstedeværelse af allierede tropper i Rusland nu kun kunne fortolkes som indblanding i indre russiske anliggender. I memorandum efter memorandum opstillede embedsmænd, politikere og militære ledere de foreliggende alternativer: Fuld militær invasion af de kommunistisk beherskede områder; begrænset støtte til de Hvide; indskrænkning af støtten til kun at omfatte de ny stater i Ruslands periferi; eller fuldstændig tilbagetrækning med eventuel påfølgende anerkendelse af Lenins regering. Mange erkendte, at den ydede ikke altid lige effektive støtte til ikke altid lige pålidelige Hvide generaler var uklog i det lange løb. Man satte sig mellem alle de stole, det var muligt at sætte sig imellem. Men det var ikke muligt at skabe enighed om nogen alternativ politik.

Blandt de englændere, som gjorde de mest energiske forsøg på at lægge kursen om, var Lloyd George og Churchill. For premierministeren måtte det væsentlige være, at engelske troppers fortsatte deltagelse i lokale opgør i fjerne egne som Arkhangelsk, Sibirien og Kaukasus var højst upopulær i vælgerbefolkningen. Og selv om Lloyd George personligt beklagede den bolschevikkiske terror og ikke tog med fløjlschandsker på socialistiske manifestationer i England, var han som

mange andre engelske liberale ikke helt overbevist om, at den ny tingenes tilstand i Rusland var afgørende værre end under det zaristiske despoti. Han tvivlede på fremmede troppers muligheder for at påvirke russerne i anti-bolschevikkisk retning; og det afgørende spørgsmål, som han gang på gang stillede sine franske, italienske og amerikanske kolleger var: Hvem vil stille de tropper, som er nødvendige hvis Lenin skal styrtes, og hvem skal betale? Der var aldrig nogen, der meldte sig, og Lloyd George konkluderede, at en tilbagetrækning af de regulære tropper og forsøg på forhandling med Lenin var at foretrække. Ikke mindst i en tid, hvor alle ventede på at verdenshandelen kunne genoptages i de vante baner.

Churchill, der i januar 1919 blev krigsminister i Lloyd Georges ny koalitionsregering, strakte sig til at indrømme, at hvis man ikke kunne føre effektiv krig mod bolschevikkerne, måtte man hellere fuldstændig opgive at blande sig i russiske forhold. Men han skjulte ikke, at han langt foretrak at føre interventionen til bunds. Han anså det stadig i begyndelsen af 1919 for muligt at fjerne en trussel mod den vestlige civilisation ved et energisk og vel koordineret felttog mod bolschevikkerne gennemført af de Hvide hære, finner, baltere, polakker, tjekker, rumænere, grækere og hvem der ellers ville være med; ja selv tyske kontingenter, hvis det kunne lade sig gøre. De allierede skulle financiere krigsførelsen og udstyre hærene med moderne tanks og fly. Det var drømmen om den lille, men effektive og metalkinnende hær, som skulle skære gennem den Røde Hærs pjaltede og forkuede pøbelmasser, indtage Moskva, og indkalde en demokratisk russisk nationalsamling. Der var dog få af Churchills kolleger, der delte hans optimisme; og i virkeligheden kom det aldrig til den dramatiske konfrontation mellem giganterne Lloyd George og Churchill, som smudsøslaget lover os. Ullman selv understreger, at kampen var alt for ulige til at kunne tages alvorligt, eftersom Churchill på dette tidspunkt var en isoleret skikkelse i regeringen og i engelsk politik.

Den afgørende front stod mellem Lloyd Georges skepsis overfor interventionspolitikken og de faktorer, som virkede hindrende for en nedtrapning af de engelske forpligtelser. Hverken den franske eller den italienske regering ønskede at forlade den anti-bolschevikkiske linie, og det var svært at imødegå det ofte både offentligt og internt fremførte argument, at de allierede ikke kunne svigte de kræfter i Rusland, som dog havde kæmpet videre mod tyskerne efter at Lenin havde sluttet særfred. Hvis russerne skulle sikres selvbestemmelsesret, var fortsat allieret tilstedeværelse påkrævet. Hertil kom naturligvis uviljen hos konservative politikere og pressefolk mod overhovedet at træde i forbindelse med Lenin og hans samfundsomvæltende terroristvenner. En uvilje, som også fandtes i udenrigsministeriet, der omhyggeligt fodrede søndagspressen med alle de eksempler på Rød Terror, det kunne få fingre i. Men navnlig virkede håbet om, at Lenin endnu på den ene eller den anden måde kunne fældes, lammende på alle bestræbelser for at ændre de allieredes politik. Det var først og fremmest de Hvide hæres midlertidige fremgang i forsommeren 1919, der slog bunden væk under Lloyd Georges forsøg på at nå en løsning af det russiske problem endnu mens de fire store forhandlede i Paris.

Ullman har i denne forbindelse nået at tage stilling til Arno J. Mayers tese i »Politics and Diplomacy of Peacemaking« (1968) om at hovedproblemet for

statsmændene i Paris i virkeligheden var udfordringen fra bolschevikkerne og fra den sociale uro i deres respektive hjemlande. Som det rigtigt fremhæves hos Ullman var spørgsmålet om fransk sikkerhed overfor Tyskland i dets forskellige fremtrædelsesformer mindst lige så betydningsfuldt. Det korte af det lange i den diskussion er vel, at revolutionen og dens efterdønninger i Vesteuropa naturligt måtte optage sindene hos europæiske politikere; men at det er tvivlsomt, om denne optagethed på væsentlige punkter satte sig spor i fredstraktaten med Tyskland, som jo netop blev færdiggjort mens det så ud, som om Lenins fald var nært forestående.

I betragtning af de store mængder nyt materiale, som Ullman har kunnet benytte, er det beundringsværdigt, i hvor høj grad han har undgået at tynde fremstillingen med alt for mange citater. Imidlertid kunne et par yderligere kommentarer til de citerede kilder måske nu og da have været ønskeligt. Således bringes her for første gang fyldige uddrag af diskussionerne i det engelske krigskabinet »Eastern Committee«, hvori fremtrædende ministre som Lord Curzon, Balfour, Robert Cecil og Edwin Montagu havde sæde. Motiveringen er den udmærkede, at disse stenografiske mødereferater fra slutningen af 1918 giver et enestående indblik i de forskellige medlemmers personlige synspunkter, stil og tænke måde. Men det bliver ikke helt klart, i hvor høj grad de fremsatte synspunkter var repræsentative og især ikke hvilken betydning de egentlig fik for Lloyd Georges politik i Kaukasus og Mellemøsten. Det kan sommetider virke, som om The Eastern Committee af de indviede i samtiden ikke blev opfattet som meget andet end et sted, hvor Lord Curzon på en uskadelig måde kunne få afløb for sine orientalske tilbøjeligheder. Samme form for vurdering kunne man også have ønsket anlagt på de citater, der bringes af mindre fremtrædende udenrigsministerielle embedsmænd, hvor markante og velformulerede deres synspunkter end virker.

Emnemæssigt har forfatteren bevidst og fuldt legitimt undladt at brede sig over problemer, der allerede er behandlet hos Mayer og Thompson. Det gælder således indenrigspolitiske aspekter som pressens og arbejderbevægelsens holdning og indflydelse, samt de fællesallierede forhandlinger om Rusland. Stærkest føles imidlertid savnet af en vurdering af Moskva-regeringens politik og opfattelse af situationen. Ullman undskylder sig med, at de allierede vidste meget lidt om begivenhederne i den bolschevikkiske lejr; vidste, at de vidste lidt, og at deres handlinger derfor ikke var bestemt af forholdene i Moskva, men af de økonomiske og politiske konjunkturer i de vestlige lande. Så derfor behøver historikeren heller ikke bekymre sig om sovjetledernes politiske hensigter. Det er rigtigt, at de usikre oplysninger fra Rusland var et stort problem for politikerne; men embedsmændene i Foreign Office gjorde dog enkelte forsøg på at uddrage de udenrigspolitiske konklusioner af de taler af sovjetlederne, som nåede til Vesten; konklusioner, som ikke opfordrede til at indlede forhandlinger i god tro med Lenin. Også bolschevikkernes overraskende imødekomende svar på de allierede forhandlingsfølere omkring Prinkipo-invitationen og Bullitt-missionen fortjener en vurdering. Navnlig da Ullman bebrejder de allierede, at de ved at afvise en status quo våbenhvile forpassede den sidste chance for at begrænse det kommunistisk beherskede område i Rusland; en bedømmelse, som dog må forudsætte en vurdering af bolschevikkernes oprigtighed, politiske taktik og militære

styrke. Dette er imidlertid ikke ting, som rækker ved værkets position som den hidtil bedste og fyldigst dokumenterede behandling af den engelske intervention i den russiske borgerkrig.

På mange punkter frister diskussionen af de allieredes dilemma i 1918–19 til at drage paralleller med en mere nutidig stormagtsintervention i en borgerkrigsagtig situation i Asien. Meget virker velkendt. Det gælder argumentationen: Vi kan ikke svigte vore venner; vi må sikre den selvbestemmelsesret, modparten ikke anerkender. Det gælder forløbet: Fra begrænset støtte til fuldt militært engagement. Det gælder endvidere de politiske vanskeligheder: Et skuffet håb om, at kontrol med forsynings- og finansieringskilder også betyder kontrol over den lokale allieredes indre politik; frygten for, at modstanderne skal drage fordel af de ved interventionen fremkaldte nationalistiske strømninger; de forgæves forsøg på at finde grupper at støtte sig til, som både er moderate indadtil, energiske overfor fjenden og loyale mod den udenlandske støttemagt; og frygten for, at omkostningerne ved en krig i det fremmede mod radikalismen dér skal føre til social uro i ens eget land.

Ullman imødekommer disse uundgåelige reaktioner hos læseren ved til slut i bogen at opstille en mere generel interventionsmodel, hvori han opererer med tre stadier af en fremmed magts indblanding i en borgerkrigsituation: Støtte til én af parterne med penge og materiel; indsættelse af »instruktører« og mindre kerneafdelinger i selve krigshandlingerne; samt endelig den situation, hvor den intervenerende magt fører krigen hovedsageligt med egne tropper. Baggrunden for denne udflugt til det teoretiske er klar nok, selv om ordet Vietnam kun forekommer to gange i bogen. Forfatteren fremturer imidlertid ikke med direkte sammenligninger, hvad der utvivlsomt er meget fornuftigt i betragtning af de forskelligheder, de to situationer også udviser. Han nøjes med at konstatere, at hvor amerikanerne i Vietnam gennemløb interventionsfaserne i kronologisk rækkefølge, opererede englænderne i Rusland med alle tre former på samme tid på forskellige fronter: Henholdsvis Sibirien, Sydrusland og Arkhangelsk. Her som i bogens øvrige dele overlades det læseren selv at finde frem til moralen.

JØRGEN SEVALDSEN

MICHAEL SALEWSKI: *Entwaffnung und Militärkontrolle in Deutschland (1919–1927)*. Schriften des Forschungsinstituts der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik, Band 24. München, R. Oldenbourg Verlag, 1966. 421 s. 65 DM.

Versaillestraktatens §§ 159–213 indeholdt en række bestemmelser om tysk nedrustning og om kontrol af denne nedrustning. Værnepligten blev afskaffet; hæren måtte kun bestå af 100.000, marinen af 15.000 mand. Endvidere blev bevæbningen stærkt reduceret, en række fæstninger blev sløjfet, og panser- og gasvåben, ubåde og militære fly blev forbudt. Størstedelen af flåden blev udleveret. Da bestemmelserne af vestmagterne endelig pr. 31. januar 1927 blev erklæret for i det store hele at være opfyldt af Tyskland, var bl. a. 6 millioner geværer, 105.000 maskingeværer, 54.887 kanoner, 750.000 projektiler, 490 millioner stykker hånd-

våbenammunition, 14.014 flyvemaskiner, 27.757 flyvemaskinemotorer, 31 panserjernbanetog og 59 tanks blevet ødelagt under allieret kontrol. Kontrollen, som i hovedsagen var afsluttet i begyndelsen af 20'erne, ophørte helt, og den kontrol, som herefter kunne gennemføres i Folkeforbundets regi, fik aldrig mulighed for at træde i funktion.

Det første officielle brud på Versaillestraktatens nedrustningsbestemmelser fandt sted den 16. marts 1935, hvor den tyske rigskansler meddelte England, Frankrig, Italien og Polen teksten til en ny lov, som genindførte værnepligten i Tyskland og oprettede en hær på 12 korps i 36 divisioner.

Disse begivenheder er kendt. Men gennemførelsen af denne nedrustning og militærkontrol har hidtil ikke været underkastet nogen dybtgående behandling. Salewski stiller sig denne opgave i sin bog.

Fremstillingen, som er en doktordisputats, baseres først og fremmest på materiale fra den såkaldte fredsafdeling i Auswärtiges Amt, på Folkeforbundets forhandlinger og forhandlingerne i den tyske rigsdag, på erindringer og fremstillinger af Stresemann, Seeckt, Schleicher og Heye. Vigtigt materiale er desuden de engelske og amerikanske kildeudgaver om 1920'ernes internationale politik – først og fremmest den grundigt kommenterede udgave fra State Department: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference*, Bd. 1–13. Imidlertid er det meget omfattende materiale fra de allierede kontrolkommissioner, fra Versailles Militærkomiteen og fra Ambassadørkonferencen endnu ikke tilgængeligt. Der rådes dog bod på dette forhold ved at udnytte den franske General Nollets bog om sit virke som leder af den interallierede militærkontrolkommission (IMKK), »Une expérience de désarmement«. Det er således et omfattende kildemateriale, som ligger til grund for fremstillingen. Men materialets art har bevirket en vis skævhed i behandlingen, således at den tyske politik belyses langt mere indgående end de allierede magters.

Forfatteren hævder (s. 12), at det foreliggende arbejde er det første forsøg på ud fra de til rådighed værende kilder at rekonstruere kapitlet om Tysklands afrustning og kontrol. Dette mål nødvendiggør en meget indgående og grundig redegørelse for det historiske forløb; det medfører en uhyre detailrigdom. Fremlæggelsen af dette materiale er i sig selv værdifuld. Vi præsteres for det eneste betydningsfulde og omfattende *case* i historien, hvor en stormagt i en række år underkastes en kontrol ved fremmede magter af landets *midler* til krigsførelse. En kontrol, som ikke alene omfattede overvågelse af inddragelse eller destruktion af våben og ammunition af alle arter, men også af sløjfning af fæstningsværker, af fabrikker og andre strategisk betydende faktorer som visse former for jernbanemateriel, en overvågelse af organisation, uddannelse af og udstyr for politi, lokale vagtværn, frivillige korps, gendarmeri og fængselsvæsen, skovbrugsorganisation m. v., samt af ind- og udførsel af materiel, som kunne have militær betydning. En kontrol, som kunne forkaste lovforslag, der skulle bringe afrustningskravene ud i livet, en kontrol, som kunne anfægte Tysklands suverænitæt og dermed øve en væsentlig indflydelse på tysk indenrigspolitik. Det var en kontrol, som ville have kunnet gøre Weimarrepublikken til det, som Wolfram F. Hanrieder i sin bog *West German Foreign Policy 1949–1963* (1967) kalder »a penetrated system«. Dette skete ikke, bl. a. fordi de sejrende magter var uenige. Der var

ikke uenighed om målet – i en bred formulering »die restlose Entwaffnung Deutschlands«, som betød, at den tyske hær kun skulle have to formål: opretholdelsen af indre ro og orden samt kontrol af grænserne, hvorved Tysklands tid som militærmagt skulle være forbi. Man var uenig om midlerne; om prioriteringen af opgaverne; og om Tysklands fremtidige placering i det internationale system. Enigheden var størst i de første år.

Tysklands indre struktur kunne herved blive et instrument både for engelsk, fransk og for tysk udenrigspolitik. For *Tyskland* f. eks. derved, at en ændring i en lovtæst om hærens ledelse som gik i retning af hvad man i England og Frankrig opfattede som en bedre opfyldelse af Versaillestraktatens § 160, stk. 3: at »The Great German General Staff and all similar organisations shall be dissolved and may not be reconstituted in any form« ville skabe en gunstigere udenrigspolitisk situation for Tyskland. For *England* eksempelvis på den måde, at den mest strikte gennemførelse af den tyske flådes nedrustning, uden lempelser, lettelser eller ændringer af nogen art, gennemført gennem den internationale flådekontrolkommission (NIACC) skulle sikre Englands maritime magtoverlegenhed. For *Frankrig* var kontrollen til stadighed et udenrigspolitisk instrument. Med Versaillestraktatteksten i hånden kunne Frankrig gennem kontrollen sikre sig indblik i – og til en vis grad en administration af – det tyske militærapparat, og en tid kunne binde Tyskland til ikke at blive en militær trussel mod Frankrig og til ikke at fremtræde som en potentiel alliancepartner for nogen magter.

Et afgørende spørgsmål i denne henseende synes at være baggrunden for kontrollens ophør. Hvorfor opgiver Frankrig frivilligt denne værdifulde mulighed? Dette problem bliver naturligvis behandlet. Men bogens struktur og problemstillinger går mere i retning af den kronologiske afdækning af begivenhedsforløbet, den detaillerede gennemgang af de problemer af teknisk natur, som danner grundlaget for staternes holdning. Den egentlige analyse af den politiske holdning bliver ikke særlig indgående.

Spørgsmålet, som Salewski stiller er, hvorfor der i 1926–27 sker en ændring i opfattelsen hos Frankrig og hos de allierede vedrørende kontrollen af Tyskland. Hvorfor er man nu villig til at acceptere Tysklands mindre overtrædelser af Versaillestraktatens rustningsbestemmelser og afslutte kontrollen for at lade den overgå til Folkeforbundet, hvor Tyskland netop er blevet medlem? Frankrig måtte være klar over, at en folkeforbunds kontrol ville være meget vanskelig at gennemføre. Den kom som nævnt ej heller i funktion. En række plausible grunde anføres: optimisme, tro på egen styrke, tiltro til Tyskland, tiltro til Locarnotraktaten, til Folkeforbundet, begyndelsen til appeasement-politikken, hensyn til egen indenrigspolitik, hensyn til den offentlige mening. Men, som forfatteren selv konkluderer: »ein vernünftiges politisches Konzept wird dahinter nicht sichtbar« (s. 366).

Forfatteren nærmer sig et interessant synspunkt i analysen ved at konfrontere Versaillestraktatens bestemmelser (Part V, indledning) om at tysk nedrustning på længere sigt skal muliggøre og igangsætte »a general limitation of the armaments of all nations« med situationen i 1926–27. Dette fører til den opfattelse, at vestmagternes position var svækket og hæmmet af »dårlig samvittighed« – hvorimod Tyskland på en langt bedre måde end tilfældet var, kunne have udnyttet sin militære magtesløshed som »et skarpt slebet politisk våben« (s. 367). Disse

eksempler viser bogens intentioner og dens begrænsning. Dels overbevisningen om, at der findes en *rigtig* politik, som Tyskland burde have fulgt, dels at afrustningsproblemet er blevet behandlet for separat. De linier, som forbinder dette problem til den almindelige udenrigspolitiske situation, er for svage. Salewski har i sin fremstilling *rekonstruktion* for øje og får derfor kun nu og da lejlighed til at formulere problemstillinger, som let bliver tilfældige og usammenhængende. Der bliver kun ansatser til en analyse af den franske, engelske, amerikanske og tyske politik på nedrustningspolitikens område.

Eksempelvis karakteriseres den tyske politik på s. 56 således: »An der ehrlichen Absicht der deutschen Regierung, den Vertrag (Versaillestraktaten) nun, da er einmal unterzeichnet war, auch zu halten, kann ernsthaft nicht gezweifelt werden«. Umiddelbart før omtales Tysklands afvisning af traktatens bestemmelser om de tyske krigsforbryderes udlevering. Og i det følgende kapitel plæderes for den modsatte og efter min opfattelse rigtigere opfattelse, at Tyskland anstrengte sig for at holde alle veje åbne, som kunne føre til det ønskede mål: revisionen af Versaillestraktatens 5. del. Ledetråden for den tyske politik synes at være obstruktionspolitik, idet tyskerne bl. a. havde erfaret, at en umiddelbar opfyldelse af bestemmelserne i overensstemmelse med allieret tolkning førte til mistænksomhed og øgede krav (s. 21). Synspunktet er kort udtrykt i en skrivelse fra den tyske marinefredskommission til det tyske udenrigsministerium: »Geben wir etwas, fordern sie alles« (s. 96).

Erfüllungs politik blev den politik, der måtte føres, når obstruktionen ingen vegne førte eller førte til trusler om eller gennemførelse af sanktioner.

Endvidere kan nævnes problemerne omkring rigets enhed, hvor rigsregeringen og de enkelte »länderregeringer« på flere områder forfølger forskellige mål, f. eks. i spørgsmålet om hjælpepoliti og lokale vagtværn (Hilfspolizei og Einwohnerwehren). Problemstillingen separatisme-rigsenhed spiller ind i udformningen af den tyske politik over for nedrustning og kontrol. Det samme gælder virkningen af divergenserne mellem Auswärtiges Amt og Reichswehr, hvor det normalt lykkedes at fastslå udenrigspolitikken overvægt. På den anden side kunne regeringen ikke være uinteressert i, at hæren på visse punkter havde ret frie tøjler, bl. a. med hensyn til dens udenrigspolitiske forbindelser til den røde hær. Salewski har bevidst ikke behandlet dette sidste punkt.

Af andre betydningsfulde emner kan nævnes organisationsproblematikken i forbindelse med den allierede kontrol – både vedrørende de internationale kontrolorganer og de modsvarende tyske. Interessant er omtalen af de tyske organers »modkontrol«-øvelse og de allieredes »spionage«-tendenser.

Gennemgangen tager imidlertid ingen af de nævnte problemer frem til en gennemgående analyse; de konstateres undervejs, men giver ikke anledning til en samfattende vurdering, ej heller i afslutningskapitlet »Schlussbetrachtungen«.

Bogens værdi ligger i fremlæggelsen og den kronologiske systematisering af et omfattende og til forståelse af staternes udenrigspolitik meget vigtigt materiale. Den repræsenterer et stort og dybtgående arbejde og giver et væsentligt nyt bidrag til Weimarrepublikkens historie, til erkendelsen af de ydre og indre vilkår for Tyskland i 1920-ernes første halvdel.

BERTEL HEURLIN

JAMES B. CROWLEY: *Japan's Quest for Autonomy, National Security and Foreign Policy, 1930–1938*. Princeton, Princeton University Press, 1966. xviii + 428 s. \$ 9.00.

BYRON K. MARSHALL: *Capitalism and Nationalism in Prewar Japan. The Ideology of the Business Elite, 1868–1941*. Stanford, Stanford University Press, 1967. viii + 163 s. \$ 5.75.

Crowley indleder sin studie over Japans udenrigspolitik i 1930'erne med at fremhæve, hvilke problemer han vil undersøge. For det første interesserer han sig for, hvorledes det nationale sikkerhedsproblem opfattes, og for det andet for de vilkår, hvorunder den japanske regering kan træffe beslutninger. Begge disse faktorer undergår væsentlige ændringer i løbet af 1930'erne, mener han. Han understreger, at han ikke vil skrive endnu en bog om »årsagerne« til Stillehavskrigen, idet han ikke finder, at historikere er forpligtet til at vurdere en given politik i lyset af de efterfølgende begivenheder (s. xv). På denne stilfærdige måde distancerer Crowley sig fra de tidligere undersøgelser af japansk udenrigspolitik i 30'erne.

Fremstillingen begynder med flådekonferencen i London 1930, og Crowley påpeger, hvorledes den japanske regering her kom i et alvorligt dilemma. Enten måtte den forlade konferencen eller også måtte den – ved at acceptere de amerikanske krav – ændre grundlæggende præmisser i sin flådepolitik (s. 54 ff.). Tilslutningen til London-traktaten var en langt større belastning for den japanske regering end USA dengang gjorde sig klart. Den medførte bl. a. en forøgelse af de militære myndigheders indflydelse på forsvarspolitikken (s. 79 f.).

Et andet af de resultater, Crowley når frem til, vedrører Kina-politikken i 1937–38. Han påviser her, at det var regeringen, der i januar 1938 ønskede en direkte nedkæmpelse af Chiang Kai-sheks styre, mens generalstaben udviste en langt mere moderat holdning og var parat til en forhandlingsløsning (s. 362 ff.). Her afdækkes på overbevisende måde det slør, som den daværende premierminister Konoe med stor dygtighed lagde over disse begivenheder under efterkrigstidens retsopgør.

Der kunne fremdrages andre resultater fra undersøgelsen, men sammenfattende kan man sige, at Crowley har gjort et omfattende og dygtigt revisionsarbejde. På afgørende punkter imødegår han den hidtidige opfattelse af Japans politik i 1930'erne.

Marshall søger i sin bog at belyse »the business ideology« i Japan forud for den anden verdenskrig. Herved forstår han de ideer og argumenter, som forretningsverdenen anvendte til retfærdiggørelse af den private ejendomsret og af »manager« klassens indflydelse. Forretningsmændene forkastede den vestlige doktrin om den økonomiske individualisme, og det påpeges, at heller ikke profitmotivet er fremtrædende. I stedet søgte forretningsmændene at tegne et billede af sig selv som tjenere for statens interesser, og de opfattede sig selv – eller ønskede at opfatte sig – som *samurai*'er bevæbnet med en abacus (s. 46 f. og 97). Denne argumentation kom ikke mindst tilpas over for de bestræbelser, der viste sig i 1880'erne og 1890'erne på at organisere arbejderne i industrien. Hensynet til staten krævede ofre ikke blot af virksomhedernes ejere og ledere, men også af arbejderne, hævdede forretningsmændene (s. 55 ff.).

Også i mellemkrigsårene finder Marshall udtryk for, at denne holdning i for-

retningsverdenen bibeholdes. Vurderingen af denne periode er dog mere skitse-mæssig og tager næppe tilstrækkelig hensyn til det forhold, at forretningsverdenen i det 19. årh. havde måttet argumentere ud fra, at industri og handel var nye erhverv, mens disse erhverv i mellemkrigstiden var blevet en del – endda en væsentlig del – af det etablerede samfund. I det hele må man nok sige, at Marshall's undersøgelse er mest værdifuld i sin redegørelse for forretningsverdens holdning indtil begyndelsen af dette århundrede.

NIELS AMSTRUP

RICHARD N. KOTTMAN: *Reciprocity and the North Atlantic Triangle, 1932–1938.* Ithaka, New York, Cornell University Press, 1968. xiv + 294 s. \$ 7.50.

Bogen er en analytisk og kronologisk skildring af Englands og USA's bestræbelser på at nå frem til handelsmæssigt samarbejde i 1930'erne. Da England under indtryk af depressionen fik arrangeret imperiel toldpræference med Ottawakonferencen 1932 svarede USA under Franklin D. Roosevelt med endnu mere økonomisk nationalisme end under Hoover: USA gik bort fra guldet og »saboterede« den økonomiske verdenskonference i London 1933. Men efter at have sundet sig begyndte USA så gennem Hull som udenrigsminister at indlede toldforhandlinger med Canada. Dette var det egentlige svar på Ottawakonferencen. USA ville bryde Commonwealth-muren.

Efter de to første kapitler følger den egentlige bog om de udviklede forhandlinger indenfor den Nordatlantiske Trekant (Washington, Ottawa, London) som førte frem til dels en amerikansk-canadisk toldnedsættelse i 1935 og dels den amerikansk-engelske traktat 1938 (suppleret med en ny amerikansk-canadisk aftale). Skildringen af disse vanskelige forhandlingsforløb, med rivalisering mellem de forskellige udenrigs- og handelsministerier, med uenighed indenfor partierne (og mellem partierne), og med de øvrige udenrigspolitiske begivenheder spillende ind på forhandlingsforløbet er gjort med pædagogisk elegance. Forfatteren formår at holde stadig flere bolde i luften samtidig. Og som han udreder, hvorledes de forskellige erhvervsgrupper kæmper for deres formentlige ret i de tre lande, får han også tid til i korte vignetter at levnedegøre statsmænd og forhandlingsledere, undertiden på en nærgående måde som i forbindelse med Canadas konservative premierminister Richard Bennett.

Mens Hull mente, at en liberaliseret verdenshandel ville være det rationelle svar på Hitler og Japan, var det englændernes tro og således Neville Chamberlains, at den udenrigspolitiske situation ikke kunne klares med handelspolitik. »Mestbegunstigelsesprincippet« ville englænderne i øvrigt ikke acceptere, de ville kun tale om bilaterale todsænkninger, men mere fundamentalt grundede deres uenighed med USA sig i, at de mente, at Tyskland og Japan (og Italien) skulle mødes med henholdende »appeasement« og oprustning. Endnu efter at den engelsk-amerikanske toldtraktat var underskrevet i 1938 holdt Chamberlain fast ved denne indstilling. Chamberlain og hans rådgivere havde ikke tillid til USA p. g. a. dets stærke isolationistiske elementer. Og det var karakteristisk, at Chamberlain forholdt sig kølig over for Roosevelt's følere i 1937 og 1938 om en international fredskonference. Selve forløbet af toldforhandlingerne, viser Kott-

man, var faktisk også med til at gøre forholdet mellem England og USA anspændt bag den høflige (og mindre høflige) facade. Hull missionerede for handelsliberalisering, men når det kom til konkrete forhandlinger om de enkelte varegrupper, var han meget forsigtig. Hull fremstår som en svag og ikke særlig indsigtfuld udenrigsminister. Chamberlain honoreres med en opvurdering, formentlig under inspiration af Keith Feilings biografi.

Det var især landbruget, som vanskeliggjorde forhandlingerne, dernæst tekstil-, trævare- og filmindustriene. En anden vanskelighed beroede på, at både England og USA ofte ignorerede, at også canadiske forhandlere havde hjemlige økonomiske interesser, de ikke kunne svigte. Det mest nye i Kottman's bog er vel understregningen af Canadas voksende rolle: skulle Canada være hovedhjørnestenen i den nordatlantiske bro, skulle stenen sættes på plads af Canada selv (MacKenzie King). Dernæst kaster bogen nyt lys over »magtkampen« mellem USA og England, ikke mindst i forholdet til Commonwealth. Problemet dollar/sterling, som blev særligt aktuelt fra 1934, inddrages ikke i beskrivelsen af toldforhandlingerne. Her må læseren stole på W. N. Medlicotts fortrinlige bog *Contemporary England 1914-64* (Longmans 1967) eller driste sig ind i Richard N. Gardners *Sterling-Dollar Diplomacy* (Oxford U. P. 1956, rev. ed. 1969).

Vedr. kilder kan kort noteres: Kottman har brugt Roosevelts, Hulls, Bennetts, Morgenthaus og andres private papirer. Dernæst har forfatteren haft adgang til State Departments arkiver (samtidige avisudklip!). Englands og Canadas udenrigsministerielle arkiver har han af gode grunde ikke haft adgang til. Endelig bør anføres, at forfatteren synes at have fået et væld af »inside information« fra J. Pierrepoint Moffat's private dagbøger. Moffat var ansat i det amerikanske udenrigsministerium, og det vil vel ikke være nogen overraskelse, om hans dagbøger bliver udgivet ved – R. N. Kottman.

ERIK ARNE HANSEN

Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940-45. Hrsg. von PERCY E. SCHRAMM. Bd. I-IV. Frankfurt am Main, Bernard und Graefe Verlag für Wehrwesen, 1961-65. 6643 s. 696 DM.

Det har været hævdet, at udgivelser som den foreliggende, ialt 7 bind omfattende 6600 tætrykte sider, idag er overflødige. Historikere vil ikke slå sig til tåls med publicerede aktudgaver, men vil søge til de originale kilder, og andre vil ikke have interesse i disse omfattende dokumentmasser. Den anvendte tid og energi ville bedre kunne bruges på monografier og bearbejdelser.

Det er klart, at man ikke ukritisk kan give sig til at publicere løs af de uhyre mængder kildemateriale, som den moderne bureaukratiske stat og de mange organisationer, der fungerer i tilknytning til den, efterlader. På den anden side må man ikke undervurdere de vanskeligheder, der er forbundet med at arbejde med det originale kildemateriale selv for en historiker med bevillinger i ryggen. Alene ordningen og systematiseringen af arkiverne er et betydeligt arbejde, som må foretages om og om igen, hver gang et område på ny tages op af en historiker. Jeg vil hævde, at en kildeudgave som den foreliggende ligger sikkert indenfor det område, hvor en publikation set i længere tidsperspektiv er tilrådelig. En ud-

givelse er jo mere end en gengivelse af dokumenter. En minutøs gennemgang af den organisation, hvori dokumentmaterialet er blevet til, er et naturligt led i publikationsvirksomheden. Personalangivelser m. v., kronologiske oversigter, indførende afsnit og kommentarer giver læseren en baggrund for forståelsen af værkets dokumenter, som normalt ville være forbeholdt en snæver faglig kreds, hvis det ikke som her fremlagdes i tilknytning til og motiveret af kildeudgivelsen.

Man må endvidere forstå dette tidsdokuments centralitet og art. Medens mange udgivelser, som for eks. af dokumenterne fra det tyske udenrigsministerium, foreligger som kritiske udvalg, er der her tale om en fuldstændig udgivelse, når bortses fra lakuner i materialet, der skyldes tilintetgørelse eller tab. Denne krigsdagbog er enestående i krigshistorien i henseende til omfang og fuldstændighed. Den er blevet til i snævert samarbejde med de ledende officerer i Oberkommando der Wehrmacht, Hitlers personlige stab, der gradvis blev et stadigt mere omfattende ledelsesinstrument under krigen med udblik til samtlige krigsskuepladser. Krigsdagbogen førtes dels af praktiske grunde, men navnlig for til sin tid at danne grundlaget for en mere officiel historieskrivning om krigsførelsen. Af samme grund undergik materialet i sjældne tilfælde en mindre korrektion for at skjule eller dæmpe en uoverensstemmelse, men på grund af tidspresset var føreren af krigsdagbogen i OKW stort set helt frit stillet i sin redaktion, der skete på basis af mundtlige meddelelser og et stort dokumentmateriale.

Betydningen af denne krigsdagbog fremhæves ved at hærens tilsvarende optegnelser tilintetgjordes ved krigens slutning sammen med luftvåbenets, og at de stenografiske optegnelser, der i et vældigt omfang gjordes ved Hitlers daglige konferencer, led samme skæbne – der tales om over 200.000 maskinskrevne ark, en parallel til de optegnelser, der gjordes ved Hitlers bordsamtaler, der findes udgivet og tidligere er omtalt her i tidsskriftet (H. T 12. rk. III, s. 135). Alene marinens arkiver og krigsdagbøger bevarede stort set intakt ind i efterkrigstiden og har udgjort et uvurderligt kildemateriale til belysning af bl. a. forhistorien til angrebet på Danmark-Norge.

Denne aktion var iøvrigt den første, hvori man søgte at anvende OKW som det fælles koordinerende og ledende organ, som Hitler havde tænkt sig, senere udvidet og konkretiseret i de såkaldte OKW-Kriegsschauplätze, der alene lededes under OKW's ansvar. Beklageligt for nordisk historieskrivning er det, at russerne ved krigssammenbruddet beslaglagde de dele af krigsdagbogen og de dokumenter, der vedrørte OKW's virke i det første krigsår, fra august 1939 til august 1940. Hvis disse dokumenter forelå, ville en lang række af de problemer, som historikere har tumlet med vedrørende studie Nord og den tidlige forhistorie til operation Weserübung, antagelig være opklaret. Måske burde man næste gang en dansk udenrigsminister i officielt ærinde begiver sig til Moskva lade ham have en diskret forespørgsel med. Hermed er værkets største lakune også angivet. Endnu en lakune findes for nogle måneder i 1943, hvor et bind af dagbogen mangler. Det fandtes endnu ved Nürnbergprocessen, men blev antagelig offer for en privat samlers interesse.

Dagbogen førtes fra august 1939 til begyndelsen af 1943 af en krigshistoriker og arkivar, Helmuth Greiner, der vil være kendt for en række publikationer, derefter af en anden krigshistoriker, Percy E. Schramm, der har forestået udgivelsen i samarbejde med et team af forskere, der har haft afgørende betydning for ud-

forskningen af Det tredje Riges historie: Hans Adolf Jacobsen, Andreas Hillgruber og Walther Hubatsch. Værket er publiceret i omvendt rækkefølge således at bind IV er udgivet først, bind I sidst. Jacobsens og Hillgrubers format tegner sig tydeligt i deres udgivelser, særligt deres samarbejde i forbindelse med bind I, der giver en hårdt tiltrængt række supplementter til forståelsen af materialet, en opgave som Schramm ikke ganske har formået at løfte i de indledende kapitler til sit eget arbejde, bind IV.

Når hele den omfattende og dygtigt tilrettelagte produktion af værker omkring det nazistiske Tysklands historie medtages, må man sige, at de forskellige kildepublikationer, der er besørget bl. a. af de nævnte, føjer sig ind i et helhedsbillede af betydelig styrke og inspiration. Man får gennem optegnelserne en relativisering af for eks. Danmarks og Norges placering i helheden og de skandinaviske landes skiftende placering i det strategiske billede. Danmark var som naturligt er af ringe betydning igennem store dele af perioden, men det betød ikke, at man ikke i det store og hele var nøjagtigt underrettet om udviklingen. Interessant er det at se, at samarbejdspolitikken både før og efter 29.8.1943 bærer frugt derved, at modforanstaltninger, som man ellers ville have taget, undlades af hensyn til det gnidningsløse samarbejde, således om landbrugspolitikken. Den danske fedteksport begrundes bl. a., at man ikke tager kollektive straffeforanstaltninger i brug etc. Man noterer sig sabotagen, strejkerne etc., men tolererer det tilsyneladende som mindre ondt, som Werner Best kan hævde til en vis grad er under kontrol. Landbrugseksporten går jo upåklageligt. Vanskelighederne skyldes kommunister og fremmede agenter.

En sammenlignende studie mellem besættelsespolitikken i Danmark og Norge ville have interesse ved at afgøre, hvilken betydning »klimaet«, formelle forhold, strategiske forhold og sådanne goder som landbrugseksporten havde for de forhandlende parter. Samarbejdspolitikken havde utvivlsomt faste støtter ikke alene inden for Bests administration, men også inden for hæren. En kæmpeoperation som etableringen af forsvarsværkerne på Vestkysten foregik jo med betydelig hurtighed og effektivitet uden tvangsudskrivning m. v. Den danske samarbejdspolitik havde kort at spille med. Modstandsbevægelsen rettede hovedsagelig sin virksomhed mod netop samarbejdet og formåede at sprænge det politisk legitimerede samarbejde i 1943, men ikke det praktisk betonedede samarbejde med den danske administration. Sabotagen rettedes oftest mod danske virksomheder og tildels mod troppebevægelser ad jernbanen, hvilket imidlertid havde begrænset betydning. Stikkerbekæmpelsen og bekæmpelsen af kollaborationen var ligeledes rettet mod danskere. Modstandsbevægelsen ramte ikke tyske værnemagtsinteresser føleligt. Kun skibssabotagen ramte den tyske marine på en måde, der gav anledning til overvejelser af mere drastisk karakter. (Vi ved ikke, hvorledes luftvåbenet reagerede på angrebet på Ålborg flyveplads). Konklusionen må derfor være den, at modstandsbevægelsens hovedindsats var af politisk karakter, og at dens virksomhed i hvert fald til slutningen af 1944 udspillede inden for rammer, der af OKW opfattedes som tolerable, når den uhindrede landbrugseksport og den uhindrede forsyning af værnemagten toges i betragtning. (Det er ifølge sagens natur her ikke muligt at vurdere den danske efterretningsvirksomheds betydning).

IB DAMGAARD PETERSEN

- LAWRENCE S. KAPLAN: *Recent American Foreign Policy: Conflicting Interpretations*. Homewood, Illinois, The Dorsey Press, 1968. xiii + 358 s. \$ 5.00.
- GEORGE LISKA: *Imperial America. The International Politics of Primacy. Studies in International Affairs, No. 2*. Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1967. xii + 115 s. \$ 2.25.
- SEYOM BROWN: *The Faces of Power. Constancy and Change in United States Foreign Policy from Truman to Johnson*. New York and London, Columbia University Press, 1968. xii + 397 s. 81 sh.

De tre bøger, som skal omtales her, behandler alle mere generelle træk i USA's udenrigspolitik efter den anden verdenskrig. Men derudover er lighedspunkterne imellem dem meget få.

Mest traditionel er Kaplans bog, og den medtages bl. a. af den grund, at den er ret typisk for mange oversigter over amerikansk udenrigspolitik. Kaplan har udvalgt en række enkeltproblemer, som f. eks. Nationalist-Kinas fald, Suez-krisen, USA og Cuba, og disse behandler han efter en ganske bestemt recept. Efter en kort indledning bringer han først nogle dokumenter til belysning af problemet. Dernæst fremlægges udtalelser af »participants«, d. v. s. personer, som har medvirket i udformningen af den amerikanske politik. Til sidst bringes så synspunkter, som er fremsat af »observers«, d. v. s. personer, som har kommenteret og fortolket det pågældende problem.

Bøger af denne type er øjensynlig meget anvendte til undervisningsbrug, og de samler også en del materiale, som kan være velegnet til at belyse den amerikanske udenrigspolitikens problemer. På den anden side er begrænsningen ved en sådan fremstillingsform tydelig. For det første koncentrerer den sig om enkeltproblemer og -beslutninger, ofte af kriseagtig karakter, og for det andet bliver enkeltpersoners synspunkter og vurderinger stærkt fremtrædende. Hertil kommer, at sondringen mellem de forskellige typer af kilder rejser betydelige metodiske problemer.

Er Kaplans bog traditionel, kan man nok betegne Liskas som kontroversiel. Liska opfatter det nuværende internationale system som »unifocalt«, d. v. s. med én stat som helt dominerende, nemlig USA. Det er i denne forstand, at USA er en imperial magt, hvilket i Liskas sprogbrug er noget andet end en imperialistisk magt. Fortilfældet for USA's situation er derfor ikke det britiske kolonirige, men derimod det romerske imperium. Liska gennemfører sin analyse med en betydelig stringens, men hans udgangshypotese om USA som verdens dominerende magt kan – hvis det skal udtrykkes forsigtigt – næppe siges at være overbevisende.

Også Brown interesserer sig for de grundlæggende træk i USA's udenrigspolitik. I det indledende kapitel drøfter han visse generelle begreber som »den nationale interesse«, »magt« og »magtbalance« uden dog her at nå afgørende nye iagttagelser. Når f. ex. den nationale interesse nærmest bliver identisk med, hvad præsident og administration i den givne situation lægger i begrebet, må man nok stille sig det spørgsmål, om den nationale interesse overhovedet er et hensigtsmæssigt begreb at arbejde med.

Derimod analyserer forfatteren på en meget frugtbar måde præsidentens og administrationens opfattelse af udenrigspolitikens vilkår og mål, og det er nok her, at bogen har sin styrke. Der er bl. a. en udmærket redegørelse for forholdet

mellem Eisenhower og John Foster Dulles og for Kennedy-administrationens opfattelse af u-landsbistand som instrument for USA's udenrigspolitik. Kun må det beklages, at Brown har interesseret sig meget lidt for Truman-administrationen.

Brown støtter sig udelukkende på det officielle kildemateriale, som han mener giver et tilstrækkeligt grundlag for en analyse af USA's udenrigspolitiske adfærd. Men da hovedparten af dette kildemateriale er fremkommet ved det indrepolitiske spil mellem administration og kongres, er det i og for sig ejendommeligt, at Brown praktisk talt ikke interesserer sig for de indrepolitiske problemer. Han synes endog at mene, at de indrepolitiske hensyn ikke afgørende influerer på den førte udenrigspolitik, og dette er en hypotese, som det ikke forekommer helt let at verificere. Men trods disse svagheder er bogen et interessant bidrag til forståelsen af præsidentens og administrationens opfattelse af udenrigspolitikken, og ikke mindst er understregningen af de konstante elementer i denne opfattelse værdifuld.

NIELS AMSTRUP

LESTER D. LANGLEY: *The Cuban Policy of the United States: A Brief History.* New York, London, John Wiley and Sons, 1968. xiv+203 s. 66 sh., paper 27 sh.

KNUD KRAKAU: *Die Kubanische Revolution und die Monroe-Doktrin. Eine Herausforderung der Aussenpolitik der Vereinigten Staaten. Untersuchungen zur Auswärtigen Politik, Bd. 5.* Frankfurt a. M., Berlin, Alfred Metzner Verlag, 1968. ix+220 s. DM 44.00.

Lester D. Langley fremhæver i sin bog, at Cuba altid har indtaget en særstilling i USA's Latinamerika-politik, og han udvikler baggrunden for denne særstilling. Den blev klart tilkendegivet i 1823, hvor John Quincy Adams ud fra hensynet til USA's kommercielle og strategiske interesser støttede det fortsatte spanske herredømme over Cuba (s. 11f.). Langley peger på, hvorledes Hamilton Fish – ud fra de samme overvejelser som Quincy Adams – når til, at USA må støtte en cubansk uafhængighed (s. 78). Hermed var baggrunden for en konflikt med Spanien for så vidt skabt, og selve den spansk-amerikanske krig i 1898 indtager en ret beskeden plads i fremstillingen.

Behandlingen af det 20. årh. er noget mere summarisk, og her er Langleys tese om Cubas særstilling i USA's Latinamerika-politik også mindre overbevisende. Bl. a. kan afskaffelsen af »Platt Amendment« i 1934 næppe ses alene som et amerikansk-cubansk anliggende (s. 161), ligesom Eisenhower-regeringens skarpe reaktion over for Castros magtovertagelse for en del må ses på baggrund af en amerikansk frygt for en »afsmitning« i andre latinamerikanske lande.

På den anden side indeholder forfatterens understregning af den historiske baggrund for, at Cuba er et specielt problem i USA's Latinamerika-politik noget væsentligt og rigtigt. Bogen er det første bind i en serie om den amerikanske udenrigspolitik historie, og den må siges at være en meget lovende begyndelse.

Et interessant spørgsmål i den amerikansk-cubanske konflikt siden 1959 er Monroe-doktrinens anvendelse og betydning for USA. Dette spørgsmål har Knud

Krakau sat sig for at analysere, og han giver en veldokumenteret og detaljeret redegørelse for USA's Cuba-politik fra 1959 til 1962 (s. 70–126) og for forløbet af Cuba-krisen 1962 (s. 170–188). Undersøgelsen præges dog af en grundlæggende uklarhed, der allerede fremtræder i forordet. Forfatteren fastslår her, at Monroe-doktrinen har øvet en »bestemmende indflydelse« på USA's udenrigspolitik (s. 1), og umiddelbart derefter, at doktrinen indhold »ikke er mere og ikke mindre end det, som USA til ethvert givet tidspunkt lægger i den« (s. 2).

Understregningen af Monroe-doktrinen som en »norm« for den amerikanske politik (f. eks. i overvejelserne s. 168–69) tilslører det forhold, at det kunne være hensigtsmæssigt for den amerikanske regering at motivere sin politik med henvisning til en – velsignet uklar – doktrin. Det havde formentlig været mere frugtbart at vurdere Monroe-doktrinen ud fra dens anvendelighed i den meget spændte indrepolitiske debat omkring USA's Cubapolitik.

NIELS AMSTRUP

GLENN D. PAIGE: *The Korean Decision, June 24–30, 1950*. New York, The Free Press, London, Collier-Macmillan, 1968. xxv + 394 s. 35 sh.

KENNETH T. YOUNG: *Negotiating with the Chinese Communists: The United States Experience, 1953–1967*. New York, London, McGraw-Hill, 1968. xvi + 461 s. £ 5.2.0.

Glenn D. Paige har to mål med sin bog. For det første vil han give en skildring af, hvorledes USA's beslutninger om at intervenere i Korea-konflikten i sommeren 1950 blev til. For det andet søger han – på baggrund af disse konkrete beslutninger – at analysere karakteristiske træk i udenrigspolitiske »krise«-beslutninger i almindelighed.

Det er skildringen af de konkrete beslutninger, der optager langt den største plads i bogen. Forfatteren følger udviklingen ikke blot dag for dag, men time for time, og han støtter sig dels på det samtidigt offentliggjorte materiale og dels på interviews med en række deltagere i beslutningen, foretaget i årene 1955–57. Han får herved også en lang række enkeltheder frem, som både er interessante i sammenhæng med Korea-spørgsmålet og med de mere generelle krisebeslutningsproblemer, som han vil undersøge.

Det vil føre for vidt at komme ind på disse enkeltheder, men der kan være grund til at fremhæve ét spørgsmål, som nok er undersøgt for lidt i den ellers grundige analyse. Allerede ved den første konference mellem præsidenten og hans rådgivere (d. 25. juni) var der enighed om nødvendigheden af et amerikansk svar, skønt oplysningerne om, hvad der var foregået, var beskedne og utilstrækkelige (s. 143). Men hvorfor var et svar nødvendigt? Der var ikke egentlige strategiske interesser på spil for USA, som netop ikke havde engageret sig i Korea. Men øjensynlig opfattede den amerikanske regering allerede på dette tidspunkt – eller valgte at opfatte – det nordkoreanske angreb som et led i en sovjetisk strategi, og ikke som en mere lokal affære. Og dette valg synes altså truffet så tidligt, at der endnu ikke forelå mere omfattende oplysninger om de faktiske hændelser.

Paige søger som nævnt også at opstille en mere generel teori for krisebeslut-

ninger. Der er heller ikke tvivl om, at visse af hans iagttagelser kan være nyttige ved vurdering af andre krisebeslutninger. Richard C. Snyder, som har skrevet en indledning til bogen, og som er kendt for sine undersøgelser vedrørende udenrigspolitiske beslutningsprocesser, opfordrer også til fortsatte undersøgelser. Men når han nævner Cuba-krisen i oktober 1962 som et eksempel, må det dog fremhæves, at både Korea- og Cuba-beslutningerne retrospektivt fremtrådte som »gode« beslutninger, hvilket også præger de oplysninger, der kan fremskaffes om dem.

Kenneth Young's undersøgelse af de amerikansk-kinesiske ambassadørforhandlinger i Genève og Warszawa 1953–1967 er ganske blottet for de teoretiske overvejelser, som præger Paige's undersøgelse, hvilket dog ikke er nogen ubetinget fordel. Forfatterens detaljerede redegørelse for disse forhandlinger, der stort set var uden konkrete resultater, illustrerer ganske tydeligt de to parter holdning til forskellig tid. Før Formosa-krisen 1958 var det Kina, som var interesseret i konkrete aftaler på mindre områder, mens den amerikanske holdning var stejl og principiel. I løbet af 1960'erne ændredes dette til næsten det modsatte. Nu blev USA mere interesseret i aftaler, mens Kina i stigende grad blev principiel i sin holdning, for så vidt som en løsning af Formosaproblemet blev sat som betingelse for en løsning af andre mellemværender mellem de to stater.

I sin afsluttende vurdering af ambassadørforhandlingerne er Young øjensynlig ikke i tvivl om, at USA har været rimelig og fornuftig og Kina stædig og uforstående (se bl. a. s. 340f. og s. 362 ff.). Men hans egen redegørelse viser imidlertid, at det er mere frugtbart at betragte disse forhandlinger som et instrument i de to landes udenrigspolitik.

NIELS AMSTRUP

Foreningsmeddelelser

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING I ÅRET 1968

Foreningen udsendte i 1968 Historisk Tidsskrift 12. række bind III hæfte 1-2 samt Henry Bruun: Dansk historisk Bibliografi 1913-42 bind III. Arbejdet på årsbibliografierne, som udføres af frk. Bente Pedersen i samarbejde med Det kgl. Bibliotek, blev udvidet til at omfatte den i 1968 udsendte litteratur. Årsbibliografien for 1967 forventes udsendt i foråret 1970.

Foreningens medlemstal var 1. januar 1969 5 livsvarige og 404 ordinære medlemmer samt 537 studenter. Gennem boghandelen udsendtes ca. 450 eksemplarer af Historisk Tidsskrift til faste abonnenter. Tidsskriftet vil fra og med 12. række bind IV blive trykt i et oplag på 2000 eksemplarer (bind III: 1700 eksemplarer).

På årsmødet den 3. oktober 1969, som afholdtes på Københavns Universitet, genvalgtes professor Aksel E. Christensen som medlem af bestyrelsen, og i medfør af den på årsmødet i 1967 vedtagne ændring af vedtægternes § 4 (udvidelse af bestyrelsen til indtil 9 medlemmer) indvalgtes endvidere bibliotekar ved Det kgl. Bibliotek Harald Ilsøe og arkivar i Rigsarkivet Erik Stig Jørgensen i bestyrelsen. Som revisor genvalgtes overinspektør ved Nationalmuseet Otto Mørkholm og nyvalgtes overarkivar i Rigsarkivet Aage Rasch. Som revisorsuppleant nyvalgtes universitetslektor Kai Hørby.

På bestyrelsens forslag vedtoges det at forhøje medlemskontingentet fra 50 til 54 kr. årligt for ordinære medlemmer og fra 30 til 36 kr. årligt for studenter (begge dele incl. moms). Det vedtoges endvidere at indskrænke studenterrabatten til en periode på maksimalt 6 år samt at gøre den betinget af medlemskab af foreningen. Bogladeprisen vedtoges forhøjet til 63 kr. pr. årgang af tidsskriftet gældende for alle abonnenter. Efter disse forhøjelser, som træder i kraft fra 1970, vil kontingent- og abonnementsindtægten i forbindelse med den støtte, det har været muligt at opnå fra Undervisningsministeriet samt fra forskellige legater og fonds, sætte foreningen i stand til at udsende ca. 36 ark af Historisk Tidsskrift i 1970.

På det efter årsmødet følgende bestyrelsesmøde konstituerede bestyrelsen sig på samme måde som i det foregående år, med professor Aksel E. Christensen som formand, professor Svend Ellehøj som sekretær og universitetsadjunkt Niels Steensgaard som kasserer. Bibliotekar Harald Ilsøe vil bistå sekretæren ved tilsynet med udarbejdelsen af årsbibliografierne.

Regnskabet for 1968

Indtægter

Medlemsbidrag og salg af skrifter	61.525,19 kr.
Understøttelse fra Undervisningsministeriet	8.000,00 -
Understøttelse fra Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse	5.000,00 -
Understøttelse fra Rask-Ørsted Fondet	1.061,55 -
Understøttelse fra Dansk historisk Fællesfond	1.025,00 -
Renteindtægter	1.413,91 -
Kassebeholdning 1. januar 1968	4.254,30 -
	<hr/>
	82.279,95 kr.

Udgifter

Forfatterhonorarer	7.020,50 kr.
Trykning af Historisk Tidsskrift 12. rk. II:2-3 (rest) og 12. rk. III:1-2	55.889,91 -
Tilskud til trykning af Dansk historisk Bibliografi	6.643,80 -
Administration og diverse	2.982,84 -
	<hr/>
	72.537,05 kr.

Kassebeholdning 31. december 1968	9.742,90 kr.
Private indsamlingsfond, obligationer til pålydende værdi	26.500,00 -
	<hr/>
Formue 31. december 1968	36.242,90 kr.

NIELS STEENSGAARD
Kasserer

Regnskabet er revideret og befundet i overensstemmelse med bilagene. Kassebeholdningens tilstedeværelse er konstateret.

København, den 22. september 1969.

OTTO MØRKHOLM

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING'S VEDTÆGTER

Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898, 15. april 1937 og 26. maj 1967.

§ 1.

Formålet for Den danske historiske Forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettets indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritikere, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentlig medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag eller bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der på skift vælges for 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordeler forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på forman- dens indbydelse, så ofte som et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer i foreningen, som måtte være indsendte til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige

møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og $\frac{2}{3}$ af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Navneregister

VED

THOMAS RIIS

- Aabenraa 380 597 671.
Aachen 484.
Aahus (Skaane) 65 79 81 83 87f.
Aakirkeby 71.
Aakjær, Svend, da. historiker 403 407f
411f 415ff.
Aalandsøerne 298.
Aalborg 459.
Aamod (Höks hd., Halland) 60.
Aarhus 15 459 517 616.
Abel, Wilhelm, ty. historiker 479ff 491.
Abildgaard, da. adelslægt 35.
Absalon, da. „comes“ 192.
Achen, Sven Tito, da. forlagsredaktør
616.
Acheson, Dean, amer. jurist og politiker
263.
Achin (Sumatra) 335.
Acre (egtl. St. Jean d’Acre), by i Palæ-
stina 634.
Adalbert, ærkebiskop af Hamburg-Bre-
men 198.
Adam af Bremen, ty. historiker 198.
Adam of Buckfield, eng. filosof og klass.
filolog 321.
Adams, John Quincy, amer. præsident
698.
Adamson, Rolf, sv. økonomisk historiker
364ff.
Adašev, Aleksej, russ. politiker 333.
Adler, David Jens, da. journalist 143
153f.
Adolf Johan, sv. hertug 245.
Agamemnon, gr. sagnkonge 301.
Aghi, jordbesidder på Falster 404.
Ahlefeldt, ty.-da. adelslægt 100 221.
Ahlefeldt, Ditlev, slesv.-da. officer og di-
plomat 220.
Ahlefeldt, Frederik, greve, slesv.-da. po-
litiker 225.
Ahlefeldt, Frederik, slesv.-da. adelsmand
og officer 225.
Aigisthos, gr. sagnkonge 301.
Alban, eng. missionær 310.
Albert, eng. prinsgemal 103–106 285.
Albertus Magnus, ty. teolog og filosof
308.
Albrechtsen, Hans, da. skipper 74.
Albrechtsen, Esben, da. historiker 197–
201 317 635f.
Alcuin, Albinus Flaccus, eng.-fr. forfat-
ter 632f.
Alexander den Store, konge af Makedo-
nien 301.
Alexander I, russ. zar 350 369f.
Alexandrowicz, C. H., ind. retshistoriker
334f.
Alkil, jordbesidder på Falster 405.
Allen, C. F., da. historiker 214.
Alling kloster (Viborg a.) 35.
Allinge (Bornholm) 71.
Almø (Medelstads hd., Blekinge) 83.
Alperne 493.
Alsace 372 388.
Altena, holst.-da. adelslægt 31.
Altena, Ermegard, da. adelsdame 31.
Altheim, Franz, ty. historiker 632.
Amager 61f 75f 413.
Ambrosius Aurelianus, romer 310
Amburger, Erik, russ.-ty. historiker 349ff.
Amerika, se USA.
Amlet, da. sagnkonge 314.

- Amsterdam 239 477 488 573.
 Amstrup, Niels, da. historiker 383–386
 660f 677f 692f 697–700.
 Anatolien 520f.
 Andersen, Alsing E., da. politiker 273.
 Andersen, Ernst, da. retslærd 617.
 Andersen, Hans, da. skipper 74.
 Andersen, H. C., da. forfatter 191.
 Andersen, H. N., da. skibsreder 389.
 Andersen, Jens, da. skipper 74.
 Andersen, Mikkel, da. skipper 76.
 Andersen, Poul, da. retslærd 602.
 Anderson, Eugene N., amer. historiker
 367f.
 Anderson, Pauline R., amer. historiker
 367f.
 Andresen, Carl, ty. kirkehistoriker 306.
 Androtion, gr. historiker 629.
 Andræ, C. G., da. politiker og matema-
 tiker 425 443 446 469.
 Angermann, Erich, ty. historiker 370–
 373.
 Angmassivik (Grønland) 543.
 Annisie (Holbo hd., Fr.borg a.) 16.
 Antiochia 634.
 Antvorskov kloster 4.
 Antwerpen 592.
 Aragonien 643.
 Arakčejev, A. A., russ. officer og politi-
 ker 350.
 Archangelsk 685 688.
 Arenfeldt, Niels Clementsen, da. lens-
 mand og landsdommer 36.
 Arenfeldt, Niels Henriksen, da. rigsråd
 og retteringskansler 36.
 Arensburg (Øsel) 338.
 Argos (Grækenland) 299.
 Arildsen, Søren, da. grundbesidder 5f 12.
 Aristoteles, gr. filosof 290 628f.
 Arnfred, J. Th., da. højskolemand 509.
 Aron, Raymond, fr. sociolog 289.
 Arthur, eng. sagnkonge 312.
 Arts hd. (Holbæk a.) 29.
 Arup, Erik, da. historiker 17 97 202ff
 207 217 401 403f 408 420 571f 615.
 Ascham, Roger, eng. klass. filolog og for-
 fatter 192.
 Asia (rom. provins) 303.
 Asine (Grækenland) 300.
 Askaard, Finn, da. historiker 241–252.
 Askov, da. højskole 509.
 Askø (Maribo a.) 77.
 Assens 40 237.
 Asser, ærkebiskop af Lund 200.
 Asserbo (Strø hd., Fr.borg a.) 10 15.
 Astrachan' 333.
 Athen 300 627 629.
 Atlanterhavet 125 255 267 543.
 Attenæs (Øster hd., Blekinge) 89 91 95.
 Atterup (Ods hd.) 30.
 August II, po. konge og sachsisk kur-
 fyrste 349.
 Augustenborg 175f 621.
 Augustin, biskop af Hippo (Algeriet),
 kirkefader 305–308 310 324.
 Augustus, Gaius Cæsar Cæsar Octavia-
 nus (egtl. Gaius Octavius), rom. stats-
 mand 304f.
 d'Avenel, Vicomte Georges, fr. økon.
 historiker 480.
 Baad, Anne, da. adelsdame 20.
 Baad, Niels, sjæll. lavadelsmand 29.
 Baastad 51 53–61 63f 93f.
 Bacon, Francis, eng. filosof og politiker
 487 492.
 Baden, ty. storhertugdømme 659.
 Baden, da. adelslægt 8.
 Baden, Anders Nielsen, skaansk lav-
 adelsmand 40.
 Baden, Hans Villomsen, da. adelsmand
 5f 12.
 Baden, Willom Sort, da. lavadelsmand
 5 10.
 Badian, E., eng. historiker 302f.
 Bachrel, René, fr. historiker 492.
 Bagehot, Walter, eng. økonom 290.
 Bagge, Povl, da. historiker 287ff 370–
 373 423–474 515 584–612 615 671.
 Bagger, Hans, da. historiker 651f.
 Bahnsen, J. J., da. general og politiker
 428.
 Baie de Bourgneuf (Frankrig) 637.
 Baker, Ray Stannard, amer. historiker
 og journalist 116 127–130.
 Balfour, Arthur J. Balfour, 1st earl of,
 eng. statsmand 675f 687.
 Balkan 120.
 Ballin, Albert, ty. skibsreder 383ff.
 Bang, Gustav, da. historiker og socialist
 209 227 670.
 Bang, P. G., da. retslærd og politiker
 162 433 443 460 464 466 469.

- Bang-Jensen, Povl, da. sagfører og medarbejder hos Henrik Kauffmann 263 529 532 534 548f 552f 555f.
- Banner, Erik, da. embedsmand og officer 225.
- Bannister, Robert C., (Jr.), amer. historiker 116.
- Barcelona 643.
- Bardenfleth, C. E., da. politiker og embedsmand 446 604.
- Barker, John W., (Jr.), amer. historiker 632.
- Barritsen, da. lavadelsslægt 3 14f.
- Barritsen, Barvid Pedersen, da. lavadelsmand 9 14ff.
- Barritsen, Knud (Barvidsen), da. lavadelsmand 15.
- Barritsen, Peder Knudsen, da. lavadelsmand 15.
- Barsebæk, Gotskalk, da. lensmand 16.
- Bartholin, Rasmus, da. matematiker og fysiker 344f.
- Bartholin, Thomas, da. embedsmand og historiker 98 100.
- Bartholin, Thomas, da. læge 343f.
- Baruch, Bernard M., amer. finansmand og nedrustningsforhandler 147.
- Basel 342.
- Bastide, Jules, fr. udenrigsminister 158 162.
- van Bath, B. H. Slicher, holl. historiker 480f 493.
- Bauhin, Caspar, schw. anatom og botaniker 342.
- Baumgart, Winfried, ty. historiker 388.
- Bayern 340.
- Beauvaisis (Frankrig) 503.
- Beaver, S. H., eng. geograf 280ff.
- Bechhoefer, Bernhard G., amer. embedsmand og historiker 141 143 146ff 150 153.
- Becker, C. J., da. forhist. arkæolog 296–299.
- Beda, eng. historiker og munk 309ff 313.
- Behm-Blancke, G., ty. forhist. arkæolog 623.
- Bekker-Nielsen, Hans, da. filolog 313 315.
- Belgien (jfr. Nederlandene) 177 372 387 389 396 475 480.
- Belgrad (Beograd) 651.
- Below, Georg von, ty. historiker 237.
- Bemis, Samuel F., amer. historiker 361.
- Beneventum (Italien) 630.
- Bengalen 194 362f 595.
- Bennett, Richard, can. politiker 693f.
- Bentzien, Ulrich, ty. agrarhistoriker 289.
- Benzon, Vilhelm, da. embedsmand og genealog 221.
- Berciu, D., rumænsk arkæolog 304f.
- Berg, Christen, da. politiker 426f.
- Berg, Fridtjuv, sv. skolemand og politiker 367.
- van Bergen, Henrik, borgmester i København 22.
- Bergen 314 322.
- Bergenhus 40.
- Bergström, Anders, sv. historiker 203.
- Bergsøe, A. F., da. statistiker og politiker 430 446.
- Bering, Vitus, da.-russ. søofficer 349.
- Berle, Adolf, amer. embedsmand 254 257,259f 262f 265f 268 527 530f 549f 552f 557.
- Berlin 156 158f 169f 174–177 182 184 267 273–276 284 380f 389 397 524 595 602ff 606–609 664.
- Berling, Carl, da. hofembedsmand og bogtrykker 375.
- Bernheim, Ernst, ty. historiker 310.
- Bernstorff, A. P., da. statsmand 358.
- Bernt, Gryder, ty. skipper 79.
- Berntsen, Klaus, da. politiker 427 453.
- Berr, Henri, fr. historiker 287f.
- v. Bertouch, E. A., da. embedsmand og genealog 221.
- Bertouch, Ernst Rudolph, baron, da. diplomat 180.
- Berve, Helmut, ty. historiker 627f.
- Best, Werner, ty. embedsmand 271 274–277 696.
- Bethmann Hollweg, Theobald von, ty. rigskansler 386–389.
- Betts, R. R., eng. historiker 635.
- Beumann, Helmut, ty. historiker 313.
- Bielke, Jørgen, da. officer og politiker 225.
- Bielke, Rudolph, da. diplomat 172.
- Bille, Bent, da. rigsråd 31.
- Bille, Chr. Høyer, da. diplomat 169 178f 597.
- Bille, C. St. A., da. redaktør og politiker 161 449 464.
- Bille, Eske, da. rigshofmester 40.
- Bille, Inger, da. adelsdame 10.

- Bille-Brahe, H., da. diplomat 597 609.
 Bing, Anders, skaansk adelsmand 40.
 Binzer, L. J., ty.-da. officer 358.
 Birkende (Vørslev s., Skippinge hd., Holbæk a.), bispelen 36.
 Birkenmayer, A., po. biblioteksmand 321.
 Birmingham 630.
 Birnbaum, Karl, ty.-sv. historiker 386.
 Biron, E. J., hertug af Kurland, russ. politiker 350.
 Biskop, Henrik, da. skipper 76.
 Bismarck, Herbert von, ty. diplomat og politiker 664.
 Bismarck, Otto von, ty. statsmand 284f 663 ff 667.
 Bitton, Davis, amer. historiker 648.
 Bjerre, J. J., da. politiker og præst 451.
 Bjerring, Vilhelm, da. filolog og politiker 446 450.
 Bjurling, Oscar, sv. historiker 46.
 Bjære (Bjäre) hd. (Skaane) 52f 56–60 93f.
 Bjørke, Svend, da. militærhistoriker 376–379.
 Björkenäs (Øster hd., Blekinge) 91.
 Blackstone, Sir William, eng. dommer, retslærd og politiker 290.
 Blake, Robert, eng. historiker 665–668.
 Blanckenberg, Knud Jacobsen, borgmester i Odense 238.
 Blekinge 45–95.
 Blixen Finecke, C. F., baron, da. politiker 426.
 Bloch, Jens, da. pædagog, kannik i Viborg 330.
 Bloch, Marc, fr. historiker 287.
 Blom, Grethe Authén, no. historiker 204 206 565–570.
 Bluhme, C. A., da. politiker og embedsmand 445 460 468 597 602 610f.
 Boas, Franz, ty.-amer. etnograf 291.
 Boase, T. S. R., eng. historiker 634f.
 Bobé, Louis, da. historiker 221.
 Bodekull (Bregne hd., Blekinge) 65–71 73–77 79 81 92 95.
 Boeslunde (Slagelse hd., Sorø a.) 14f.
 Boethius, Anicius Manlius Severinus, senrom. filosof, filolog og musikteoretiker 321.
 Boethius de Dacia, da. filosof 322.
 Bogdanov, O. V., russ. statskundskabsforsker 143 149f.
 Bohuslen 62.
 Boisen, F. E. da. politiker og præst 463.
 Boisen, Frede, da. politiker 427 449 460.
 Bolin, Sture, sv. historiker 332.
 Bolingbroke, Henry Saint-John, 1st viscount, eng. statsmand 290 353.
 Bonde, Christer, sv. rigsråd 53f.
 Bonin, Eduard, ty. general 102.
 Bonn 395.
 Bonsack, Edwin, amer. filolog 314.
 Borch, Ole, da. filolog og naturvidenskabsmand 344.
 Borgbjerg, F. J., da. politiker 670.
 Bormann, Martin, ty. politiker 394 397.
 Born, Lester K., amer. biblioteksmand 193.
 Bornholm 69–72 75 78 ff 82 84f 95 298 671.
 Borremose (Binderup s., Gislum hd., Aalborg a.), befæstet jernalderbebyggelse 295.
 Borri, Francesco Giuseppe, ital.-da. læge og alkymist 345.
 Borum, O. A., da. retslærd 512–516.
 Bosendal, sjæll. lavadelsslægt 19.
 Bosendal, Ejler, sjæll. lavadelssmand 19.
 Botniske Bugt (Bottenviken) 45.
 Bov (Lundtoft hd., Aabenraa a.) 181.
 Boyle, Robert, eng. naturvidenskabsmand 344.
 Braade, se Holsteinborg.
 Bradley, John, eng. statskundskabsforsker 681–685.
 Brahe, Per, sv. politiker 244.
 Brahe, Sofie, da. adelsdame 218.
 Brammarp (Bjære hd., Skaane) 56f.
 Brandes, Georg, da. litteraturhistoriker og forfatter 672.
 Brandt, William J., amer. historiker 308f 313.
 Brarup, landsby på Falster (Nr. hd.) 412.
 Brasilien 486 677f.
 Braudel, Fernand, fr. historiker 287f 491 501 ff 640.
 Braunsberg (Østpreussen) 336.
 Bredal, Peter, da. søofficer 245.
 Brede (Sokkelund hd., Københavns a.) 289.
 Bredvik (Øster hd., Blekinge) 89 91 95.
 Bregne (Bräkne) hd. (Blekinge) 65.
 Breitenburg (Holsten) 575.

- Brekespeare, Nicolaus, pavelig legat, kardinalbiskop af Albano 201.
 Bremen 344.
 Brest-Litowsk 124 389 680.
 Briand, Aristide, fr. politiker 119.
 Bright, John, eng. politiker 666.
 Bring, S. E., sv. historiker 347.
 Britannien, se England.
 Brix, C. C. da. skolemand og politiker 449.
 Broby, se Vraaby.
 Broch, Olaf, no. historiker 190.
 Brochmand, Laur., da. studerende 345.
 Brock, G. E., da. politiker og advokat 446.
 Brockdorff, Ulrich, baron, da. diplomat 180.
 Bromley, J. S., eng. historiker 347.
 Broms, G. E., sv. bjergværksmand 673.
 Bronxville, forstad til New York 550.
 Brown, Seyom, amer. historiker 697f.
 Brun („af Kongstedlund“), da. lavadels-slægt 25 37 222.
 Brun, Eske, da. embedsmand 532f 535 541ff 555 561.
 Brunnov, Filip Ivanovitj, baron, russ. diplomat 170f.
 Bruserup, landsby på Falster (Sdr. hd., Væggeløse s.) 406.
 Brutus, eng. sagnkonge 311f.
 Bruun, Henry, da. historiker 221 322 701.
 Bruun, H. B., da. politiker 460.
 Bruun, M. P., da. politiker 460.
 Bruun, P. D., da. politiker og jurist 446 460.
 Bruxelles (Brüssel) 170 177f.
 Bryan, William J., amer. udenrigsminister 114.
 Brügge 483f 637.
 Bryske, Trued, da. lavadelsmand 19.
 Brømsebro 331.
 Brøndsted, Johannes, da. forhist. arkæolog 293–296 623.
 Buchholz, Peter, ty. religionshistoriker 279f.
 Buchwald, holst.-da. adelslægt 221.
 Buckle, George Earle, eng. historiker 665.
 Budapest 128f.
 Buehrig, Edward H., amer. statskundskabsforsker 112–118.
 Buhl, Vilh., da. politiker 187.
 Buhrmann, Gerhard von, sv. officer og kartograf 54.
 Bulgarien 664 681.
 Bull, Edvard, no. historiker 202.
 Bull, Hedley, eng. statskundskabsforsker 141 155.
 Bullitt, William Chr., amer. diplomat 134ff 680.
 v. Bunsen, Karl, ty. diplomat 159 172f 663.
 Burckhardt, Jakob, schw. historiker 284f.
 Bussmann, W., ty. historiker 387.
 Butterfield, Herbert, eng. historiker 283.
 Buxtehude, Dietrich, da.-ty. komponist 508.
 Bydelsbak, Albret, da. adelsmand 16.
 Bülow, Bernhard, Fürst von, ty. statsmand 284f 676.
 Bülow, F. R. C., da. præst og politiker 452.
 Bysæthorp, landsby på Falster (Sdr. hd., Idestrup s.) 420.
 Byzans 635.
 Bøfke, Ditmer, købmand i Kbh. 573.
 Bøfke, Johan, købmand i Kbh. 573.
 Bøggild-Andersen, C. O., da. historiker 574f.
 Böhmen 475 653f.
 Bölts, J., ty. historiker 215.
 Børringe (Vemmenhøgs hd., Skaane) 232.
 Børtning, Peder, da. godsejer og jernværksejer 239.
 Cahen, Claude, fr. historiker 633f.
 Cairo 634 662.
 Calcutta 362f.
 Californien 385.
 Calvert, Peter, eng. historiker 677f.
 Calvin, Jean, fr.-schw. teolog 647.
 Cambon, Jules, fr. diplomat 119.
 Cambridge (England) 317 360.
 Canada 255 260 531 534 542 549 552 ff 558 564 693f.
 Canning, Stratford, 1st viscount Stratford de Redcliffe, eng. diplomat 177.
 Carey, William, eng. missionær 362.
 Carl, landgreve af Hessen-Kassel, da. generalfeltmarskal 358.

- Carlsen, H., da. politiker 426.
 Carlsson, F. F., sv. historiker 346.
 Carlsson, Signe, sv. historiker 615.
 Casse, A. L., da. politiker og dommer 443 460 467.
 Cassels, Lavender, eng. diplomat og historiker 651f.
 Castilien 478 498 642f.
 Castlereagh, Robert Stewart, viscount, eng. statsmand 675.
 Castro, Fidel, cubansk politiker 698.
 Catalonien 478 497f 643.
 Cecil, Lamar, amer. historiker 383ff.
 Cecil, Robert A. T. Gascoyne-, 3rd marquis of Salisbury, eng. politiker 687.
 Cecilie, gift med Peder Bosen Fæling 13.
 Centerwall, B., sv. tegner 299.
 Chamberlain, Joseph, eng. politiker 675ff.
 Chamberlain, Neville, eng. politiker 677 693f.
 Chauun, Pierre, fr. historiker 485f 489–492 501.
 Chesnutt, Michael, irsk filolog 313f.
 Chiang Kai-shek, kin. feltherre og politiker 692.
 Childe, V. Gordon, austr.-eng. forhist. arkæolog 520f.
 Christensen, Aksel E., da. historiker 4 45 201–208 315 322 701.
 Christensen, Balthazar, da. politiker 459f.
 Christensen, C. A., da. historiker 34 97–101 202 401–421.
 Christensen, Harry, da. historiker 30.
 Christensen, J. C., da. politiker 427.
 Christensen, J. P., da. politiker og embedsmand 446.
 Christensen, William, da. historiker 9.
 Christensen (Hørsholm), C., da. agrarhistoriker 214 230.
 Christian III, da. konge 2 39 228 646.
 Christian IV, da. konge 52 89 95 216 223 235 240 331 341f 574f.
 Christian (V), udvalgt prins 342.
 Christian V, da. konge 349.
 Christian VI, da. konge 357.
 Christian VIII, da. konge 158f 164 167 375 454.
 Christian IX, da. konge 374.
 Christiania, se Oslo.
 Christiansen, Carl, da. historiker 574 580f.
 Christiansen, C. P. O., da. højskolemand og historiker 509.
 Christiansen, Hakon, direktør i ØK 546 548 ff 552f 555 558.
 Christiansen, Niels Finn, da. historiker 669ff.
 Christiansen, Tage E., da. historiker 207.
 Christianshavn 60f.
 Christiern I, da. konge 13 24 206.
 Christiern II, da. konge 3 5 7 16 38 40f 46 207 646.
 Christmas, John, eng.-da. kaptajn 362.
 Christmas Møller, John, da. politiker 399 537.
 Churchill, Sir Winston, eng. statsmand 266 390 675 679f 685f.
 Cicero, Marcus Tullius, rom. filosof og politiker 439.
 Cieślak, T., po. historiker 381.
 Cipolla, Carlo, ital. historiker 482.
 Circourt, Adolphe-Marie-Pierre, comte de, fr. diplomat 175f.
 Clark, G. Kitson, eng. historiker 373f.
 Clark, Sir G. N., eng. historiker 571.
 Clausen, H. N., da. teolog og politiker 179 181 375 431 436 443 450 602f 610.
 Clausen, Sven, da. retslærd og forfatter 470.
 Clemenceau, Georges, fr. statsmand 125 130 389 683.
 Clemens III (Guibert af Ravenna) mod-pave 199.
 Clodius, Publius, rom. politiker 303.
 Cobb, Frank I., amer. journalist 115.
 Cobban, Alfred, eng. historiker 655f.
 Cobden, Richard, eng. økonom og industrimand 663.
 Cohen, Warren I., amer. historiker 107.
 Cohn, Einar, da. nationaløkonom 466.
 Collin, Jonas, da. embedsmand 433f.
 de Coninck, Frédéric, da. købmand 592 594.
 v. Coopmans, Edzard Vilhelm (Willem), da. diplomat 170.
 Cornelis, skipper i Helsingør 61.
 Corp, O., driftsbestyrer for kryolitbruddet i Ivigtut 532.
 Coyet, Peter Julius, sv. diplomat 250.
 Craeybeckx, Jan, belg. historiker 483f.

- Cranfield, Lionel, 1st earl of Middlesex, eng. embedsmand og politiker 497.
- Croly, Herbert, amer. forfatter 290.
- Cromwell, Oliver, eng. statsmand 344.
- Crowley, James B., amer. historiker 692f.
- Cuba 697-700.
- Cumming, Hugh S., amer. embedsmand 254 533ff 546 555.
- Curzon of Kedleston, George N. Curzon, 1st marquess, eng. politiker 687. Cypern 303.
- Czapliński, M., po. historiker 381.
- Czapliński, Wł., po. historiker 381.
- Czernin, Ottokar, østr.-ung. udenrigsminister 390.
- Cædmon, eng. digter 311.
- Caesar, Gajus Julius, rom. statsmand 302f 623.
- Coelestin III, pave 567.
- Dagerup, landsby på Sjælland (Skippinge hd., Viskinge s.) 411.
- Dahl, Peter, da. kaptajn og købmand 587 592f.
- Dahlberg, Erik Jönsson, sv. officer og historiker 241-252.
- Dahlerup, Troels, da. historiker 1-43 168 208 222 318f 505-508 616.
- Dahlgren, S., sv. historiker 345.
- Damborg, George E. Z., da. embedsmand og historiker 351-356.
- Damsholt, Torben, da. historiker 304-308 631f.
- Daniel, skipper i København 61.
- Danner, Louise, lensgrevinde, Frederik VII's gemalinde 375.
- Danzig 71 82 636f.
- David, C. N., da. politiker og nationaløkonom 436 446 463.
- David af Dinant, fr. teolog 321.
- Davies, A., eng. historiker 336f.
- Davis, Norman, amer. diplomat, senere præsident for Røde Kors 257.
- Davis, R., eng. økon. historiker 487.
- Dean, Arthur H., amer. diplomat 153.
- Deeters, Walter, ty. historiker 280.
- Degnen, Staffan, ty. skipper 81.
- Deiss, Joseph Jay, amer. historiker 304.
- Delacroix, Eugène, fr. kunstner 656.
- Delong, A. H. P. G., da. generalkonsul i Paris 162.
- Delumeau, J., fr. historiker 487.
- Denikin, Anton, russ. general 683.
- Derby, Edward George Geoffroy Smith Stanley, 14th earl of, eng. statsmand 666.
- Derollez, R., belg. filolog 314.
- Descartes, René, fr. filosof og naturvidenskabsmand 307.
- Destrez, J., fr. historiker 321.
- Deyon, Pierre, fr. historiker 484.
- Dickens, A. G., eng. historiker 336f.
- Dickmann, Fritz, ty. historiker 338f.
- Diocletian (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus, egtl. Diocles), rom. kejser 304.
- Disraeli, Benjamin, 1st earl of Beaconsfield, eng. statsmand og forfatter 171f 180f 665-668.
- Dmowski, Roman, po. politiker 684.
- Doehle, Heinrich, ty. politiker 390.
- Domarus, Max, ty. historiker 394.
- Domitian (egtl. Titus Flavius Domitianus), rom. kejser 631.
- Donatus, Ælius, rom. grammatiker 321.
- Dondaine, H., fr. teolog 322.
- Doniol, Henri, fr. historiker 361.
- Dorothea, da. dronning 30.
- Dorpalen, Andreas, ty. historiker 390f. Dorpat 337f.
- Dorville, John, eng. købmand 657.
- Dougherty, James E., amer. statskundskabsforsker 141 143.
- Dove, Alfred, ty. historiker 286.
- Dragsholm 14f 18.
- Drægr 22 61f 75.
- Drejer, Aage Axelsen, da. andelshistoriker 617.
- Drewsen, Chr., da. papirfabrikant 168.
- Dreyer, Dankvart, da. kunstner 293.
- Driefer, J. J., da. politiker 446.
- Dringenberg, da. patricierslægt 32.
- Dringenberg, Dorothea, gift med Axel Tjellufsen 32.
- Droysen, Johann Gustav, ty. historiker 284 286.
- Drøw, sjæll. lavadelsslægt 37.
- Drøw, Jens, sjæll. lavadelsmand 37.
- Drøw, Oluf, sjæll. lavadelsmand 37.
- Duckwitz, G. F., ty. embedsmand 276.

- Dudley, Donald R., eng. klass. filolog 630f.
- Due, Mette Jensdatter, da. adelsdame 32f.
- Duisberg, Claus-Jürgen, ty. historiker 143f 151f.
- Dulles, John Foster, amer. udenrigsminister 151 698.
- Dun (Donne), Sir Daniel, eng. diplomat 195.
- Duntzfelt, Christian Vilhelm, da. købmand 594.
- Duroselle, Jean-Baptiste, fr. historiker og statskundskabsforsker 126 289.
- Dybbøl 377.
- Dybdahl, Vagn, da. historiker 453.
- Dyson, Robert H., amer. arkæolog 521f.
- Dyveke, Christiern IIs elskerinde 646.
- Eckermann, Walther, ty. historiker 617ff.
- Eckernförde 101–106.
- Edessa, grevskab i Orienten 634.
- Edinburgh 195 637 663.
- Eest, Jacob, jordbesidder på Falster 416.
- Egense, kongsgård på Falster (Nr. hd., Vaalse s.) 409 414.
- Egret, Jacques, fr. historiker 656.
- Ehrard, Jean, fr. historiker 351–356.
- Ehrenberg, Richard, ty. historiker 646.
- Ehrencron-Müller, Holger, da. biblioteksmand 616.
- Eichmann, Adolf, ty. nazistisk embedsmand 269.
- Eisenhower, Dwight David, amer. præsident og general 147 153 698.
- Ejsbøl (Haderslev hd.), offermose 622f 625.
- Elberling, Victor, da. historiker 424.
- Elkenør, landsby på Falster (Sdr. hd., Idestrup s.) 420.
- Elleholm (Blekinge) 73f.
- Ellehøj, Svend, da. historiker 207–219 570–583 701.
- Ellingegaard, sjæll. bispelen (Ods hd., Højby s.) 18.
- Elliott, J. H., eng. historiker 498f.
- Elmelunde (Møen) 16.
- Elton, G. R., eng. historiker 282f.
- Engberg, Jens, da. historiker 190–197 376f 595–612.
- Engelhardt, Conrad, da. forhist. arkæolog 622f.
- Engelholm (Ängelholm) 54 63.
- Engelstoft, Povl, da. historiker 597.
- Engestofte, loll. gods (Musse hd.) 33.
- England 104 110 112f 176 178 187 191 260 265ff 280f 289f 308–313 317ff 330 344 347 350 354 361 372f 384 399 442 461 475 478–482 489 497f 531 537 542 549 585f 589f 614 620 635 642f 650f 657–663 665f 675–678 681–685 689f 693f.
- Epstein, Fritz T., ty. historiker 334.
- Erasmus, af Rotterdam, Desiderius, nederl. klass. filolog og teolog 326f.
- Erdmannsdorfer, B., ty. historiker 340.
- Erik I Ejegod, da. konge 198ff.
- Erik V Glipping, da. konge 203f.
- Erik VI Mændved, da. konge 98 615.
- Erik af Pommern, da. konge 14 24 26 32 36 206 636 638f.
- Eriksen, Erik, da. politiker 427.
- Erlandsen, Jacob, biskop af Roskilde, senere ærkebiskop af Lund 515.
- Ernst II, hertug af Sachsen-Koburg og Gotha, ty. officer og politiker 101–106 284f.
- Erlev, Kr., da. historiker 2 7 283 403 409ff 413–416 512 615.
- Erslaw, Th. H., da. personalhistoriker 616.
- Erzberger, Matthias, ty. rigskansler 389.
- Escorial 330.
- Eskelund, Lotte, da. oversætter 652.
- d'Esneval, Pierre Joseph le Roux, fr. greve og eventyrer 357.
- Esper, Thomas, amer. filolog 332ff.
- Esrom, sjæll. kloster 16 98.
- Essen, Johan von, sv. general 243f.
- Esthus, Raymond A., amer. historiker 385f.
- Estland 7 338 390.
- Estrup, J. B. S., da. politiker 426ff 440 460 473 673.
- Eulenburg, Botho, greve til, ty. politiker 664.
- Eusebios, historiker, biskop af Cæsarea 309f.
- Faaborg 432.
- Faber, J. A., holl. historiker 481.

- Fabricius, Knud, da. historiker 511 578 615.
- Fabritius, Albert, da. historiker 209 219–229 616.
- Fabritius de Tengnagel, Conrad, da. købmand 592.
- Fahlbeck, Pontus E., sv. historiker 227.
- Falbe-Hansen, V., da. nationaløkonom 587.
- Falk, Bo, da. rigsråd 97f.
- Falkenhayn, Erich von, ty. general 386f.
- Falster 46 65 69 75 86 94 401–421 459 671.
- Falster Nørre hd. 415.
- Farum, gård og bebyggelse på Sjælland. (Ølstykke hd., Fr.borg a.) 17 453.
- Faxe hd. (Præstø a.) 21.
- Faxered (Bjære hd., Skaane) 56f.
- Febvre, Lucien, fr. historiker 287f.
- Feiling, Sir Keith, eng. historiker 694.
- Feis, Herbert, amer. historiker 255.
- Feldbæk, Ole, da. historiker 356f 360 362f 584–595 650.
- Fenger, C. E., da. politiker og mediciner 160 450 461 467.
- Fenger, J. F., da. præst 327.
- Fensmark, sjæll. gods (Tybjerg hd., Præstø a.) 19.
- Fenton, Alexander, eng. museumsmand 289.
- Ferdinand II, ty. kejser 339ff.
- Ferdinand III, ty. kejser 339.
- Ferguson, Adam, skotsk filosof 621.
- „Ferke“, da. lavadelsslægt 37.
- Fichte, J. G., ty. filosof 433f 461 472 622.
- Fieldhouse, D. K., newzeal. historiker 662.
- Filip II, sp. konge 330 502 643.
- Fincke, Jacob, professor i Kbh. 578.
- Findlay, B. J., eng. filolog 315.
- Fink, Troels, da. historiker 261f.
- Finland 7 11 41 350 390 614f 679.
- Fioravanti, G., ital. filosofihistoriker 321.
- Firenze 345 482.
- Fischer, A., da. ingeniør 532 534 549 555f.
- Fischer, Fritz, ty. historiker 386ff.
- Fischer, J. C. H., da. politiker 428 446 449 460.
- Fish, Hamilton, amer. diplomat 698.
- Fisher, H. A. L., eng. historiker 192.
- Fiskebæk, landsby på Falster (Sdr. hd., Skelby s.) 409 414.
- Flannery, K. V., amer. arkæolog 521f.
- Fledelius, Karsten, da. historiker 565–570 634f.
- Fleetwood, Carl Georgsson, sv. embedsmand og diplomat 672f.
- Fleetwood, Gwendolen, datter af C. G. Fleetwood 672f.
- Flemming, da. adelsslægt 29f.
- Flemming, Bo Joachimsen, da. adelsmand 30.
- Flemming, Herman, lensmand på Kalundborg 30.
- Flemming, Joachim Hermansen, lensmand på Kalundborg 29f.
- Flemming, Peder Hermansen, da. adelsmand 30.
- Flensborg 380 598.
- Flensborg, C. A., da. politiker og jurist 446.
- Floor, Gerlak, rådmand i København, væbner 13.
- Floto, Inga, da. historiker 107–38, 386f 430.
- Foch, Ferdinand, fr. feltherre 679f 683.
- Fog, Mogens, da. neurolog og modstandsmand, rektor for Københavns universitet 273.
- Fontaine, Jacques, fr. klass. filolog 309.
- Foote, Peter, eng. filolog 313.
- Formosa (jfr. Kina) 700.
- Foss, Erling, da. modstandsmand 185 187f.
- Francis, A. D., eng. diplomat og historiker 650.
- Frandsen, Karl-Erik, da. historiker 280ff 330f 336 345ff 644f 647ff.
- Frank, Walter, ty. nazist 286.
- Frankfurt am Main 304 371.
- Frankfurter, Felix, amer. jurist 263.
- Frankrig 110 129 131 154 158f 175f 243 265 280 287–290 318 338 340 344f 348 356 360f 368 382 388 396–399 461 475 478ff 484 491 493 495ff 504 620 635 642 648f 651 656 682ff 689f.
- Franz, Günther, ty. historiker 340.
- Fredebo (Græsted s., Holbo hd., Fr.borg a.) 3 8ff 14–18 23 36.
- Fredericia (Frederiksdode) 251 663.
- Frederik I, da. konge 2 8 39.
- Frederik II, da. konge 56 228.

- Frederik III, da. konge 574 ff 579.
 Frederik IV, da. konge 348 357.
 Frederik VI, da. konge 195 359 429.
 Frederik VII, da. konge 167 228 375.
 Frederik Christian, prins af Augusten-
 borg 621.
 Frederiksberg 446.
 Frederiksborg 250 446 671.
 Frederiksen, Jacob, da. skipper 88.
 Frederiksen, Laurits Bindsløv, da. jour-
 nalist og historiker 273.
 Frederiksen, N. C., da. embedsmand og
 politiker 447.
 Frederiksodde, se Fredericia.
 Frederiksstad, by i Sønderjylland (Syd-
 slesvig) 663.
 Freeman, D. S., amer. historiker og for-
 fatter 361.
 Freerslev, sjæll. gods (Ringsted hd.,
 Sorø a.) 15.
 Freiburg (Tyskland) 284 286.
 Fridericia, J. A., da. historiker 211 ff
 235 341 571 574 580 f 615.
 Friis, Aage, da. historiker 157 509 615.
 Friis, Astrid, da. historiker 236 507.
 Friis, Fr., da. politiker 426.
 Friis, Mogens, da. rentemester, greve til
 Frijsenborg 225 580.
 Friis (af Arlevad), Didrik, da. lavadels-
 mand 15 f.
 Friis (af Arlevad), Jørgen, da. lavadels-
 mand 16.
 Friis (af Arlevad), Otte, da. lavadels-
 mand 16.
 Friis-Hansen, J. B., da. biblioteksmand
 613.
 Frijs, C. E. Krag-Juel-Vind-, lensgreve,
 da. godsejer og politiker 428 460.
 Frille, Eggert, da. rigsråd 31.
 Frisch, Hartvig, da. klass. filolog og po-
 litiker 273 276.
 Frisk, Jacob, ty. skipper 79.
 Frisund (Øster hd., Blekinge) 91.
 Fritz, Martin, sv. økon. historiker 673 ff.
 Fritze, Konrad, ty. historiker 637 ff.
 Froissart, Jean, fr. historiker 308.
 Frost, Jep Lauesen, da. dommer 671.
 Frye, Richard N., amer. orientalist 304 f.
 Fryxell, A., sv. historiker 346 f.
 Frønde, jordbesidder på Falster 406.
 Fuglede, F. K., da. præst og politiker
 452 f.
 Fuglsang, hovedgård på Lolland (Tore-
 by s., Musse hd.) 33.
 Fuiren, Henrik, da. læge 342.
 Funder, Thomas, da. politiker og fabri-
 kant 438.
 Furber, Holden, eng. historiker 586
 588 590 592 594.
 Fussing, H. H., da. historiker 218.
 Fyn 24 40 215 295 623 671.
 Fæling, da. lavadelsslægt 13 f.
 Fæling, Anders, da. lavadelsmand 14.
 Fæling, Jens, da. lavadelsmand 14.
 Fæling, Peder Bosen, da. lavadelsmand
 13 f.
 Færøerne 359 425 447.
 Gabel, Christopher, da. embedsmand
 223 f 572 579.
 Gabel, Frederik, da. diplomat og em-
 bedsmand 223.
 Gad, Finn, da. historiker 323.
 Gad, Holger, da. nationaløkonom 617.
 Gad, Marius, da. embedsmand og poli-
 tiker 447.
 Gad, Peder Nielsen, sjæll. herredsfoged
 21.
 Galbraith, John K., amer. nationaløko-
 nom 291.
 Gallagher, J. A., eng. historiker 662.
 Gallie, W. B., eng. filosof 282.
 Gallien 303 312.
 Galos, A., po. historiker 381.
 Galt, da. adelsslægt 21.
 Gammel, sjæll. lavadelsslægt 19 41.
 Gammel, Karine, sjæll. lavadelsdame 37.
 Gammel, Peder (Per), sjæll. lavadels-
 mand 19 37.
 Garbe, Fritz, ty. historiker 280.
 Garde, H. G., da. søofficer 101.
 Gardiner, Patrick, eng. filosof 282.
 Gardner, Richard N., amer. økonom og
 jurist 694.
 Garstein, Oskar, no. historiker 336.
 de Gaulle, Charles, fr. præsident og
 general 290 398 f.
 Gavnø, sjæll. kloster 3 f 13 16.
 Gdańsk, se Danzig.
 Gedesby (jfr. Gedser, Gedsergaard),
 Falsters Sdr. hd., 408 f.
 Gedser (jfr. Gedesby, Gedsergaard),
 Falsters Sdr. hd., 407 f 410 414 f.

- Gedsergaard (jfr. Gedesby, Gedser), kongsgård (Gedesby s., Falsters Sdr. hd.) 409.
- Geiger, Theodor, da. sociolog 430.
- Gellivare, sv. malmgruber 673f.
- Genevadbros (Halland, Höks-Tönnersjö hd.) 244.
- Genève 144f 154 592 700.
- Gent (Nederl.) 483f.
- Geoffrey of Monmouth, eng. historiker 309 311f.
- George III, eng. konge 361.
- Gerdrup (Rislev s., Tybjerg hd., Præstø a.) 15 19.
- Gere, Oluf Jensen, da. adelsmand 40.
- Germain, George Sackville, 1st viscount Sackville, eng. officer og politiker 361.
- Gerschenkron, Alexander, russ.-amer. økonomisk historiker 619f.
- Gersdorff, Joachim, da. rigshofmester 572 575 578 645.
- Gertz, M. Cl., da. klass. filolog 97f.
- Gettorf (Eckernförde hd., Sønderjylland) 102 105.
- Giedde, Ove, da. rigsadmiral 578.
- Giessen 349.
- Gilbertus Porretanus (Gilbert de la Porrée), fr. teolog 321.
- Gildas, eng. historiker og munk 309ff 313.
- Gissel, Svend, da. historiker 289 411 413 613.
- Giuliani, A., ital. historiker 320.
- Gla (Grækenland) 300.
- Gladstone, William E., eng. politiker 460 666f.
- Glamann, Kristof, da. historiker 208 570 589.
- Glavendrup (Skamby s., Skam hd., Odense a.) 295.
- Gleason, S. E., amer. historiker 255 257 264 267.
- Glénisson, Jean, fr. historiker 287ff.
- Glob, P. V., da. forhist. arkæolog 292-296.
- Glorieux, P., fr. kirkehistoriker 320.
- Glutz, G., fr. historiker 635.
- Godov, da. adelsslægt 13.
- Godov, Oluf Pedersen, sjæll. væbner 22.
- Godthaab (Grønland) 262 529 533 535 543.
- Goehrke, Carsten, ty. historiker 648f.
- Goethe, Johann Wolfgang, ty. forfatter 165.
- Gogæthorp, forsvunden bebyggelse på Falster 406.
- Goos, C., da. retslærd og politiker 449 516.
- Gorm, grundbesidder på Falster 404.
- Gorm den Gamle, da. konge 198.
- Górski, K., po. historiker 381.
- Gotland 7 98 626.
- Goubert, P., fr. historiker 503f.
- Graa, Henrik, ty. skipper 79.
- Graham, Richard, amer. historiker 677f.
- Gram, Hans, da. historiker 193.
- Grandjean, Poul Bredo, da. heraldiker 615.
- Grane, Leif, da. kirkehistoriker 324-327.
- Gratian, ital. jurist og munk 318.
- Grayson, Cary, amer. læge 130f.
- Gregersen, Holger, se Ulfstand.
- Gregersen, H. V., da. historiker 217.
- Gregor I den Store, pave 310 632.
- Gregor, biskop af Tours, historiker 313.
- Greifswald 60f 77 204.
- Greiner, Helmuth, ty. historiker 695.
- Grenville, J. A. S., eng. historiker 675ff.
- Grey, Sir Edward, 3rd baronet, viscount Grey of Fallodon, eng. statsmand 677.
- Grey, Ian, eng. historiker 652.
- Grib, Lydike, sjæll. lavadelsmand 19.
- Gribsvad, Frode, da. historiker 671.
- Griffenfeld (opr. Schumacher), Peder, da. rigskansler 225 571.
- Griffiths, G., amer. historiker 641-644.
- Griis, hallandsk lavadelsslægt 24.
- Griis (af Nordrup), da. lavadelsslægt 30.
- Griis (af Slagelse), da. lavadelsslægt 8 19.
- Griis, Joachim, da. adelsmand 20.
- Griis, Niels, sjæll. lavadelsmand 19.
- Grill, Erik, sv. historiker 46.
- Grimmelstrup (Nr. Gr.), landsby på Falster (Nr. hd., Nr. Vedby s.) 406.
- Grimstrup, sjæll. gods (Præstø a., Tybjerg hd.) 5 13.
- Grimulf, grundbesidder på Falster 406.
- Grip, Ove, foged på Vallø 23.
- Groener, Wilhelm, ty. general, senere hærminister 389.
- Grot, Zdzisław, po. historiker 379ff.
- Grotius (egtl. de Groot), Hugo, nederl. retslærd og diplomat 352.
- Grubbe (af Sørslev), da. adelsslægt 25.

- Grubbe, Jep Andersen, da. adelsmand 25.
- Grundherr, Werner von, ty. embedsmand 275.
- Grundtvig, N. F. S., da. præst, digter og politiker 427 433f 436 446 451 469 511.
- Grytehamn (Grydan) (Bjäre hd.) 50f 53–64 76 93f.
- Grækenland 301 351 517–523 615.
- Grängesberg, sv. malmgrube 674.
- Grönebaum, Ferdinand, ty. historiker og filolog 648f.
- Grønland 255f 258f 261f 264ff 268 323 359 526 531–536 538–549 552–555 558–564 582.
- Gudmandstrup, sjæll. landsby (Svinninge s., Tuse hd., Holbæk a.) 5.
- Guenée, Bernard, fr. historiker 289.
- Guevik (Bregne hd., Blekinge) 65–68 81f 95.
- Guicciardini, Francesco, ital. historiker og politiker 283.
- Guizot, François, fr. politiker og historiker 461.
- Gundestrup (Aars s. og hd., Aalborg a.) 299.
- Gunnensen, Birger, ærkebiskop af Lund 71.
- Guorthigirn, eng. sagnkonge 311.
- Gurre, sjæll. slot (Fr.borg a., Lyng-Kronborg hd., Tikøb s.) 16.
- Gustav I Vasa, sv. konge 41.
- Gustav II Adolf, sv. konge 331 346 348.
- Gyldenstjerne, da. adelsslægt 28 221.
- , Erik Nielsen, da. adelsmand 28.
- , Niels Eriksen, da. adelsmand 28.
- , Niels Pedersen, da. adelsmand 33.
- Gyllenstierna, Johan, sv. politiker 346.
- Gædeken, Poul, da. retshistoriker 512.
- Gørtz, Ebbe, da. general 185 187f.
- Göteborg 168 171 173 178f 364f.
- Göttingen 506.
- Gøye, Mogens, da. rigsmarsk, senere rigshofmester 5f 12.
- Haag (egtl. Den Haag) 162 180 184 192.
- Haagen, C. W., da. sagfører og politiker 436.
- Haakon V, no. konge 568f.
- Haakon VI Magnusson, no. konge 99 569f.
- Haan, Heiner, ty. historiker 338–341.
- Haastrup, Niels, da. filolog 314.
- Hackworth, Green, amer. jurist, konsulent for State Dept. 256f.
- Haderslev 622.
- Haffner, Sebastian, ty. historiker 392.
- , W., da. politiker 426.
- Hagberg, Ulf Erik, sv. forhist. arkæolog 622–626.
- Hage, Alfred, da. politiker 443f 460.
- , Hother, da. embedsmand og politiker 156f 159 163–167 169–173 176f 182f 460 463 468.
- Hagen, Anders, no. forhist. arkæolog 296.
- Hagensen, Frelle, sønderjysk adelsmand 25.
- Hagenskov, slot på Fyn (Baag hd.) 232.
- Halder, F., ty. generalstabschef 394.
- Hall, A. Rupert, eng. historiker 344f.
- , C. C., da. politiker og embedsmand 158 160f 375 443 457 460 467 469f 514.
- , Marie Boas, eng. historiker 344f.
- , Rud., sv. skolehistoriker 366.
- Halland 24 46f 58 62 70 72 78 80 82 84f.
- Hallandsaasen („Aasen“) 53 55f 58 94.
- Hallstatt (Østrig) 299.
- Halmstad 327.
- Halphen, L., fr. historiker 635.
- Halvege („Stormhat“), da. adelsslægt 5 12.
- , Evert Jepsen, da. adelsmand 5.
- , Inger („Anne“) Halvegdsdatter, da. adelsdame 3ff 9 11f.
- , Jep, da. adelsmand 5 9.
- , Mette, da. adelsdame 5.
- („Væbner“), da. adelsslægt 5 16.
- , Anders Jensen, da. adelsmand 16f.
- , Jens, da. adelsmand 5.
- , Karen „Ermelund“ Pedersdatter, da. adelsdame 16.
- , Niels Pedersen, da. adelsmand 5 16.
- , Peder Jensen, da. adelsmand 16.
- Hamburg 198 201 215 217 239 573 647.
- Hamilton, Earl J., amer. historiker 485 489 502.
- Hammarbyvik (Øster hd., Blekinge) 89 91f 95.

- Hammelev (Gram hd., Haderslev a.) 222.
- Hammerich, Fr., da. politiker og teolog 443 449 460.
- , Kaj Fr., da. dommer 671.
- , L. L., da. filolog 289.
- , Martin, da. politiker 437 463.
- Hamre, Lars, no. historiker 322.
- Hamsfort, Cornelius, da. læge og historiker 98 ff.
- Hankey, Maurice P. A. Hankey, 1st baron, eng. embedsmand og politiker 129.
- Hanley, John P., amer. shippingman 551.
- von Hanneken, Hermann, ty. general 274 276.
- Hanning, Robert W., amer. historiker 308–313.
- Hannover 332 334.
- Hanrieder, Wolfram F., amer. historiker 689.
- Hans, da. konge 32.
- Hansen, C. Rise, da. historiker 229–235.
- , Erik Arne, da. historiker 289–292 360f 383 693f.
- , Georg, da. historiker 430.
- , J. A., da. politiker 426f 438f 444.
- , Jørgen Qvistgaard, da. historiker 207.
- , Kort, blekingsk hestehandler 83.
- , Martin A., da. forfatter 295.
- , Rasmus, shippingman i New York, 546 548–552 556f 560.
- , Svend Aage, da. økonom og historiker 208–229.
- Hanssen (-Nørremølle), H. P., sønderjysk politiker 381 511.
- Harald Blaatand, da. konge 198.
- Harbo, Niels Nielsen, vestjysk lavadelsmand 28.
- Harbou, Christiern Knudsen, vestjysk lavadelsmand 28.
- , Jens Knudsen, vestjysk lavadelsmand 28.
- , Knud Nielsen, vestjysk lavadelsmand 28.
- Harplinge (Halmstad hd., Halland) 298.
- Hartmann, Sverre, no. historiker 277.
- Hartyani, Marton de, da. historiker 368 ff 619f.
- Hartz, Louis, amer. statskundskabsforsker 133 136f.
- Harvard (USA) 305 619.
- van Hasel, J., nederl. eventyrer og kunstner 335.
- Hasle (Bornholm) 71.
- Hass, L. D., da. præst og politiker 452.
- Hasslø (Medelstads hd., Blekinge) 84 87.
- Hassner, Pierre, fr.-ital. idéhistoriker 143.
- Hastrup, Frits, da. geograf 410 412.
- Hatton, R. M., no.-eng. historiker 347 ff.
- v. Hatzfeldt, Paul, greve, ty. diplomat 664.
- Hauck, Karl, ty. historiker 279f.
- v. Haugwitz, Fr. W., greve, østr. embedsmand 653.
- Havarthigaard (Søllerød s., Sokkelund hd., Kbh. a.) 613.
- Havelse, se Havelsemagle.
- Havelsemagle (Ølsted s., Strø hd., Fr. borg a.) 4 15f.
- von Haven, F. C., da. præst og politiker 435f.
- Havnelev (Stevns hd., Præstø a.) 5 12.
- Hay, Denys, eng. historiker 381f 635f.
- , John, amer. statsmand 136.
- Hayes, Carlton J. H., amer. historiker 382 620.
- Hedegaard, E. O. A., da. militærhistoriker 358 ff.
- Hedin, Adolf, sv. politiker 367.
- , Einar, sv. embedsmand og historiker 672.
- Hegel, Friedrich, ty. filosof 368 434 461 465f 472 621 628.
- Hegelund, Peder, skolemand, senere biskop i Ribe 330.
- Hegermann-Lindenchrone, Cai, da. general 377.
- Heiberg, K. A., da. læge 227.
- , S. O., da.-amer. forstmand 536f.
- Heidelberg 370.
- Heilesen, Henning, da. historiker 327–330.
- Heils (Nr. Tyrstrup hd., Vejle a.) 222.
- v. Heintze, J. F. E., baron, slesvig-holst. politiker 104.
- Helgesen, Poul, da. teolog 7.
- Helgoland 378.
- Helgö (Mälaren) 280.
- Helk, Vello, da. historiker 335–338.
- Hellas, se Grækenland.
- Helle, Knut, no. historiker 315.

- Helleiner, Karl F. M., can. økonom 477.
 Hellmann, Manfred, ty. historiker 649.
 Helms, H. J., da. historiker 19 35.
 Helsingborg 49–52 54–64 93f.
 Helsingør 7 51 60–64 181.
 Helsinki (Helsingfors) 350.
 Hemmingsdyng, Hans, da. luthersk prædikant 329.
 Henry of Huntingdon, eng. historiker 312f.
 Herberstein, Siegmund, friherre von, østr. diplomat 645f.
 Herculaneum 304.
 v. Herder, Johann Gottfried, ty. forfatter 620f.
 Herlufsholm, se Skovkloster.
 Herlufstrup, sjæll. gods (Vollerslev s., Bjæverskov hd., Præstø a.) 37.
 Hermansson, Åke, sv. historiker 345.
 Herrström, Gunnar, sv. historiker 366.
 v. Hertling, Georg, greve, ty. rigskansler 388.
 Hertz, C. E., da. embedsmand og politiker 468.
 Hesselrød (Karlebo s., Lyng-Kronborg hd., Fr.borg a.) 413.
 Heurlin, Bertel, da. historiker 138–155 688–691.
 Hevelius (egtl. Höwelcke), Johannes, ty. astronom 344.
 Heye, Wilhelm, ty. generalstabschef 689.
 Hieron II, konge af Syrakus 627.
 Hillestrup, landsby på Falster (Sdr. hd., Idestrup s.) 406.
 Hillgruber, Andreas, ty. historiker 394f 696.
 Hillman, Adolf, sv. oversætter 242.
 Himmler, Heinrich, ty. politiker 397.
 Hindenburg, Paul von Beneckendorff und, ty. feltherre og præsident 386 388 390f.
 Hindsgavl, slot på Fyn (Vends hd.) 31.
 Hinton, R. W. K., eng. historiker 483.
 Hiort-Lorenzen, H. R., da. journalist og genealog 220.
 Hippo Regius (Algeriet) 306.
 Hirsch, J. C. W., da. militærhistoriker 219.
 Hirsch, Kay, da. militærhistoriker 219.
 Hitler, Adolf, østr.-ty. diktator („Führer“) 150 266f 274 276 330 391 393–397 693 695.
 Hitti, Philip K., liban.-amer. historiker 633.
 Hjalff, Viggo, da. general 184.
 Hjejle, Bernt, da. advokat 671.
 Hjelholt, Holger, da. historiker 101–106 168–184 284ff 387–390 511 523f 596 598 663.
 Hjelmømagle, sjæll. landsby (Sneslev s., Ringsted hd., Sorø a.) 14.
 Hjortahammar(strand) (Medelstads hd., Blekinge) 65–69 81–87 92 95.
 Hjortholm, sjæll. borg (Sokkelund hd., Kbh. a.) 3f 11 17.
 Hjærne, Erland, sv. historiker 346.
 –, H., sv. historiker 347.
 Hjerring, A. M., da. præst og forfatter 250.
 Hobbes, Thomas, eng. filosof 111.
 Hobsbawm, E. J., eng. historiker 476 494.
 Hoche, Lazare, fr. general 656.
 Hofstadter, Richard, amer. historiker 383.
 Holar (Island) 342.
 Holbæk 61 446.
 Holck, Eiler, da. baron og officer 225.
 Holje (Hollie), Lister hd., Blekinge 76.
 Holland (jfr. Nederlandene) 217 396.
 Holm, Edvard, da. historiker 224.
 Holmboe, Adler, no. historiker 615.
 Holme, landsby i Holme-Olstrup s., Hammer hd., Præstø a. 19f.
 Holmegaard, hovedgård i Holme-Olstrup s., Hammer hd., Præstø a. 37 41.
 Holmgaard, Jens, da. historiker 615.
 Holmsen, Andreas, no. historiker 322f.
 Holst, H. P., da. forfatter 164ff 173.
 Holstein, Friedrich von, ty. embedsmand 663ff 676.
 Holstein (-Holsteinborg), Ludvig Henrik Carl Herman, lensgreve, da. politiker 156.
 Holstein (-Ledreborg), L., da. politiker 427.
 Holstein, Ulrik Adolph, ty.-da. adelsmand 225.
 Holsteinborg (opr. Braade), sjæll. gods 3f 11 16 36 225.
 Holsten 2 31 102 159 216f 358 375 599 602–605 607 611f 663.
 Holtsmark, Anne, no. filolog 316.

- Homze, Edward L., amer. historiker 395 ff.
- Hoover, Herbert, amer. ingeniør og forsynings ekspert, senere præsident 680 693.
- Horreby (Falster, Sdr. hd.) 403.
- Hostiensis (egtl. Henrik af Segusia), ital.-fr. retslærd 318.
- House, Edward M., rådgiver for Woodrow Wilson 117 ff 122 134 ff.
- Hov (Bjære hd., Skaane) 59.
- Hrustjov (Kruschov), Nikita S., russ. politiker 146.
- Hubatsch, Walter, ty. historiker 390 f 394 696.
- Huerta, Victoriano, mex. præsident 677.
- Huhnhäuser, Alfred, ty. historiker 71.
- Huitfeldt, Arild, da. rigsråd og historiker 98.
- Hull, Cordell, amer. udenrigsminister 256–262 265 267 f 562 693 f.
- Hunnemara, gods i Blekinge (Bregne hd.) 73.
- v. Hurter-Ammann, Fr.-E., schw.-østr. historiker 340.
- Hutchins, Francis G., amer. statskundskabsforsker 660 f.
- Huygens, Christiaan, nederl. naturvidenskabsmand 344.
- Hvide, da. adelsslægt 98.
- Hvide, Anders Ovesen, da. adelsmand 31.
- Hvidtfeldt, Arild, da. religionshistoriker, historiker og journalist 516.
- , Johan, da. historiker 45 237 616 f 671.
- „Hvittenstiern“, østjysk lavaladelslægt 27.
- Hübner, Rudolf, ty. historiker 284.
- Hæstrup, Jørgen, da. historiker 184 f 188 f 254 276 399.
- Høg, Tom Arbo, no. biblioteksmand 278.
- Høg, Mogens, da. rigsråd 578.
- , Niels, skipper i København 68.
- Høgsbro, Sofus, da. politiker 426 f 449 454 460.
- Hørby, Kai, da. historiker 207 f 637 ff 701.
- Hørup, Viggo, da. politiker og redaktør 427 440 449 460.
- Høst, H. E., da. dommer og politiker 446.
- Ibn Faḍlān, Aḥmad, arab. rejsende og forfatter 294.
- Ibsen, Henrik, no. forfatter 672.
- Idestrup, landsby på Falster (Sdr. hd.) 419 ff.
- Île de la Cité (Paris) 281.
- Illerup, jy. offermose 622 f 625.
- Ilse, Grethe, da. historiker 205 ff.
- , Harald, da. historiker 98 190–197 344 f 701.
- Imbert, Gaston, fr. økonom 501.
- Indien 362 f 584–595 641 651 660 ff 666 676 685.
- Iran, se Persien.
- Irgens, Joachim, da. handelsmand og godsejer 574.
- Irland 642.
- Isaac, J., fr. teolog 320.
- Isidor, biskop af Sevilla 308 f 632.
- Island 255–258 260 f 359 425 534 548 582.
- Isokrates, gr. forfatter 629.
- Israel 271 310.
- Istanbul, se Konstantinopel.
- Isted (Sønderjylland) 663.
- Italien 159 162 165 305 312 345 382 398 475 632 635 643 665 679 689 693.
- Iuul, Stig, da. retshistoriker 202 512–516.
- Ivan IV den Grusomme, russ. zar 332 f.
- Ivigut (Grønland) 265 531 f 538 541 ff 548.
- Iwan, Joachim H., ty. jurist 143 152 f.
- Jacobsen, Hans-Adolf, ty. historiker 696.
- Jacobus Johannis, da. franciscaner 327.
- Jakóbczyk, W., po. historiker 381.
- Jakobsen, Frode, da. modstandsmand og politiker 273.
- Janin, Maurice, fr. general 683.
- Jankuhn, Herbert, ty. forhist. arkæolog 623.
- Jansen, Jacob, da. skipper 74.
- , K., ty. historiker 102 ff.
- Janssen, Karl-Heinz, ty. historiker 386 f.
- Japan 255 257 265 267 384 ff 682 692 f.
- Japsen, Gottlieb, da. historiker 597.
- Jaquand, J., fr. historiker 481.
- Jeannin, Pierre, fr. historiker 481 486.
- Jefferson, Thomas, amer. præsident 110.
- Jegorov, D. N., russ. historiker 409.

- Jelling (Tørrild hd., Vejle a.) 294f.
 Jena 622.
 Jensen, Bent, da. historiker 347 ff.
 -, Bo, sjæll. lavadelsmand 19.
 -, Carl, da.-amer. forretningsmand 558.
 -, Erik, se Krabbe.
 -, Hans, borger i København 69.
 -, Hans, da. historiker 433.
 -, Henning, da. politiker og præst 453f.
 -, Jacob, da. skipper 83.
 -, Johs. V., da. forfatter 292f 295.
 -, Jørgen, da. forhist. arkæolog 292-296
 299 ff 517-523.
 -, Jørgen Steen, da. historiker 379 ff
 636f 644f.
 -, Lars, da. politiker 432 440.
 -, L. E. Fauerholdt, da. matematiker
 408.
 -, N. P., da. militærhistoriker 376.
 -, P. G. C., da. politiker og advokat 446.
 -, Poul, nordjysk lavadelsmand 31f.
 -, Sigurd, da. historiker 341 ff.
 -, Søren Skovgaard, da. klass. filolog
 313 322.
 Jeppesen, Kristian, da. klass. arkæolog
 517.
 Jerusalem 270 634f.
 Jespersen, C. M., da. politiker og em-
 bedsmand 445.
 Jessen, Jens, sønderjysk redaktør og po-
 litiker 511.
 Johan Kasimir, pfalzgreve, ty.-sv. poli-
 tiker 348.
 Johanna „den Vanvittige“ (Juana la
 loca), dronning af Castilien og Ara-
 gonien 330.
 Johannes, grundbesidder på Falster 404.
 Johannsen, Ebbe, da. historiker 430.
 Johansen, Hans Chr., da. økonomisk hi-
 storiker 617.
 -, Holger Friis, da. klass. filolog 341 ff.
 -, Jens, da. militærhistoriker 376 378f.
 -, Paul, ty. historiker 409.
 Johnsen, Arne Odd, no. historiker 201
 278f.
 -, Oscar Albert, no. historiker 190.
 Johnson, Lyndon B., amer. præsident
 292.
 -, Samuel, eng. forfatter og lexicograf
 533.
 Jon, da. skipper 76.
 Jones, Sir William, eng.-ind. dommer og
 orientalist 360.
 Jonsen, Niels, biskop i Odense 98.
 Jonsson, Arngrim, isl. præst og forfatter
 342.
 Jonstorp (Luggude hd., Skaane) 64 94.
 Jonstrup (Værløse s., Smørum hd., Kbh.
 a.) 35.
 Josef, grundbesidder på Falster 404f.
 Joseph II, ty. kejser 653f.
 Jossen, Bager, blekingsk bonde og skip-
 per 73.
 Juel, C., da. politiker og jurist 444.
 -, Jens, da. statsmand 225.
 Jugoslavien 681.
 Julianehaab 542.
 Jungmann, Eduard, ty. officer 102 ff 106.
 -, Ernst, søn af Eduard Jungmann 102.
 Justinian I (egtl. Flavius Petrus Sabba-
 tius Justinianus), byz. kejser 632.
 Juul (Lilje-), da. adesslægt 35 223f.
 -, Hans, da. adelsmand 74 76.
 -, Ove, vicestatholder i Norge 225.
 Jylland 158 181 189 211 214f 218 299
 450f 458 473.
 Järnavik (Bregne hd., Blekinge) 66 ff
 79 ff 95.
 Jönköping 206.
 Jørgensen, A. D., da. historiker 199 374.
 -, Bent, da. historiker 208.
 -, Ellen, da. historiker 100.
 -, Erik Stig, da. historiker 254 701.
 -, Harald, da. historiker 374f 671.
 -, Johan, da. historiker 208 238 280
 505-508 570-583.
 -, Poul Johannes, da. retshistoriker 202
 411f 512f.
 -, Robert, da. shippingman 551.
 Jørlunde (Jørlunde hd., Fr.borg a.) 14.
 Jørlunde hd. (Fr.borg a., nu Ølstykke
 hd. og dele af Lyngby-Fr.borg hd.) 14.
 Kaarsted, Tage, da. historiker 377.
 Kaas, Bjørn, lensmand på Helsingborg,
 senere rigsråd 58.
 Kabel, da. adesslægt 31 ff.
 -, Lyder, da. adelsmand 31 ff 36.
 Kalmar 37 85 322.
 Kalundborg 19 29f.
 Kanalen 173.
 Kant, Immanuel, ty. filosof 372 621.

- Kaplan, Lawrence S., amer. historiker 697f.
- Kaplow, Jeffry, amer. historiker 656.
- Kárason, Styrmir, abbed af Viðey (Island) 314.
- Karl V, ty. kejser og sp. konge 330.
- Karl VI, ty. kejser 653.
- Karl X Gustav, sv. konge 241–252 346.
- Karl XI, sv. konge 248f 251 345ff.
- Karl XII, sv. konge 347ff.
- Karlshamn (Blekinge) 68 76.
- Karlskrona 279.
- Karlstadt (egtl. Bodenstein), Andreas, ty. teolog 324 326.
- Karthago 632.
- Kasted (Hasle hd., Aarhus a.) 35.
- Katarina II den Store, kejserinde af Rusland 349 652.
- Kattrup (Buerup s., Løve hd., Holbæk a.) 18.
- Kattvik (Bjære hd., Skaane) 54 61.
- Kauffmann, Henrik, da. diplomat 253–269 399 524–564.
- Kauffmeister, Henrik, ty. skipper 79.
- Kaukasus 351 685 687.
- Kautsky, Karl, ty. socialistisk politiker 670.
- Kazan', russ. by 333.
- Kellenbenz, Hermann, ty. historiker 646.
- Kemiläinen, Aira, fi. historiker 620f.
- Kennan, George F., amer. diplomat og historiker 108–111 122 682.
- Kennedy, John F., amer. præsident 146 698.
- Kerensky, Alexander Feodorovitj, russ. politiker 134.
- Kernkamp, G. W., holl. historiker 190.
- Kerr, Philip Henry, 11th marquess of Lothian, eng. diplomat 129 135 260.
- Kessel, Eberhard, ty. historiker 284.
- Keyes, G. L., canadisk historiker 305–308.
- Keynes, John Maynard Keynes, 1st baron eng. nationaløkonom 126f.
- Kiel 102 175 197 305.
- Kiernan, V. G., eng. historiker 500.
- Killebeckstorp (Bjære hd., Skaane) 59.
- Kimon, gr. feltherre 629.
- Kina (jfr. Formosa) 385f 662 697 700.
- King, W. L. Mackenzie, can. statsmand 694.
- Kirchhoff, Hans, da. historiker 269–277 391–397.
- Kirchner, Walther, amer. historiker 331f.
- Kirkesyender, Hans, blekingsk handelsmand 73f.
- Kirke Søby (Søby s., Baag hd., Odense a.) 295.
- Kirstine, enke efter Niels Madsen Skomager i Slagelse 9.
- Kiruna 673.
- Kivikoski, Ella, fi. forhist. arkæolog 296.
- Kiær, Henning F., da. militærhistoriker 376–379.
- Kjeldstrup (Kirke Stillinge s., Slagelse hd., Sorø a.) 21.
- Kjersgaard, Erik, da. historiker 202f.
- Kjær, A., no. filolog 316.
- Kjølsen, F. H., da. søofficer og historiker 356f.
- Klaczko, J., po. forfatter og exilpolitiker 381.
- Klagebäck (Øster hd., Blekinge) 89 91f 95.
- van Klaveren, Jan Jacob, ty. økon. historiker 500.
- Kleidemos, gr. historiker 629.
- Klein, C. S., da. politiker og dommer 458.
- , Jean L., fr. historiker 143, 154f.
- Kleisthenes, gr. statsmand 629.
- Klevenfeldt, Terkel, da. historiker 221.
- Klindt-Jensen, Ole, da. forhist. arkæolog 316.
- v. Klingenberg, Poul, da. generalpostmester 573 577.
- Klint, Helge, da. militærhistoriker 184–189 278f 358ff 376–379.
- Klitgaard, C., da. historiker 45f.
- van Knob, Follert, lensmand på Søborg 10.
- Knossos, palads på Kreta 520.
- Knud den Hellige, da. konge 199.
- Knud den Store, da.-eng. konge 198.
- Knudsen, Niels, da. lavadelsmand 31.
- Knudsen, P., da. politiker 669f.
- Knudsatter, Mette, da. adelsdame 5.
- Knuth, Adam Christopher, da. adelsmand 225.
- , Eggert Christopher, da. embedsmand 225.

- Knuth, F. M., da. politiker og lensgreve 162 168 170 172 174–181 183f 468 523.
- Knuthenborg (tidl. Aarsmarke) (Lolland) 225.
- Koczy, L., po. historiker 644.
- Kohls, E.-W., schw. kirkehistoriker 327.
- Kohn, Hans, østr.-amer. historiker 620.
- Koht, Halvdan, no. historiker og politiker 322.
- Kojeve, Alexandre, fr. filosof 628.
- Kolberg 71 77 79.
- Kolczak, Alexander, russ. admiral 679 683.
- Kolding 214.
- Kolsrud, Olof, no. historiker 201 335f.
- Kongeaen 509.
- Konoye, Fumimaro, fyrst, jap. politiker 692.
- Konstantin I den Store, rom. kejser 309f.
- Konstantinopel (nu Istanbul) 305 651 662.
- Korea 386 699f.
- Kornerup, Bjørn, da. kirke- og skolhistoriker 429 507.
- Koromandelkysten (Indien) 593 595.
- Korsør 189 234.
- Kossack, Georg, ty. forhist. arkæolog 304f.
- Kotte, fynsk patricierslægt 8.
- Kottman, Richard N., amer. historiker 693f.
- Kozierowski, O. I. D., ty. embedsmand 380.
- Krabbe (af Roskilde), da. adelsslægt 15.
- Krabbe (af Roskilde), Bent, da. klosterforstander 15.
- Krabbe, Erik Jensen, biskop i Odense 99.
- Krabbe, Iver, lensmand på Laholm 63.
- Krag, Erik, oversekretær i Da. Kancelli 225.
- , Niels, da. embedsmand 4 23.
- , Otte, da. rigsråd 578.
- Kragehul, fynsk offermose (Baag hd., Flemløse s.) 623.
- Krakau, Knud, ty. historiker 698f.
- Kraków 336 381 645.
- Krarup, Per, da. klass. filolog 429.
- Kreta 518 520.
- Krieger, A. F., da. politiker og jurist 156f 159 161ff 165ff 169 172 174 181ff 436 444 446 457f 460 467 470 514.
- Krim 333.
- Kringelborg, bebyggelse på Falster (Idestrup s., Sdr. hd.) 420.
- Kristensen, Anne K. G., da. historiker 98 100 354.
- , H. K., da. lokalhistoriker 616f.
- Kristensen, Knud, da. politiker 427.
- Kristianopel 65 82 88–92 94f.
- Kristianstad (Skaane) 65.
- Kristoffer I, da. konge 203.
- Kristus 329.
- Krogen (Kronborg) 6 10.
- Kroman, Erik, da. filolog 513.
- Kruschchov, N. S., se Hrustjov.
- Krüger, H. A., sønderjysk politiker 161.
- Kuggeboda (Medelstads hd., Blekinge) 83.
- Kullen (Skaane) 54 62.
- Kumlien, Kjell, sv. historiker 283f.
- Kun, Béla, ung. politiker 129.
- Kurdzialek, M., po. klass. filolog og filosof 321.
- Kurland 338.
- Kværkeby (Ringsted hd., Sorø a.) 17.
- Kühlmann, R. von, ty. udenrigsminister 388f.
- Kykladerne (græsk øgruppe) 518.
- Kyrning, Poul, skænk hos ærkebispem af Lund 40.
- København 3f 6–11 13f 22f 31 36 49 52 55 57–65 68–72 74–80 82 84f 88 93ff 157 161 163f 172 179 187ff 193 195 205 208 234 236 238 247 250f 257–261 270 341 358 362 389 431 439 442 446f 451f 457ff 472f 506 529 531f 535 570 572 575f 578 581 584ff 588ff 592ff 596 611 615 636 644 671 673 701 703.
- Køge 61 69 81 88 234.
- Kølbæk (Bjære hd., Skaane) 59.
- Köllner, E. M. von, ty. embedsmand 380.
- Køln 339.
- Königsberg (nu Kaliningrad) 7 486.
- Körner, Theodor, ty. digter 621.
- Køster (egtl. Küster), Henrik, d.Æ., livlæge hos prins Christian (V) 342.

- Labrousse, E., fr. økon. historiker 288 491.
- Lacey, Julius L., captain i U.S. Air Force 540 562.
- la Cour, Vilh., da. historiker 511.
- Ladurie, E. Le Roy, fr. historiker 493.
- Laeken, forstad til Bruxelles, kgl. slot og sommerresidens 177.
- Lagerroth, Fredrik, sv. statskundskabsforsker 346.
- Laholm (Halland) 58 63 75.
- Lamartine, Alphonse de, fr. forfatter og politiker 158 162 174.
- Lamprecht, Karl, ty. historiker 286.
- Lanckorońska, C., po. historiker 644f.
- Landskrona 62.
- Landting (Ejsing s., Ginding hd., Ringkøbing a.) 28.
- Lane, Frederic Chapin, amer. historiker 500f 640f.
- Lange, P. H. W., da. militærhistoriker 358.
- Langeland 88.
- Langer, William L., amer. historiker 255 257 264 267.
- Langley, Lester D., amer. historiker 698f.
- Langlois, Ch. - V., fr. historiker 287.
- Langsam, W. C., amer. historiker 382.
- Languedoc 643.
- Langø, ø i Ulvsund 77 88.
- Lansdowne, Henry Charles Keith Petty-Fitzmaurice, 5th marquess of, eng. udenrigsminister 676f.
- Lansing, Robert, amer. udenrigsminister 114f 117 134.
- Lapeyrère, Isaac, fr. polyhistor 342.
- Larsen, H. P., da. politiker og landmand 446.
- Larsen, J. E., da. politiker og retshistoriker 446 466.
- , Johannes, da. kunstner 293.
- , Knud, da. historiker 236 367f 373f 381f 661ff.
- , N. J., da. journalist og politiker 449.
- , Svend, da. historiker 235-241.
- , Thomas, da. politiker og lokalhistoriker 452.
- Larsson, Lars J., sv. historiker 40.
- Lasch, Christopher, amer. historiker 123 133 383.
- Lassen, Jens, landsdommer over Fyn 238.
- Lassen, Niels, præsident i Nyborg 239.
- Lauenburg 602.
- Laufas (Island) 342.
- Laugesen, Anker Teilgård, da. middelalderfilolog og litteraturhistoriker 315.
- Laurentius Nicolai Norvegus, no. jesuit 335f.
- Lauridsen, P., da. historiker 415f.
- Lauritzen, Niels, da. skipper 88.
- Lausitz 379.
- Laxmand, Poul, da. rigshofmester 15 515.
- Lederer, Emil, ty.-amer. nationaløkonom 392.
- Lefebvre, Georges, fr. historiker 287f 656.
- Leff, Gordon, eng. filosof og historiker 319-322.
- Lehmann, Marie (f. Puggaard), gift med Orla Lehmann 168 183.
- Lehmann, Orla, da. politiker og embedsmand 156-184 431 ff 435 443 446 460 462-466 468f 523f.
- , Wilhelm, da. officer 182f.
- Leiden 482 ff.
- Leisner, Johnny, da. historiker 620 ff 655 ff 660 663-668 675 ff.
- Lenin (egtl. Uljanov), Vladimir Iljitj, russ. politiker 123 134f 369 680 685 ff.
- Leopold I, ty. kejser 653.
- Leopold I, belg. konge 177.
- Leopold, Richard W., amer. historiker 107f.
- Lerche, Grith, da. folkelivsforsker 289.
- , Søster, da. adelsdame 225.
- Lervik (Bjære hd., Skaane) 54 58 94.
- van Leveren, sjæll. lavadelsslægt 2-13 42.
- , Anne, nonne (i Gavnø?) 3f.
- , Herman Rolof (sen) (Roløff (sen), Roluff), sjæll. lavadelsmand 3ff 10ff 14ff.
- , Mattis Rolof (sen), (Roløffsen, Rolu(ff)), sjæll. lavadelsmand 3ff 11f 15.
- , Rolf (d. æ.), sjæll. lavadelsmand 3 8f.
- , Rolf (d. y.), sjæll. lavadelsmand 3 8ff 14-18 23 36.
- , Rolf („Rettløff“) Madsen, sjæll. lavadelsmand 2-9 11f 14 16 36.
- Levern (Leveren), landsby i Westfalen 8.
- Levin, N. Gordon, (Jr.), amer. historiker 123 132-137.
- Levine, Mortimer, amer. historiker 614.

- Levine, Robert, amer. statskundskabsforsker 143.
- Lewis, Bernard, eng. historiker 633.
- , R. W. B., amer. historiker 291.
- Lie, Mikael, no. historiker 322.
- , Trygve, no. politiker, senere generalsekretær for UN 269.
- Liebe, C. C. V., da. politiker og advokat 446.
- Liemar, ærkebiskop af Hamburg-Bremen 199.
- Liestøl, Aslak, no. filolog 314.
- Liljedahl, Ragnar, sv. historiker 337.
- Lilla Uppåkra, skaansk landsby (Stora Uppåkra s., Bara hd.) 413.
- Lilla Wambåsa (Medelstads hd., Blekinge) 83.
- Lilleasien, se Anatolien.
- Lille Næstved, landsby i Herlufsholm s. (Ø. Flakkebjerg hd., Sorø a.) 4 10f.
- Linde, Helle, da. historiker 671.
- Lindenow, Otto, da. lensmand 76.
- Lindhardt, P. G., da. teolog 665.
- Lindholm, gods i Skaane (Oxie hd.) 232.
- Lindschöld (opr. Lindeman), Erik, greve, sv. politiker 346.
- Link, Arthur S., amer. historiker 115-120.
- Linnemann, I. H., da. præst og politiker 451.
- Linton, Olof, sv.-da. teolog 309.
- Linvold, Axel, da. historiker 595.
- Lipgens, Walter, ty. historiker 398f.
- Lippmann, Ole, da. modstandsmand 187 189.
- Lippmann, Walter, amer. journalist 112.
- Liska, George, amer. statskundskabsforsker 697f.
- Lissabon 650.
- Lisse, Christian, da. filolog 417.
- Lister 47 65.
- Listerby, landsby i Blekinge (Medelstads hd.) 84.
- Listrup, landsby på Falster (Nr. Ørslev s., Sdr. hd.) 417.
- v. Liszt, Franz, østr.-ty. retslærd og politiker 526f.
- Liverpool, Robert Banks Jenkinson, 2nd earl of, eng. statsmand 667.
- Livland 333 337f.
- Ljungby (Bjære hd., Skaane) 58f.
- Lloyd George, David, eng. politiker 130 135 680 684-687.
- Locke, John, eng. filosof 290 353.
- Lolland 3 6 10 33 46 61 65 75 77 84-88 94 415 459 671.
- Lomma (Skaane) 8.
- London 156 158 162 168ff 172-181 184 187 189 313 344 361 388 483 512 523 532 537 585 588 593 637 651 657ff 663f 675 682 692f.
- Lorentzen, Karl, ty. politiker 285.
- Lorenz, August, ty. historiker 646f.
- Lorraine 388.
- Lovejoy, A. O., amer. filosof 291.
- Loyola, Ignatius (egtl. Iñigo Lazcano de Oñaz y de Loyola), grundlægger af jesuitterordenen 647.
- Lucesen, Peder, jordbesidder på Falster 406.
- , Torkil, jordbesidder på Falster 406.
- Ludendorff, Erich, ty. general 120 386 388f.
- Ludvig XIV, fr. konge 504.
- Ludwig, Theodor, ty. historiker 286.
- Lublinskaya, A. D., russ. historiker 476 494f.
- Luggude hd. (Skaane) 52.
- Lumstrup (Idestrup s., Falsters Sdr. hd.) 405f.
- Lund 17, 200f 413.
- Lund, Ellen Margrethe (f. Bagge), gift med Hans Lund, 510.
- , Hans, da. højskolemand og historiker 508-511.
- Lundby, landsby på Falster (Brarup s., Nr. hd.) 416.
- Lundbye, Carl, da. krigsminister og officer 378.
- , J. Th., da. kunstner 293.
- Lunde, gård i Lerup s. (Ø. Han hd., Hjørring a.) 432 440.
- Lundegaard (Jylland), se Lunde.
- Lundegaard (Skaane) 40.
- Lundgreen-Nielsen, Kay, da. historiker 678-684.
- Lundin, A. M., sv. teolog 327 329.
- Lunge, Vincens, da. og no. rigsråd 41.
- Luntertun (nedlagt købstad i Skaane) 54.
- Luther, Martin, ty. embedsmand 271.
- , Martin, ty. teolog 324-327 647.
- Lübeck 41 81 88 239 506 638f.

- Lyckeby, bebyggelse i Blekinge (Øster hd.), nedlagt købstad 47f 83f 89 91f 95.
- Lykaa, nedlagt blekingsk købstad, slot, se Lyckeby.
- Lykke, Sofie, da. adelsdame 217.
- Lütge, Friedrich, ty. historiker 659.
- Lütken, Otto, da. militærhistoriker 376.
- Løgtved, sjæll. landsby (Viskinge s., Skippinge hd., Holbæk a.) 411.
- Løkkegaard, Finn, da. historiker 253–269 524–564.
- Lönnroth, Lars, sv.-amer. filolog og historiker 314.
- Løve hd. (Holbæk a.) 21.
- Maaløv (Smørum hd., Københavns a.) 13.
- Macaulay, Thomas Babington, 1st baron, eng. historiker og politiker 461.
- Mc Cormick, Vance C., amer. politiker og bladmand, rådgiver for Woodrow Wilson 680.
- Mc Donald, Joan, eng. historiker 655.
- Machiavelli, Niccolò, ital. statsmand og historiker 628.
- Mackeprang, M., da. historiker 237.
- Mackesey, Piers, eng. historiker 360f.
- Mac Mullen, Ramsay, amer. historiker 631f.
- Macray, William Dunn, eng. historiker 190.
- Madagascar 357.
- Madariaga y Rojo, Salvador de, sp. diplomat, forfatter og litteraturhistoriker 142.
- Madison, James, amer. præsident 290.
- Madsen, Jens, da. skipper 76.
–, Jens, sjæll. lavadelsmand 17.
–, Mogens, da. lavadelsmand 5 12.
- Madsen-Mygdal, Th., da. politiker 427.
- Madvig, J. N., da. klass. filolog og politiker 191 367 432 443 445f 450 457 459 470 599–604 608 610f.
- Magnus Eriksson, sv.-no. konge 206 569.
- Magnus den Gode, no.-da. konge 198.
- Magnus Erlingsson, no. konge 567.
– Ladulås, sv. konge 318.
– Lagabøter, no. konge 567.
- Magnussen, Arne, isl.-da. historiker 98.
- Magnussen, Peder, blekingsk bonde og skipper 83f.
- , Peter, grundbesidder på Falster 404.
- Mahan, Alfred Thayer, amer. admiral og militærhistoriker 361.
- Mainz 659.
- Maiuri, A., ital. klass. arkæolog 304.
- Mallet du Pan, Jacques, schw. forfatter 655.
- Malmø 60ff 64 81 94 206 249 327.
- Malowist, M., po. historiker 636.
- Malthi-Dorion (Grækenland) 300.
- Mamatey, Victor S., amer. historiker 122f.
- Manchester 681.
- Manchuriet 386.
- Manley, Sir Roger, eng. historiker 250.
- v. Manteuffel, Otto Th., baron, preuss. udenrigsminister 604–610.
- Mantoux, Paul, fr. historiker og embedsmand 126.
- Mantran, Robert, fr. historiker 633f.
- Marat, Jean-Paul, schw.-fr. læge og politiker 655.
- Marderfelt, C., sv. general 247.
- Margolinsky, Jul., da. historiker 272.
- Margretetorp (Bjære hd., Skaane) 56.
- Margrethe, da. dronning 10 99 567.
- Margrethe Sambiria, da. dronning 203.
- Maria I „den Blodige“, eng. dronning 330.
- Maria Theresia, kejserinde, dronning af Ungarn og Bøhmen 653f.
- Maribo 33.
- Marie skov (Bjære hd., Skaane) 56.
- Marrou, Henri-Irénée, fr. historiker 289 306.
- Marshall, Byron K., amer. historiker 692f.
- Marsvin, da. adesslægt 8.
- Martfelt, Christian, da. nationaløkonom 579.
- Martin, Lawrence W., amer. historiker 122f.
- Marup, landsby i Tølløse s. (Merløse hd., Holbæk a.) 29.
- Marx, Karl, ty. filosof 288 372 621 641.
–, Leo, amer. historiker 291.
- Matthiessen, Hugo, da. historiker 237.
- Matthis M., skipper i Dragør 61.
- Matthæus Parisiensis, eng. historiker 308.

- Matvik (Bregne hd., Blekinge) 65–69 77 ff 95.
- Matzen, Henning, da. retslærd og politiker 449 514 516.
- Mauro, F., fr. historiker 492.
- May, Ernest R., amer. historiker 115 119 ff.
- May, Henry F., amer. historiker 383.
- Mayer, Arno J., amer. historiker 123–37 678–681 686 f.
- Mazarin (egtl. Mazarini), Giulio, ital.-fr. kardinal og statsmand 498.
- Mecklenburg 225.
- Medelstads hd. (Blekinge) 48 65.
- Medlicott, W. N., eng. historiker 675 694.
- Meelse, landsby på Falster (Sdr. hd., Horbelev s.) 404.
- Meidell, Fr., da. historiker 574 580.
- Meier, Jacob, da. handelsmand 81.
- Meinecke, Friedrich, ty. historiker 103 284 ff 368 389.
- Meinstorp, Anne, da. adelsdame 14.
- , Henrik, landsdommer på Sjælland 14 19.
- Melbourne 373.
- Melchior, M. G., da. grosserer og politiker 446.
- Meltz (gods i Mecklenburg) 225.
- Menšikov, Alexander Danilovitj, hentug af Ingermanland, russ. officer og embedsmand 350.
- Merlin, eng. troldmand 312.
- Merseburg 380 660.
- Mesinge (Hov s., Bjære hd., Skaane) 61.
- Methuen, John, eng. diplomat 650.
- , Paul, eng. diplomat 650.
- Metternich-Winneburg, Klemens L. W., Fürst von, østr. statsmand 660.
- Meurling, Anna Christina, sv. historiker 337 f.
- Mexico 677 f.
- von Meyendorff, Peter, baron, russ. diplomat 170 f 604 607 ff 611.
- de Meza, Christian, da. general 378.
- Michaelis, Georg, ty. rigskansler 388.
- Michel, Henri, fr. historiker 399.
- Michelsen, O. V., da. politiker 426.
- Middelhavet 478.
- Midea (Grækenland) 300.
- Mikkelsen, Hans, borgmester i København 7 40.
- Mikkelsen, Ole, skipper i Bodekull 68. Milano 482.
- Milhøj, Poul, da. økonom 617.
- Mill, John Stuart, eng. filosof 367.
- Millar, Fergus, eng. historiker 304 f.
- Milthers, Aksel, da. agrarhistoriker 613.
- Milton, John, eng. digter 344.
- Moch, Jules, fr. diplomat 146 154.
- Moffat, J. P., amer. embedsmand 254 257 263 527 694.
- Mohl, Robert von, ty. jurist og politiker 370–373.
- Mohlin, Allan, sv. historiker 202.
- Mohr, Hubert, ty. historiker 617 ff.
- Molesworth, Robert, eng. diplomat 193 573.
- Mollerup, W., da. historiker 235.
- Molnár, Erik, ung. historiker 500.
- Molotov (egtl. Skrjabin), Vjatjeslav Michailovitj, russ. udenrigsminister 395.
- Moltke, ty.-da. adelslægt 100.
- , A. W., greve, da. politiker 460 597 601.
- , Carl, greve, ty.-da. statsmand 596 f 600 f.
- , Ludvig, lensgreve, da. diplomat 162 180.
- , Otto Joachim, greve, da. statsmand 600.
- Monash, australsk universitet 362.
- Mongitore, A., ital. historiker 644.
- Monrad, D. G., da. politiker og teolog 375 378 424 438 f 443 451 ff 457 459 f 463–469.
- , J. H., da. præst 453.
- Monroe, James, amer. præsident 698 f.
- Montagu, Edwin, eng. politiker 687.
- Montaner, Antonio, ty. nationaløkonom 659.
- Montelius, Oscar, sv. forhist. arkæolog 297.
- Montesquieu, Charles de Secondat, baron de, fr. filosof 290 351–356 444.
- Montevideo 662.
- Montgomery of Alamein, Bernard Law, 1st viscount, eng. feltherre 187.
- Monypenny, W. F., eng. historiker 665.
- Morgenthau, Hans J., ty.-amer. statskundskabsforsker 108–111.
- , Henry, amer. finansminister 254 259 f 694.
- Morineau, Michel, fr. historiker 485 493.

- Mornington, se Wellesley, R. C.
 Murray, J. P., amer. kritiker 143 148 ff 155.
 Morsø Nørrehd. (Thisted a.) 32.
 Morten Skriver, da. embedsmand 7.
 Mortensen, Peter, blekingsk skipper 84.
 Moses 309.
 Moskovien 330 ff.
 Moskva 127 135 146 152 350 680 686 f 695.
 Mousnier, R., fr. historiker 476 493 495 f 498 f 501.
 Mukherjee, S. N., ind.-eng. historiker 360.
 Mule, fynsk patricierslægt 8.
 Munch, P., da. historiker og politiker 237 f.
 –, P. A., no. historiker 316.
 Munck, Ebbe, da. modstandsmand 186 399.
 Munk, da. adelslægt 222.
 –, Jens, da. lensmand 40.
 –, Niels, da. adelsmand 222.
 Munthe af Morgenstierne, W., no. diplomat 256 258 269 530 f.
 Mykene 299 f.
 Müller, Henrik, da. rentemester 506 570–583.
 –, Otto, da. politiker og jurist 162 435 f 467.
 –, Sophus, da. forhistorisk arkæolog 294 296.
 –, Tage, da. politiker, biskop af Ribe 451.
 Mylonas, George E., græsk klass. arkæolog 299 ff.
 München 371 512.
 Myndel, da. adelslægt 15.
 –, Mette Hansdatter, da. adelsdame 15 f.
 Münster 648 f.
 Mynster, J. P., da. politiker, biskop af København 451.
 Münzer, Thomas, ty. teolog 324 326.
 Mähl, Sibylle, ty. historiker 632 f.
 Mähren 653.
 Mälaren 280.
 Märtha, kronprinsesse af Norge 537.
 Møen 16 75 156 166.
 Mølleaaen (Sjælland) 582.
 Møller, A. P., da. skibsreder 185 188.
 –, C. E., da. politiker og præst 443.
 –, Erik, da. historiker 596 f 607 612.
 –, Jens Glebe, da. teolog 324–327.
 Mørch, P. A., da. søofficer 186.
 Mørk-Hansen, M., da. lærer og politiker 437.
 Mørkholm, Otto, da. historiker 301 f 627 ff 701 f.
 Naaby (Skelby s., Tybjerg hd., Præste a.) 19.
 Nadir Shah, shah af Persien 651.
 Nakskov 87 f.
 Namier, Sir Lewis, eng. historiker 361 621.
 Napoleone I Bonaparte, fr. general, senere kejser 656.
 Napoli 497 f.
 Narva, flod og by i Estland (nu USSR) 331 338.
 Narvik 673.
 Nash, Roderick, amer. historiker 291 f.
 Nassau, ty. hertugdømme 659.
 Naudé, Gabriel, fr. bibliotekar 342.
 Navl, sjæll. lavadelsslægt 29 ff.
 –, Hans, da. lensmand 29 f.
 Nederlandene (jfr. Belgien, Holland) 215 330 335 350 360 475 478 480 483 489 491 f 497 642 f 646 648.
 Neergaard, Niels, da. politiker 453 460 597.
 –, Peder, da. præst og politiker 452 463.
 Nef, John U., eng. historiker 477 501.
 Nejlinge (Helsingø s., Holbo h., Fr. borg a.) 9 14 ff.
 Nellesmann, J. M. V., da. retslærd og politiker 449 516.
 Nennius, eng. historiker og munk 311.
 Nersing, Peter, ty. skipper 81.
 v. Nesselrode, Karl Robert Vasiljevitj, greve, russ. statsmand 181 607.
 Neudeck, gods i Østpreussen 391.
 Neumann, Franz, amer. jurist og sociolog 392.
 New York 532 536 f 545 f 550 f 555 563.
 Nexø 71 75.
 Nicolaisen, V. B. K., da. embedsmand 551.
 Nicolson, Harold, eng. diplomat 127.
 Niedersachsen 8.
 Niels, da. klostergeistlig 4.
 Niels, biskop af Viborg, kansler 203.
 Niels Jyde, da. kansler 203 f.
 Nielsen, Axel, da. økon. historiker 467.

- Nielsen, Erik, rådmænd i Bogense 24.
 -, Erland Kolding, da. historiker 338-341.
 -, Eva, da. historiker 390f.
 -, Hanne, da. mejerist 613.
 -, Laurens, da. lavadelsmand 12.
 -, Lauritz, da. biblioteksmand 197.
 -, M. C. B., da. politiker og præst 453.
 -, Mikkel, skaansk bonde og skipper 58f.
 -, Niels Åge, da. filolog 313.
 -, Peder, sjæll. væbner 20f 36.
 -, Per, blekingsk skipper og bonde 84.
 -, Tage, da.-amer. shippingman 556.
 -, Thøger, da. retslærd 513f.
 Nielstrup, hovedgård på Lolland (Mussehd., Vaabensted s.) 3 10.
 Nikolaj I, russ. zar 370.
 Nilen 356.
 Nilsson, Sven A., sv. historiker 257 267.
 Noel-Baker, Philip, eng. diplomat, politiker og statskundskabsforsker 143.
 Nogee, Joseph L., amer. statskundskabsforsker 142 ff 150f 153 155.
 Nolde, Emil, slesvigsk kunstner 381.
 Nollet, Édouard, fr. general 689.
 Norborg, Lars-Arne, sv. historiker 201-208.
 Norby (Skovgaard), da. lavadelsslægt 31.
 Norby (af Uggerslev), da. lavadelsslægt 31.
 -, Anders, da. lavadelsmand og administrator 40.
 -, Jesper, da. lavadelsmand og administrator 31 40.
 -, Søren, da. adelsmand 6f 40.
 Nordal, Sigurður, isl. filolog 314f.
 Norden, Frederik Ludvig, da. officer og rejsende 356f.
 Nordentoft, E. M., da. officer 186.
 -, J., da. militærhistoriker 376.
 Norge 11 41 45 66 71 93 160f 198 201 204 216 255f 258f 261 278f 319 322f 335 399 565-570 576 614f 636 657f 695f.
 Norrbotten (Sverige) 673.
 Norrie, J. W. Gordon, da. militærhistoriker 376-379.
 North, Frederick, 2nd earl of Guilford, eng. politiker 361.
 Nothomb, Jean-Baptiste, baron, belg. diplomat 177f.
 Nutting, A., eng. politiker og diplomat 143.
 Nyborg 18 232 237 245.
 Nybølle (Smørum s. og hd., København s.) 22.
 -, Hans Cl., da. statistiker 454.
 Nydam, sønderjysk offermose (Sottrup s., Nybøl hd., Sønderborg a.) 623.
 Nyholm, C. V., da. embedsmand og politiker 447.
 Nykøbing (Falster) 81 83 88.
 Nystrom, Eiler, da. historiker 168.
 Næstved 3f 10f 13 21 88.
 Nättraby (Medelstads hd., Blekinge) 47f 60 65-68 73 81-88 92 95.
 Nättraby aa (Blekinge) 82.
 Nørlund, Poul, da. historiker og arkæolog 412 ff.
 Nørre Aasbo hd. (Skaane) 52f.
 Nørre Alslev (Falsters Nr. hd.) 403 409f.
 Oastler, Richard, eng. filantrop 668.
 Ockham, William of, eng. munk og filosof 325.
 Oddsson, Gisli, biskop af Holar 342.
 Odelberg, Wilhelm, sv. historiker 672f.
 Odense 13 98 237f 253 313.
 Odensegaard 239.
 Odessa 683.
 Odin 313f.
 Ods hd. (Holbæk a.) 25 30.
 Oehlenschläger, Adam G., da. forfatter 191.
 Oeing-Hanhoff, L., ty. filosof 320.
 d'Ohsson, Abraham Constantin, baron, sv. diplomat 170 182.
 Olafson, Magnus, præst i Laufas (Island) 342.
 Olav (Oluf) Haakonsson, da.-no. konge 567 569.
 Oldenburg, Henry, ty.-eng. diplomat og sekretær i Royal Society 344f.
 Olivares, Gaspar de Guzman, hertug af, sp. statsmand 498.
 Olofsborg, finsk grænsefæstning 7.
 Olrik, Hans, da. historiker 199.
 Olsen, Albert, da. historiker 236 241 507 571.
 -, Anker, da. biblioteksmand 671.
 -, Gunnar, da. historiker 210-214 218 220 234.

- Olsen, Magnus, no. filolog og religionshistoriker 316.
 -, Olaf, da. historiker 279f 316.
 Olsén, Pär, sv. forhist. arkæolog 297.
 Olsen, Thorkil Damsgaard, da. filolog 315.
 Oluf, da. skipper 61.
 Oluf Hunger, da. konge 199.
 Olufsen, Jonæs, grundbesidder på Falster 405.
 Oncken, Hermann, ty. historiker 286.
 O' Neill, William L., amer. historiker 383.
 Oppesundby, sjæll. landsby (Lyngø-Fr. borg hd., Fr.borg a.) 17f.
 Ordericus Vitalis, fr. historiker 312f.
 Orlando, Vittorio Emanuele, ital. politiker og retslærd 130.
 Orning, da. lavadelsslægt 8.
 Orup, landsby på Falster (Sdr. hd., Idestrup og Sdr. Kirkeby sogne) 420.
 Osgood, Robert E., amer. statskundskabsforsker 108 111f.
 Oshima, Hiroshi, jap. general og diplomat 395.
 Oslo 256 566 568 657.
 Osmannerriget, se Tyrkiet.
 Ostende (Oostende) (Belgien) 177.
 Ostindien 255 590.
 Oswald, konge af Northumberland 310.
 Ottawa 532f 693.
 Otte, Jacob, ty. skipper 79.
 Otterstrøm, C. R., da. sagfører, bankmand og politiker 437.
 Oxe, Johan Johansen, da. rigsråd 7.
 -, Johan Pedersen, da. rigsråd 10.
 -, Jørgen Lauridsen, da. rigsråd 31.
 -, Peder, da. rigshofmester 216.
 Oxenstierna, Gabriel, sv. politiker 244.
 Oxenvad, Niels, da. historiker 236.
 Oxford 196 319f.
- Paasche, Fredrik, no. litteraturhistoriker 316.
 Paderewski, Jan Ignacy, po. pianist og politiker 683f.
 Pactow, Louis John, amer. historiker 321.
 Pagh, Mogens, direktør for ØK 551 557.
 -, Peder, biskop af Odense 99.
 Paige, Glenn D., amer. historiker 699f.
- Palmerston, Henry John Temple, 3rd viscount, eng. statsmand 171f 178ff 183 666 676.
 Paludan, F. A., da. søofficer 101f.
 Paludan-Müller, C., da. historiker 410 572.
 Palæstina 635.
 Panter, Knud Andersen, da. adelsmand 13.
 Papen, Franz von, ty. rigskansler 391.
 Pares, Richard, eng. historiker 361.
 Paris 125-129 133f 158 161f 164 171 174 180f 243-246 306 319f 344 642 649 655 679 682 684 686f.
 Parsberg, Enevold, da. embedsmand 225.
 Paschalis II, pave 200.
 Pasternak, Jakob, da. historiker 282ff 617ff.
 Paulus, apostel, 317 326.
 Paulus Diaconus, ital. historiker 313.
 Pearce, Roy, amer. historiker 291.
 Pearl Harbor 266f.
 von Pechlin, Fr., baron, da. diplomat og digter 603.
 Pedersen, Arne Fog, da. højskolemand 510.
 Pedersen, Axel H., da. retslærd 671.
 -, Bente, da. bibliograf 701.
 -, Gudmund, skaansk bonde og skipper 59.
 -, Henrik, da. historiker 211 415ff.
 -, Henry, da. historiker 28.
 -, Junge, blekingsk bonde og skipper 73.
 -, Niels, blekingsk bonde og skipper 73.
 -, Olle, blekingsk handelsmand 76.
 -, Ove, sjæll. væbner 17f.
 -, Peder, sjæll.-no. lavadelsmand 41.
 Pederstrup, gods på Lolland (Nr. hd., Vesterborg s.) 3 6 11.
 Peel, Sir Robert, 2nd baronet, eng. statsmand 460 666 668.
 Peisistratos, tyrani i Athen 629.
 Peking 662.
 Pelster, F., ty.-ital. teolog 320.
 Penfield, James K., amer. konsul i Godthaab 541-545 561ff.
 Pennsylvanien 290.
 Perikles, gr. statsmand 629.
 Perserriket, se Persien.
 Persien 305 335 632 651 662 685.
 Persiske Golf, Den, 384.

- Peter I den Store, russ. zar 349 ff.
 Peter Jon, da. skipper 76.
 Petersen, Anders, da. rideknægt 375.
 –, Erling Ladewig, da. historiker 204 f
 235–241 253–269 313 322 f 336 f 632 ff
 646 f.
 –, Ib Damgaard, da. historiker og stats-
 kundskabsforsker 394 f 694 ff.
 Petrus Lombardus, biskop af Paris 325.
 Petry, Walter, ty. ingeniør og historiker
 330 f.
 Phanodemos, gr. historiker 629.
 Philippinerne 385 f 489.
 Picard, Bertold, østr. historiker 645 f.
 Picker, H., ty. historiker 394.
 Pilsudski, Josef, po. feltherre og politiker
 683 f.
 Pinborg, Jan, da. klass. filolog 319–322
 327–330.
 Pingel, V., da. politiker 453.
 du Plat, Glode (egtl. Claude), da. gene-
 ral 378.
 Platon, gr. filosof 290.
 Platt, D. C. M., eng. historiker 661 ff.
 Plesner, Johan, da. historiker 598.
 –, U. A., da. politiker 435.
 Plessen, se Scheel-Plessen.
 v. Plessen, Otto, baron, da. diplomat
 181.
 Ploug, Carl, da. forfatter, journalist og
 politiker 159 164 166 f 423 436 f 443 f
 446 464.
 –, J., købmand i Faaborg 432 f.
 Pobjedonostsev, Konstantin Petrovitj,
 russ. politiker 350.
 Podebusk (Putbus), ty.-da. adelsslægt
 100.
 Pogwisch, Otto, da. adelsmand 225.
 „Poil Anders“, foged i Bjære hd. (Skaa-
 ne) 61.
 Polak, Ada, no. historiker 657 ff.
 Polen 245 248 270 331 349 f 380 f 475
 478 644 f 649 679 f 682 ff 689.
 Pompeii 304.
 Pompejus, Gnaeus, rom. politiker 303.
 Pons Milvius (Rom) 309.
 Poršnev, B. F., russ. historiker 649.
 Portugal 382 497 650.
 Potts, E. Daniel, austr. historiker 362 f.
 Poulsen, Jens, nordjysk lavadelsmand og
 præst 32.
 –, Jens, nordjysk lavadelsmand 32.
 Poznań 379.
 van Praet, Jules, belg. politiker og histo-
 riker 177.
 Prange, Knud, da. historiker 208 f 615 ff.
 Preussen 128 172 175 368 595 598 605–
 609 653.
 Prinkipo, ørgruppe i Marmarahavet 680.
 Pristang, Carsten, ty. skipper 79.
 Pufendorf, Samuel, ty.-sv. retslærd og
 historiker 242 f 245 249–252 352.
 Puggaard, Hans, da. købmand 168.
 Pukavik (Lister hd., Blekinge) 48 65–69
 71–76 79 81 92 95.
 Pylos 300.
 Pünder, Hermann-Josef, ty. embeds-
 mand og politiker 390.
 Pähler, Heinrich, ty. historiker 312.
 „Pøiske“, Niels Berildsen, da. lavadels-
 mand og administrator 40 f.
 Quisling, Vidkun, no. politiker 256 258
 274.
 Quitzow, da. adelsslægt 8.
 Quitzow, David Arildsen, da. adelsmand
 22.
 Raa, lollandsk lavadelslægt 24.
 Raarup (nu Cathrinebjerg), sjæll. ho-
 vedgd. (Sengeløse s., Sjørøm hd.,
 Københavns a.) 3 ff 11.
 von Radolin-Radolinski, Hugo Leszczyc,
 greve, ty. diplomat og hofembeds-
 mand 664.
 von Radowitz, Joseph Maria, ty. politi-
 ker 284 f.
 Raeder, Erich, ty. admiral 266.
 Rambusch, Sigurd, da. historiker 349 ff.
 Ramløse (Holbo hd., Fr.borg a.) 15 ff.
 Ramsay, Jully, fi. historiker 41.
 Ramsing, H. U., da. officer og historiker
 11.
 Ramstedt, C. W., sv. historiker 202.
 Randers 457.
 Raneke, Jan, sv. heraldiker 8.
 Ranke, Leopold von, ty. historiker 283–
 286 640.
 Rannerup (Ranarp) (Bjære hd., Skaane)
 59.
 Rantzau, ty.-da. adelsslægt 223 f.
 –, Christian, rigsgreve, da. embedsmand
 og politiker 575 581.
 –, Frantz, da. rigshofmester 575.

- Rantzau, Jørgen, da. adelsmand 223.
 Rasch, Aage, da. historiker 587 589f 657 ff 701.
 Rask, Rasmus K., da. filolog 191.
 Rasmussen, J. Nybo, da. historiker 327.
 -, Knud, da. historiker 331-334 645f.
 -, Olle, da. skipper 88.
 -, Poul, da. historiker 34 410 ff 416 671.
 Rasputin, Grigorij Jefimovitj, russ. my-
 stiker 350.
 Rassow, P., ty. historiker 340.
 Ratzeburg 409.
 Rauschnig, Hermann, ty. politiker og
 forfatter 394.
 Ravenna 199.
 Ravensberg, Johan Jepsen, biskop af
 Roskilde 5.
 Ravn, N. F., da. politiker 426.
 Ravnsborg, slot på Lolland (Nr. hd.,
 Birket s.) 33.
 Read, Conyers, amer. historiker 614.
 Reedtz, Holger, da. diplomat og uden-
 rigsminister 597 599 603 609ff.
 -, Peder, da. embedsmand og politiker
 224f 578.
 Reerslev (Tune hd., Københavns a.) 12.
 Regenburg, A., da. embedsmand 162
 600 607.
 Regensburg 339.
 Regin, Deric, amer. historiker 621f.
 Reiersen, Niels Lunde, da. købmand
 592.
 Reinhardt, C. E. F., da. historiker og
 embedsmand 156.
 Renouvin, Pierre, fr. historiker 289.
 Renthe-Fink, Cecil von, ty. diplomat
 275.
 Rerup, Lorenz, da. historiker 508-511
 614f.
 Reval 181 338 637.
 Reventlow, ty.-da. adelsslægt 33 224.
 -, Conrad, da. statsmand 223 ff.
 -, Ditlev, da. embedsmand 223.
 -, Eduard, da. diplomat 537.
 -, Frederik (egtl. Friedrich), greve, da.
 diplomat 171f 175 178-181 183.
 -, Henning, da. embedsmand 223.
 Reventlow-Criminil, Heinrich, greve,
 da. politiker 601 603.
 Rhamm, K., ty. historiker 404.
 Rhodius, Johannes (egtl. Johan Rode),
 da.-ital. læge og filolog 342.
 Ribbentrop, Joachim von, ty. politiker
 276.
 Ribe 25 459 509 511.
 Rice, Tamara Talbot, eng. historiker
 304f.
 Richardson, Gunnar, sv. historiker 366.
 Richter, Günther, ty. historiker 663 ff.
 Riga 244 338.
 Riisbrigh, Thomas Brodersen, borgme-
 ster i Odense 239.
 Rimestad, C. V., da. politiker 439.
 Ringsted 17 19 21 229-235.
 Ringsted herred (Sorø amt) 230.
 Rislev (Tybjerg hd., Præstø a.) 19f
 36.
 Ritter, Gerhard, ty. historiker 387-390.
 Roberts, J. M., eng. historiker 381f.
 Roberts, Michael, eng. historiker 336f.
 Robinson, Ronald, eng. historiker 662.
 Rode, Steffen, da. købmand 571.
 Rode, Stig, da. advokat og historiker
 156-184 523f.
 Rodsteen, da. adelsslægt 25 37 222.
 Rom 199ff 267 290 303 305 310f 357
 615 631f 644f.
 Romano, Ruggiero, ital.-fr. historiker
 476 482f 486 488ff.
 Rompe (nu Edelgave, Smørum s. og hd.,
 Københavns a.) 22.
 Roosevelt, Franklin D., amer. præsident
 254 257-262 265-268 542 544 693f.
 -, Theodore, amer. præsident 112 114
 385f.
 Rosén, Jerker, sv. historiker 318.
 Rosengaard, ty.-da. adelsslægt 17.
 -, Jens Tetz (d. æ.), da. adelsmand, ær-
 kedegn i Lund 17.
 -, Jens Tetzen (d. y.), da. adelsmand
 17.
 -, Tetz Jensen, da. adelsmand 17.
 -, Tetz Tetzen, da. adelsmand 17.
 Rosengaarden (Kværkeby s., Ringsted
 hd., Sorø a.) 17.
 Rosengren, H., sv. historiker 76.
 Rosenholm, hovedgd. i Jylland (Horn-
 slet s., Ø. Lisbjerg hd., Randers a.)
 239.
 Rosenkjær, Jens, da. højskolemand 509.
 Rosenkrantz, da. adelsslægt 222.
 Rosenkrantz, Abele Nielsdatter, da.
 adelsdame 222.
 -, Axel Nielsen, da. adelsmand 222.

- Rosenkrantz, Holger Axelsen, lensmand på Laholm 63 76.
 –, Holger Eriksen, da. rigsråd 14.
 –, Holger Jørgensen, da. rigsråd og teolog 239.
 –, Niels Ludvigsen, da. adelsmand 222.
 –, Oluf, da. adelsmand og politisk forfatter 225.
 –, Oluf Nielsen, da. rigsråd 7.
 Rosenørn, M. H., da. politiker og embedsmand 443 457.
 Roskilde 3 ff 11–19 22 32 35 159 204 425 433 436 616.
 Rostock 71 74f 77 79 81 615.
 Rostovtzeff, M. I., russ.-amer. historiker 302f.
 Rotfeldt, nordjysk adelsslægt 28.
 Rothoff, Carl, sv. feltsekretær, senere borgmester i Falun 244.
 Rotwitz, C. E., da. politiker og advokat 458.
 Rousseau, Jean-Jacques, schw. filosof 620f 655.
 Rubin, Marcus, da. historiker 209.
 Rud, da. adelsslægt 17.
 –, Mikkel, da. adelsmand 17.
 Rude, Axel, da. journalist 376.
 Rudé, Georges, eng. historiker 656.
 Rudolf II, ty. kejser 332.
 Ruhr (Tyskland) 674.
 Rumænien 386 679f.
 Runeby, Niels, sv. historiker 345.
 Runquist, Kjell, sv. historiker 407f 411f 416.
 Rusland 7 108 110 121f 124–127 134ff 138f 141 148–151 153 171 176 196 270 331–334 348–351 368ff 384 389 395 398 604 607–611 619f 635 649 651f 665 676 678–688.
 Ryberg, Niels, da. købmand og godsejer 589f 592.
 Rygh, O., no. historiker, arkæolog og filolog 316.
 Rødding, da. højskole 508 ff.
 Røde Hav, Det 309.
 Rømer, da. adelsslægt 221.
 Rønne 71 75 88.
 Rønneaa (Skaane) 54.
 Rønneby (Ronneby) (Blekinge) 68 83 88 95.
 Rønnebæksholm, sjæll. hovedgd. (Rønnebæk s., Hammer hd., Præstø a.) 20.
 Saar 130 398.
 Šach, František, czecoslovakisk museumsmand 289.
 Sachsen 349 653.
 Sagnac, P., fr. historiker 635.
 Saksøbing 86f.
 Salewski, Michael, ty. historiker 688–691.
 Salisbury, Robert A. T. Gascoyne-Cecil, 3rd marquess of, eng. statsmand 675 ff.
 Salisbury og 1st viscount Cranborne, Robert Cecil, 1st earl of, eng. politiker 497.
 Sallust (egtl. Gaius Sallustius Crispus), rom. politiker og historiker 631.
 Saltø, sjæll. gods (Karrebæk s., Ø. Flakkebjerg hd., Sorø a.) 16.
 Salvianus af Marseille, fr. teolog 313.
 Samsonowicz, Henryk, po. historiker 636f.
 Samsø 88.
 Sandhamn (Øster hd., Blekinge) 89 91 95.
 Sandwich, John Montagu, 4th earl of, eng. politiker 361.
 San Francisco 546.
 Sauckel, Fritz, ty. nazistisk embedsmand 395 ff.
 Saunders, J. J., newzealandsk historiker 633.
 Saxo, da. historiker 198–201 207 283 314.
 Saxtrup, skaansk adelsslægt 30.
 –, Cecilie, skaansk adelsdame, gift med Hans Navl 30.
 Scavenius, Erik, da. statsmand 273 ff 389 530 537f.
 Ščerbačev, J. N., russ. historiker 331.
 Schachermeyr, Fritz, østr. historiker 520.
 Schack, Hans, da. feltherre 224.
 Schapiro, Leonard B., eng. statskundskabsforsker 368f.
 Scharling, William, da. nationaløkonom og politiker 449 587.
 Scheel, A. W., da. retslærd og politiker 600.
 –, H., da. generalkonsul i Göteborg 169.
 Scheel-Plessen, Carl, slesv.-holst. politiker og embedsmand 162.
 Scheele, L. N., da. embedsmand 597 599f.

- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph, ty. filosof 622.
- , T. C., amer. nationalekonom 155.
- Schepelern, H. D., da. klass. filolog og museumsmand 341 ff.
- Scheuner, Ulrich, ty. retslærd 152.
- Schiern, Frederik, da. historiker og politiker 436.
- Schiller, Friedrich, ty. forfatter 621 f.
- Schimmelman, Charlotte, da. skøn-ånd 434.
- Schirmer, Walter F., ty. filolog 312.
- Schiøtt, P. U. F., da. præst og politiker 452 f.
- Schlegel, N. F., da. politiker og jurist 446.
- von Schleicher, Kurt, ty. general og politiker 689.
- Schlesien 653.
- Schmidt, Jochum, ty. skipper 74.
- Schmidt-Phiseldeck, C. F. von, da. filosof og embedsmand 433.
- Schmoller, Gustav, ty. økon. historiker 641.
- Schnabel, Franz, ty. historiker 371.
- Schnelmark skov (Sønderjylland) 102.
- Schoenbaum, David, amer. journalist 391-394.
- Schoeps, Hans-Joachim, ty. historiker 660.
- Schouw, Joachim Frederik, da. botaniker og politiker 181 375 431 435 f 439.
- Schramm, Percy Ernst, ty. historiker 694 ff.
- , Stuart, ty. historiker 394.
- Schreiner, Johan, no. historiker 322 f 568.
- , Johan Henrik, no. historiker 628 f.
- Schult(e), ty.-da. adelsslægt 223 f.
- Schult, Didrik, da. adelsmand 223.
- Schulte, Jørgen, ty.-da. adelsmand 223.
- Schumacher, Peder, se Griffenfeld.
- Schumpeter, Joseph Alois, østr.-amer. nationalekonom 490.
- Schwarz, H. F., amer. historiker 341.
- Schwarzenberg, Felix L. J., Fürst zu, østr. statsmand 604-611.
- Schweigaard, Anton M., no. politiker, retslærd og økonom 160.
- v. Schwerin, Cl., ty. retshistoriker 512.
- Schück, H., sv. historiker 248 f.
- Schöffner, Ivo, holl. historiker 476 478 487.
- Sct. Petersborg (Petrograd, nu Lenin-grad) 180 349 596 651 f 664.
- Seebled, fynsk patricierslægt 8.
- Seeck, Hans von, ty. general 689.
- Seegrün, Wolfgang, ty. historiker 197-201.
- Segebro, skaansk stenalderboplads 299.
- Sehested, da. adelsslægt 28.
- , F., da. godsejer, arkæolog og politiker 436.
- , Hannibal, da. statsmand 575 f 580 f.
- Seidenfaden, Erik, da. journalist 153 f.
- Seignobos, Charles, fr. historiker 287.
- Seip, Jens Arup, no. historiker 322.
- Septimius Severus, rom. kejser 626.
- Serampore (Frederiksnagore) (Bengalen) 362 f.
- Serlin (II), da. lavadelsslægt 18.
- Serlin, Laurids Iversen, da. lavadelssmand 18.
- Sevaldsen, Jørgen, da. historiker 684-688.
- Sevilla 485.
- Seymour, Charles, amer. historiker 122 130.
- Schackleton, Robert, eng. filolog og historiker 353.
- Shaftesbury, A. Ashley Cooper, 7th earl of, eng. politiker 668.
- Short, Shelton H., amer. historiker 663.
- Shyreswoode, Guillelmus (William), eng. logiker 321.
- Sibbern, F. C., da. filosof 435.
- Sibirien 679 682-685 688.
- Sicilien 627 642 ff.
- Siegler, Heinrich, ty. historiker 145.
- Sigerslevvester, sjæll. landsby (Lynge-Fr.borg hd., Fr.borg a.) 17.
- Sigismund III, po.-sv. konge 336 644.
- Sild 331.
- Sildestrup, landsby på Falster (Sdr. hd., Idestrup s.) 420.
- Sil'vestr, russ. præst og politiker 333.
- Simensen, Jarle, no. historiker 322 f.
- Simiand, François, fr. økonomisk historiker 288 491.
- Simony, Carl, da. embedsmand og politiker 440 446 458 460.
- Simris, landsby i Skaane (Järrestads hd.) 413.

- Singer, J. David, amer. statskundskabsforsker 141 155.
- Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simon-de de, schw. historiker og økonom 372.
- Sjælland 14 19f 22 42 70 72 76ff 80 82 84f 94 188f 230 298 358 410ff 415 507 671.
- Sjödell, Ulf, sv. historiker 345ff.
- Skaane 45–95 98 206 211 215 278 298 338.
- Skade (II), østjysk lavadelsslægt 27.
- „Skade-Kraus“, Claus Henriksen, da. lavadelsmand 15ff.
- „Skade-Kraus“, Niels Clausen, biskop af Aarhus 15 27.
- Skadeland, da. adelsslægt 8.
- Skanderborg 229 232 622.
- Skandinavien 281 635.
- Skarsow, Henrik, da. klosterforstander 16f.
- van Skarsow, Niels, kgl. skænk 16.
- Skave, Niels, biskop af Roskilde 11.
- Skedemosse (Øland) 622–626.
- Skeel, Christen Jørgensen, da. embedsmand, godsejer og politiker 224f.
- Skeggjason, Markus, isl. skjald 199f.
- Skelby, landsby på Falster (Sdr. hd.) 407ff 414f.
- Skelton, R. A., eng. kartograf 323f.
- Skenkelse, sjæll. landsby (Jørunde s., Lyng-Fr.borg hd., Fr.borg a.) 14.
- Skepparkroken (Bjære hd., Skaane) 54 61 63.
- Skerne, landsby på Falster (Nr. hd., Gundslev s.) 404.
- Skiernov, Niels Markvardsen, da. bispeleensmand 36.
- Skillinge (Ingelstads hd., Skaane) 84.
- Skinkel, Oluf, da. bispeleensmand 36.
- Skippinge, sjæll. landsby (Vallekilde s., Ods hd., Holbæk a.) 11.
- Skodsborg (Skovsborg), (Sokkelund hd., Københavns a.) 168.
- Skomager, Jacob, bornholmsk handelsmand 79 81.
- , Niels Madsen, borger i Slagelse 9.
- Skotland 195f.
- Skovgaard (Ordrup, Sokkelund hd., Københavns a.) 168.
- Skovgaard, Hans, da. administrator 40.
- Skovgaard-Petersen, Inge, da. historiker 207 308–316 323f.
- , Vagn, da. historiker 366f 374f 672f.
- Skovhuset (Ordrup, Sokkelund hd., Københavns a.) 168.
- Skovkloster, nu Herlufsholm 4 10f 13 15 18–21 35ff 42 516.
- Skrubbeltrang, Fridlev, da. historiker 229–235 289 653ff 659f.
- „Skullelev“-slægten, sjæll. lavadelsslægt 13.
- Skydsgaard, Jens Erik, da. historiker 302ff 629ff.
- Skyum-Nielsen, Niels, da. historiker 203f 322.
- Skælderviken 53f.
- Slagelse 8f 13 234.
- Slagslunde, hovedgård på Sjælland (Slagslunde s., Ølstykke hd., Fr.borg a.) 36.
- Slangerup 16.
- Slente, Finn, da. biblioteksmand 613.
- Slesvig, by i Sønderjylland 198 225.
- Slesvig (landsdel), se Sønderjylland.
- Sliminde (Sønderjylland) 104.
- Slots Bjergby (Slagelse hd., Sorø a.) 294.
- Småland 73.
- Smallwood, Mary E., eng. historiker 629f.
- Smed, Hans, ty. skipper 81.
- Smith, Adam, eng. nationaløkonom 641.
- , C. T., eng. geograf 280ff.
- , Daniel M., amer. historiker 115.
- , Henry Nash, amer. historiker 291.
- , Paul, eng. historiker 667f.
- Smørum hd. (Kbh. a.) 10 18.
- Sneslev, sjæll. landsby (Ringsted hd., Sorø a.) 14.
- Snubbe II, da. adelsslægt 9.
- Snyder, Richard C., amer. statskundskabsforsker 700.
- Soboul, Albert, fr. historiker 656f.
- Solon, gr. politiker 629.
- Sombart, Werner, ty. økon. historiker 501.
- Sonne, H. C., da.-amer. forretningsmand 532f 545 550 552 555 557f.
- v. Sonnleithner, Franz, ty. embedsmand 276.
- Sorbonne 633.
- Sorø 19 97–101 234 342 410 436 575.
- Sost, Henricus, bosat i København 8.
- Sovjetunionen, se Rusland.

- Spanien 303 330 360f 475 489 497 642 698.
- Spanier, John W., ty.-amer. statskundskabsforsker 142 ff 150f 153 155.
- Sparre, Carl, sv. officer 244.
- Speer, Albert, ty. rustningsminister 395 ff.
- Spelman, Henry, eng. antikvar 342.
- Spencer, Herbert, eng. filosof 367.
- Speranskij, M. M., russ. embedsmand og politiker 350 369.
- Sperling, Otto, da. læge og botaniker 342.
- Spinoza, Baruch, nederl. filosof 344.
- Splittorff, Fr. L. Bang, maskininspektør i ØK 556.
- Sponneck, Wilhelm Carl E., rigsgreve, da. politiker 467 599f 602–611.
- Spuler, Bertold, ty. historiker 633.
- Squire, P. S., eng. filolog og historiker 369f.
- Stade, Arne, sv. militærhistoriker 241–252.
- Staden, Heinrich von, ty. rejsende og forfatter 332 ff.
- Staffer, Mikkell, da. skipper 86.
- Stalin (egtl. Dzugasjvili), Josef Vissarionovitj, russ. statsmand 350 390.
- St. Andrews (Skotland) 196.
- Stångebro (Östergötland, Sverige) 336.
- Stauning, Th., da. politiker 273 529 531 535 670.
- Staur, sjæll.-no. lavadelsslægt 41.
- , Jørgen Pedersen, sjæll.-no. lavadelsmand 41.
- Stavreby, landsby på Falster (Sdr. hd., Skelby s.) 406.
- Steen, Sverre, no. historiker 323.
- v. Steenberghen, Fernand, belg. filosof 321.
- Steensberg, Axel, da. folkelivsforsker 289.
- Steenen, sjæll. adelsslægt 5 12.
- Steen(sen), Peder (d. æ.), sjæll. adelsmand 18.
- Steensen, Peder Steen, sjæll. adelsmand 5 12.
- Steenngaard, Niels, da. historiker 334f 475–504 614 640f 648 701f.
- Steenstrup, Johannes C. H. R., da. historiker 283 374 430 615.
- Stege 88 156.
- Steglich, Wolfgang, ty. historiker 388f.
- Stemann, P. C., da. politiker og embedsmand 434 600.
- Stenberger, Mårten, sv. forhist. arkæolog 296–299.
- Stenbock, G. O., sv. feltherre 244.
- Stensballegaard, jysk gods (Vær s., Voer hd., Skanderborg a.) 222.
- Stensen, Niels, da. naturvidenskabsmand og teolog 344f.
- Stephanus, Stephan Hansen, da. filolog og historiker 342.
- Stevenson, Edward, købmand i Tranquebar 592.
- Stevns 6.
- „Stiernemaane“, sjæll. lavadelsslægt 4 11 15.
- , Christine Jensdatter, sjæll. lavadelsdame 3f 15.
- , Is Lydikesen, sjæll. lavadelsmand 14f.
- , Lydike Jensen, sjæll. lavdelsmand 15f.
- , Morten Jensen, sjæll. lavadelsmand 4 11 15f.
- , Peder Jensen, sjæll. lavadelsmand 4 11f 15.
- Stillehavet 265.
- Stimson, Henry Lewis, amer. krigsminister 267.
- Stockholm 7 37 66 169 171 178 185 187f 244 346 364 673.
- Stolypin, Peter Arkadjevitch, russ. politiker 619.
- Storebælt 242 250.
- Straight, Willard D., amer. generalkonsul i Mukden 386.
- Stralsund 71 74 77 79 88 204 637.
- Strandberg, Carl, sv. retshistoriker 318f.
- Strandgaarden (Bjære hd., Skaane) 54 60f.
- Strasbourg 284 286.
- Strauss, Leo, amer. idehistoriker og politisk filosof 628.
- Stresemann, Gustav, ty. politiker 689.
- Strindberg, August, sv. forfatter 672.
- Strøe hd. (Fr.borg a.) 17.
- Strøm, Ingrid, da. klass. arkæolog 517–523.
- Strömberg-Back, Kerstin, sv. historiker 345.
- Stubbeköping 69 75 77 79.
- Sturlason, Snorre, isl. historiker 200.
- Styrsvik (Medelstads hd., Blekinge) 83.

- Suez 697.
- Sundbylille, sjæll. landsby (Jørlunde s., Lyngge-Fr.borg hd., Fr.borg a.) 14 17f.
- Sundbyøster (Amager) 413.
- Svalastoga, Kaare, no.-da. sociolog 208f.
- Svane, Aksel, da. embedsmand 262 265 268 524-564.
- Svane, Hans, biskop, senere ærkebiskop af København 578.
- Svaneke 71.
- Svanholm, sjæll. gods (Horns hd., Fr.-borg a.) 13.
- Sveinsson, Brynjulf, biskop af Holar 342.
- Sveistrup, P. P., da. økon. historiker 587.
- Svend Estridsen, da. konge 198.
- Svend N, skipper i København 61.
- Svend Tveskæg, da. konge 207.
- Svenstrup (Bjære hd., Skaane) 56f.
- Svenstrup (Brødre-Svenstrup) (Borup s., Ramse hd., Københavns a.) 3f 11 15 22.
- Sverige 7 17 24ff 39 41 45 52f 63f 66 94 98 185ff 201f 206 211 269 271f 277 296-299 318 331 336ff 340 345-350 358 366f 570 581 614f 624 673f.
- Svevus, Johannes, abbed i Sorø kloster 100f.
- Svinninge, sjæll. landsby (Asmindrup s., Ods hd., Holbæk a.) 14.
- Svinninge, sjæll. landsby (Svinninge s., Tuse hd., Holbæk a.) 5 12.
- Swensson, Margareta, sv. historiker 45-95.
- Swey, Niels, sjæll. væbner 21.
- Sweye, Jens Nielsen, sjæll. lavadelsmand 21.
- , Peder, sjæll. patricier 21ff 36.
- Sybel, H. v., ty. historiker 284.
- Syberg, Fritz, da. kunstner 293.
- Syme, Ronald, eng. historiker 631.
- Syracuse (USA) 536f.
- Syrakus 627.
- Syrien 635.
- Systofte, landsby på Falster (Sdr. hd.) 404f 421.
- Såby, landsby i Skaane (Rønnebergs hd.) 413.
- Søborg (Holbo hd., Fr.borg a.) 10.
- Södermanland 298.
- Søllerød (Sokkelund hd., Københavns a.) 613.
- Sølvborg (Sølvitsborg) 65-68 73 76f 79 81ff 89 92 94f.
- Sømme hd. (Københavns a.) 17.
- Sønder Aasbo hd. (Skaane) 52.
- Sønderjylland 36 102 160 175 217 278 286 375ff 379 381 431 451 508f 511 595-612 623 663.
- Sønder Taastrup, landsby på Falster (Sdr. hd., Idestrup s.) 420.
- Sønder Vedby, landsby på Falster (Sdr. hd., Idestrup s.) 420.
- Sønder Ørslev, landsby på Falster (Sdr. hd., Idestrup s.) 420.
- Søndre Strømfjord (Grønland) 543.
- Søren, da. franciscaner 327 329.
- Sørensen, C. Th., da. militærhistoriker 376.
- , Lauritz, da. skipper 88.
- Sørup, landsby på Falster (Nr. hd., Eskilstrup s.) 406.
- Tacitus, Cornelius, rom. politiker og historiker 315 323 623 630f.
- Taft, William H., amer. politiker, senere præsident 385.
- Tallinn, se Reval.
- Talmon, J. L., israelsk historiker 655.
- Tanderupgaard (Farup s., Ribe hd. og a.) 511.
- Tang, A. E. M., da. godsejer og politiker 437f.
- Tarnowski, St., po. litteraturhistoriker 381.
- Tawney, Richard, eng. historiker 641.
- Telemann, Georg Philipp, ty. komponist 508.
- , Henrik, da. toldembedsmand 576.
- Terboven, J., ty. embedsmand 274.
- Thale, Peder Sweyes hustru 22.
- Theben (Grækenland) 301.
- Themistokles, gr. statsmand 629.
- Theophrast, gr. filosof 321.
- Theresienstadt 271.
- Theseus, gr. sagnkonge 629.
- Thessalien 518f 521.
- Thierup (Tiarp) (Bjære hd., Skaane) 56f.
- Thiset, Anders, da. historiker 1 4 27 29 31 37 209 219-223 615.

- Thomas Aquinas, ital. teolog og filosof 290.
- Thompson, John M., amer. historiker 678–681 685 687.
- Thomsen, Birgit Nüchel, da. historiker 364ff 673ff.
- , Detlef, da. jurist 671.
- Thorkelin, Grimur Jónsson, isl.-da. historiker 658.
- Thorn, se Toruń.
- Thorsøe, Alexander, da. historiker 159.
- Thorvaldsen, Bertel, da. billedhugger 375.
- Thott, da., senere sv. adelsslægt 22f 36.
- , Aage Axelsen, da. rigsråd 22.
- , Axel Pedersen, da. rigsråd 22.
- , Berete (Birgitte) Bondesdatter, da. adelsdame 10.
- , Oluf Axelsen, da. rigsråd 23.
- Thukydid, gr. historiker 631.
- Thune, C. E., da. grosserer og politiker 457.
- Thy 31.
- Thüringen 396.
- Tidemand, Jacob, da. lensmand 6.
- , Jørgen, landsdommer i Skaane, lensmand 56.
- , Odin Wolff, da. politiker og provst 436.
- Tidevad (Västergötland) 298.
- Tidikesen, Hans, borger i København, siden lavadelsmand 13.
- Tillisch, F. F., da. embedsmand og politiker 598ff 607.
- Tim, vestjysk hovedgd. (Tim s., Hind hd., Ringkøbing a.) 28.
- Tingsted, landsby på Falster (Nr. hd.) 406 409.
- Tiryns 300.
- Tisdorph, Michael Henrichsøn (Henriksen), præst i København 573.
- Tjelluf (Ditlev, Delle, „Teldw“, „Til løff“, „Teldu“), da. foged 33.
- Tjellufsen (Teldesen, Dellesen, Ditlevsen), Axel, da. lavadelsmand og administrator 32f.
- , (Teldesen, Dellesen, Ditlevsen), Jens, da. lavadelsmand 32f.
- Tjæreby, landsby på Falster (Sdr. hd., Idestrup s.) 420.
- Tocqueville, Alexis Clérel de, fr. politiker og historiker 137.
- Togeby, Lise, da. statskundskabsforsker 669ff.
- Tokyo 267.
- Topsoe, Vilhelm, da. forfatter og redaktør 164 425.
- Torekov (Bjære hd., Skaane) 54 59 61 63.
- Torgersen, U., no. statskundskabsforsker 437.
- Toronto 306.
- Torsbjerg, offermose i Angel 623.
- Torstensen, Poul, da. herredsfoged 32.
- Toruń (Polen) 244 637.
- Torup (Skaane) 40.
- Touchard, Jean, fr. statskundskabsforsker 351.
- Toynbee, Arnold, eng. historiker 283.
- Trajan, Marcus Ulpius, rom. kejser 305.
- Tranekær (Langeland) 31.
- Tranquebar (Indien) 362f.
- Trap, Cordt, da. nationaløkonom, søn af J. P. Trap 374.
- , J. P., da. hofembedsmand og topograf 374f.
- Trask, David F., amer. historiker 121.
- Trauttmannsdorff-Weinsberg, Ferdinand, greve, østr. diplomat 176.
- v. Treitschke, Eduard, ty. officer 102f.
- , Heinrich, ty. historiker 102ff 284ff.
- Trelleborg (Skaane) 81 87.
- Trevor-Roper, H. R., eng. historiker 497ff.
- Trier, Gerson, da. socialist 670.
- Tripolis, grevskab i Orienten 634.
- Troels-Smith, J., da. geolog 289.
- Troja 311.
- Trolle, Corfitz, da. embedsmand og politiker 225.
- Trommer, Aage, da. historiker 398f.
- Tromtøunda (Medelstads hd., Blekinge) 83.
- Trondheim 244.
- Trotsky, Lev Davidovitj (egtl. Leiba Bronstein), russ. politiker 124.
- Truelsen, Svend, da. efterretningsofficer 186f.
- Truman, Harry S., amer. præsident 698.
- Try hd. (Fr.borg a.) 10.
- Tscherning, A. F., da. politiker og officer 424 426f 429f 432 435f 442f 459 461 463f 469.

- Tsountas, Chrestos, græsk klass. arkæolog 299.
- Tumulty, Joseph P., amer. jurist, sekretær for Woodrow Wilson 130ff.
- Turner, Frederick Jackson, amer. historiker 291.
- Tursen, Jon, da. kannik og historiker 200.
- Tvevad, Jørgen, da. historiker 615ff 671.
- Tübingen 370 647.
- Tybjerg hd. (Præstø a.) 20.
- Tyrkiet 335 635 649 651 662 665 676.
- Tyskland 46 48 62 71 73 77 81 83 99 101 108 110 114f 117 120–123 127ff 134 139 237 240 255 266f 273 280f 284f 318 330 338–341 348 351 371ff 379 382 384–393 395–399 423 461 475 478 480 488 504 512f 538 603 609 620f 635 638 659f 664 670 674 676 679 682 685 687–691 693 696.
- Tägil, Sven, sv. historiker 206.
- Tønder 237 286 331.
- Udall, Stewart L., amer. indenrigsminister 292.
- Udsen, da. adelslægt 31.
- , Svend Torbernsen, da. adelsmand 31.
- Ulfeldt, Christoffer, lensmand på Helsingborg 63.
- , Corfitz, da. rigshofmester 576.
- , Eggert Andersen, da. adelsmand 16.
- , Otte Andersen, da. adelsmand 41.
- Ulfstand, Holger Gregersen, da. rigsråd 329.
- Ullman, Richard H., amer. statskundskabsforsker 680 682 684–688.
- , Walter, eng. historiker 317.
- Ulslev, landsby på Falster (Sdr. hd., Idestrup s.) 414 420.
- Ungarn 318 339 368 475 665 680.
- Ungern-Sternberg, P. E. W. R., baron, russ. diplomat 174f.
- Unsgaard, I. J., da. embedsmand og politiker 443.
- Uppland (Sverige) 298.
- Uppsala 672.
- Urban II, pave 199f.
- Urne, Alhed, da. adelsdame 6f 17.
- , Lage, biskop af Roskilde 17.
- USA 107–139 141 148–151 153 253–262 264–268 290ff 385f 526f 530f 533–539 541–545 547f 554–558 560ff 663 676–684 692ff 697–700.
- Ussing, W., da. politiker og jurist 436 446.
- Utterström, G., sv. historiker 492f.
- Vagn, grundbesidder på Falster 404.
- du Val, Simon, inkvisitor i Frankrig 322.
- Valdemar II Sejr, da. konge 416 420.
- Valdemar IV Atterdag, da. konge 98–101.
- Valkendorf, Christoffer, da. rigshofmester 216.
- Vallen, no. gods 40.
- Vallø, sjæll. gods (Bjæverskov hd., Præstø a.) 23 97f.
- Valynsece, Joseph, fr. genealog 228.
- Vandal, Albert, fr. historiker 651.
- Varberg 18.
- Varde 509.
- Vasspyd, Erik Madsen, da. bispelensmand 36.
- Vatikanet 644.
- Veblen, Thorstein B., amer. nationaløkonom 127.
- Vedel, Anders Sørensen, da. præst, forfatter og historiker 216f.
- , Peter, da. embedsmand 612 673.
- Vehviläinen, Olli, fi. historiker 615.
- Vejle 158f.
- Vekørum (Lister hd., Blekinge) 48 65–70 73 77 79 95.
- Velleia, forladt by i Italien (Emilia) 630.
- Vendsyssel 28 41.
- Venezia 482 640f.
- Veracruz, mex. havneby 677.
- Versailles 678 680.
- Verwohlt, Ernst, da. heraldiker og embedsmand 616.
- Vestergaard, Orla, da. historiker 205ff.
- Vestindien 361 582.
- Vggelæthorp, landsby på Falster (Sdr. hd., Systofte s.) 404f 414 421.
- Vggelætta, se Vggelæthorp.
- Viborg (Danmark) 38 327 330 425 433 436.
- Viborg (Finland, nu USSR) 3 7.

- Viborg, K. F., da. præst og politiker 435f.
- Vibæk, Jens, da. historiker 587.
- Victoria, eng. dronning 103 665 677.
- Viemose, fynsk offermose (Næsbyhoved Broby s., Odense hd. og a.) 623.
- Vietnam 688.
- Vigener, Fritz, ty. historiker 286.
- Vilar, P., fr. økon. historiker 478.
- Vile, M. J. C., eng. historiker 289–291.
- Vilhelm I Erobreren, eng. konge 312.
- Villeneuve, Louis Sauveur Renaud, marquis de, fr. diplomat 651.
- Vincent de Beauvais, fr. munk og polyhistor 324.
- Vind, da. adelslægt 35.
- Vind, Holger, da. politiker og embedsmand 225.
- Vinland 323f.
- Vinter (af Vodstrup), da. lavadelslægt 25.
- , Mikkel Andersen, da. lavadelsmand 31.
- , Svenning Andersen, da. lavadelsmand 31.
- Virginia 663.
- Visborg (Gotland) 7.
- Visby (Gotland) 637.
- Viskinge (Viskinde), sjæll. landsby (Skippinge hd., Holbæk a.) 411.
- Viskovatj, Ivan Michajlovič, russ. politiker og embedsmand 332 ff.
- Vitzthum von Eckstädt, Carl Fr., greve, sachs. diplomat 285.
- Vives, J. V., sp. historiker 496f.
- Vladivostok 682.
- Vognsen (af Stenshede), nordjysk adelslægt 28.
- Volle, Hermann, ty. historiker 143f 151f.
- Voltaire (egtl. Arouet, François-Marie), fr. forfatter og historiker 283 347.
- Volz, Renate, datter af Gerhard Ritter 387.
- Vordingborg 99.
- Vraaby (Bjæverskov hd., Præstø a.) 22f.
- Vridsløse (Herlufsholm s., Ø. Flakkebjerg hd., Sorø a.) 20f 36.
- Væbner, Peder Terkelsen, da. lavadelsmand 36.
- Västergötland 298.
- Växjö (Sverige) 206.
- Wace, anglo-norm. digter 313.
- Wachtmeister, Hans, greve, sv. søofficer og politiker 346.
- Waldersee, Alfred von, ty. feltherre 664.
- Wales 191.
- Walpole, Horace, 4th earl of Orford, eng. forfatter og politiker 361.
- Walsh, W. H., eng. logiker og filosof 282.
- Wambåsa (Medelstads hd., Blekinge) 83.
- Wandruszka, Adam, ty. historiker 339f.
- Warburger, J. P., ty.-amer. finansmand og forfatter 143.
- Warming, Paul, da. heraldiker 616.
- Warnemünde 71.
- Warszawa 244 336 350 610 636 681 700.
- Wasberg, Gunnar Christie, no. historiker og biblioteksmand 278f.
- Waschinski, Emil, ty. historiker 214 216.
- Washington (D.C.) 131 152 253–257 259 262 265f 527 529 532 534 538 541f 546 548 550 693.
- Weber, Max, ty. sociolog 368.
- Webster, Charles, eng. historiker 675f.
- Wedel Jarlsberg, F. A., greve, da. diplomat 658.
- Wedell, Frederik Wilhelm, ty.-da. adelsmand 225.
- , Gustav, direktør i EAC 546 549 ff.
- Wegener, C. F., da. historiker 600.
- Weibull, Curt, sv. historiker 199 242.
- , Lauritz, sv. historiker 198 201.
- Weidemand, Mickel, ty. skipper 74.
- Weinberg, Wilhelm, ty. statistiker 227.
- Weisheipl, J., amer. filosofihistoriker 320.
- Welles, Sumner, amer. viceudenrigsminister 258f 262 395.
- Wellesley, Richard Colley, marquess Wellesley, generalguvernør over Indien 363.
- Wellhausen, Julius, ty. teolog og orientalist 634.
- Wendt, Frantz W., da. historiker 184–189.
- Wennås, Olof, sv. historiker 366f.
- Werle (Tyskland) 99f.
- Wesley, John, eng. teolog 657.
- Wessely, Abraham, da. politiker og dispachør 446.
- Westenholz, Regnar, da. godsejer og politiker 426.

- Westfalen 8 239.
 Westmorland, John Fane, 11th earl of, eng. diplomat 177 180.
 Weygand, Maxime, fr. general 683.
 Wheeler-Bennett, J. W., eng. historiker 390.
 Whitby (England) 310.
 Wiberg, Albert, sv. skolehistoriker 366.
 Widby (egtl. Viby), (Villands hd., Skaane) 73.
 Widding, Ole, da. filolog 314f.
 Wien 160 175f 287 603f 608f 611 651.
 Wiese, H., ty. historiker 215.
 Wilde, Oscar, eng. forfatter 666.
 Wilhelm II, ty. kejser 664.
 Will, Édouard, fr. historiker 301f.
 William af Conches, fr. filosof og teolog 308.
 William of Malmesbury, eng. historiker 313.
 Williams, William Appleman, amer. historiker 133 136f.
 v. Wilmowski, Kurt, baron, ty. embedsmand 380.
 Wilson, Charles, eng. historiker 483 487.
 -, D. M., eng. arkæolog 316.
 -, Sir Henry Hughes, eng. generalstabschef 129.
 -, James, eng. politiker 180.
 -, James, amer. politiker og dommer 290.
 -, Th. Woodrow, amer. præsident 107-138 290 680 684.
 Windsor (England) 104.
 Winkel, Harald, ty. historiker 659.
 Winther, Geert, da. politiker 460.
 Wirtz, Paul, sv. officer 645.
 Wisconsin 136.
 With, J. P., da. embedsmand og politiker 433 437 452.
 Wittendorff, Alex, da. historiker 641-644.
 Wittgenstein (egtl. Sayn-Wittgenstein-Hohenstein), Wilhelm Ludwig Georg, fyrste til, ty. diplomat og politiker 660.
 Wittrup, P. L., da. genealog 615.
 Wolff, Ernst, no.-eng. købmand 657.
 -, Georg, no.-eng. købmand 657f.
 -, Jens, no.-eng. købmand 657f.
 Wollter, Jacob, ty. skipper 79.
 Worm, Ole, da. læge og oldforsker 341 ff.
 Worm, Willum, da. naturvidenskabsmand, bibliotekar og jurist 341.
 Worsaae, J. J. A., da. forhist. arkæolog og politiker 467 623.
 Wrangel, C. G., sv. feltherre 251.
 -, Peter, russ. general 683.
 Wright, William E., amer. historiker 653 ff.
 Wrigley, E. A., eng. historiker 479.
 Wust, Herman (af Solingen), knivsmed i København 69.
 Wührer, Karl, østr. historiker 315.
 Württemberg 372 659.
 Xenophon, gr. hærfører, filosof og historiker 628.
 Yahil, Leni, israelsk historiker 269-277.
 Yale (USA) 621.
 Young, Kenneth T., amer. historiker 699f.
 Yrwing, Hugo, sv. historiker 202.
 Ystad 69 81 87f 327.
 Yttre Grytskär (Skælderviken) 54.
 Zahle, P. Chr., da. politiker og præst 450 453f.
 Zechlin, Egmont, ty. historiker 384.
 Zeeden, Ernst Walter, ty. historiker 647f.
 Zola, Émile, fr. forfatter 672.
 Zyzk, Hans, skipper i Dragør 61.
 Žordanija, G., russ. historiker 649.
 Æbelholt, sjæll. kloster (Strø hd., Fr. borg a.) 16.
 Ægypten 301 357 662.
 Ælnoth, eng.-da. munk og historiker 313.
 Æneas, trojansk sagnfigur 311.
 Æthiopien 356f.
 Öland 622 624 626.
 Ølby (Højelse s., Ramsø hd., Københavns a.) 16.
 Ølsemagle, sjæll. landsby (Ramsø hd., Københavns a.) 12.
 Ølstykke, sjæll. landsby (Ølstykke hd., Fr. borg a.) 17f.

- Øm (Syv s., nu Glim s., Sømme hd.,
Københavns a.) 15.
- Ønnerfors, Alf, sv.-ty. klass. filolog
323f.
- Øresund 49 51 54 64 187 269 271 277
483.
- Ørsnes, Mogens, da. forhist. arkæolog
316 622–626.
- Ørsted, A. S., da. retslærd og politiker
432 434 436 441 443 460f 463f 466
516.
- , H. C., da. naturvidenskabsmand 432.
- Øsel 331 338.
- Øster hd. (Blekinge) 65 89 91.
- Østersøen 333 337f 637.
- Østrig 368 480 603–609 651 665.

RETTELSE

S. 181 note 28 l. 2 f. n.: som Lehmanns sekretær, *les*: med Lehmann.

HISTORISK TIDSSKRIFT

HISTORISK TIDSSKRIFT

12. RÆKKE · BIND IV

Udgivet af
Den danske historiske Forening
ved dens bestyrelse
under redaktion af
Svend Ellehøj

KØBENHAVN
DEN DANSKE HISTORISKE FORENING
1969-70

HISTORISK TIDSSKRIFT
Bispetervet 3, 1167 København K
Copyright © 1970
by Den danske historiske Forening

Printed in Denmark
Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S
København

INDHOLD

	Side
Falsterlistens tal og talforhold samt deres tolkning. Af redaktør, mag. art. C. A. CHRISTENSEN	401
Zusammenfassung	420
Lavadelens krise i dansk senmiddelalder. Af professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP	1
Summary	42
Bondehamnar i nordvästra Skåne och Blekinge under 1600-talet. Av lektor, fil. lic. MARGARETA SWENSSON	45
Zusammenfassung	93
Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede. Nogle synspunkter. Af professor, dr. phil. POVL BAGGE	423
Zusammenfassung	471

Småstykker

Yngre sjællandske krønikes proveniens. Af redaktør, mag. art. C. A. CHRISTENSEN	97
Summary	100
Hertug Ernst af Koburg-Gotha og kampen ved Egernførde 5. april 1849. Af fhv. overarkivar, dr. phil. HOLGER HJELHOLT	101
Zusammenfassung	106

Oversigter

Det syttende århundredes krise. Af universitetsadjunkt, cand. mag. NIELS STEENSGAARD	475
Nyere synspunkter på Woodrow Wilsons udenrigspolitik. Af universitetsadjunkt, cand. mag. INGA FLOTO	107
Studiet af internationale nedrustningsforhandlinger efter 1945. Af amanuensis, cand. mag. BERTEL HEURLIN	138

Nekrologer

Johan Jørgensen. Af professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP	505
Hans Lund. Af universitetslektor, mag. art. LORENZ RERUP	508
Stig Iuul. Af professor, dr. jur. O. A. BORUM	512

Kritik og debat

Grækenlands forhistoriske kulturer. Af afdelingsleder, mag. art. INGRID STRØM og amanuensis, mag. art. JØRGEN JENSEN	517
Orla Lehmanns erindringer. Af højesteretssagfører STIG RODE og fhv. overarkivar, dr. phil. HOLGER HJELHOLT	156 og 523

	Side
En „uafhængig“ gesandt. Af kommitteret AKSEL SVANE og afdelingsleder, dr. phil. FINN LØKKEGAARD	524
Hærens illegale virke 1943–45. Af oberstløjtnant HELGE KLINT	184

Anmeldelser

JENS ENGBERG: Kilder til dansk historie i engelske arkiver. Anm. af bibliotekar, cand. mag. HARALD ILSØE	190
WOLFGANG SEEGRÜN: Das Papsttum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganisation (1164). Anm. af amanuensis, cand. mag. ESSEN ALBRECHTSEN	197
Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen 11. september 1966. Anm. af docent LARS-ARNE NORBORG	201
GRETHE AUTHÉN BLOM: Kongemagt og privilegier i Norge inntil 1387. Anm. af amanuensis, cand. mag. KARSTEN FLEDELIUS	565
SVEND AAGE HANSEN: Adelsvældens grundlag. Anm. af professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ og administrator, dr. phil. ALBERT FABRITIUS	208
C. RISE HANSEN: Hoveriet på Ringsted Kloster 1570–1620. Anm. af universitetslektor, dr. phil. FRIDLEV SKRUBBELTRANG	229
SVEND LARSEN: Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede I–II. Anm. af professor, dr. phil. E. LADEWIG PETERSEN	235
JOHAN JØRGENSEN: Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark. Anm. af professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ	570
ARNE STADE: Erik Dahlberg och Carl X Gustafs krigshistoria. Anm. af museumsinspektør, cand. mag. FINN ASKGAARD	241
OLE FELDBÆK: India Trade under the Danish Flag 1772–1808. European Enterprise and Anglo-Indian Remittance and Trade. Anm. af professor, dr. phil. POVL BAGGE	584
JENS ENGBERG: Det slesvigske spørgsmål 1850–1853. Anm. af professor, dr. phil. POVL BAGGE	595
FINN LØKKEGAARD: Det danske gesandtskab i Washington 1940–1942. Henrik Kauffmann som uafhængig dansk gesandt i USA 1940–1942 og hans politik vedrørende Grønland og de oplagte danske skibe i Amerika. Anm. af professor, dr. phil. E. LADEWIG PETERSEN	253
LENI YAHL: Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen. Anm. af amanuensis, cand. mag. HANS KIRCHHOFF	269

Nyt fra historisk videnskab

Hjælpemidler

Litteratur om Søllerød kommune. En bibliografi (Udarbejdet af J. B. FRIIS-HANSEN under medvirken af FINN SLENTE) (SVEND GISSEL)	613
ARNE ODD JOHNSEN og GUNNAR CHRISTIE WASBERG: Norsk militærhistorisk bibliografi (HELGE KLINT)	278
Bibliographie zur alteuropäischen Religionsgeschichte 1954–1964. Bearbeitet von PETER BUCHHOLZ (OLAF OLSEN)	279
MORTIMER LEVINE (Ed.): Tudor England, 1485–1603. Conference on British Studies, Bibliographical Handbooks (NIELS STEENSGAARD)	614
Excerpta Historica Nordica (LORENZ RERUP)	614
WALTER DEETERS: Quellen zur Hof- und Familienforschung im Niedersächsischen Staatsarchiv in Stade (JOHAN JØRGENSEN)	280
KNUD PRANGE: Heraldik og historie (JØRGEN TVEVAD)	615

	Side
Heraldisk Tidsskrift (JØRGEN TVEVAD)	615
C. T. SMITH: An Historical Geography of Western Europe before 1800 (KARL-ERIK FRANSEN)	280
Danske historikere 1965. Red. af H. K. KRISTENSEN, KNUD PRANGE og JOHAN HVIDTFELDT (JØRGEN TVEVAD)	616

Almindelig historie

Einführung in das Studium der Geschichte. Hrsg. von WALTHER ECKERMANN und HUBERT MOHR (JAKOB PASTERNAK)	617
G. R. ELTON: The Practice of History (JAKOB PASTERNAK)	282
KJELL KUMLIEN: Clios väg. Historisk forskning och historieskrivning genom tiderna (JAKOB PASTERNAK)	283
ALEXANDER GERSCHENKRON: Continuity in History and other Essays (MARTON DE HARTYANI)	619
FRIEDRICH MEINECKE: Werke. Band VII. Zur Geschichte der Geschichtsschreibung (HOLGER HJELHOLT)	284
Comité français des Sciences historiques: Vingt-cinq ans de recherche historique en France (1940–1965) I–II (POVL BAGGE)	287
Tools and Tillage. A Journal on the History of the Implements of Cultivation and other Agricultural Processes. Ed. by AXEL STEENSBERG, ALEXANDER FENTON and GRITH LERCHE (SVEND GISSEL)	289
AIRA KEMILÄINEN: Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification (JOHNY LEISNER)	620
DERIC REGIN: Freedom and Dignity. The Historical and Philosophical Thought of Schiller (JOHNY LEISNER)	621
M. J. C. VILE: Constitutionalism and the Separation of Power (ERIK ARNE HANSEN)	289
RODERICK NASH: Wilderness and the American Mind (ERIK ARNE HANSEN)	291

Oldtid og middelalder

P. V. GLOB: Danske oldtidsminder (JØRGEN JENSEN)	292
MÅRTEN STENBERGER: Det forntida Sverige (C. J. BECKER)	296
ULF ERIK HAGBERG: The Archaeology of Skedemosse I–II (MOGENS ØRSNES)	622
George E. MYLONAS: Mycenae and the Mycenaean Age (JØRGEN JENSEN)	299
HELMUT BERVE: Die Tyrannis bei den Griechen I–II (OTTO MØRKHOLM)	627
LEO STRAUSS: On Tyranny (OTTO MØRKHOLM)	628
JOHAN HENRIK SCHREINER: Aristotle and Perikles. A Study in Historiography (OTTO MØRKHOLM)	628
ÉDOUARD WILL: Histoire politique du monde hellénistique (323–30 av J. C.) I–II (OTTO MØRKHOLM)	301
E. BADIAN: Roman Imperialism in the Late Republic (JENS ERIK SKYDSGAARD) ..	302
JOSEPH JAY DEISS: Herculaneum. A City Returns to the Sun (JENS ERIK SKYDSGAARD)	304
MARY E. SMALLWOOD: Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian – Samme: Documents Illustrating the Principates of Gaius, Claudius and Nero (JENS ERIK SKYDSGAARD)	629
DONALD R. DUDLEY: The World of Tacitus (JENS ERIK SKYDSGAARD)	630
FERGUS MILLAR m. fl.: The Roman Empire and its Neighbours (TORBEN DAMSHOLT)	304
RAMSAY MACMULLEN: Enemies of the Roman Order. Treason, Unrest, and Alienation in the Empire (TORBEN DAMSHOLT)	631

	Side
G. L. KEYES: Christian Faith and the Interpretation of History. A Study of St. Augustine's Philosophy of History (TORBEN DAMSHOLT).....	305
JOHN W. BARKER: Justinian and the Later Roman Empire (TORBEN DAMSHOLT)	632
SIBYLLE MÄHL: Quadriga virtutum. Kardinaltugenden in der Geistesgeschichte der Karolingerzeit (E. LADEWIG PETERSEN)	632
CLAUDE CAHEN: Der Islam I. Vom Ursprung bis zu den Anfängen des Osmannereiches (E. LADEWIG PETERSEN)	633
ROBERT MANTRAN: l'Expansion musulmane (VIIe-XIe siècles) (E. LADEWIG PETERSEN)	633
WILLIAM J. BRANDT: The Shape of Medieval History. Studies in Modes of Perception (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	308
ROBERT W. HANNING: The Vision of History in Early Britain. From Gildas to Geoffrey of Monmouth (INGE SKOVGAARD-PETERSEN).....	308
Mediaeval Scandinavia. Vol. I (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	313
P. A. MUNCH: Nørrøne gude- og heltesagn. Revidert utg. ved ANNE HOLTSMARK. (OLAF OLSEN)	316
WALTER ULLMANN: The Individual and Society in the Middle Ages (ESBEN ALBRECHTSEN)	317
T. S. R. BOASE: Castles and Churches of the Crusading Kingdom (KARSTEN FLEDELIOUS)	634
CARL STRANDBERG: Zur Frage des Veräußerungsverbotens im kirchlichen und weltlichen Recht des Mittelalters (TROELS DAHLERUP)	318
GORDON LEFF: Paris and Oxford Universities in the Thirteenth and Fourteenth Centuries. An Institutional and Intellectual History (JAN PINBORG)	319
Norges nedgang. Senmiddelalderen. Norske historikere i utvalg. Med bidrag fra danske og svenske forskere. IV. Ved ANDREAS HOLMSEN og JARLE SIMONSEN (E. LADEWIG PETERSEN).....	322
Hystoria Tartarorum C. de Bridia Monachi. Ed. ALF ÖNNERFORS (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	323
DENYS HAY: Europe in the Fourteenth and Fifteenth Centuries (ESBEN ALBRECHTSEN)	635
HENRYK SAMSONOWICZ: Późne średniowiecze miast nadbałtyckich (JØRGEN STEEN JENSEN)	636
KONRAD FRITZE: Am Wndepunkt der Hanse (KAI HØRBY)	637

Nyere tid

FREDERIC C. LANE: Navires et constructeurs à Venise. – Samme: Venice and History. The Collected Papers of Frederic C. Lane (NIELS STEENSGAARD)	640
LEIF GRANE: Protest og konsekvens. Faser i Martin Luthers tænkning indtil 1525 (JENS GLEBE MØLLER).....	324
Krøniken om Graabødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark. Oversat af HENNING HEILESEN (JAN PINBORG).....	327
WALTER PETRY: Irtwege Europas 1519–1648 (KARL-ERIK FRANDSEN)	330
WALTHER KIRCHNER: Commercial Relations between Russia and Europe 1400 to 1800. Collected Essays (KNUD RASMUSSEN).....	331
G. GRIFFITHS: Representative Government in Western Europe in the Sixteenth Century (ALEX WITTENDORFF)	641
HEINRICH VON STADEN: The Land and Government of Muscovy (KNUD RASMUSSEN)	332
Institutum Historicum Polonicum Romae: Elementa ad fontium editiones. Vol. IX & XX. Res Polonicae ex Archivo Regni Daniae. Coll. L. KOCZY, CAROLINA LANCKOROŃSKA et GEORGIUS STEEN JENSEN (KARL-ERIK FRANDSEN)	644

BERTOLD PICARD: Das Gesandtschaftswesen Ostmitteleuropas in der frühen Neuzeit (KNUD RASMUSSEN)	645
AUGUST LORENZ: Ein halbes Jahrtausend Kieler Umschlag (E. LADEWIG PETERSEN)	646
ERNST WALTER ZEEDEEN: Das Zeitalter der Gegenreformation (KARL-ERIK FRANDSEN)	647
DAVIS BITTON: The French Nobility in Crisis, 1560–1640 (NIELS STEENSGAARD) ..	648
C. H. ALEXANDROWICZ: An Introduction to the History of the Law of Nations in the East Indies, 16th, 17th and 18th Centuries (NIELS STEENSGAARD)	334
Examen confessionis fidei synodi Upsalensis in regno Sueciae anno Domini 1593 celebratae auctore Laurentio Nicolai Norvego S.J. Ed. OLUF KOLSRUD (VELLO HELK)	335
Sweden as a Great Power 1611–1697: Government. Society. Foreign Policy. Ed. by MICHAEL ROBERTS (E. LADEWIG PETERSEN)	336
ANNA CRISTINA MEURLING: Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634–1700 (Vello Helk)	337
HEINER HAAN: Der Regensburger Kurfürstentag von 1636/37 (ERLAND KOLDING NIELSEN)	338
Breve fra og til Ole Worm. II 1637–1643 og III 1644–54. Oversat af H. D. SCHEPELERN. Under medvirken af HOLGER FRIIS JOHANSEN (SIGURD JENSEN)	341
The Correspondence of Henry Oldenburg. Ed. and translated by A. RUPERT HALL & MARIE BOAS HALL. Vol. I–VI. 1641–69 (HARALD ILSØE)	344
FERDINAND GRÖNEBAUM: Frankreich in Ost- und Nordeuropa. Die französisch-russischen Beziehungen von 1648–1689 (KARL-ERIK FRANDSEN)	648
ULF SJÖDELL: Kungamakt och högaristokrati. En studie i Sveriges inre historia under Karl XI (KARL-ERIK FRANDSEN)	345
A. D. FRANCIS: The Methuens and Portugal, 1691–1708 (OLE FELDBÆK)	650
R. M. HATTON: Charles XII of Sweden (BENT JENSEN)	347
ERIK AMBURGER: Geschichte der Behördenorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917 (SIGURD RAMBUSCH)	349
LAVENDER CASSELS: The Struggle for the Ottoman Empire, 1717–1740 (HANS BAGGER)	651
Politique de Montesquieu, présentée par JEAN EHRARD (GEORGE E. Z. DAMBORG)	351
F. H. KJØLSEN: Capitain F. L. Norden og hans rejse til Ægypten 1737–38. – Samme: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VI's etiopiske projekt (OLE FELDBÆK)	356
IAN GREY: Katarina den Store (HANS BAGGER)	652
WILLIAM E. WRIGHT: Serf, Seigneur, and Sovereign. Agrarian Reform in Eighteenth-Century Bohemia (FRIDLEV SKRUBBELTRANG)	653
JOAN McDONALD: Rousseau and the French Revolution, 1762–1791 (JOHNY LEISNER)	655
JEFFRY KAPLOV (Ed.): New Perspectives on the French Revolution. Readings in Historical Sociology (JOHNY LEISNER)	656
E. O. A. HEDEGAARD: Generalstabens Guidekorps. Et bidrag til Generalstabens og underofficerskorpsets historie (HELGE KLINT)	358
S. N. MUKHERJEE: Sir William Jones. A Study in Eighteenth Century British Attitudes to India (OLE FELDBÆK)	360
PIERS MACKESEY: The War for America, 1775–1783 (ERIK ARNE HANSEN)	360
E. DANIEL POTTS: British Baptist Missionaries in India, 1793–1837. The History of Serampore and its Missions (OLE FELDBÆK)	362
ALBERT SOBOUL: Le Directoire et le Consulat (1795–1804) (JOHNY LEISNER)	656
ADA POLAK: Wolffs & Dorville. Et norsk-engelsk handelshus i London under Napoleonskrigene (AA. RASCH)	657

	Side
ROLF ADAMSON: Den svenska järnhanterings finansieringsförhållanden. Förlags- inteckningar 1800–1884. – Samme: De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796–1860. – Samme: Järnavsättning och bruksfinansiering 1800–1860 (BIRGIT NÜCHEL THOMSEN)	364
OLOF WENNÅS: Striden om latinvåldet. Idéer och intressen i svensk skolpolitik under 1800-talet (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN)	366
EUGENE N. ANDERSON and PAULINE R. ANDERSON: Political Institutions and Social Change in Continental Europe in the Nineteenth Century (KNUD LARSEN)	367
HARALD WINKEL: Die Ablösungskapitalien aus der Bauernbefreiung in West- und Süddeutschland. Höhe und Verwendung bei Standes- und Grundherren (FRID- LEV SKRUBBELTRANG)	659
HANS-JOACHIM SCHOEPS: Neue Quellen zur Geschichte Preussens in 19. Jahrhun- dert (JOHNY LEISNER)	660
FRANCIS G. HUTCHINS: The Illusion of Permanence. British Imperialism in India (NIELS AMSTRUP)	660
D. M. C. PLATT: Finance, Trade and Politics in British Foreign Policy, 1815–1914 (KNUD LARSEN)	661
LEONARD SCHAPIRO: Rationalism and Nationalism in Russian Nineteenth-Century Political Thought (MARTON DE HARTYANI)	368
P. S. SQUIRE: The Third Department. The Establishment and Practices of the Political Police in the Russia of Nicholas I (MARTON DE HARTYANI)	369
ERICH ANGERMANN: Robert von Mohl, 1799–1875. Leben und Werk eines alt- liberalen Staatsgelehrten (POVL BAGGE)	370
G. KITSON CLARK: An Expanding Society. Britain 1830–1900 (KNUD LARSEN)	373
J. P. TRAP: Fra fire kongers tid I–III. Udg. ved HARALD JØRGENSEN (VAGN SKOV- GAARD-PETERSEN)	374
SHELTON H. SHORT: British Attitudes to the Schleswig-Holstein Question, 1848–50 (HOLGER HJELHOLT)	663
GÜNTHER RICHTER: Friedrich von Holstein. Ein Mitarbeiter Bismarcks (JOHNY LEISNER)	663
SVEND BJØRKE, HENNING F. KLÆR og J. W. GORDON NORRIE: Krigen 1864. Den anden slesvigske krig i politisk og krigshistorisk belysning (HELGE KLINT)	376
ZDZISLAW GROT: Pruska polityka narodowościowa w Północnym Szlezewiku 1864– 1920 (JØRGEN STEEN JENSEN)	379
ROBERT BLAKE: Disraeli (JOHNY LEISNER)	665
PAUL SMITH: Disraelian Conservatism and Social Reform (JOHNY LEISNER)	667

Nyeste tid

LISE TOGEBY: Var de så røde? Tekster og dokumenter til belysning af Socialdemo- kratietis gennembrudsår (NIELS FINN CHRISTIANSEN)	669
De gamle byfoged-, birke- og herredsfuldægtige. Erindringer fra retslivet i tiden før retsreformen af 1919. Red. af JEP LAUSEN FROST (JØRGEN TVEVAD)	671
CARL GEORSSON FLEETWOOD: Från studieår och diplomatjänst. Dagböcker, brev och skrifter 1879–1892 I–II. Utg. av GWENDOLEN FLEETWOOD (VAGN SKOV- GAARD-PETERSEN)	672
MARTIN FRITZ: Gustaf Emil Broms och Norrbottens järnmalm. En studie i finan- sieringsproblematiken under exploateringen 1891–1903. – Samme: Järnmalm- produktion och järnmalmemarknad 1883–1913. De svenska exportföretagens produktionsutveckling, avsättningsinriktning och skeppningsförhållanden. – Sam- me: Svensk järnmalmsexport 1883–1913 (BIRGIT NÜCHEL THOMSEN)	673

	Side
J. M. ROBERTS: Europe 1880–1945 (KNUD LARSEN)	381
WILLIAM L. O'NEILL: Divorce in the Progressive Era (ERIK ARNE HANSEN)	383
LAMAR CECIL: Albert Ballin. Business and Politics in Imperial Germany, 1888–1918 (NIELS AMSTRUP)	383
RAYMOND A. ESTHUS: Theodore Roosevelt and Japan (NIELS AMSTRUP)	385
J. A. S. GRENVILLE: Lord Salisbury and Foreign Policy. The Close of the Nineteenth Century (JOHNY LEISNER)	675
PETER CALVERT: The Mexican Revolution, 1910–1914. The Diplomacy of Anglo-American Conflict (NIELS AMSTRUP)	677
RICHARD GRAHAM: Britain and the Onset of Modernization in Brazil, 1850–1914 (NIELS AMSTRUP)	677
KARL-HEINZ JANSSEN: Der Kanzler und der General. Die Führungskrise um Bethmann Hollweg und Falkenhayn (1914–1916) (INGA FLOTO)	386
GERHARD RITTER: Staatskunst und Kriegshandwerk IV. Die Herrschaft des deutschen Militarismus und die Katastrophe von 1918 (HOLGER HJELHOLT)	387
JOHN M. THOMPSON: Russia, Bolshevism and the Versailles Peace (KAY LUNDGREEN-NIELSEN)	678
JOHN BRADLEY: Allied Intervention in Russia, 1917–20 (KAY LUNDGREEN-NIELSEN)	681
RICHARD H. ULLMAN: Anglo-Soviet Relations, 1917–1921. Vol. II: Britain and the Russian Civil War, November 1918–February 1920 (JØRGEN SEVALDSEN)	684
MICHAEL SALEWSKI: Entwaffnung und Militärkontrolle in Deutschland (1919–1927) (BERTEL HEURLIN)	688
ANDREAS DORPALEN: Hindenburg and the Weimar Republic (EVA NIELSEN)	390
WALTHER HUBATSCH: Hindenburg und der Staat. Aus den Papieren des Generalfeldmarschalls und Reichspräsidenten 1878–1934 (EVA NIELSEN)	390
JAMES B. CROWLEY: Japan's Quest for Autonomy. National Security and Foreign Policy, 1930–38 (NIELS AMSTRUP)	692
BYRON K. MARSHALL: Capitalism and Nationalism in Prewar Japan. The Ideology of the Business Elite, 1868–1941 (NIELS AMSTRUP)	692
RICHARD N. KOTTMAN: Reciprocity and the North Atlantic Triangle, 1932–1938 (ERIK ARNE HANSEN)	693
DAVID SCHOENBAUM: Hitler's Social Revolution. Class and Status in Nazi Germany, 1933–1939 (HANS KIRCHHOFF)	391
Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1939–41. Hrsg. von ANDREAS HILLGRUBER (IB DAMGAARD PETERSEN)	394
EDWARD L. HOMZE: Foreign Labor in Nazi Germany (HANS KIRCHHOFF)	395
Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940–45. Hrsg. von PERCY E. SCHRAMM. I–IV. (IB DAMGAARD PETERSEN)	694
Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940–1945. Eine Dokumentation. Gesammelt und eingeleitet von WALTER LIPGENS (AAGE TROMMER)	398
LAWRENCE S. KAPLAN: Recent American Foreign Policy. Conflicting Interpretations (NIELS AMSTRUP)	697
GEORGE LISKA: Imperial America. The International Politics of Primacy (NIELS AMSTRUP)	697
SEYOM BROWN: The Faces of Power. Constancy and Change in United States Foreign Policy from Truman to Johnson (NIELS AMSTRUP)	697
LESTER D. LANGLEY: The Cuban Policy of the United States. A Brief History (NIELS AMSTRUP)	698
KNUD KRAKAU: Die Kubanische Revolution und die Monroe-Doktrin. Eine Herausforderung der Aussenpolitik der Vereinigten Staaten (NIELS AMSTRUP)	698

	Side
GLENN D. PAIGE: <i>The Korean Decision, June 24–30, 1950</i> (NIELS AMSTRUP)	699
KENNETH T. YOUNG: <i>Negotiating with the Chinese Communists. The United States Experience, 1953–1967</i> (NIELS AMSTRUP)	699
Foreningsmeddelelser. Den danske historiske Forening i året 1968	701
Den danske historiske Forenings vedtægter	703
Navneregister. Ved kandidatstipendiat, mag. art. THOMAS RIIS	705
Rettelse	741

HJÆLPEMIDLER

Litteratur om Søllerød kommune	613
LEVINE: Tudor England	614
Excerpta Historica Nordica	614
PRANGE: Heraldik og historie.	615
Heraldisk Tidsskrift	615
Danske historikere 1965	616

ALMINDELIG HISTORIE

ECKERMANN und MOHR: Einführung in das Studium der Geschichte	617
GERSCHENKRON: Continuity in History	619
KEMILÄINEN: Nationalism.	620
REGIN: Freedom and Dignity.	621

OLDTID OG MIDDELALDER

HAGBERG: The Archaeology of Skedemosse	622
BERVE: Die Tyrannis.	627
STRAUSS: On Tyranny.	628
SCHREINER: Aristotle and Perikles	628
SMALLWOOD: Documents.	629
DUDLEY: The World of Tacitus.	630
MACMULLEN: Enemies of the Roman Order	632
BARKER: Justinian	632
MÄHL: Quadriga virtutum.	632
CAHEN: Der Islam I	633
MANTRAN: l'Expansion musulmane.	633
BOASE: Castles and Churches of the Crusading Kingdom	634
HAY: Europe in the Fourteenth and Fifteenth Centuries.	635
SAMSONOWICZ: Późne średniowiecze miast nadbałtyckich	636
FRITZE: Am Wendepunkt der Hanse.	637

NYERE TID

LANE: Navires et constructeurs à Venise	640
LANE: Venice and History	640
GRIFFITHS: Representative Government in Western Europe.	641
LANCKORŃSKA et JENSEN: Res Polonicae ex Archivo Regni Daniae.	644
PICARD: Das Gesandtschaftswesen Ostmitteleuropas	645
LORENZ: Ein halbes Jahrtausend Kieler Umschlag.	646
ZEDEN: Das Zeitalter der Gegenreformation	647
BITTON: The French Nobility in Crisis	648
GRÖNEBAUM: Frankreich in Ost- und Nordeuropa.	648
FRANCIS: The Methuens and Portugal	650
CASSELL: The Struggle for the Ottoman Empire, 1717-1740	651

GREY: Katarina den Store	652
WRIGHT: Serf, Seigneur, and Sovereign	653
MCDONALD: Rousseau and the French Revolution 1762-1791	655
KAPLOW: New Perspectives on the French Revolution	656
SOBOUL: Le Directoire et le Consulat	656
POLAK: Wolffs & Dorville.	657
WINKEL: Die Ablösungskapitalien aus der Bauernbefreiung	659
SCHOEPS: Neue Quellen zur Geschichte Preussens	660
HUTCHINS: The Illusion of Permanence	660
PLATT: Finance, Trade and Politics	661
SHORT: British Attitudes to the Schleswig-Holstein Question.	663
RICHTER: Friedrich von Holstein.	663
BLAKE: Disraeli	665
SMITH: Disraelian Conservatism.	667

NYESTE TID

TOGEBY: Var de så røde?	669
FROST: De gamle byfoged-, birke- og herredsfuldægtige	671
FLEETWOOD: Från studieår och diplomatjänst	672
FRITZ: Järnmalm	673
GRENVILLE: Lord Salisbury and Foreign Policy.	675
CALVERT: The Mexican Revolution	677
GRAHAM: Britain and the Onset of Modernization in Brazil	677
THOMPSON: Russia, Bolshevism and the Versailles Peace	678
BRADLEY: Allied Intervention in Russia	681
ULLMAN: Anglo-Soviet Relations.	684
SALEWSKI: Entwaffnung und Militärkontrolle in Deutschland.	688
CROWLEY: Japan's Quest for Autonomy	692
MARSHALL: Capitalism and Nationalism in Prewar Japan.	692
KOTTMAN: Reciprocity and the North Atlantic Triangle	693
SCHRAMM: Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht.	694
KAPLAN: Recent American Foreign Policy.	697
LISKA: Imperial America	697
BROWN: The Faces of Power	697
LANGLEY: The Cuban Policy of the United States	698
KRAKAU: Die Kubanische Revolution und die Monroe-Doktrin.	698
PAIGE: The Korean Decision	699
YOUNG: Negotiating with the Chinese Communists	699

INDHOLD

	Side
Falsterlistens tal og talforhold samt deres tolkning. Af redaktør, mag. art. C. A. CHRISTENSEN	401
Zusammenfassung	420
Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede. Nogle synspunkter. Af professor, dr. phil. POV L BAGGE	423
Zusammenfassung	471

Oversigt

Det syttende århundredes krise. Af universitetsadjunkt, cand. mag. NIELS STEENSGAARD	475
--	-----

Nekrologer

Johan Jørgensen. Af professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP	505
Hans Lund. Af universitetslektor, mag. art. LORENZ RERUP	508
Stig Iuul. Af professor, dr. jur. O. A. BORUM	512

Kritik og debat

Grækenlands forhistoriske kulturer. Af afdelingsleder, mag. art. INGRID STRØM og amanuensis, mag. art. JØRGEN JENSEN	517
Orla Lehmanns erindringer. Af højesteretsadvokat STIG RODE og fhv. overarkivar, dr. phil. HOLGER HJELHOLT	523
En „uafhængig“ gesandt. Af kommitteret AKSEL SVANE og afdelingsleder, dr. phil. FINN LØKKEGAARD	524

Anmeldelser

GRETHE AUTHÉN BLOM: Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387 (KARSTEN FLEDELIUS)	565
JOHAN JØRGENSEN: Rentemester Henrik Müller (SVEND ELLEHØJ)	570
OLE FELDBÆK: India Trade under the Danish Flag 1772–1808 (POVL BAGGE)	584
JENS ENGBERG: Det s'evigske spørgsmål 1850–1853 (POVL BAGGE)	595

Nyt fra historisk videnskab

Hjælpebidler	613
Almindelig historie	617
Oldtid og middelalder	622
Nyere tid	640
Nyeste tid	669

(Specifikation på omslagets side 3)

Foreningsmeddelelser. Den danske historiske Forening i året 1968	701
Den danske historiske Forenings vedtægter	703
Navneregister. Ved kandidatstipendiat, mag. art. THOMAS RUS	705
Retteelse	741